

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Politikai elitek és játszmák

LÁSZLÓ ANDOR

Bocskai István példája a 19–20. század
kritikus korszakaiban

BORUS GYÖRGY

III. György és Lord Bute szerepe
a Pitt–Newcastle koalíciós kormány
felbomlásában

SZIGETI ISTVÁN

Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán
a Balközép Párt élén

DEÁK ÁDÁM

Csanád vármegye nemessége és tisztikara
1820–1848 között

MIHÁLYI DOROTTYA

Kit érdekelt(ek) Észak-Afrika?

GYARMATI ENIKŐ

Az alpesi turizmus magyar nőtörténete

BALÁZS GÁBOR

A „sans-culotte” mint akarat és képzet

38. évf.

2023

3. szám

38. évfolyam

2023. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

Magyar Kultúráért Alapítvány – Petőfi Kulturális Ügynökség,
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA

TAMÁS ÁGNES

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

LÁSZLÓ ANDOR	
Bocskai István példája a 19–20. század kritikus korszakaiban	5
BORUS GYÖRGY	
III. György és Lord Bute szerepe a Pitt–Newcastle koalíciós kormány felbomlásában	39
SZIGETI ISTVÁN	
A két Kálmán „vezéri dualizmusa”. Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán a Bal-közép Párt élén 1866 és 1875 között	53

Műhely

DEÁK ÁDÁM	
Csanád vármegye nemessége és tisztikara 1820–1848 között	77
MIHÁLYI DOROTTYA	
Kit érdekelt(ek) Észak-Afrika? A Magreb-térség percepciója a dualizmus korá-nak magyar útleírásaiban	93
GYARMATI ENIKŐ	
Adalékok az alpesi turizmus magyar nőtörténetéhez a 19. században	108

Elmélet és módszer

BALÁZS GÁBOR	
A „ <i>sans-culotte</i> ” mint akarat és képzet	121

Figyelő

BARABÁS GÁBOR	
Hít, térítés, terjeszkedés	179
<i>(Paul Srodecki – Norbert Kersken (eds.): The Expansion of the Faith: Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the High Middle Ages. Brepols, Turnhout, 2022.)</i>	
EÖRY ÁRON	
Vörös napfelkelte az Alpokalján – további szinképelemzésre várva	184
<i>(Forradalmak sodrában II. Visszaélések és atrocitások Sopronban és Sopron Vármegye területén a Tanácsköztársaság idején. Összeállította, bevezette, jegyezte: Suslik Ádám. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020.)</i>	
ZSIGA NIKOLETTA EVELIN	
Népi- és néprajztudomány a 20. században. Az ismeretterjesztés egy példája	188
<i>(Bozzay Zoltán: Népi- és néprajztudomány a XX. században. Scolar, Budapest, 2019.)</i>	

BARÁTH KATALIN

A mozgó képek forradalma 192
(Füzi Izabella: *A vurstlitól a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914). Apertúra Könyvek – Pompeji, Szeged, 2022.*)

GALAMBOSI PÉTER – RIBI ANDRÁS

Bizánci kereszténység és korai egyházszervezet Erdélyben az első ezredfordulón 196
(*Christianization in Early Medieval Transylvania. The Oldest Church in Transylvania and Its Interpretation. Edited by Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Mureșan and Gabriel Tiberiu Rustoiu. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume: 83) Brill, Leiden – Boston, 2022.*)

HAJNÁCKY TAMÁS

Cigányzenész hangok a Nagy Háborúból 203
(*D. Szakács Anita: Ifj. Munczy Béla I. világháborús frontnaplói. Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020.*)

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Feminista mozgalmak története transznacionális perspektívában 206
(*Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2021.*)

PALÓCZ MÁRK

A Vas megyei francia–magyar kapcsolatokról 210
(*Tóth Ferenc: Magyarok és franciák Szent Márton földjén. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Szombathely, 2022.*)

A fordításokat RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

LÁSZLÓ ANDOR

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 5–38.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.5-38

www.aetas.hu

Bocskai István példája a 19–20. század kritikus korszakaiban

A múltra való hivatkozás a politikai cselekvés egyik alkotóeleme. Különösen igaz ez a 19. századtól, a modern történeti tudat kialakulásától.¹ Ennek egyik oka kétségtelenül a történelempolitika előtérbe kerülése, amely az egykori események időszerűvé tételét kísérli meg a pillanatnyi politikai szükségletek érdekében. A közélet szereplői döntéseiket, az általuk követett irányokat, a vallott értékeket a történelem sajátos, részreahajló magyarázatával is próbálják alátámasztani. Céljuk „a nyilvánosság tájékoztatása (megnyerése) legitimációs céllal, hogy támogatásra leljenek a politikai mezőben”. Ezzel egyben a közvéleményben uralkodónak vélt történeti képzeteket, beidegződéseket is megerősíthetik, esetleg egészen új, sajátos beállításokat helyezhetnek előtérbe, amelyek más fényt vetnek a hajdani eseményekre és személyiségekre.²

Az utóbbi két évszázadban a magyar politikai élet szereplői is előszeretettel igyekeztek saját törekvéseiket a nemzeti történelem nyelvén megfogalmazni és annak segítségével legitimálni. A múlt közismertnek tekintett mozzanatainak, időszakainak, alakjainak felelevenítése gyakran alkalmasnak bizonyult az éppen időszerű közéleti kérdések megfogalmazására, nyilvános megvitatására, a politikai cselekvések igazolására. A történelem olyan értelmezési keretként szolgált, amelybe a politikusok és a szélesebb közvélemény is beilleszthették tapasztalataikat, jövőre vonatkozó elvárásaikat, olyan eszköztárat biztosított, amely segített a múlt és a jelen eseményeinek együttes értékelésében. Éppen ezért a „historizáló politika” rendszeresen saját érdekei szerint használta fel a nemzeti történelem ismert fogalmait, hőseit, toposzait, ezeket igénybe véve próbálta meg elmagyarázni saját választásait, megalkotni egy elképzelt és kívánatosnak tekintett jövőt szolgáló múltképet.³

A múlt a mindenkori jelen fényében nyert újra és újra jelentést, a napi ügyeknek megfelelően születő beállítások egyszerre folytatták és formálták, átvették és átírták, megerősítettek és akár módosították a nemzeti történelemhez fűződő képzeteket.⁴ A nyilvánosságban

¹ Erről lásd például Gyáni: *Történelem vagy (csupán) emlékezet?* 24.

² A történelempolitika fogalmáról részletesebben lásd Fischer: *Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika*, 398–400. Hasonló értelemben használható az emlékezetpolitika szakkifejezés, „melyben a kapcsolódó politikai cselekvés egyes célokra és funkciókra összpontosul, összességében pedig a legitimitás megszerzésére irányul.” Uo. 395.

³ Szűcs *Az antalli pillanat*, 15., 62.; Schlett: *A magyar történelem a huszadik századi politikai gondolkodásban*, 61.

⁴ Ahogyan szaporodnak az új tapasztalatok, a régiék elavulnak, „új és új remények támadnak, és máris új kérdések szegeződnek a múltnak, melyek a történelem újbóli átgondolására, más szemmel tekintésére és megújult vizsgálatára sarkallnak.” Koselleck: *Nézőpontfüggőség és időbeliség*, 201.

folyó vitákban megszólalók (fel)használható múlt létrehozására törekedtek.⁵ Álláspontjukat feltérképezve követhetjük azt, milyenek látták, hogyan akarták láttatni bizonyos helyzetekből a politika szereplőit a letűnt korokat, annak szereplőit, miként hatott egymásra a várakozási horizont és a tapasztalati tér, illetve ezek szünni nem akaró párbeszédével hogyan értékelték át ismét a múltat, miként tágultak vagy éppen szűkültek adott történelmi helyzetekben a múlt felhasználhatóságának lehetőségei.⁶

Minden nagyobb megrázkódtatás és rendszerváltás ellenére a magyar politikai kultúra szereplőit a „változás és maradátság, kontinuitás és diszkontinuitás, tehát a politikai idő jelenségeinek értelmezéseikhez” folyamatosan „a nemzeti történelem fogalmához nyúltak vissza, s különösen igaz ez éppen a nagy törések idején”.⁷

A kollektív emlékezet számára kulcsfontosságú a történelem jelentéssel való felruházása, ez pedig a múlttal és a jövővel folytatott szakadatlan párbeszéd során állandóan változik, a társadalmi viszonyokat tükrözi.⁸ Nyitott, a jelenhez kötődik, annak kérdéseit foglalkoztatják, miközben a múlt felé fordul, sohasem önmagáért tekint vissza, egyszerre több idősíkot foglal magában. Az emlékezet így „nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és a jövő tapasztalását is szervezi”.⁹

A viharos időszakok során a társadalmi emlékezet kiemelt fontosságra tett szert. Az eufória, a felszabadult ünneplések vagy a gyász, a veszélyérzet megnövekedésének pillanatai egyaránt kihívást jelentettek a mindenkori elit és a formálódó, egyre nagyobb szerephez jutó közvélemény számára. A válságos időkben az érdeklődés kiemelten fordult a múlt felé, annak mozgósító ereje jobban kidomborodott, a hatalom részéről is erősebb igény fogalmazódott meg saját tekintélyének biztosítására, miközben igyekeztek számba venni a szellemi örökséget, amely segíthet a tájékozódásban.¹⁰ A történelem e sorsfordulóin a politikai viták felfokozott hangulata, az ország mozgásterén elmélkedő értelmiségiek útkeresése hozzájárult a történelmi példák számbavételéhez.

Így különösen világossá válik, miként lehet „a történelem politikai fegyver, amely a jelen logikája szerint ad értelmet a múlt világának”.¹¹ A reformkortól a 20. század közepéig a magyar közélet számtalan kérdése kapcsán megidézik Bocskai Istvánt. Alakja elég távoli és fontos volt ahhoz, hogy jelentős szerephez jusson a történelmi emlékezetben, de különösen a történelem viharos időszakaiban kap kiemelkedő szerepet. Ennek akárcsak vázlatos felelevenítése szétfeszítette volna e tanulmány kereteit¹² – így csupán a vizsgált korszakokra összpontosít.

Bocskai a magyar nemzeti panteon azon tagjai közé tartozik, akiket már az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során felelevenítettek, és a későbbiekben is sűrűn hivatkoztak rájuk. Azért is lehetett kedvelt, mert a fejedelemnek számos olyan dilemmával kellett

⁵ Wertsch: *Voices of Collective Remembering*, 40. Minderről magyarul lásd például Pataki Ferenc munkáját a funkcionális dualizmusról, illetve kettős perspektíváról. Pataki: *Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika*, 786.

⁶ Koselleck: *Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont'*, 401–430.; Ricoeur: *Emlékezet – felejtés – történelem*, 117.

⁷ Szűcs: *Az antalli pillanat*, 67–69.

⁸ Apor: *Hitelesség és hitetlenség*, 165.

⁹ Assmann: *A kulturális emlékezet*, 42–43.

¹⁰ Apor: *Hitelesség és hitetlenség*, 164.

¹¹ Levi: *A történelem politikai használatáról*, i. m.

¹² E korszakok áttekintésére másutt kerítünk sort. Lásd például László: *A kiegyezés történelmi párhuzamai a kortárs historiográfiában*, i. m.

szembesülnie, amelyek előrevetítették a vizsgált időszakok sorskérdéseit (például az önrendelkezés, a Habsburgokhoz, illetve a „németekhez” való viszony, a két birodalom közti őrldés, a nemzetközi hatalmi helyzet realitásainak figyelembevétele, a harc vagy a békekötés kérdése).

Ez a tanulmány azt igyekszik áttekinteni, miként jelent meg Bocskai alakja a 19–20. század három kritikus korszakában a közösségi emlékezetben, mindenekelőtt a politikai gondolkodásban. Ennek érdekében elsősorban sajtóanyagokat, országgyűlési felszólalásokat, egyéb beszédeket, irodalmi alkotásokat, esszéket használtunk fel. A fejedelemmel foglalkozó, jelentősnek tekinthető történeti szakmunkák elemzésére nem kerítünk sort, csupán aktuálpolitikai üzenetüket és korabeli visszhangjukat vettük figyelembe. Azokat az eszmefuttatásokat tekintettük ezért át, amelyek viszonylag egyértelműen kapcsolódnak az egyes időszakok politikai folyamataihoz, így sajátos beállításokat tartalmaznak. A különféle történetészti értelmezések megalapozottságának vizsgálata nem képezi tárgyát a jelen tanulmánynak, hiszen ezek elsősorban az egyes korszakok politikai viszonyaira vetnek fényt – döntően ez határozta meg, hogyan értékelték az emlékezők Bocskai felkelésének üzenetét, mit idézett fel számukra a fejedelem személye.

A közvélemény bemutatását elsősorban a napi sajtó vizsgálatán keresztül igyekszünk megvalósítani. Az ott megjelenő vélemények nagy visszhangot kaptak, széles körben válhattak ismertté, éppen ezért nem érdemes elkülöníteni őket a többi forrástól, hiszen a parlament falain belül vagy az újságok hasábjain nagyjából ugyanaz a diskurzus folyt. Ezt nem csupán politikusok befolyásolhatták, hanem akár olyan tudósok is, mint a kora egyik befolyásos közéleti személyiségévé emelkedő Szekfű Gyula. A nyilvánosság egyre gazdagabb fórumaihoz csatlakozhattak az itt csupán érintőlegesen tárgyalt történeti munkák is.¹³ Az elit diskurzus az általunk tárgyalt időszakokban egyre inkább tömeghatásra, minél szélesebb rétegek elérésére törekedett, és jól kifejezte a korszak emlékezetkultúráját.¹⁴

„Magyarok, az istenért! Előttünk a példa a történetkönyvben!” 1848–1849

Kemény Zsigmond közvetlenül a szabadságharc után úgy vélte, hogy a magyar események irányadó személyiségei a francia forradalmat tekintették mintának, a korábbi „magyar lázadások vagy szabadságharcok céljait, erőit, folyamát és kimenetelét [...] általában nem ismerték”.¹⁵ Kétségtelen azonban, hogy sokan szoltak az akkori magyarországi küzdelmek előzményeiről, a forradalom fordulatot hozott a múlt történéseinek megítélésében is. A viharos változások élményének, a jövőre irányuló egyre merészebb reményeknek a hatására jelentősen átalakult és egyre inkább közösségivé vált a történelmi emlékezet. Különösen nagy szerephez jutott a sajtó és a politika, a röplapok, buzdító versek, szózatok a történelemben eszközt láttak a mozgósításra, a közvélemény formálására.

Míndez már az első hónapokban megmutatkozott. 1848 áprilisának végén Bocskai neve a magyar virtust megtestesítő alakok közt szerepelt. Ők emlékeztetik Ausztriát, „miszerint a

¹³ Szekfű tanítványa, a máig legszínvonalasabbnak tekintett Bocskai-monográfia szerzője, Benda Kálmán maga ismeri el, hogy a második világháború eseményei komoly szerepet játszottak a mű megszületésében, szemléletében.

¹⁴ Az emlékezetkultúra fogalmáról lásd: Fischer: *Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika*, 393–394. A fogalom használatának nehézségeiről és lehetőségeiről lásd például: Assmann: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*, 48–51.

¹⁵ Kemény Zsigmond: *Emlékezzünk régiokról* II. Pesti Napló, 1851. szeptember 3. (Kötetben: uő: *Eszmék és jámbor óhajtások*, 142.)

magyar érti ugyan a tréfát, de a goromba tréfát nem”.¹⁶ Két nappal később a *Jelenkor* című lapban a történelemről óriási tükörként írtak, melyet saját koruk megértésére és a jövő befolyásolására használhatnak. Az „emberi és nemzeti természet” állandóságát és a magyar történelem folytonosságát hangoztató szerző párhuzamot vont az éppen kibontakozó forradalom és a múlt fontos eseményei között. Az egykori kritikus pillanatokban (így például Bocskai idején) erejét megmutató magyar nemzet „lényegileg nem különbözik” attól, amely a felelős magyar kormányt kivívta. „Mindezen cselekedetek fő rugója a szabadság osztatlan szeretete volt”¹⁷ – összegez az a cikk, amely Lovassy László egykori levelének, Horváth Mihály szintézisének vagy Kossuth korábbi beszédeinek történelemképét veszi át. Egy másik szerző a vallásügyi rendelkezések kapcsán fedez fel párhuzamot: azokban nincs „semmi új adomány, semmi ígélet, mely már háromszáz évek előtt ne adatott, ne mondatott volna. Sok fejedelmek, sok országgyűlések éppen olyan tiszta szándékot bizonyítottak, mint a jelen törvényhozás, az 1606-iki idők, körülmények hasonlóak voltak 1848-ikhoz.”¹⁸

Ugyanezt a szemléletet visszhangozza a történetíró márciusi ifjú, Vasvári Pál az Erdéllyel való egyesülés előestéjén Pest „forradalmi csarnokában”, a Pilvax kávéházban a kolozsvári küldöttség előtt tartott beszédében. Az egykori pozsonyi országgyűlési ifjak felhívásához hasonlóan szögezi le, hogy téves a testvérhaza elnevezés, hiszen a kettő összetartozik, egyesülniük kell ahhoz, „hogyan nemzetünk dicsősége megalapítassék”. Kitér azokra a történelmi eseményekre is, amelyek a nemzet szabadságát biztosították: annak idején Erdélyből indultak „a szabadság bajnokai”, vagyis azok a fejedelmek (Bocskai, Bethlen, a Rákócziak), akik „a kétfejű sas ármányai megsemmisítésére” törekedtek.¹⁹ Az oly régóta vágyott unió megvalósulásának mámorában másutt is hasonló szellemben írnak: Erdély „mintegy bölcsője volt az osztrák elleni forradalmaknak, melyben a revolúciók ringattak”.²⁰

A kor érdeklődésére jellemző a Vahot Imre által *Országgyűlési emlék* címmel 1848 tavaszán tervezett politikai, történelmi és szépirodalmi almanach. Ebben például a Rákóczi idején tartott ónodi gyűléséről esett volna szó, és egy Bocskaihoz írott levelet is szándékoztak közzélni.²¹ Ekkoriban jelent meg Petőfi *Rákóczi* című verse,²² egy cikksorozat a szabadság vértanúiról (Zrínyi Miklósról, a Wesselényi-összeesküvésről)²³ és a Rákóczinak tulajdonított „diskurzusok” is.²⁴

Ugyanezekben a napokban több száz böszörményi hajdú csupán a település régi Bocskai-zászlója előtt volt hajlandó letenni nemzetőri esküjét. Kívánságuknak a közgyűlés kénytelen volt engedni, így a nemzeti rózsával és pántlikával ékesített zászlót más nemzetőrök eskü-

¹⁶ *Budapest*. Hetilap, 1848. április 28.

¹⁷ Egy Sándor: *Magyarország és Erdély*. *Jelenkor*, 1848. április 30.

¹⁸ Jakabfalvai András: *Az egyházi és iskolai reformok iránt felhívott cultusministeri értekezlet tárgyában előleges szózat*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1848. július 30.

¹⁹ *Pest, ápril 28án*. *Jelenkor*, 1848. április 30.

²⁰ M–j–r: *Pest, május 10én*. *Marczius tizenötödike*, 1848. május 10.

²¹ A szerzők közt felbukkan az ekkor csupán huszonegy esztendő Szilágyi Sándor is. *Előfizetés az Országgyűlési emlék című politikai, történelmi és szépirodalmi almanachra*. *Pesti Divatlap*, 1848. április 29.

²² Petőfi Sándor: *Rákóczi*. *Életképek*. *Nép szava*, 1848. május 14.

²³ Vályi Károly: *A szabadság vértanúi I–V*. *Pesti Divatlap*, 1848. május 20. 621–634., május 27. 653–664.

²⁴ *II. Rákóczy Discursusai*, i. m. Valójában Forgách Simon a szerző. Császár Ferenc 1848. május 7-én kelt előszava a történelem szerepének felértékelődését jelzi akkor, amikor még nem került sor kenyértörésre a bécsi udvarral. Lásd még: Márki: *Rákóczi legendája és története*, 210–211. Császáról: *Angyal: A magyar hírlapirodalom 1849–1860*, 28–29.

tételénél is használták.²⁵ A hajdúk közt az egykori fejedelem kultusza szívósan élt, ugyanebben az évben jelent meg nyomtatásban a buzdító vers: *Bocskai zászlója alá hajdú vitézek!*²⁶

A népszerű Czuczor Gergely már igen korán a hazáért vérüket ontó dicső ősök példáját állította kortársai elé: „Ne hagyj magad magyar! lépj ősid nyomába,/ Kik vérrel jutottak e hon birtokába;/ Kardot, puskát ragadj, légy nemzedet őre,/ S keményítsd magadat a kétes jövőre.”²⁷ 1848 júliusában javasolták a magyar honvédezeknek az addigi szokással szemben magyar történelmi személyiségekről, „szabadsághősökről” való elnevezését, hiszen egy ilyen ezred „Magyarország szabadsága, függetlensége, becsülete és dicsőségéért utolsó emberéig fogna küzdeni”.²⁸ Egy hónappal később az országgyűlésben határozat született az ezred „történetünk dicsőséges, nagy alakjairól” való elnevezéséről, mint Árpád, Mátyás király, Hunyadi, Kinizsi, Bocskai, Rákóczi.²⁹ Hamarosan Bocskai nevét viselő huszárezred és zászlóaljok jöttek létre a Hajdúságban.

A szeptemberi fordulattal nyilvánvalóvá vált a Habsburg–magyar viszony tarthatatlansága, a szabadságharc történelmi érveket követelt, még inkább időszzerű lett a korábbi fegyveres mozgalmak emlékének felelevenítése, különösen, ha azok sikert hoztak. Ezeket korábban is számon tartották, ám a reformkorban a történeti érdeklődés homlokterében inkább a polgárosodás kérdései álltak, a dinasztíához fűződő viszonyt kevésbé taglalták – a cenzúra korában ez nem is lett volna egyszerű. A forradalommal egy csapásra megváltozott a helyzet, és előtérbe kerültek az uralkodóházzal szembeni felkelések. A nemzeti önvédelem és önrendelkezés ügye a korábbi Habsburg-ellenes harcok históriájában találta meg történeti érvanyagát, természetes módon nyúltak vissza ezekhez az előzményekhez; e hónapokban több szó esett róluk, mint előtte évtizedekig.³⁰

Elsősorban a Rákóczi-szabadságharc lett népszerű. A későbbi jeles történetíró, Szilágyi Sándor közölte a fejedelem beregszászi proklamációját,³¹ Erdélyi János saját harcra buzdító verseivel együtt adta ki a Rákóczi-nóta szövegét az ismert sorokkal: „Jaj Rákóczi, Bercsényi, Régi magyarok vezéri, Bezerédi. Hová lettek országunknak fényes csillagi, Nemzetünknek hírszerzői, Vitéz hadnagy, Bocskai?”³² 1849-ben jelent meg Rákóczi szózata is, amely előszava szerint „a fejünkre nőtt dinasztíát” mutatja be, és amelyben a fejedelem „úgy beszél, mintha napjainkra szólott volna”. Ezt a közlő érthetőnek mondta, hiszen a „fondor természetű” Habsburgokat „ugyanazon lelkület vezérlé még előbb is, mint ma”.³³ A schwechati

²⁵ Később sikerült velük elfogadtatni a nemzeti zászlót. *Vidéki mozgalmak*. Nemzeti, 1848. május. 17.; *Hírfűzér*. Budapesti Híradó, 1848. május. 25.; *Vidéki mozgalmak*. Nemzeti, 1848. jún. 1.

²⁶ *Bocskay zászlója alá hajdú vitézek!* i. m.

²⁷ Czuczor: *Új világi szózat*, 53.

²⁸ Szabó Károly: *Magyar ezredeinknek magyar nevet*. Kossuth Hírlapja, 1848. július 11.; lásd még: Szoboszlai Fer.: *H. Szoboszló oct. 4.* Kossuth Hírlapja, 1848. október 8. Arany János versben emlékezik meg róla, hogy beállt a „Bocskai-csapatba”: Beállottam a Bocskai-csapatba,/ Ez az igaz magyar hajdúk csapatja,/ Ez az ősi vitézségnek virága:/ Ide, kinek a szabadság derága! (*Beállottam...*)

²⁹ Az augusztus 16-i ülésnapról lásd: Gracza: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*, II. 58.

³⁰ R. Várkonyi: *A pozitivisták történetisélelete a magyar történetírásban*, II. 234–237.

³¹ *Rákóczi Ferencz beregszászi proclamatioja*. Közli: Szilágyi Sándor. Pesti Divatlap, 1848. október 22. 241–244.

³² Erdélyi megjegyzése szerint „az idők fordulatához képest jónak látám közlését, miután eddig világ elé bocsátanom soha nem sikerülhetett”. Erdélyi: *Szabad hangok*, 32–35. Modern kiadását lásd: *Régi magyar költők tára XVIII. század*, 49.

³³ A fejedelem dicsőséges emlékezetű elődei között említi Bocskait is. *Második Rákóczi Ferenc szózata 1707-dik évből*, IV–V., 5. (Valójában a fejedelemnek a marosvásárhelyi országgyűlés elé terjesztett javaslatáról van szó.)

csata előtt az osztrák határnál állomásozó magyar csapatoknál látogatást tevő Kossuth jelenlététől felbuzdult honvédek lelkesedése „az eget verte”, Rákóczi emlékére koccintottak, és „akár a pokol seregeivel is megverekedtek volna”.³⁴

Ismét felbukkant a korábban Kossuth által is emlegetett háromszáz esztendő Habsburg-elyomás képe, Vajda János például egy versében Ausztria és Magyarország „gyümölcstelen átkos házaseletéről” ír, amelyben Isten nem „az undok csábítót” (azaz Ausztriát) büntette, hanem a magyarokat. „És így történt az, hogy három század óta/ Örökké e szegény hazát ostorozta.”³⁵

Rákóczi mellett a hajdúi élén a „zsarnoksággal” győzedelmesen szembeszálló Bocskai is követendő példává vált a szabadságharc résztvevői számára. Amikor a toborzás nehézségeire panaszkodva úgy vélték, „a hajdúk nem Bocskai hajdúi többé”, szenvedélyes válasz érkezett: „A szabadság szent csatáiban elhullott hősök kardjai egy-egy talizmán a maradék előtt”, nevük „egy-egy istenség, melyre esküszünk”. Rajongó, végletekig leegyszerűsített, romantikus történelemkép jelent meg, amely a múltbeli példaképek felvonultatásával buzdított: „a háromszázéves sárkánnyal, a vérünkön hízott népfaló sással” vívott élethalál küzdelemben az egykori diadalmas hadvezérek (mint Hunyadi, Zrínyi vagy Bocskai) emléke lelkesített. A fejedelem szimbólummá emelkedett, „megsértett oroszlánként kelt fel, hogy bosszút álljon a magyar szabadság elnyomóin, s elvakított nemzetét felriassza mákonyos álmából, melybe az ocsmány kamarilla sülyeszté, hogy föl ne ébredjen, midőn a szabadságszeretet gyöngyeit szíve gyökeréből kivagdálja”. Bocskai győztesként azonban nem tépte le „a vérszomjas sas” fejéről a koronát, „megelégedett nemzete szabadságával, s nekünk hajdúinak a szabadságyilkoló sán kitépett tollait hagyá emlékül, mintha azt akarta volna mondani: »Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre!«”³⁶

Számos hírlap hasábjain idealizált múltkép bontakozott ki: akárcsak Horváth Mihálynál, a 17. század „a szabadságharcok kora”,³⁷ amelynek kimagasló alakjait különös kegyelet illeti. Bocskai és Rákóczi neve mellett a hajdúk és a huszárok dicső tetteit idézik, amikor a haza veszélybe került, a „jó, becsületes apák [...] hazafiúi készséggel s könnybe lábadt szemekkel küldék fiaikat a kitűzött Bocskai-zászló, ezen előttük szent ereklye alá”.³⁸ Ahogyan annak idején „az üldözött polgári és vallási szabadság hosszú harcaiban [...] győzelemmel lobogtatták véres zászlóikat”, ugyanúgy ragadnak fegyvert most a hajdúk „az oly sokfelől gonoszul elárult s jogtalanul megtámadt magyar szabadságért s nemzetiségért”. A jelenben nekik kell méltónak lenni a szabadságért vérző dicső emlékü elődökhöz, és kivívni azt a szabadságot, amiért ősök is küzdöttek.³⁹

Harcra sarkalló cikkeket írt Arany János is (aki egy hajdúváros szülötte). Ezek egyikében „dióhéjba szorítva” Magyarország történetét vázolta, amely nála nagyszerű, követendő hősökkel és megvetendő, gaz alakokkal egyaránt szolgáló mintává vált. Már a cím sokatmondó:

³⁴ Degré: *Visszaemlékezéseim*, 238.

³⁵ Vajda: *Gonosz házasság*, 32.

³⁶ Borbély Dani: *Bocskai hajdúi*. Kossuth Hírlapja, 1848. november 3.

³⁷ Horváth: *A magyarok története*, III. 414.

³⁸ Birányi Ákos: *Az alakuló Bocskai csapatról*. Kossuth Hírlapja, 1848. november 7.; lásd még: *Fővárosi újdonságok*. Kossuth Hírlapja, 1848. november 15.

³⁹ *Tárogató*. Kossuth Hírlapja, 1848. augusztus. 2.; B.: *Szabolcsból*. Kossuth Hírlapja, 1848. október 1. 365.; Borbély Dani: *Néhány szó a Kossuth hírlapja szabolcsi levelezőjéhez*. Kossuth Hírlapja, 1848. október 15.; *Fővárosi újdonságok*. Kossuth Hírlapja, 1848. november 24.; *Fővárosi újdonságok*. Kossuth Hírlapja, 1848. december 6. Lásd még: *Sz. K. Pest főváros néhány tisztes képviselőihez!* Marcius tizenötödike, 1848. november 13.; *Respublicanus: Barátom Berti!* Marcius tizenötödike, 1848. december 12.

„Mik voltunk? Mivé lettünk?” Sorra vonulnak fel előttünk a „gyáva”, „derék”, „bölc”, „nyomorult” vagy éppen „vitéz” szereplők, köztük Bocskai, míg végül így kiált fel „Magyarok, az istenért! Előttünk a példa a történetkönyvben!” Lesújtó képet fest a tisztségéhez méltatlan Rudolfról, akinek uralkodása idején „vége lett egyszer a magyar béketűrésének is”, és a jó hazafiak Bocskai vezetése alatt „feltámadtak”. Az „elkényszeredett, szegény nemzet” inkább elfogadta a török pártfogását, mint a német uralmat, hiszen az utóbbi szabadságától, nemzeti lététől akarta őt megfosztani, így az erdélyi fejedelmek a későbbiekben folyton az ellen a „német hatalom” ellen küzdöttek, amely „Magyarországot elnyeléssel, a magyar nemzetet végpusztulással és kiirtással fenyegette”.⁴⁰

A költő versben is megfogalmazta mindezt: „Bocskai, Rákóczi, Batori és Betlen/ Nagysága beárnyaz törpe lételemben:/ Ah, e dönthetetlen sziklája a multnak/ Elhunyo napodtól szegyenben pirulnak!// Szív valál a multban, mely szünetlen vertél,/ A szent szabadságért lángoló szív, Erdély:/ Mikor zsibbadás ült minden külső tagon,/ Te valál az, aki lüktettél szabadon.”⁴¹ Arany a következő évben ismét a múlthoz fordult a lelkesítés érdekében egy ponyván terjesztett versében, és történelmi hősök sorával elevenítette fel a kort, amikor „Kuruk nevet viselt a jó hazafi,/ Labanc volt a honáruló kurafi”.⁴²

A Habsburgok ellen fegyvert fogó fejedelmek emléke különösen élénken élt a korban, amikor az egykori küzdelmek emléke összefonódott a jelen harcaival, és a honvédek közé beállt „rendetlen néptömeget” a Rákóczi és Bocskai zászlói alatt küzdő „szabadságharcosokhoz” hasonlították.⁴³ Leginkább a „hazánk szabadságharcaiban kitűnő szerepet vitt” Tisza mentén volt népszerű az egykori fejedelem.⁴⁴ 1849 januárjában a Debrecenbe érkező Kossuth a Bocskai ősi zászlaját kitűző vitéz hajdúkhöz szólt, akiknek a múltban „a hazáért ontott vérukból a vallás- és politikai szabadság áldása terült a honra a vésznek napjaiban”. Az ő hivatásuk a jelenben is megtartani a hazának azt a szabadságot, melyet őseik szereztek.⁴⁵ A hajdúkerületi kormánybiztos ugyanezen a napon kelt *Hazaifüi szözata* hasonlóképpen az egykori erdélyi fejedelmek alatt a szabadságért folytatott küzdelmekre emlékeztetett.⁴⁶

Másnap a debreceni Piac utca kapuőre a „Kossuth magyarok Mózesé” felirattal örökítette meg az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének érkezését a városba. Ezzel egyértelműen a népszerű Bocskai örököseként üdvözölték őt a Hajdúságban, hiszen korábban őt tekintették a magyarok Mózesének. Kossuth szintén legitim, Isten által küldött szabadítónak minősült a református közvélemény szemében.⁴⁷

⁴⁰ Arany János: *Mik voltunk? Mivé leszünk?* Nép barátja, 1848. október 8. (Megjelent még: uő: *Népies politikai cikkek*, 74., 68.)

⁴¹ Arany János: *Erdély 2.* Eredetileg az Arad című lap 1848. december 16-i számában jelent meg. (Vö. Kara: *Arany János összes műveiből kimaradt egyik verséről*, 158.) Kötetben lásd például: Arany: *Összes költeményei I.*, 93.

⁴² Arany János: *Van-e olyan...* In: *Riadj magyar!* 452–453. Lásd még: Arany: *Összes költeményei I.*, 105–106.

⁴³ „Görgei előtt seregeink nagyobb részint egy rendetlen néptömeg valának, hasonlók a Rákóczi és Bocskai zászlói alatt küzdött szabadságharcosokhoz.” *Debrecen, febr. 23. 1849.* Marcius tizenötödike, 1849. február 26.

⁴⁴ *Nyáry Pál felszólalása a képviselőház 1849. jan. 18-i ülésén.* *Nemzetgyűlés.* Közlöny, 1849. január 19.

⁴⁵ *Kossuth kiáltványa Debrecen népéhez Debrecen, 1849. jan. 6.* In: Kossuth: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*, 262.

⁴⁶ *Sillye Gábor hajdúkerületi kormánybiztos szözata*, 310.

⁴⁷ Gáborjáni Szabó: *A „Kossuth magyarok Mózesé” toposz történeti háttere*, 340–346.; Zakar: *„Kossuth a magyarok Mózesé”*, 87–107.

Néhány nappal később az eredetileg német anyanyelvű, morva származású Klapka György ezredes a felső-tiszai hadsereg parancsnokságának átvételekor tartott szónoklatában ugyancsak a szabadság kivívásának első hőseit, a diadalmasan harcoló Bocskai és Rákóczi alakját idézi fel: „...ha egészen még el nem fajultatok dicső elődeitektől, éledjen fel e nevek hallására bennetek a szent tűz, mely a zsarnokság zsoldosait [...] megeméssze.”⁴⁸ Hamarosan a nemzethez címzett országgyűlési kiáltványban olvashatunk Bocskai és Rákóczi példájáról, mely bizonyítja, hogy „a magyarból soha sem aludt ki a szabadság és emberiség szerepétete”.⁴⁹ A hajdúk áldozatkészsége pedig azt bizonyítja, hogy „Bocskai lelke nem veszett ki e népből, mely ma is mint régen a magyar faj legeredetibbje”.⁵⁰ Egy Buda bevételét ünneplő versben ismét a magyarságot háromszáz éve sanyargató német császárról hallunk.⁵¹

A Függetlenségi Nyilatkozat nemzeti történeti narratívába ágyazva fejtette ki gondolatmenetét. A dinasztia múltbeli mulasztásaival is igazolta a trónfosztást, felhasználta a 16. század végén is hangoztatott érveket a magyarok hűségéről, a Habsburg uralkodók hitszegéséről, a nemzet szabadsághoz való ragaszkodásáról.⁵² A nyilatkozat kétségkívül Horváth Mihály már ismertetett és ekkorra széles körben elterjedt szemléletét tükrözi. Maga a historikus is tagja volt a fontos dokumentumot megszővegező szűk körű bizottságnak.⁵³ A szöveg emlékeztet arra, miként voltak kénytelenek az elődök a nyílt erőszakot vagy bűnös ármányt és cselszövést alkalmazó „zsarnokrendszer” ellen „önfenntartása végett” fegyveres védelemhez nyúlni. Ám a magyarság önmérsékletét bizonyítja, hogy az „igazságos védelem” diadalmas harcait követően „győzelmes fegyverét azonnal letette, mihelyt királyai a nemzet jogait és szabadságait egy újabb alkukötéssel, egy újabb esküvel biztosították”.⁵⁴

Kossuth minden bizonnyal felismerte a múltbeli dicsőség felelevenítésének hatalmas mozgósító erejét, tudatosan törekedett az akkori események előzményeinek felmutatására, annak bizonyítására, miként kapcsolódtak saját harcaik a magyar történelem ragyogó fejezeteihez. A jászkunokat azzal lelkesítette, hogy „ereikben dicső ősök vére is foly – kik nemzetünknek már századok előtti szabadságharcaiban hervadhatlan babért hagyának unokáinknak örökségül Bocskai és a Rákócziak idejéből”. Az ő példájukat követve kell a „szabadsági harcaink szentesítette kürtötök s lobogóitok alá” vonulni.⁵⁵ A székelyeket ugyancsak méltónak mondta a régi dicsőségre, „melyet a lefolyt századok szabadságharcaiból örök betűkkel jegyzett fel lapjaira a történetírás”, hazaszeretetük és szabadságérzetük „őre volt a magyar nemzetiségnek és szabadságnak a Bethlenek, Bocskaiak és Rákócziak szabadságharcaikban”.⁵⁶

⁴⁸ Klapka 1849. január 15-i tokaji szózata a felső-tiszai hadsereghez. In: Saját kezébe, ott, ahol..., 58.

⁴⁹ „...midőn már-már kiirtották a magyart a többi nemzetek sorából, sohasem hibáztak lelkes férfiak, akik felkeltek és megmentették a magyar becsületét, mint a Rákócziak, és a bécsi udvart megalázó, s a szabad hajdúk segítségével a magyar fegyver győzelmét kivívott Bocskai.” *A magyar nemzet képviselői a nemzethez. Nemzetgyűlés.* Közlöny, 1849. január 20.

⁵⁰ *Debrecen majus 4.* Marcius tizenötödike, 1849. május 4.

⁵¹ Putnoki: *Budavár bevétele*, 419.

⁵² Erről lásd például: R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélet a magyar történetírásban*, II. 234–237.; Szűcs: *Az antalli pillanat*, 68.

⁵³ Horváth: *Magyarország függetlenségi harcának története*, II. 526.

⁵⁴ Lásd például: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 324.

⁵⁵ *Kossuth szózata a jászkunokhoz (1849. március 27–28.)* In: Bagi: *Forradalom, szabadságharc és megtorlás a Jászkun kerületben*, 258.

⁵⁶ Kossuth Lajos: *Válasz Marosvásárhely népének hódoló nyilatkozatára*, 1849. máj. 11. In: Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, 270. Lásd még: Kossuth körlevele az ország törvényhatóságaihoz, 1849. júl. 14. Uo. 720.

Az uralkodó mellett kitartók számára is egyértelmű az összefüggés: gróf Andrássy György 1849 januárjában a frissen trónra lépett Ferenc József számára írt emlékirata szerint a „lázas és a Bocskai, Thököly, Rákóczi féle forradalmak rontott és kicsinyített” mása, mivel az szerinte egészen protestáns jellegű.⁵⁷ Egy katolikus lap szerint árulkodó, hogy Bocskai nevét vette fel egy huszárezred és több zászlóalj – ezzel Kossuth pártja saját magát, „szellemét és irányát jellemezte”, hiszen jól ismert, hogy mit akart annak idején a fejedelem, ki ellen és kinek a szövetségében harcolt.⁵⁸ Ugyanott támadták a szabadságharc vezetőit, akik számára, akár csak hajdan Bocskai és Bethlen idején, „a szabadság szent neve alatt” vívott küzdelmekben „a hazai függetlenség csak ürügy,” valójában a vallásért folyt a harc.⁵⁹

1848–1849 közösségi élménye fontos érzelmi alapot teremtett, és erőteljesen hozzájárult a formálódó nemzeti identitás kialakulásához, kultusza pedig összeforrott a 17. századi mozgalmak értékelésével. Ekkor kezdtek el szélesebb körben használni a 'szabadságharc' kifejezést, amely alkalmasnak bizonyult az ország önállóságáért vívott önvédelmi háború tapasztalatának kifejezésére csakúgy, mint a kollektív emlékezet megragadására. Az egyértelműen pozitív jelentéssel bíró szó közismert és sűrűn használt fogalomná vált, ami minősíti, a legmagasabb történelmi értékűvé emeli az eseményeket. A fogalmat 1848–1849 történéseinek megjelölésére csakúgy alkalmazták, mint például Bocskai mozgalma, ezzel összekötötték a szabadságharcok 17. századi korszakát a jelen küzdelmeivel. E kapcsolat egyszerre járult hozzá a felidézett és a megélt történelmi események fontosságának tudatosításához: a forradalmi idők forgatagában az előzményekre hivatkozva tudatosította a többnyire iskolázatlan, ám a közéleti kérdések iránt megnövekedett érdeklődéssel bíró tömegekben a dicső hagyományok meglétét, míg ezek mellé odaállítva az akkori erőfeszítések fontosságát, azok nemzeti jellegét sikerült aláhúzni. Az így létrejött történelmi példasorozat a későbbiekben még bővülni fog, ám ennek a kapcsolatnak is köszönhetően a század második felében Bocskai szabadságharca bekerült a magyar történelem ragyogó fejezetei közé, a fejedelem pedig a nemzeti panteon tagjává vált.

„A legyőzhetetlen magyar gondolat”, 1918–1920

Míg 1848–1849 forradalmi sajtójában viszonylag egységes kép bontakozott ki a szabadsághósként bemutatott Bocskairól, a következő évtizedekben jóval összetettebb értelmezésekkel találkozunk. Ezek a mindenkori politikai helyzethez és a tudományos eredményekhez, forrásközlésekhez is kapcsolódva kiegészítőként, németellenesként, a vallásszabadság bajnokaként vagy éppen a rendi jogok biztosítójaként mutatták be a fejedelmet. A 20. században a történelmet saját céljaik érdekében felhasználók így egészen különböző nézőpontok sorából választhattak, miközben saját koruk eseményei új értékelési kereteket, szempontokat szülhettek, vagy éppen addig kevésbé hangsúlyosakat állíthattak előtérbe. A szerbek, oroszok, olaszok és románok ellen vívott első világháború idején ritkán hallunk Bocskairól, a nevéhez fűződő eredmények, küzdelmek nem bírtak jelentős és időszerű üzenettel. 1918 őszén azonban megváltozott a helyzet.

Az őszirozsás forradalom idején a főváros népe nemzeti zászlók rengetegében a Kossuth nótát énekelve önfeledten ünnepelte az Osztrák–Magyar Monarchia végét. Ezzel beteljesültek azok a függetlenségi vágyak, amelyek sokak szerint korábban a Habsburg-ellenes küzdelmekben nyilvánultak meg. Halottak napján egy pécsi népgyűlés szociáldemokrata fel-

⁵⁷ Berzeviczy: *Az absolutismus kora Magyarországon*, I. 62.

⁵⁸ *Különfélek*. Religio és Nevelés, 1849. február 6.

⁵⁹ *Egyházi tudósítások. Magyarhon*. Religio és Nevelés, 1849. február 11.

szólalója a „rég Magyarországnak” sírja fölött tartott beszédében Bocskai, Thököly, Rákóczi és Kossuth mozgalmainak felelevenítésével búcsúztatta a megszűnt dualista államot.⁶⁰ Mások az előző négy évszázad szabadságharcainak betetőzéseként ünnepelték a forradalmat.⁶¹ Számukra Bocskaitól egészen a világháborús bakáig húzódott azok sora, akik hősiességükkel kivívták az ország szabadságát, az önálló, független, szabad Magyarország diadalát.⁶² Még a Miskolc-diósgyőri Mérnökegyelet rendkívüli közgyűlését is hasonló lelkes gondolatokkal nyitották meg 1918 novemberének közepén.⁶³

Amikor az Országház kupolacsarnokában „örök időkre szólóan” kikiáltották a Magyar Népköztársaságot, bejelentették a király lemondását, az ország önállóságát és függetlenségét, a téren kétszázezer ember ünnepelt.⁶⁴ A népszerű szónok, az „aranyuszájú” Hock János katolikus plébános, Károlyi Mihály közeli híve, a Magyar Nemzeti Tanács elnöke beszédének nagy ívű történelmi áttekintésében a korábbi függetlenségi ellenzék szemléletét visszahangozta: „Négy évszázadon át nyögtük az elnyomatásnak, a kizsákmányolásnak türhetetlen nyomorát. Vérbe fojtották szabadságmozgalmainkat, hogy a leigázott hűbéres tartományokkal együtt a közös szolgaságnak bilincseit viseljük.” Az újonnan létrejött ország a győztes hatalmak jóindulatára szorult, ezért Hock kijelentette: „a nyugati civilizációnak szüksége van a mi kultúrerőnkre és nemes faji kvalitásainkra”. E helyzetben úgy elevenítette fel Bocskai szabadságharcát, mint amely számíthatott a nyugati népek rokonszenvére, hiszen „elnyomatásunk nyomorúságában nyugatról vártuk mi mindig a hajnalnak pirkadását”.⁶⁵

Károlyi is igyekezett összekötni erőfeszítéseiket a dicső elődök példáival, az általuk megkezdett haladó, „liberális” irány folytatójának vallotta magát. Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter szintén cáfolta a vádat, amely szerint új, előzmények nélküli politikát akartak volna megvalósítani: a kormányt a Bocskaitól egészen Mocsáry Lajosig tartó dicsőséges „liberális” irányzat örökösének állította be.⁶⁶

⁶⁰ *A mai népgyűlés.* Pécsi Napló, 1918. november 2.

⁶¹ „Az utolsó négy évszázad szakadatlan szabadságharcban telt el. Bocskai, Rákóczi, Kossuth szabadságharca egyetlen összefüggő folyamat, melyet időről-időre meg tudott ugyan szakítani a fegyveres reakció, de végre Károlyi Mihály vezetése alatt győzedelmeskedett.” *A törvény – törvény.* Budapest, 1918. november 6.

⁶² „Bocskay, Bethlen, Kossuth, a Rákóczyak, a Wesselényiek nem éltek, nem szenvedtek, nem küzdöttek hiába, annyi százezer magyar nem pusztult el hiába a világháborúban, — megteremtették a szabad Magyarországot!” *Önálló, független Magyarország.* Sárospataki Református Lapok, 1918. november 10.

⁶³ „Az a négy évszázados küzdelem, mely a Bocskay, Thököly, Rákóczy szabadságharcai, az 1848-ik forradalom és szabadságharc, majd a végéhez ért rettenetes világháború eredményeként hazánkat az elnyomás alól felszabadította s vágyainkat az önálló, független, szabad magyar köztársaság megteremtésével megvalósította, bizonyára érvényre fogja juttatni a magyar mérnökök és építésszek ama régi törekvéseit is, hogy munkásságuk elismeréseként az őket megillető helyet foglalhassák el a társadalomban.” *Miskolc-diósgyőri mérnökegyelet rendkívüli közgyűlése.* Miskolczi Napló, 1918. november 20.

⁶⁴ *Hatos: Az elátkozott köztársaság,* 93–94., 105., 244–245.; *Hatos: Rosszfiúk világforradalma,* 29.

⁶⁵ *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója,* XLI. 455. (1918. nov. 16.) A beszédet a napisajtó is ismerteti, például *Népszava,* 1918. november 17.

⁶⁶ *Károlyi beszéde a szentesi függetlenségi párti küldöttség előtt. A politikai helyzet.* Magyarország, 1918. április 9. 2. „Tévednek azok, akik azt hiszik, hogy a mai magyar politika előfeltételei egészen új alakulásunk. Mi csupán folytatói vagyunk annak a liberális iránynak, mely Bocskai, Thököly és Rákóczi, újabban pedig Széchenyi, Eötvös, Deák és Mocsáry óta örök dicsősége volt a magyar politikának.” *Jászi miniszter nyilatkozata az amerikai sajtó számára.* Világ, 1918. november. 24.

December elején viszont már egyre több volt az aggódó hang. Braun Róbert író a Felvidék elszakadásának megakadályozása érdekében szorgalmazta a szlovákokkal való tárgyalást, aminek sikerét „a magyar politikai bölcsesség hagyományos jellemvonása” biztosíthatja. Bocskai és Deák mérsékelt, megfontolt réalpolitikusként ugyanis nem a pillanatnyilag kedvező helyzetet akarták kiaknázni, inkább a távolabbi jövőbe tekintettek.⁶⁷ Egy lőcsei ferences szerzetes-tanár Bocskaira és fejedelemtársaira a felekezeti tolerancia híveiként utalt, akiknek példája nyomán a Magyar Köztársaság sem fogja megakadályozni a vallás szabad gyakorlását a szlovákok körében.⁶⁸ A csehekkel az egykori Habsburg-elyomás jelenthet összekötő kapcsot, amely ellen annak idején a „magyar forradalmi pártokkal” kötöttek szövetséget. A közös érdekeket bizonyítja a bécsi béke azon pontja is, amely a szabad királyi városok cseh lakosainak a többiekkel (németekkel és magyarokkal) azonos jogokat biztosított.⁶⁹

Ahogy viszont egyre nagyobb területeket szálltak meg a szomszéd államok fegyveres erői, egészen más jelentést nyert a múlt. Bocskaihoz és „régii fennkölt nagyjainkhoz” hasonlóan kellene „rendet, fegyelmet, tekintélyt” teremteni, és „tűrhető békét” kikényszeríteni, ami az erdélyi fejedelmeknek több ízben sikerült.⁷⁰ A jelen kilátástalansága, az egyre-másra érkező lesújtó hírek közepette az egykori fejedelmek már nem csupán a mérsékletet vagy az általuk elért békét, hanem a hajdani nagyságot, a győzelmek emlékét is felidéztek; így aggodták a román megszállás alá kerülő „Bethlen Gáborok, Bocskai Istvánok és Rákócziak Erdélye” miatt.⁷¹

A Tanácsköztársaság létrejöttével gyökeres emlékezetpolitikai fordulat állt be. Háttérbe szorultak a történelmi hivatkozások, sőt Bocskai az elvetendő, felszámolni óhajtott feudális múlt képviselőjeként jelent meg. Mindez a századelőn feltűnt, a történelmi materializmus jegyében megfogalmazott felszínes történet szemléleten alapult. Ez elutasította a közvéleményben hősként tisztelt személyiségek kultuszát, az addigi irányzatokat jellemző „osztályszempontú” „történelemhamisítást”.⁷² A Szabó Ervin névvel fémjelzett irányzat szociáldemokrata körökben terjedt,⁷³ és a magyar történelem fő alakító erejeként az egykori nagybirtokosok erkölcselenségét, önzőségét, hiúságát jelölte meg.⁷⁴ Ahogy írták: „az objektív történetírás most már nem fogja engedni” az egykori fejedelmek egyéni érdekekből, haszonlesésből indított küzdelmeit „a szabadságharcok ideális patinájával bevonni”. Bocskai legfeljebb azért kaphatott dicséretet, mert volt bátorsága a „proletáriátusra” támaszkodni, és felszabadította a katonáskodó jobbágyokat (vagyis a hajdúkat).⁷⁵

Ilyen előzmények után 1919-ben Landler Jenő népbiztos a tanácsok országos gyűlésén úgy szólt az egykori fejedelmekről, mint akik becsapták a föld népét, szabadságjogokat

⁶⁷ Amikor Bocskai visszautasítja a koronát, és amikor Deák az osztrákok königrätzti veresége után sem követel többet, mint előtte. Braun Róbert: *Békét akarunk a tótokkal!* Világ, 1918. december 3.

⁶⁸ Csák Czirjek: *Miért húzódozik a tót nép Magyarországtól?* Magyarország, 1918. december 11.

⁶⁹ *Massaryk Wilson sógora.* Köztársasági Ujság, 1918. december 8.

⁷⁰ Sassi Nagy Lajos: *Újévi gondolatok.* Soproni Napló, 1919. január 1.

⁷¹ Dr. Varga Lajos: *Dr. Apáthy István.* Soproni Napló, 1919. január 10.

⁷² Lásd például: Szabó: *A magyar jakobinusok*, 1–2.; Szabó: *Az 1514-i forradalom*, 77.

⁷³ Lásd például: Migray József: *Székfű könyve, Rákóczi és a történelem.* Szocializmus, 8. évf. (1914) 315.

⁷⁴ Lásd például: Ágoston: *A magyar világi nagybirtok története*, IX. 178.

⁷⁵ Szende Pál: *Rákóczi.* Huszadik Század, 7. évf. (1906) 11. sz. 345–351.

ígértek nekik, pedig csak saját nemesi kiváltságaik megerősítését szerették volna elérni.⁷⁶ Az 1919. május 1-jei ünnep alkalmával Bocskainak a Köröndön található szobrát letakarták, elé a proletár internacionalizmust jelképező hatalmas földgömb került. Ennek az átértékelésnek a jegyében igyekeztek újraírni a tankönyveket is.⁷⁷

A korban oly megalázónak érzett román megszállás keserű hónapjait követően 1919 novemberétől a Nemzeti Hadsereg térnyerésével fokozatosan helyreállt az ország szuverenitása. Ebben a helyzetben ismét a négyszáz esztendő álmodatát emlegették, a fejedelem a magyar hadi dicsőség egyik megtestesítőjévé vált, az ő hajdúinak leszármazottai és örökösei Horthy fővezér katonái – egyenruhájukhoz hozzátartozott a darutollas Bocskai-sapka.⁷⁸ Ők jelentették a „nemzet eleven életerejét”, nekik köszönhetően ült újra „a közbecsület trónusán” a magyar katona.⁷⁹ Egy elragadtatott újságíró könnybe boruló szemei előtt „mint egy vibráló álmokép suhant el a múlt, Bocskai világa, amely íme ismét visszatért, hogy az újjáébredés szent tüzével égesse meg a lelkeket”.⁸⁰ Még húsz esztendővel később is úgy emlékeztek az ellenforradalom sikerére, mint amely „a teljes visszakanyarodást jelentette arra az útra, amelyen dicsőségről dicsőségre haladtak” az egykori nagyságok, az általuk kifejezett „legyőzhetetlen magyar gondolat” élt tovább az ország vezetőiben Bocskain keresztül egészen Horthyig.⁸¹

Az ellenforradalom sikere azonban nem palástolhatta az egyes országrészek elvesztése miatti fájdalmat. Erdélyt továbbra is rendszeresen Bocskai (és Bethlen, Rákóczi) államaként emlegették, a fejedelemség egykori dicsőségének felelevenítésével igyekezve ellensúlyozni a jelen tragikus valóságát.⁸² „Azt hiszik, hogy Bethlen, meg Bocskai Erdélyét diplomatakéssel le lehet vágni az országról s ott többé magyar szó, magyar dal felhangzani nem fog?” – tette fel például a költői kérdést egy lap azokban a napokban, amikor Párizsban ismertették a

⁷⁶ Landler Jenő népbiztos beszéde. In: *A tanácsok országos gyűlésének naplója*, I. 207. (1919. június 21-i ülés) A beszédet a napisajtó is ismerteti, például Népszava, 1919. június 22.

⁷⁷ Lásd például: Kirczné Takács Mária: *A magyar rendi társadalom az ország három részre szakadása korában. Leckék a magyar történelem tanításához*. Néptanítók Lapja, 52. évf. (1919) Melléklet XIX–XXI. vagy *Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete*, 79., idézi: *Unger: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*, 76.

⁷⁸ Hivatalos elnevezésről van szó. Vö. *Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz a Magyar Királyi Honvédség számára*, 1920. február 7. 43.

⁷⁹ *Szabad levegőn*. Magyarország, 1919. november. 8.; *Diadalkapu*. Magyarország, 1919. november 14.

⁸⁰ *A nemzeti hadsereg bevonulása Budapestre*. Friss Ujság, 1919. november 15.; *A haza élő képe*. Pesti Hírlap, 1919. november 16.; *Cegléd népéhez!* Ceglédi Híradó, 1919. november 20.; *Isten hozott!* Kecskeméti Közlöny, 1919. november 21. A Nemzeti Hadsereg Budapestre való bevonulásával „négy-százésettendős álmok álmodása, négyszázésettendős szenvedések fájó reménysége, négyszázésettendős küzdelmek jutalmazása vált élő valósággá!” *Magyar nemzeti hadsereg!* Kecskemét, 1919. november 23.; *A nemzeti hadsereg bevonulása Ceglédre*. Ceglédi Híradó, 1919. november 23.; *A nemzeti hadsereg védelme*. Kis Ujság, 1920. június 23.

⁸¹ *Szeged napja*. Pesti Napló, 1939. augusztus 6.

⁸² *Románia*. Uj-Somogy, 1919. november 18.; Móricz Pál: *A Mikesek hűsége*. Tolnai Világlapja, 1920. január 24.; *Szentgyörgyi István vendégszereplése*. Budapesti Híradó, 1920. április 15.; *A Székely Társaság propaganda előadása*. Egyetértés, 1920. május 22.; Ruffy Pál: *Magyar gyermekvédelem*. Katolikus Szemle, 34. évf. (1920) 6. sz. 334–335.; *Keresztes*. 8 Órai Ujság, 1920. július 14.; *Felhívás a magyar ifjakhoz*. Friss Hírek, 1920. november 20.

magyar küldöttséggel a békefeltételeket.⁸³ Bocskai ekkor azok közé került, akik az elszakított országrészeket, a trianoni diktátum igazságtalanságát jelképezték – nem csupán mint erdélyi fejedelem, hanem mint azok egyike, akiknek hamvai immár „nem magyar földben pihennek”.⁸⁴

Tágabb értelemben az egykori hadi sikerek, a hajdani nagyság felelevenítése Árpádtól az erdélyi fejedelmeken keresztül Kossuthig példát és reményt adott arra, hogy – akár csak a múltban – a jelenben is sikerül a szenvedéseket követően talpra állni, „Bocskai vad magyar szemevillogása”⁸⁵ nyomán ismét eljön a magyar feltámadás.⁸⁶ Így elevenítik fel alakját számos alkalommal,⁸⁷ például Herczeg Ferenc⁸⁸ vagy egy fiatalkori versében József Attila,⁸⁹ és így tulajdoníthatják a nyugat-magyarországi harcok sikerét, Sopron és környékének visszaszerzését a nemzeti érzés fellángolásának, Bocskaiak, Rákócziak és Bethlenek lelke feléledésének.⁹⁰

A győztes hatalmak felé a tordai országgyűlésen szabad vallásgyakorlatot elfogadó fejedelemség mutat példát, Bocskai pedig a vallásszabadság „nagyszerű bajnoka”, aki azt bizonyítja, micsoda teljesítményekre volt képes a magyarság a múltban – nem szolgált rá arra az igazságtalan bánásmódra, amiben a béketárgyalásokon részesült. Emlékeztetik a nagyvilágot arra, miként tartóztatták fel a magyarok a kunokat, a besenyőket, a tatárt, a pestist (!), a törököt, a bolsevizmust.⁹¹ Most pedig a Nyugat ismét cserbenhagyta a magyarságot, akár csak Bocskai, Bethlen idejében vagy 1849-ben.⁹² „Szegény Erdélyország! De szép jutalmat kaptál, amiért egy évezreden véreztél a nyugati kultúráért!” – összegez egy kecskeméti lap.⁹³ Ebben a helyzetben az is megesett, hogy a Porta szövetségében harcoló fejedelmekre úgy emlékeztek, mint akiknek népe „leverte a félholdat”.⁹⁴

⁸³ *Élni akarunk!* Világ, 1920. január 20. Lásd még: *Szentgyörgyi István vendégszereplése*, i. m.; Ruffy: *Magyar gyermekvédelem*, 334–335.; Tordai Ányos: *Magyar harangszó*. Katolikus Szemle, 34. évf. (1920) 9. sz. 550.

⁸⁴ *Előre magyarok!* Nemzeti Ujság, 1920. január 15.; *Hungaria irredenta*. Képes Krónika, 1920. március 23.

⁸⁵ *Ébredjünk*. Félegyházi Híradó, 1920. november 28.

⁸⁶ *A békekonferencia*. Szegedi Friss Ujság, 1919. december 5.; Tormássy Sándor: *Magyar leventék*. Kecskemét, 1919. november 30.; Traub József városi ügyész ünnepi beszéde. Ceglédi Híradó, 1920. április 11.

⁸⁷ Lásd például: *Felesküsznek a katonák az alkotmányra*. Kecskeméti Közlöny, 1920. április 11.; Gabányi János: *A történelmi oktatás a nemzetek szövetsége szolgálatában. Megjegyzések Giesswein Sándor cikkére*. Magyar Pedagógia, 29. évf. (1920) 28.; *Szádeczky Lajos*. Friss Hírek, 1920. május 12.; *Hírek*. Miskolci Napló, 1920. szeptember 8.

⁸⁸ Herczeg Ferenc: *Az árva korona. Jelenet*. Pesti Hírlap, 1920. március 21.

⁸⁹ „Hol vagy erős pogány sereg,/ Hős Vata, bálványos berek?/ Hol alszol bátor Bocskay?/ Kossuth dicső csapatjai?” József Attila: *Pogányos hitvallás magyarul*. In: József Attila: *Összes versei*, 45.

⁹⁰ Csik József felszólalása. *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*, VI. 208. (1922. dec. 7-i ülés).

⁹¹ *A magyar béke*. Egyenlőség, 1920. május 15.; Koncz Mihály: *A magyar kultúra*. Kecskeméti Közlöny, 1920. június 3.; Geőcze Sarolta: *Az ezeréves ország*. Néptanítók Lapja, 1920. június 24.; *Rupert Rezső*. Világ, 1920. szeptember 23.

⁹² Egy angol nyelvű röplapot ismertet a *Ceglédi Híradó*, 1920. február 12.

⁹³ Tollas Béla: „*Hangok a végekről*.” *Széljegyzetek Végvári verseihez*. Kecskeméti Közlöny, 1920. június 25.

⁹⁴ „Rákóczi, Bocskai és Hunyadi népe a félholdat leverte.” *A falvak készenlétben*. Új Barázda, 1920. január 28.

Az ország helyzetében beálló mélyreható változás érezte hatását a történettudományban is. Különösen feltűnő ez Szekfű Gyula esetében, aki korábban az erdélyi fejedelmek mozgalmait egymáshoz hasonlónak mondta, bennük a magyar szabadságért küzdőket, az alkotmány és a vallásszabadság harcra kész védelmezőit látta. A mohácsi vésztől a szatmári békéig az „egyetlen biztos pont” szerinte Erdély volt, onnan indult ki „a magyarság védelme”. Bocskai felkelése Rudolf abszolutizmusától mentette meg a magyar államot és nemzetet.⁹⁵ Szekfű dicsérte a fejedelem bölcsességét, amivel belátta, török támogatással a nemzeti állam egysége nem állítható helyre, ezért nem fogadta el a számára felajánlott koronát.⁹⁶

A háborús vereség, a forradalmak, az ország szétesése nyomán a magyar történelem tragikus fordulatot vett, s a múlt eseményei is átértékelődtek. Mi vezetett ide? Ki a felelős? A közéleti ügyek iránt oly fogékony Szekfű mindezt mélyen átéli, szembe akar nézni „azon erőkkal, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivették a nemzetemet”. Nem tud, talán nem akar kitérni a kínzó kérdések elől; őszintén vall erről néhány év múlva: „Mi, a trianoni fagynak fázós gyermekei [...] korszakok mezsgyéjén léptünk át és csak most, visszatekintve, borzong igazán lelkünk, látva a kitölthetetlen mély szakadékot, mely a múltat jelenünktől elválasztja.”⁹⁷ Így születik meg legismertebb könyve, a *Három nemzedék*, mely erőteljesen magán viseli a kor politikai gondolkodásának lenyomatát, tükrözi a múlt megítélésében beálló változásokat. E munkával „a száműzött tudós az elit élére kerül”,⁹⁸ egyértelműen a két világháború közötti korszak egyik legfőbb véleményvezérévé válik. Számos kérdésben hangoztatott álláspontja széles visszhangot vált ki, egyben tükrözi az akkori elit gondolkodásában beálló változásokat.

Amikor a széthullás belső okait keresi, az általa helyesnek vélt politikai irányvonal elfogadtatásához is szállítja az érveket.⁹⁹ Határozottan szembefordul az előző korszak „liberalizmusával”, amiért a tönk szélére sodorta az országot, és megakadályozta, hogy a magyarság élni tudjon a kiegyezés által nyújtott nagyszerű lehetőséggel. Célja Németh László szavaival: leszámolni a romlásba vivő liberális kurucsággal, „a magyar természet nagyobb felével”.¹⁰⁰ Az előző korszak vezető ideológiájának elmarasztalása mellett felértékelődik az ország integritását biztosító Osztrák–Magyar Monarchia és a Habsburg-uralom emléke. A történész értékelése jelentősen megváltozik: Bocskai immár az elvetendő „függetlenségi” hagyomány képviselőjeként jelenik meg. Szekfű felismeri ennek mozgósító erejét, ám megretten tőle, úgy véli, csakis forradalmi izgatásra, felszines magyarkodásra használható. Szerinte ez vezetett a közelmúlt tragédiáihoz, gyengítette a Habsburg uralmat, ezért teljes mértékben elutasítja ezt. A 19. század sajátos hanyatlástörténetében (Széchenyi példája mellett) a kiegyezés a legfőbb pozitívum: Deák „bölcs méltányossága” jobban biztosította a függetlenséget, mint „győzelmes szabadságharcaink, Bocskai és Bethlen támadásai”.¹⁰¹

A *Három nemzedék* elsősorban a 19. századi liberalizmust hibáztatja, ám (akárcsak például az általunk idézett Jászi Oszkár) annak előzményeként tekint a korábbi felkelésekre: „1848 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőlencséjének, mely magában egyesíti Bocskai

⁹⁵ Szekfű: *Mit vétettem én?* 131., 141. Lásd még: Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 58., 303., 335.

⁹⁶ Erdély „zászlai Bocskai óta a magyar nemzetiség és a vallásszabadság ígét hordozták”, a fejedelem kivívta Magyarország nemzeti és vallásszabadságát. Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 97–98., 114–115.

⁹⁷ Szekfű: *Állam- és nemzetfenntartás*, 11.

⁹⁸ Szerb: *Magyar irodalomtörténet*, 508–509.

⁹⁹ Schlett: *A magyar történelem a huszadik századi politikai gondolkodásban*, 48.

¹⁰⁰ Németh: *Szekfű Gyula*, 535.

¹⁰¹ Szekfű: *Három nemzedék*, 173.

és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hősiünk fogalmát, magában foglalja a teljes nemzeti függetlenséget, az Ausztria nyomásától megszabadult nemzeti autonómiát és mindazon szenvedélyeket, melyek Bécs százados nyomása alatt bennük kifejlődve végül kurucos németgyűlöletben érték el tetőpontjukat.¹⁰² A fejedelem most már a liberalizmus előfutára, azok egyike, akik az első világháború utáni bukást vetítik előre. Ennélfogva jelentősen megváltozik Szekfű értékelése a királyságtól elszakított „Kismagyarországról” (azaz Erdélyről) és annak uralkodóiról, akiket keleti, megosztó, az ország egységének álmáról lemondó, megalkuvó politikusokként is ábrázol (miközben elismeri érdemeiket). Tevékenységüknek is köszönhetően az egységes nemzeti lélek a kora újkorban foszlányokra szakadt, a magyarság pedig két egymás ellen forduló szervezetbe kényszerült.¹⁰³

Láthatjuk, miként találják meg a politikai élet szereplői ebben az időszakban is a Bocskaihoz köthető események, eredmények, eszmények közt azokat, amelyek beilleszthetők az időszzerű mondanivalóba, tematikába. Figyelemre méltó, mennyire gyorsan képes váltani az emlékezet: a várakozási horizont módosulásainak megfelelően a tapasztalati tér jelentősen átalakul, egészen más arcát mutatja a múlt.¹⁰⁴ A fejedelemről alkotott kép jóval összetettebb, sokszínűbb, mint amit 1848–1849 kapcsán megfigyelhettünk, a közéleti fordulatok a múlt politikai felhasználásainak számos lehetőségét hordozzák magukban, időnként akár lényegesen eltérő értelmezéseket állítva előtérbe.

Ismét két pogány közt az új magyar „zord idők”-ben, 1938–1946

A második világháborúhoz kapcsolódva minden korábbinál (és későbbinél) nagyobb szerephez jutnak a történelemre hivatkozó eszme-futtatások. A példátlanul súlyos kihívásokkal szembesülő magyar értelmiség lázasan keresi azokat a szellemi fogózkodókat, amelyek segíthetik tájékozódását. Hitler hatalomra jutását követően a sajtóban ismét felvetik, hogy a magyarság (Bocskai, Bethlen, a Rákócziak) mindig a Német-római Birodalom ellen harcolt,¹⁰⁵ és a németellenességet a magyar történelem vezérfonalaként mutatják be.¹⁰⁶ Különösen sokat beszél e veszélyről Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki előadások, újságcikkek sorában, történelmi példák sokaságával igyekszik bizonyítani, hogy a legősibb ellenséggel szembeni aktív védekezés politikája szolgált „ezeréves folytonos irányítúként”.¹⁰⁷ Támogatja a náci bekebelezés elleni osztrák politikát, hiszen „ma Bécs védekezik a nagynémet nyomással szemben” úgy, ahogyan annak idején a fejedelmek tették.¹⁰⁸

Az országgyűlésben egy keresztény-legitimista képviselő 1937 tavaszán szintén a nagy-germán gondolat elleni küzdelemként írja le a teljes magyar történelmet, Bocskai is ezzel

¹⁰² Szekfű: *Három nemzedék*, 192. Németh találoán mutat rá, hogy Szekfű „a szűk 1919-es liberalizmus-hoz csinál egy igen tápat [...] Afféle praeliberalizmus volt, ha jól meggondoljuk, már Erdély és a kurucság is.” Németh: *Szekfű Gyula*, 539. Lásd még: Hatvany: *A destruktív konstruktor*, 322.

¹⁰³ Erről lásd például: Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 7., 390.

¹⁰⁴ Ahogyan S. Varga Pál fogalmaz: „A jelen-pont mozgása miatt valóban »sohasem lehet tudni, mit hoz a múlt«, vagyis a szimbolikus értelemvilágoknak szükségszerű velejáruk, hogy a múlt elemeiből a mindenkori jelen új meg új történelmi narratívákat alkosson, és/vagy a kanonikusan rögzített narratívákat átértelmezze.” S. Varga: *A nemzeti költészet csarnokai*, 55.

¹⁰⁵ „...ami szenvedés, mártíromság történelmünk évkönyveibe jutott, azt tulajdonképpen a német birodalom mérte ránk.” *Nácizmus Hegyeshalomig?* Pesti Napló, 1933. május 7.

¹⁰⁶ *Most beszélj, pupák!* Szabadság, 1934. július 15.

¹⁰⁷ *Bajcsy-Zsilinszky Endre előadása a Magyar Út konferenciáján*. Szabadság, 1935. augusztus 25.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Demokrácia, ifjúság, nacionalizmus*. Szabadság, 1937. január 24.

¹⁰⁸ *Éljen a független Ausztria!* Szabadság, 1937. május 2.

szállt szembe, „tulajdonképpen” nem királya ellen harcolt. Akkoriban a magyar uralkodók német császárokként képviselték ezt az irányzatot, a jelenben viszont „éppen a legitim gondolat”¹⁰⁹ az a gát, amelyen megtörik ennek a germán gondolatnak expanzív ereje”.¹¹⁰ A harmincas évek német diktatúrája az egykori abszolutizmusnak felel meg, amely ellen a magyar szabadsághősök küzdöttek – figyelmeztet Esterházy Móric egykori miniszterelnök is.¹¹¹ 1939 elején egy kormánypárti képviselő a 17. század „németellenes” irányzatában és a Béctől való elszakadási törekvésekben „a nemzeti egyéniség öntudatosságának” politikai kifejezését látja.¹¹² Egy szociáldemokrata felszólaló ugyancsak óv a nemzetszocialista minta követésétől, a nagy államok (Szovjetunió és Németország) szomszédságában bátran és függetlenül politizáló kisebb országokra, valamint azokra a magyar történelmi személyiségekre emlékeztet, akik a múltban szembeszálltak az abszolutizmussal.¹¹³

Megidézik a kort, amikor „Magyarország Európa népeinek valósággal hadiiskolája” volt,¹¹⁴ a magyar alkotmány nagy hőroszai és harcosai (köztük Bocskai) pedig nem a legkönnyebb utat, az „opportunistá és utilitarista álláspontot” követték, mint állítólag az akkori miniszterelnök, Imrédy Béla.¹¹⁵ Az utóbbi helyére kinevezett Teleki Pált az erdélyi szellemiség megtestesítőjeként üdvözik, akinek fejedelem ősei megvédték Magyarország szabadságát, függetlenségét. Az ő erényeik nagy szolgálatot tehetnek: „az új magyar »zord idők«-ben” hasonlóképpen két nagy birodalom közt kellene megőrizni az ország mozgásterét. Bocskai a „szilaj függetlenségi érzést” jeleníti meg, mások a körmönfonságot, az európai látókört, a szinte machiavellista önzést képviselték, elegyítették a heroizmust az óvatos, előrelátó politikával.¹¹⁶ A háború felé sodródó országban sokan hangoztatják (például Csehszlovákia megszüntetésekor) a függetlenség fontosságát, amiért egykor a nemzet szabadsághősei harcoltak.¹¹⁷ Ekkor és a következő években többször idézik Bocskai egységre, a széthúzás felszámolására buzdító gondolatait, valamint „két pogány közt” egysensúlyt tartó külpolitikáját, amellyel a szomszédos nagyhatalmakat, egyiket a másikkal sakkban tartotta.¹¹⁸

A visszacsatolt országrészekről úgy írnak, mint amelyek a nagy történelmi alakokhoz kötődnek, azok személyesítik meg őket. Féja Géza szerint például Bocskai, Bethlen, Thököly, II. Rákóczi Ferenc „mindnyájan »haza« jöttek, midőn Felvidékre léptek”.¹¹⁹ A felvidéki magyarokat Bocskai és Pázmány, Rákóczi és Kossuth népének nevezik,¹²⁰ bizonyos települések

¹⁰⁹ Vagyis a legitimnek, törvényesnek elismert Habsburg-ház magyarországi hatalmának visszaállítására.

¹¹⁰ Makray Lajos felszólalása. *Képviselőházi napló 1935*, XII. 564–565. (1937. máj. 5.)

¹¹¹ *Nem azért semmisült meg...* Magyarország, 1937. május 8.

¹¹² Csicsery-Rónay István felszólalása. *Képviselőházi napló 1935*, XXI. 257. (1939. jan. 17.)

¹¹³ Peyer Károly felszólalása. *Képviselőházi napló 1935*, XXI. 523. (1939. febr. 23.) Idézi: Esti Kurír, 1939. február 24., Népszava, 1939. február 24.

¹¹⁴ Kenéz Béla beszéde. *Képviselőházi napló 1935*, XXI. 267. (1939. jan. 17.)

¹¹⁵ Sulyok Dezső beszéde. *Képviselőházi napló 1935*, XXI. 322. (1939. jan. 18.)

¹¹⁶ Parragi György: *Erdélyi szellemiséget!* Magyar Nemzet, 1939. február 26.

¹¹⁷ Katona Jenő: *Ha egy nép megéri végzetére...* Magyar Nemzet, 1939. március 28.; Kunszery Gyula: „A magunk lábán.” Magyar Nemzet, 1939. április 4.

¹¹⁸ *Szellemi honvédelem. A „Két pogány közt”-i helyzet.* Magyar Nemzet, 1939. július 16.; *Szellemi honvédelem. „A civódó magyar”.* Magyar Nemzet, 1940. február 18.; *Baráth Tibor egyetemi tanár második szabadegyetemi előadása a magyarság történelmi szerepéről.* Székely Nép, 1943. április 13.; Joó: *Vallomások a magyarságról*, 68–71.; Joó Tibor: *Magyar államfők a magyar sorsról.* Magyar Nemzet, 1944. március 11.

¹¹⁹ Féja Géza: *Szép Felvidék.* Magyarország, 1938. október 4.

¹²⁰ *Pozsony.* Pesti Hírlap, 1938. október 8.; *Hóman Bálint rádióbeszéde a felvidéki magyarokhoz.* Budapesti Hírlap, 1938. október 9.; *Csak róluk beszéljünk.* Esti Kurír, 1938. október 28. Később: A

(mint Pozsony, Kassa, Huszt vagy Ungvár) kapcsán is megemlékeznek a fejedelem alakjáról.¹²¹ Egy lap hosszasan sorolja Felvidék neves szülötteit, és valamiért Bocskait is közéjük számítja,¹²² miközben egy nyilas képviselő székelynek nevezi őt.¹²³ Az Árpáddal kezdődő „nagy magyarok” közt tartják számon az „országgyarapító” kormányzót.¹²⁴ Horthyt Észak-Erdélybe való bevonulásakor Kolozsvárott¹²⁵ és Marosvásárhelyen egyaránt Bocskait említve üdvözlik.¹²⁶

Ebben az időszakban megnő az érdeklődés Erdély iránt, a szabadságharcok földjeként emlékeznek rá, amikor felidézik aranykorát,¹²⁷ annak „szellemét”, jellegzetességeit,¹²⁸ politikusainak okosságát és jellemerejét.¹²⁹ Az országgyűlésben a „magyar politikai és lelkiismereti szabadság fellegvárára”, az anyaország segítségére siető Erdélyre,¹³⁰ máskor a Bocskai zseniális külpolitikája által európai tényezővé tett kis tündérországra emlékeznek, amely nem önmagáért, „hanem mindig az egyetemes magyar nemzeti célokért harcolt”.¹³¹

1942 tavaszán Kállay Miklós miniszterelnök kinevezése után tartott beszédében a soha meg nem alkuvo fejedelmeket nevezi mintaképeinek.¹³² A lapok üdvözlik, amiért nem „idegen isteneket, idegen hősoket” választott,¹³³ s a történelmi példák bizonyítják, hogy politikája „a magyar lélek legmélyéről fakad”.¹³⁴ Ismételten megemlékeznek Bocskairól, a magyar

Jaross Andor felvidéki miniszter képviseletében felszólaló dr. Weis István miniszteri osztályfőnök beszéde Kassa közgyűlésén. MTI napi hírek, 1939. január 28.; Szinnyi Merse Jenő kultuszminiszter beszéde a kassai Miklós-börtön megnyitásán. MTI napi hírek, 1942. szeptember 27.; Kállay Miklós miniszterelnök kassai beszéde. MTI napi hírek, 1943. november 11.

¹²¹ Pozsony. Pesti Hírlap, 1938. október 8.; Visszatérő városok. Ungvár. Népszava, 1938. november 9.; Laczkó Géza: *A kassai domban. Kurucballada 1938-ból.* Pesti Napló, 1938. november 10.; Kassa. 8 Órai Ujság, 1938. november 12.; *Kassa üzenete.* Esti Ujság, 1938. november 12. Később például Kállay Miklós huszti és kassai beszéde. MTI napi hírek, 1943. november 7.; Kállay miniszterelnök a magyar államalkotásról. 8 Órai Ujság, 1943. november 8.

¹²² *Mit adott a Felvidék Magyarországnak?* Ujság, 1938. december 4.

¹²³ Képviselőházi napló 1939, IV. 391. (1940. jan. 31.)

¹²⁴ A névsor érdekessége, hogy abban Kossuth és Görgey jól megférnek egymás mellett. Horthy Miklós húsz éve. MTI heti beszámoló, 1939. november 15.

¹²⁵ *Hazajött kincses Kolozsvár, Erdély fővárosa.* Magyar Jövő, 1940. szeptember 12.; *Kolozsvári találkozó.* Függetlenség, 1940. szeptember 15.

¹²⁶ *A kisebbségi sors iskolája új erényeket termelt ki.* Esti Ujság, 1940. szeptember 16.; Horthy Miklós Kormányzó Ur Őfőméltósága és hitvesének látogatása Marosvásárhelyen. Magyar Szó, 1940. szeptember 17.

¹²⁷ Lengyel Ernő: *Erdély aranykora.* Ujság, 1940. szeptember 11.

¹²⁸ Jánossy Gábor: *Az „erdélyi szellem.” Gondolatok a lelki unióról.* Ujság, 1940. szeptember 28.; Biszray Gyula: *Erdély lelke.* Néptanítók Lapja, 1940. október 15.; Voinovich Géza: *Erdély köszöntése.* Budapesti Szemle, 259. köt. (1940) 107.

¹²⁹ Szabó Zoltán: *Két húszesztendő.* Magyar Nemzet, 1940. november 17.

¹³⁰ *Benkő Géza felszólalása.* Képviselőházi napló 1939, VII. 10. (1940. okt. 3.)

¹³¹ Ahogyan Bocskai végrendeletében olvasható. *Mikó Imre felszólalása.* Képviselőházi napló 1939, XVII. 239. (1943. nov. 12.)

¹³² Kállay Miklós miniszterelnök rádiószózata. Esti Ujság, 1942. március 16.

¹³³ *A budapesti sajtó a miniszterelnök rádiószózatáról.* Ellenzék, 1942. március 17.

¹³⁴ *Magyar szociálpolitika.* Kárpáti Hiradó, 1942. március 17. Lásd még: *Magyarországnak választania kell a nemzeti és idegen érdekek között.* Uj Világ, 1942. március 28.

katonai erények mintájáról,¹³⁵ a szabadságért, függetlenségért küzdőről.¹³⁶ Egy miniszter „másfélezeréves történelmünk” önfeláldozásra és hűséges hazaszeretetre sarkaló ragyogó példái közt tartja számon a fejedelmet.¹³⁷

Az országgyűlésben szintén felelevenítik a „bámulatos eredményeket” hozó nemzeti küzdelmek korát.¹³⁸ Bajcsy-Zsilinszky úgy vall magáról, mint akinek gondolkodása a magyar történeti hősök „fölyes és felséges szellemébe fogódzik”,¹³⁹ amikor az „ezeréves magyar szabadságeszményre”, a „magyar történelem megszakíthatatlanságának óriási erejű hagyományára” emlékeztet.¹⁴⁰ Monográfusa által „eklektikusnak” nevezett¹⁴¹ történetiszemlélete minden helyzetben segítségére volt, még akkor is, amikor a német győzelmek csúcspontján korábbi álláspontjával homlokegyenest ellenkezőképpen vélekedett. Ekkor a történelmi példák azt igazolták számára, hogy a magyarság, ahogyan a múltban soha, a jelenben sem úzhat németellenes politikát.¹⁴² A Bocskai-szabadságharc bizonyítja, jelenti ki, hogy a magyar nemzet „mindig a nagy emberi eszményekért és mindig a szabad emberért, az elnyomás, az önkény, a rabszolgaság ellen” küzdött, „a tisztultabb emberség, a több szabadság, a szabadabb szellem, örök virtuális Európa előharcosa lehet a jövőben is”.¹⁴³ A Népszava nevezetes 1941. karácsonyi háborúellenes számában Bajcsy-Zsilinszky már az „évezredes nagy nemzeti küldetésért és az emberi szabadságért” való kiállást sürgeti Bocskai és a többi jeles történelmi alak nyomán.¹⁴⁴ Újra és újra emlékeztet a fejedelem nevével is fémjelzett magyar hadi dicsőség Európában példátlan sorozatára.¹⁴⁵ Összehasonlítva az egykori erdélyi politikát a megvadult közép-európai anarchia tüneteivel úgy véli, „éig kell szárnyaljon bennünk a magyar gőg és önbizalom”.¹⁴⁶ Szerinte a háborús részvétel nem illeszthető be a „szigorúan és nagyszabásúan önvédelmi magyar szellembe”, a szabadságharcok Bocskai óta tartó sorozata-

¹³⁵ *Katonanemzet vagyunk*. Új Magyarország, 1942. május 17.; *A Turáni Vadászok ünnepi estje*. Magyar Nemzet, 1942. június 2.; *Honvédnapp*. Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1942. június 28.

¹³⁶ *Kolozsvári levente-seregszemle*. Keleti Ujság, 1943. január 26.; Balla Antal: *A szabadság és függetlenség gondolata Magyarországon történetében*. Pesti Hírlap, 1943. február 18.; Parragi György: *Március 15 csillaga*. Magyar Nemzet, 1943. március 14.; Jánosi Márta: *Hősi ének a szabadságról*. Ujság, 1943. március 14.; *A csepeli munkások köszöntik Lenkeffy Menyhértnek*. 8 Órai Ujság, 1943. június 12.; Kovács Imre: *A szabadság politikája*. Magyar Nemzet, 1943. szeptember 29.; *Nemzetvédelmi nap Zomborban*. 8 Órai Ujság, 1943. október 7.; *A Dunántúl szelleme*. Várkonyi Nándor előadása. Székely Szó, 1943. október 10.; *Tasnádi Nagy András rádióelőadása a reformáció napján*. Hétfő, 1943. november 1.

¹³⁷ *A hűséges hazaszeretetről szólott vitéz Lukács Béla miniszter a tiszáninneri református egyházkerület konferenciáján*. Esti Ujság, 1942. május 26.

¹³⁸ *vitéz Szalay László felszólalása*. Képviselőházi napló 1939, XVIII. 148. (1943. nov. 24.)

¹³⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Válaszom támadóimnak*. Magyar Nemzet, 1942. január 11.

¹⁴⁰ Van olyan nap, amikor egyszerre jelenik meg két nagyszabású cikke két különböző lapban. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Három nemzet a vártán*. Finnek, törökök, magyarok. Ujság, 1943. március 21.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Az ezeréves magyar szabadságeszmény*. Magyar Nemzet, 1943. március 28.; Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Történelem és haladás*. Ujság, 1943. március 28.

¹⁴¹ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 250.

¹⁴² Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Kossuth mellett Mátyás támadása Ausztria ellen például „puszta önvédelem” volt. *Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalása*. Képviselőházi napló 1939, XI. 521. (1941. nov. 21-i ülés) Idézi például: Magyar Nemzet, 1941. november. 22.

¹⁴³ *Képviselőházi napló 1939*, XII. 463–465. (1941. dec. 5.) Lásd még: *Képviselőházi napló 1939*, XV. 556. (1942. nov. 19.)

¹⁴⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Kossuth és a magyar külpolitika*. Népszava, 1941. december 25.

¹⁴⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalása*. Képviselőházi napló 1939, XVIII. 147. (1943. nov. 24.)

¹⁴⁶ Vö. *Képviselőházi napló 1939*, XVIII. 701–702. (1943. dec. 9.)

tába. Ezekkel szemben „ezeréves távlatban először ment bele Magyarország világnézeti jellegű, politikailag igen gyengén megokolt, szerződésileg pedig elő nem írt háborúba”.¹⁴⁷

Nem ő az egyetlen, aki a háború alatt a germán szellemmel a sajátos nemzeti eszmét képviselő történelmi nagyságokat állítja szembe.¹⁴⁸ E cikkek, beszédek mellett 1942-ben jelent meg Szántó György háromkötetes regénye, a *Hajdútánc*,¹⁴⁹ amely a Habsburg önkényuralom ellen indított Bocskai-szabadságharcnak állít emléket. A korban sokan aktuálpolitikai üzenetet hordozó műként értékelték, amely bemutatta, hogy annak idején „nagy nemzeti és szociális célokért” ragadtak fegyvert (amivel a 20. század első fele egyik kulcskérdésének, a földosztásnak a fontosságát is hangsúlyozta).¹⁵⁰ A hajdúk és a bihari nagyúr németellenes szövetségének állít emléket egy ugyanakkor közölt novella is.¹⁵¹ A nyilasok, szélsőjobboldali publicisták szintén a nemzeti szabadságharcot vívók közt tartják számon Bocskait – ám ők éppen a szovjet világbirodalommal szembeni végső kitartásra buzdítanak német szövetségben.¹⁵²

A második világháború jelentős hatást gyakorolt a Bocskairól szóló tudományos irodalomra is. Amikor Szekfű Gyula 1939-ben a *Mi a magyar?* című nevezetes tanulmánykötetben és másutt a magyar jellemről ír, a korábban általa lebecsült Erdélyi Fejedelemség történetének három kiemelkedő alakját (Fráter Györgyöt, Báthory Istvánt és Bocskait) választja mintának, ők azok a „nagy politikai tehetségek, akik a hazai föld primer szeretetéből éveket és évtizedeket átdolgoztak a szétszakadt ország egyesítésére”. Előzőleg rokonszenve egyértelműen a „nyugati” magyaroké volt, akik nem hajlandók együttműködni a kereszténység ősellenségével, és rendületlenül kitartanak a Habsburg-udvar mellett, Bocskait pedig a magyarságot megosztó személyiségként mutatta be. Most már úgy látja, „a protestáns vallás-szabadságnak Európa szerte ismert kálvinista harcosságának” legfőbb célja „Magyarország megmentése”.¹⁵³

Szekfű egy (a korban kiadatlan) összefoglaló munkájában is visszatér 1920 előtti értékeléséhez: itt Erdély a magyarság védőbástyája, szó sincs a fejedelemség elszakításáról: a Bocskai által elért bécsi békével („1606-iki alkotmánytörvények”) a magyar állam „visszanyerte függetlenségének nagy részét [...] s magyar nemzeti törekvéseiben, Bocskai akarata szerint, az újonnan berendezett Erdélyi Fejedelemségre támaszkodhatott”.¹⁵⁴ Mindez egybecsengett számos idézett korabeli politikus és publicista véleményével. Szekfű a háború alatt is a közélet aktív szereplője, egy napilapban megjelent 1941-es cikkében az Erdélyben megvalósult vallási toleranciát „az újkor egyik legnagyobb művelődési tettének”, Bocskait pedig a feje-

¹⁴⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre felszólalása. Képviselőházi napló 1939, XVIII. 280–283. (1943. nov. 26.)

¹⁴⁸ Zarthureczky Gyula: *Válasz egy magyar nemzeti szocialistának*. Ellenzék, 1943. szeptember 4.

¹⁴⁹ Szántó: *Hajdútánc*, i. m.

¹⁵⁰ Csuka Zoltán: *Szántó György: Hajdútánc*. (Könyvszemle rovat) Láthatár, 10. évf. (1942) 8. sz. 190.

¹⁵¹ Nagy Jenő: *A harangot felkötik...* Erdélyi Helikon, 15. évf. (1942) 2. sz. 65–74. A szerző Báthory Zsigmondról szóló regényében Bocskai is szerepel. Nagy: *Sárkányfogak között*, i. m.

¹⁵² Hubay Kálmán előadása a Magyar Nemzeti Szocialista Párt májusi nagytanácsán. Magyarság, 1943. május 11.; Szálasi beszédét idézi: *Népszava*, 1943. július 11.; Milotay István: *Októberig!* Új Magyarság, 1944. augusztus 6.; Sztójka László: *Színházi levél*. Ellenzék, 1944. augusztus 31.; Balogh István: *Háborús nevelés*. Protestáns Szemle, 53. évf. (1944) 5. sz. 147.

¹⁵³ Szekfű: *A magyar jellem történetünkben*, 520–530.; Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. Hittel, 4. évf. (1939) 4. sz. 305–306.; Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben. Szekfű Gyula felolvasása a Kisfaludy-Társaságban 1939. nov. 8-án*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, új Folyam 60. 1937–1940. Budapest, 1940. 275–276.

¹⁵⁴ Szekfű: *Rövid magyar történet*, 13., 19., 41.

delemség „állami egyéniségének igazi megalapítójának” nevezi.¹⁵⁵ Ugyanekkor jelent meg Ferdinándy Mihály, fiatal történész tanulmánykötete, amelyben a Bocskai felkelés során megnyilvánuló németellenes hangulatról ír.¹⁵⁶

A következő évben látott napvilágot az első Bocskai-életrajz, melynek szerzője az ifjú Szekfű-tanítvány, a későbbi neves historikus Benda Kálmán, ahogy arra már utaltunk, utólag elismerte műve akkori időszerűségét: „Úgy éreztem, Bocskainak a Habsburg-uralommal szembeforduló politikai magatartása különösen is számot tarthat érdeklődésünkre egy olyan helyzetben, amikor a hitleri Németország hatalmi törekvéseinek erősödését napról napra jobban éreztük, s hogy az állami és nemzeti önrendelkezésért vívott fegyveres harca adott esetben követendő példa lehet számunkra.”¹⁵⁷ A hirdetések szerint „Erdély legmagyarabb fejedelmének hősi életét” bemutató munkát a háborús helyzetben sokan útmutatásnak tekintették, amelyből „nélkülözhetetlen eligazításokat” olvashatnak ki¹⁵⁸ „a nemzeti fejlődés és a történeti távlatokban mozgó politikai kérdések területén”, vagy arról, „mit jelenthet a balsorsban vergődő országnak egy nagytehetségű, keményderekű, józan magyar vezér”.¹⁵⁹

Többek között a nyilasok lapja is azt emelte ki, hogy a monográfia szerint Bocskai „legszentebb” célja „az egységes Magyarország megteremtése”;¹⁶⁰ másutt úgy vélték, a könyvből bátorítást lehet meríteni „a magyar sors nehéz perceiben”.¹⁶¹ Bár számos korabeli ismertetés dicsérte a munka pártatlanságát, fél évszázaddal később maga a szerző vall saját elfogultságáról, hőse iránti túlzott lelkesedéséről, a Habsburg-udvarról hozott „sommás és megfellebbezhetetlennek tűnő ítéletéről”.¹⁶² E szerint a dinasztia pusztá eszköznek tekinti Magyarországot, elnyomja a magyar nemzeti törekvéseket.¹⁶³

1943-ban jelent meg Mód Aladár kommunista történész műve, a *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*, amely hét kiadásával a következő évtizedben kijelölte a kora újkori magyar történelem értelmezési kereteit, „leleplezte a Habsburg-párti történelemhamisítókat”. Korábban, a Tanácsköztársaság idején az osztályharc elsőbbségét valló kommunisták még elfordultak a rendi érdekekért harcba szálló fejedelmektől. Az 1930-as évek közepén a Komintern-kongresszus új útmutatással szolgált: a kommunista pártok „nemzeti formák

¹⁵⁵ Szekfű Gyula: *Erdélyi szellem, múlt és jelen*. Magyar Nemzet, 1941. augusztus. 17.

¹⁵⁶ Ferdinándy: *Mi magyarok*, 190.

¹⁵⁷ Benda: *Utószó egy fél évszázad után*, 183.

¹⁵⁸ Lásd például *A Franklin Társulat újdonságai*. 8 Órai Ujság, 1942. október 24.; *A Franklin Társulat újdonságai*. Népszava, 1943. október 25.; *A Franklin Társulat újdonságai*. Nemzeti Ujság, 1942. október 25.; *A Franklin Társulat újdonságai*. Pesti Hírlap, 1942. november 3.

¹⁵⁹ Lásd például: H. V.: *Egy olvasó jegyzeteiből*. Debreceni Szemle, 16. évf. (1942) 283.; *Franklin hírek*. 8 Órai Ujság, 1942. augusztus 29.; *Benda Kálmán: Bocskai István*. 8 Órai Ujság, 1942. november 6.; *Új könyvek*. Reggeli Magyarország, 1942. november 8.; *Új könyvek*. Pesti Hírlap, 1942. november 21.; *Benda Kálmán: Bocskai István*. Nemzeti Ujság, 1942. november 22.; *Könyvnotesz*. Új Nemzedék, 1942. december 14.; Bán Imre ismertetése: *Egyháztörténet*, 1. évf. (1943) 3. sz. 300–301.; Kósa János ismertetése: *Diárium*, 1943. 2. sz. 41.; Hermann Egyed: *Magyar életrajzok*. Katolikus Szemle, 57. évf. (1943) 3. sz. 84.; *Magyar életrajzok*. Jelenkor, 5. évf. (1943) 12. sz. 4. (jún. 15.); Gyenis András: *Benda Kálmán: Bocskai István*. Magyar Kultúra, 30. évf. (1943) 4. sz. 50.; Rúzsás Lajos ismertetése: *Századok*, 77. évf. (1943) 7–10. sz. 495–496.

¹⁶⁰ *Könyvekről*. Magarság, 1942. október 31. Ugyanezt emeli ki még például *Könyvespolc*. Ujság, 1942. november 20.; *Irodalmi szemle*. Külügyi Szemle, 20. évf. (1943) 1. sz. 89.

¹⁶¹ *A „Magyar életrajzok” új kötete*. Népszava, 1942. december 4.

¹⁶² Mindemellett összességében úgy értékel, hogy „a lényegben álláspontom nem változott”. Benda: *Utószó egy fél évszázad után*, 190., 197.

¹⁶³ Benda: *Bocskai István*, 106., 126.

közt” „akklimatizálódhatnak”, ereszhetnek „mély gyökereket” lent a „szülőföldben”, csakis ilyen formán védhetik meg sikeresen a proletáriátus nemzetközi érdekeit. Az ekkor végbe-menő népfrontos fordulat egyik következményeként belátták, hogy a nemzeti elv és a haladás ügye egybeeshet. A mozgalom egyik fő ideológusa, Révai József sokat foglalkozott a nemzeti kérdéssel, különösen érzékenyen reagálva a „dolgozó tömegek minden nemzeti érzését” „semmibevevő” „nemzeti nihilizmus” jelenségeire.¹⁶⁴ Szerinte „a munkásmozgalom történetével csak úgy lehet komolyan foglalkozni, ha azt mélyen beágyazzák a nemzeti történetbe”, ezért „a magyar történelem nagy alakjai mind szabadságharcosok és a haladás harcosai [...] nálunk még a reakciós, nemesi vezetés alatt folyó mozgalmak is újjászületéssel párosultak, mert az idegen elnyomás, a Habsburgok, a reakciós Ausztria ellen irányultak”. Ezzel megkezdődött a nemzeti történelem birtokbavétele a nemzetietlennek kikiáltott kommunista párt részéről.¹⁶⁵

A világháború idején Mód a múltat példatárként használta az antifasiszta mozgósítás érdekében, a magyar „ellenállókért” rajongva egyenlőségjelet tett a nyilasok és a labancok, illetve a Habsburg-birodalom és a náci Németország közé, a múltban is rámutatva a magyar nép vesztére törő legfőbb ellenségre. Az áttekintett időszakot „a német elnyomatás, az Ausztriától való gyarmati függés elleni küzdelem töltötte ki”, a szabadságharcok és forradalmak Bocskai fellépésével kezdődő sorozatát pedig a Tanácsköztársaság tetőzte be.¹⁶⁶

A náci megszállás időszakában a németellenesség csupán a nyugati szövetségesek vagy a Szovjetunió területén kiadott lapokban jelenhetett meg, ahol rendszeresen hivatkoztak a történelmi példákra.¹⁶⁷ A Vörös Hadsereg által elfoglalt országrészben ugyancsak a múlt mintáit használva fordulnak szembe a német hatalmi törekvések hamis jelszavaival,¹⁶⁸ emlékeztetnek az ellenük vívott szabadságharcokra,¹⁶⁹ kárhozzatják a történelemben a német rokon-szenvet hangsúlyozókat, akik homályba állították „nagyobb nagyjainkat”.¹⁷⁰ Az egykori hő-sök szimbolikus szerepét támasztják alá a német megszállás alatti ellenálló mozgalom „fedő-szavai”: a kisebb honvédelmi alakulatoknál a *Bocskai* jelszó a szabotálást, a *Rákóczi* pedig az általános felkelést jelentette.¹⁷¹

Az 1944 végén Debrecenben megalakuló Ideiglenes Nemzetgyűlés szózata szintén történelmi alapon sürgeti az antifasiszta harcot: „...szabadságharcot hirdetünk a függetlenségünket letipró, a hazánkat dúló németek ellen! Bocskai, Bethlen, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos

¹⁶⁴ Király: *Hazafiság és internacionalizmus*, 149., 241.; Lackó: *Révai-problémák*, 259., 268–269., 274–275.; Glatz: *A történettudomány legitím és kritikai funkciójáról*, 75–76.; Kovács: „A nemzeti függetlenség igazi harcosai”, 105–123.; Kovács: „A hagyomány mint fegyver”, 130., 133.

¹⁶⁵ Révai: *Kölcsey Ferenc*, 44.; Révai: *Jelszavak és tények*, 213.

¹⁶⁶ A felkelés fő oka „a magyar nép és a magyar birtokos osztály ellen vezetett ezen irtóháború”, amelynek előzményeként a hajdúk kérték harcuk vezetésére a bihari főurat, aki „kitűnő politikai érzékkel egységbe fogta az uralkodó osztály különböző rétegeit [...] ugyanakkor az üldözött hajdúnép letelepítésével és a székelység megnyerésével demokratikus átütőerőt biztosított” a mozgalomnak. Mód: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*, 22–23. A szerzőt a kötet megjelenését követően le-tartóztatták.

¹⁶⁷ Ádám György: *A tizenkettedik órában*. Szabad Magyarság, 3. évf. (1944) 1. sz. 9.; *Mit hoz a holnap?* Kanadai Magyar Munkás, 1944. január 27.; *A magyar szabadság programja*. Igaz Szó, 1944. március 14.; *A 153. számú hadifogolytábor magyar hadifoglyainak felhívása*. Igaz Szó, 1944. április 11.; *Földet kap, aki Hitler ellen megy*. Igaz Szó, 1944. június 8.

¹⁶⁸ *Beszámoló az első debreceni fasisztaellenes népgyűlésről*. Néplap, 1944. december 2.

¹⁶⁹ *Válasz egy irodalmi cikkre*. Erdély, 1945. január 1.

¹⁷⁰ *A magyar nép tragédiája*. Szabad Szó, 1945. január 29.

¹⁷¹ *Ma egy éve...!* Kis Újság, 1945. november 23.

zászlaja alá hívjuk újra a magyar népet: ragadjon fegyvert, lépjen a kurucok, a negyvennyolcas honvédek nyomdokába! Szabadságharcunkkal csatlakozzunk a demokratikus népek küzdelméhez a német zsarnokság ellen. Lemossuk magunkról a német zsoldosság gyalázatát. Így újra emelt fővel állhatunk a világ előtt.”¹⁷² E felhívás szellemében hívják az ifjakat az ezeréves ellenséggel szemben vívott szabadságharcok folytatására.¹⁷³

Ezzel visszatért az 1848–1849-ben oly elemi erővel felszínre törő szemlélet. Ismét számosan elevenítették fel a „nagyévtágyú germánok”, a „reakciós Habsburgok” ellen vívott hajdani szabadságharcokat.¹⁷⁴ Míg a legújabb háború idegen célok érdekében folyt, a magyarság „szent háborúit” az „emberi élet méltóságából kitaszított milliós tömegek” vívták szabadságukért és jogaikért.¹⁷⁵ A moszkvai rádió 1945. május 1-jei magyar nyelvű adása szerint a Vörös Hadsereg valósította meg azt a feladatot, melyért Bocskai és utódai évszázadokon át eredménytelenül ontották vérüket: felszabadították az országot a német elnyomás alól.¹⁷⁶ Ugyanott erősítették meg ismét a korban sokat hangoztatott nézetet, amely szerint a magyar történelmen a német leigázók elleni küzdelem vonul végig, ellenük folytak a szabadságharcok.¹⁷⁷ A korábbi parasztlázadások vezetői mellett Martinovics Ignácot és Táncsics Mihályt is Bocskai társaságában említik, és a magyar történelmet rendszeresen szabadságmozgalmak történeteként írják le.¹⁷⁸ E szemlélet újságcikkek mellett politikusok beszédeiben, pedagógusok számára készített segédanyagokban,¹⁷⁹ a „német maszlag” ellen folytatott „végtelen” szabadságharcokról szóló röpiratokban¹⁸⁰ is megjelent. 1946 őszén pedig „Három

¹⁷² A nemzetgyűlés szózata. Nemzetgyűlési napló, 1944, I. 9. (1944. dec. 21.); *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózata a magyar néphez*. Néplap, 1944. december 24.; „Szolga népnek nincs hazája.” Néplap, 1944. december 29.

¹⁷³ *Szabadságharcba indul az ifjúság*. Néplap, 1945. január 31.; Kozma Ferenc: *Toborzó*. Szabad Magyarország, 1945. február 2.; Kozma Ferenc: *A miskolci és borsodi fiúk*. Szabad Magyarország, 1945. február 27.; *Bocskai, Bethlen, Rákóczi katonáinak utódai elindultak a németek ellen*. A Reggel, 1945. április 23.

¹⁷⁴ Pártay Tivadar: *Beköszöntő*. Miskolci Hirlap, 1945. május 20.; Kunszery Gyula: *Kelet és Nyugat között*. Demokrácia, 1945. július 8.; Gyenes István: *Ne higgy magyar a németnek!* Magyar Jövő, 1945. október 20.

¹⁷⁵ Kanyar József: „Farkas esz meg, ördög esz meg...” Pécsi Szabad Szó, 1945. november 2.

¹⁷⁶ *A magyar nép első szabad májusa*. MTI 1945. május 1.; *Budapest szabadságünnepe a moszkvai rádióban*. Kossuth Népe, 1945. május 3.; *A moszkvai rádió az első szabad magyar májusról*. Népszava, 1945. május 4.; *Magyar demokrácia*. Kanadai Magyar Munkás, 1945. május 10. A MADISZ főtítkára a német hódítók elleni biztos támaszként üdvözölte a szovjet haderőt, míg korábban például Bocskai nem rendelkezett ilyen segítséggel. „Úgy akarjuk szolgálni népünket, ahogy a Vörös Hadsereg szolgálta a szovjet népet”. Uj Szó, 1946. február 20.

¹⁷⁷ *Moszkva jelenti*. Magyar Nemzet, 1945. november 24.

¹⁷⁸ Kovács György: *A gyűlölet örvényében*. Szabad Szó, 1946. január 10.; *A köztársaság kikiáltása előtt*. Igaz Szó, 1946. január 28.; *Andics Erzsébet felszólalása*. Nemzetgyűlési napló, 1945, I. 579–580. (1946. febr. 14.) Lásd még *Károlyi Mihály érdemeit törvénybe iktatta a nemzetgyűlés*. Magyar Nemzet, 1946. február 15.; *A magyar történelmet*. Szabad Szó (Marosvásárhely), 1946. március 14.; *A magyar ifjúsághoz*. Szabad Szó (Marosvásárhely), 1946. március 22.; *Nincs még veszve Magyarország!* Szabad Nép, 1946. szeptember 11.; *Évszázados harc a német elnyomók ellen*. Szabad Szó (Temesvár), 1946. november 13.; *A miskolci polgármester beszéde*. Miskolci Hirlap, 1946. december 4.; *Bajcsy-Zsilinszky Endréné felszólalása a fővárosi közgyűlésen*. Fővárosi Közlöny, 57. évf. (1946) 38. sz. 1003. (szept. 5.)

¹⁷⁹ *Mit kíván a magyar demokratikus köztársaság a pedagógusoktól?* Köznevelés, 2. évf. (1946) 23. sz. 26. (dec. 1.)

¹⁸⁰ Bevilacqua Borsody: *Német maszlag*, 77–78., 108.

évszázados küzdelem a magyar szabadságért” címmel nyílt kiállítás Párizsban, amely a magyar szabadsághősök küzdelmeit mutatta be Bocskaitól Ady Endréig.¹⁸¹

Darvas József író hamisnak mondja a beállítást, amely a Szovjetunió elleni háború idején az országot régóta a Nyugat Kelet elleni bástyájaként próbálta láttatni, hiszen a szabadságharcos fejedelmek valójában „a germán hódító étvágy ellen harcoltak mind”.¹⁸² Kovács Imre népi író Aba Sámueltekint az első „népvezérnek”, az őt követő szabadságharcosokban „már tudatosult a németesség elleni küzdelem lényege”, a germán befolyás alóli felszabadulásra törekedtek. Sorukat a néhány hónappal korábban elhunyt Bajcsy-Zsilinszky zárja.¹⁸³ A nemzeti ellenállóként kivégzett politikust a nagy elődök örökösének látják, hiszen „életének és politikájának két pólusa volt: fajtájának szeretete és a germánság gyűlölete”.¹⁸⁴ Az antifaszista mozgalom további mártírjait szintén Bocskai utódainak tekintik.¹⁸⁵

A nemzetiségi kérdés kapcsán is előkerül a fejedelem neve, mint akinek idején a különböző népek vállatve harcoltak a közös ellenséggel.¹⁸⁶ Ennek jegyében a romániai Magyar Népi Szövetség kolozsvári kiállításán Bocskait Budai Nagy Antal, Dózsa György és II. Rákóczi Ferenc, Kossuth, valamint Petőfi mellett több román, francia, olasz és természetesen kommunista szabadságharcos-forradalmár társaságába sorolják. A „zsarnokság, elnyomtatás, reakció és a kizsákmányolás elleni küzdelmek, a szabadság történelemalkotó hős harcosainak” példái a haladó hagyományok sorába kerülnek.¹⁸⁷

Bocskai tetteiben a köztársasági gondolat „bölcsojét” is fellelik, és az új államforma 1946-os bevezetésével megvalósíthatják „a népnek és a legnagyobb magyaroknak több évszázados álmát”.¹⁸⁸ Egy parasztpárti politikus szavai szerint: „Mi [paraszto]k harcoltunk Budai Nagy Antal, Dózsa György, Esze Tamás seregében a szabadságért a demokráciáért, de harcoltunk a köztársaságért, a királyság ellen Bocskai, Bethlen és Kossuth seregében.”¹⁸⁹ A kor egyik legégetőbb kérdése kapcsán a fejedelem által adományozott hajdú kiváltságot az első magyar földosztásnak,¹⁹⁰ a felkelést a parasztság „egyik legdicsőbb forradalmának” nevezik. Bocskai érdeme, hogy a hajdúságot intézményesen beillesztette az alkotmányosság területére, amikor nemességet, jogot és birtokot adott nekik.¹⁹¹

Míndez az „úri” Magyarországgal való leszámolás időszakában történik, amikor például ledöntik Werbóczy szobrát. Ilyen körülmények között a marxista ideológia térnyerésével

¹⁸¹ *Három évszázados küzdelem a magyar szabadságért címmel kiállítás nyílt meg Párizsban.* MTI 1946. nov. 9.; *A magyar szabadságért.* Kis Ujság, 1946. november 10.; *Háromévszázados küzdelem. Magyar kiállítás Párizsban.* Magyar Szó, 1946. november 26.

¹⁸² Darvas József: *Gyürközz, János! Szabadság,* 1945. február 13.; *Fegyverbe a fasizmus ellen!* Néplap, 1945. február 15.

¹⁸³ Kovács Imre: *Egy batyuval...* Szabad Szó, 1945. április 22.; Megjelent még: *Pécsi Szabad Szó,* 1945. május 19. 3. Lásd még: Kovács Imre: *Gyönyörű elégtétel.* Szabad Szó, 1945. augusztus 18.

¹⁸⁴ *Pártélet.* Pécsi Szabad Szó, 1945. július 10.

¹⁸⁵ *A honvédség a vértanú Kiss János és társai tanításait követi.* Miskolci Hirlap, 1945. december 11.

¹⁸⁶ *Kassai Géza előadása a nemzetiségi kérdés megoldásáról a Szovjetunióban.* MTI 1945. április 22.

¹⁸⁷ A kiállítás tervezői közt volt Entz Géza és Jakó Zsigmond történész, a megnyitón László Gyula és Balogh Edgár beszélt. *Az Egyetemi Könyvtár forradalmi emlékkiállítás.* Erdély, 1945. május 17.; *Csendes forradalmak, lángoló forradalmak...* Népi Egység, 1945. május 20.

¹⁸⁸ *Rajk László felszólalása.* Nemzetgyűlési napló, 1945, I. 270. (1946. jan. 30.). A beszédet ismerteti: *Szabad Nép,* 1946. január 31.; *Szabad Szó,* 1946. január 31.

¹⁸⁹ *Nánási László felszólalása.* Nemzetgyűlési napló, 1945, I. 728. (1946. márc. 12.)

¹⁹⁰ Erdei István: *Százötvenezer szociáldemokrata a debreceni seregszemlén.* Föld és Szabadság, 1946. június 30.

¹⁹¹ Seress: *Dózsa György és parasztforradalmak,* 275–279.

ismét felelevenítik a Tanácsköztársaság alatt hivatalossá vált osztályharcos nézetet: a 17. századi felkelések valójában rendi érdekekért indultak, nem a dolgozók széles rétegeit szolgálták. A Szekfű-tanítvány Pamlényi Ervin egy 1945-ben megjelent reprezentatív kiadványban tévesnek mondja az uralkodó nézetet, „a némettség ellen valóban jogos” felháborodás múltba való visszavetítését: „...egész múltunk középpontjában minden rossznak okozójaként nem lehet a németséget beállítani, és ezzel az egész kérdést szimplifikálni.”¹⁹² Egy szociáldemokrata lapban *Osztályharc és darutoll* címmel támadták Mód Aladár „vitézkötéses marxizmusát”, amellyel az egykor saját önző céljaikért harcoló nagybirtokosok küzdelmeit próbálja a dolgozó nép harcaként beállítani.¹⁹³ A múlt értelmezéséért folyó küzdelemből azonban ekkor egyértelműen az úgynevezett szabadságharcos szemlélet került ki győztesen.

A harcias, németek ellen küzdő fejedelem képe mellett gyökeresen más beállítások is előtérbe kerültek. Szekfű Gyula a „dolgát ömagát néző, bismarcki magyar”-ként jellemzett Bocskaiában a mindenkori magyar réalpolitikus portréját rajzolja meg. Távol áll tőle „az érzelmi politika, gyűlölet, hála, szeretet, reménység”, végső célja az ország megmentése, és ennek érdekében használja eszközeit.¹⁹⁴ A tekintélyes történetíró véleménye széles körben terjedt, és idézték a fejedelem egyik leveléből származó sorokat: „...sem a dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, az dolgot ő magát nézzük, csak azt mi nemzetünk javát és magunk megmaradását concernálja, azonkívül az szók és persuasiok minálunk semmit nem fognak.”¹⁹⁵ A lázas útkeresésnek ebben az időszakában ez többek számára vezérgondolattá válik, mely szabatos és könyörtelen realizmusával „az idegen elemektől meg nem zavart magyar közgondolkodás” hajlamainak ad hangot.¹⁹⁶ E mottó jegyében való összefogásra lenne szükség „a nemzet fáját termékenyítő erejével virágzásba hajtó közszellem kialakítása érdekében”.¹⁹⁷

Bibó István már fiatalon a „jó Bocskai fejedelem szavával” jellemzi saját antisppekulatív észjárását, realista, forradalmat elvető nézeteit.¹⁹⁸ A második világháború után megjelent klasszikus esszéjében Bocskai (és Zrínyi) útmutatása alapján hangsúlyozza, hogy az egészséges gondolkodásnak a valóság értelmezéséből kell kiindulnia, az attól elszakadt és oda visszatalálni képtelen elmélet szükségképpen hamis.¹⁹⁹ A jeles gondolkodó élete végén is a fejedelem szellemi örökösének vallja magát, amikor Kossuth bizonytalan személyével és jellemével szemben fordul hozzá: „...én inkább Bocskaival tartok, »az retorikához nem tudok«.”²⁰⁰

¹⁹² Pamlényi: *A magyar történet progresszív korszakai*, 144. A szerzők közt találjuk Erdei Ferencet, Ortutay Gyulát, Rákosi Mátyást, Szakasits Árpádot, Tildy Zoltánt vagy Veres Pétert is.

¹⁹³ Máté Iván: *Osztályharc és darutoll. Mód Aladár könyvéről*. Szocializmus, 30. évf. (1946) 1–2. sz. 90.

¹⁹⁴ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV. 389. (2. kiad. 383.); Szekfű: *A magyar jellem történetünkben*, Hitel, 305–306.; Szekfű: *A magyar jellem történetünkben*. In: *Mi a magyar?* 527.; Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben. Szekfű Gyula felolvasása a Kisfaludy-Társaságban 1939. nov. 8-án*, 275–276.

¹⁹⁵ *Bocskai 1606. febr. 6-i levele Illésháznak*. Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban, 70.

¹⁹⁶ *Magyar és lengyel*. Nemzeti Ujság, 1938. október. 20.,

¹⁹⁷ Albrecht: *Az építő Erdély*, 157. (Eredeti megjelenés: *Hitel*, 1. évf. (1936) 1. sz. 1–26.)

¹⁹⁸ *Bibó István 1935. febr. 7-i levele Erdei Ferencnek*. In: Huszár (szerk.): *Bibó István*, 131–132.

¹⁹⁹ *Bibó: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, Válasz, 316. (Kötetben lásd uő: *Válogatott tanulmányok*, II. 615.)

²⁰⁰ *Bibó 1978. június. 10-i levele Szabad Györgynek*. Idézi: Dénes: *Értelmiségi minták*, 375. Szabó Zoltán úgy jellemzi Bibót, mint aki „egész habitusában a tizenhatodik és tizenhetedik században fellépő

Szabó Zoltánt megragadja Bibó „természetes realizmusából” fakadó rokonszenve Bocskai iránt.²⁰¹ Talán ennek köszönhetően 1939-es programadónak szánt tanulmányában a magyar politikai gondolkodás reformjáról elmélkedve az elterjedt germanizált minták helyett szintén a fejedelem sorait választja példamutatónak. A magyarság „erős szélben gyöngé hajóval” küszködik, „tűz és víz, két halál közé” került, ezért a hazai viszonyok reális feltárását, a helyzetismeretet kellene kiindulópontul választani az utóbbi évszázad nagy illúzióit és tragédiáit okozó vonzó világrámlatok, az elvont elvekhez való ragaszkodás, a mámoros pillanatok csodavárása helyett.²⁰² Szabó évtizedeken keresztül citálta újra és újra Bocskait,²⁰³ a „rég, híres és szigorú ethosz” Bibóval közös jelmondatukká vált, amelyhez egyformán ragaszkodtak.²⁰⁴

A fejedelem „fanyar realizmusát”²⁰⁵ kiterjesztik a kiemelkedő erdélyi politikusokra;²⁰⁶ a neves publicista és történész Pethő Sándor számára például a vezércikk címévé emelt szentencia egyenesen az „igazi magyar politika” következetesen érvényesített „kötelező életszabálya”. E szemlélet igyekezett távol tartani magát az érzelmi befolyástól, a különféle ideológiák, dogmák csábításától, ragaszkodott „a hagyományok és ösztönök egyensúlyához”. A jelenben kísértő fő veszély valamely (náci vagy bolsevik) világnézet túlzott hatása alá kerülni.²⁰⁷ A második bécsi döntés után Szabó a neves erdélyi államférfiak okosságát és jellemerejét állítja mintaként kortársai elé.²⁰⁸ Ugyanekkor veszi számba Móricz Zsigmond is a fejedelem teljesítményét, és úgy látja, elsősorban réalpolitika jellemzi őket, amit az erdélyi lélek alapvonásának tart.²⁰⁹ Keresztury Dezső szintén „múltunk fölé hajolva” idézi a magyar politikai géniusz realista képviselői közt számon tartott Bocskait.²¹⁰

Mások is felelevenítik a fejedelem szavait, amelyek az erdélyi politika józan szemléletének lényegét sűrítik magukba: eszerint a fellengzős, szép szavaktól, „a körülengedező híz-

realista államférfiak tanítványa volt”, és a „harmadikutas politikával egyensúlyozó erdélyiek közül elsősorban Bocskait tekinti mintaképének”. Bibó legszívesebben idézett mondataként a fejedelemtől származó szentenciát tartja számon, úgy véli, a „dolgot őt magát” néző gondolkodó éppen ezért az 1930-as évek népi mozgalmához került közel. Ez az irányzat ugyanis „a marxisták dialektikájától és a nacionalisták retorikájától egyaránt eltávolodva, magát a valóságot igyekezett szemügyre venni: az ország helyzetét, a nép állapotát”. Szabó: *Bibó Istvánról*, I. 277.

²⁰¹ „...elsősorban Bocskai iránt érzett rokonszenve ragadott meg, ami természetes realizmusának volt a következménye.” Szabó: *Bibó István*, 257.

²⁰² Szabó Zoltán: *Reform*. „A dolgot önmagát nézzük...” Magyar Nemzet, 1939. július 16. Az esszé a későbbiekben több helyen is megjelent, például *Beszélő*, 11. (1984) 11. sz. 82–87., Szabó: *Szellemi honvédelem*, 77–82. Szabót egyetértően idézi: *Nézzük hát a dolgot önmagát!* Keresztyén Igazság, 6. évf. (1939) 8. sz. 245–246.

²⁰³ Vö. Szabó Zoltán: *Móricz Zsigmond Rózsa Sándor-regénye*. Magyar Nemzet, 1942. szeptember 5.; Szabó: *Küszöbről*, 96.; uő: *Külvilárról*, 156., 185.; uő: *Ezerkilencszázötvenhat: forradalom, történelem, valóság*, 205–206., 210. Lásd még: András: *Előszó*, 6.; Szabó: *Tapintatos taglalás*, 42.; Szabó: *Amerikai jegyzetek*, 83.

²⁰⁴ Ambrus: *Szabó Zoltán revidibus*, 231.

²⁰⁵ *A győzelem után*. Nemzeti Ujság, 1934. augusztus 22.

²⁰⁶ I. A. *Nyolcvankét pár cipő*. Nemzeti Ujság, 1938. július 20.

²⁰⁷ Pethő Sándor: „A dolgot önmagát...” Magyar Nemzet, 1940. március 17.

²⁰⁸ Szabó Zoltán: *Két húszesztendő*. Magyar Nemzet, 1940. november 17.

²⁰⁹ Móricz Zsigmond: *Reálpolitika, az erdélyi lélek alapvonása*. Kelet Népe, 7. (1941) 2. sz. 1. (febr. 1.) Megjelent még: *Hittel*, 7. évf. (1942) 6. sz. 380–381.

²¹⁰ Keresztury: *Múltunk fölé hajolva*, 400.

kedéstől” óvakodva a dolog lényegét, a magyarság javát kell elsősorban szem előtt tartani.²¹¹ Ennek megfelelően a mértéktartást, az adottságok figyelembevételét, a messze tekintő, de mindig földönjáró álláspontot tekintik erdélyi sajátosságnak. „Túl sokat jártunk már jelszavak után, túl sokat ringattuk magunkat illúziókban, mert nem akartuk a reális tényeket meglátni, mert kényelmetlen volt velük foglalkozni.”²¹² A fővárosi közgyűlésben az erőteljes idegen (náci) propagandával szemben hangsúlyozzák, hogy a magyar közgondolkodásnak Bocskai útmutatása alapján a külső befolyástól függetlenül, a magyar életérdek szempontjából kellene mérlegelni a helyzetet.²¹³

Tudományos munkák is azért méltatják (Szekfűhöz hasonlóan) Bocskait, mert „rideg és reális felfogásával” földadta ugyan a magyar birodalmi gondolatot, ám „megmentette a magyar életet”.²¹⁴ A „dolgot őmagát néző” fejedelem sorai is tanúsítják, hogy a dolgokat hatalmi lehetőségük szerint mérlegelő, kortársainál nagyobb államférfi volt, akinek realizmusa biztos alapot jelentett, „amelyre a magyarság nyugodtan építhette jövőjét”.²¹⁵

A világháborút követően egy felekezeti lap méltatja „a fanyarságig okos, realista” fejedelmet, akit „minden korok politikus magyarjainak politikai gondolkodásban és módszerekben legtudatosabbjának” nevez. Bocskai illúziómentes szemlélete a földreformmal hatalmas birtokait elvesztő katolikus egyház számára is követendő.²¹⁶ 1947 végén a párizsi békeszerződés ratifikálása, a győztesek feltételeinek elfogadása kapcsán szintén az ő bölcsességét emlegetik példaként az országgyűlésben: a magyar döntéshozók az érzelmi politizálás, a hamis illúziók helyett hozzá hasonlóan az észszerű döntést, a külpolitikai realitások elfogadását választották.²¹⁷ A következő évben még hivatkozott rá Bibó, ám a szélsőséges osztályharcos szemlélet elterjedésével a kiegyező, megfontolt fejedelem képe eltűnt a központilag irányított emlékezetpolitikából. Helyét egy időre átvette a Habsburg, vagyis német elnyomók ellen rendületlenül harcoló fejedelem sematikus alakja. De ez már egy másik történet.

Összegzés

Az általunk kiemelt kritikus korszakokban a történelmi emlékezet valóságos elburjánzását figyelhetjük meg: Bocskai alakját feltűnően gyakran idézik a válságos esztendőkből, míg azokat megelőzően, majd követően jócskán megcsappan az utalások száma. Ennek számos oka lehetséges (1867 előtt például a cenzúra), de fő magyarázata az lehet, hogy a súlyos helyzetekben kétségtelenül még inkább fontossá válik, felértékelődik a mozgósító, megvilágosító, magyarázó erővel bíró múlt.

Láthatjuk, hogy a Bocskai-emlékezet fokozatos bővülése során mind többféle ügyben egyre több közéleti szereplő szólt róla pozitívan. A hajdú identitás és a református közvélemény számára hagyományosan különösen fontos volt a fejedelem alakja, ám a 19. század közepétől ez a többé-kevésbé lokálisnak mondható tisztelet fokozatosan beépült a nemzeti öntudatot meghatározó közösségi emlékezetbe. Bocskai kultusza már 1848-ban országos szintűvé nőtt (bár a Hajdúságban vagy az onnan származó szerzőknél különleges szerepet

²¹¹ Albrecht Dezső: *Magyarság a változásban*. Hítel, 5–6. évf. (1940–1941) 3–4. sz. 320.; *Albrecht Dezső beszéde az Erdélyi Párt marosvásárhelyi tagozatának ülésén*. Ellenzék, 1942. január 12.

²¹² *Teleki Béla beszéde a magyar reformról*. Hítel, 8. évf. (1943) 9. sz. 560. Idézi: Ellenzék, 1943. szeptember 15.

²¹³ *Szabó Imre felszólalása a fővárosi közgyűlésben*. Fővárosi Közlöny, 1942. december 22.

²¹⁴ Ferdinándy: *A kereszténység védőbástyája*, 193.

²¹⁵ Benda: *Bocskai István*, 153.

²¹⁶ *Illúziók nélkül*. Új Ember, 1946. május 19.

²¹⁷ Országgyűlési napló, 1947, I. 768. (1947. nov. 4.)

játszott), a későbbiekben pedig már egyre kevésbé lehet különbséget tenni annak helyi és nemzeti szintje között – Bocskai is a nemzeti panteon tagjává vált.

A fejedelem nem volt megosztó személyiség, egyik politikai erő sem sajátította ki, a történelmi köztudatban nagyformátumú politikusként jelent meg. Míg a 19. század során például a katolikus szerzők még gyakran kárhoztatták a törökkel cimboráló, a törvényes uralkodó ellen forduló, polgárháborút kirobbantó lázadó főurat, később számukra is iránymutatóvá vált. Hasonló fordulat állt be az osztályharc elsőbbségét valló kommunista mozgalom esetében is: a 20. század elején még elfordultak a rendi érdekekért harcba szálló fejedelemtől, a harmincas évek népfrontos irányváltását követve már a „haladó hagyományok” közé emelték az egykori Habsburg-ellenes küzdelmeket. A kommunisták a második világháború antifasiszta küzdelmei során, majd a későbbiekben is (1956-ig) előszeretettel vallották magukat a szabadságharcos fejedelmek örökösének.

Az összes politikai erő, ideológiai irányzat követendő példaként hivatkozik a fejedelemre, igyekeznek összekötni saját törekvéseiket a dicső ősök örökségével. A szabadelvű, majd konzervatív kormánypárt, függetlenségek, legitimisták, polgári radikálisok, kiscgazdák, szociáldemokraták, népi írók, kommunisták, nyilasok vagy éppen az általuk kivégzett, de maga is kacskaringós eszmei utat bejáró Bajcsy-Zsilinszky Endre is, mind megkísérik pillanatnyi érdekeiknek megfelelően értelmezni Bocskai szerepét. A többszólamú emlékezet révén zavarba ejtően sokszínű képet kapunk a fejedelemről, a múlt jelentése folyamatosan változik, a megértést mindig meghatározza a jelen. Bár a magyar nemzeti hősök állandó „újrapozicionálása” zajlik, történelmi igazoló szerepük nem változik: nyomatékositják, hitelesítik a mindenkori politika üzeneteit.²¹⁸

A múltat mintaként használók éppen ezért általában egyszerre több neves személyiséget vonultatnak fel, így igyekezve hatásosabbá tenni utalásaikat. Bocskairól általában Bethlen Gábor, a Rákócziak (különösen II. Rákóczi Ferenc), esetleg Zrínyi Miklós, Wesselényi Ferenc, Thököly Imre, később a 19–20. század kiemelkedő alakjai (Széchenyi István, Kossuth Lajos, Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Andrássy Gyula, sőt a Tiszák, Kálmán és István, majd Horthy Miklós) társaságában hallunk. Ennek köszönhetően gyakran kiüresedett, sablonos módon beszélnek róla, alakja jellegtelenné, behelyettesíthetővé válik – ahogyan például a Köröndön (később a Hősök terén) álló szobrának feliratát akár ki lehetne cserélni a mellette levő Bethlenével.²¹⁹

Az újságírók, politikusok általában gátlástalanul nyúlnak a történelemhez iránymutatásért, a jelen kérdéseire keresik a választ, és pontosan azt „találják meg”, amit keresnek, amire szükségük van, és illeszkedik éppen időszerű mondanivalójukhoz. Láthatjuk, ahogyan a különböző közéleti szereplők „saját értékeikkel töltik fel és politikai célokra használják a történelmet”.²²⁰ Így lehetséges, hogy egymásnak homlokegyenest ellentmondó értelmezések születtek. Talán a legelterjedtebb a Habsburgok ellen küzdő Bocskai lelkesítő képe, amely 1848–1849 során válik széles körben ismertté. Ezt a későbbiekben újra és újra felelevenítik, mindig az időszerű ügyekhez kapcsolódva: például 1918-ban a függetlenség elérésének diadalittas napjaiban, majd az antifasiszta harc, a megszálló nácik elleni küzdelem jegyében a második világháború idején, és azt követően. Kolozsvár szülőtteként, egy felső-magyar-

²¹⁸ „A társadalmi történelemképek sosem véglegesek ilyenformán, kizárólag a jelen konstellációjából szemlélve magyarázhatók meg, és visszatükrözik annak belső ellentéteit.” Günther Sandnert idézi: Fischer: *Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika*, 402.

²¹⁹ Erről lásd például: *Nyílt levelek*. Borsszem Jankó, 1912. szeptember 15. vagy Petrik Albert: *A tíz királyszobor*. Építő ipar. Építő művészet, 1914. augusztus 23. 30.

²²⁰ Fischer: *Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika*, 398.

országi mozgalom vezetőjeként, mint az udvarát Kassán kialakító erdélyi fejedelem Trianon után az elszakított országrészeket személyesíti meg csakúgy, mint két évtizeddel később a revíziós sikerek idején, amikor különleges figyelem irányult a „visszatért” területekre és azok múltjára.

Az érintett időszakok aktuálpolitikai viszonyai egyértelműen nyomot hagytak az akkori-ban megjelent többé (Benda) vagy kevésbé (Szekfű) tudományos munkákon is. Számos Bocskaihoz vagy a korszakhoz kapcsolódó vívmány (mint a vallásszabadság, a hajdúk letelepítése vagy a magyar diplomáciai nyelvvé válása) viszont alig bírt érdemi üzenettel az általunk áttekintett korszakokban. Ennek ellenére a tudomány is hathat a közéletre. A második világháború előestéjén egyre többen keresték a magyar alkat egyéni jegyeit – azt, hogy mi, esetleg ki a magyar. Bocskaiiban ők a sajátos nemzeti politizálás vonásait találták meg, a szabadsághős „kimerevített”, elcsépelte figurája helyett újra felfedezték a vívódó, töprengő fejedelmet. A megfontolt, „a dolgot önmagát néző” reálpolitikus fejedelem ugyanis a világháború előtt élők számára ismerős helyzetben, egy elhúzódó háborúban, német terjeszkedés idején, két birodalom szorításában nézett szembe súlyos kihívásokkal, reménytelennek tűnő helyzettel. Számukra a fejedelem a magyar elit mozgásterét jelentősen növelő igazi államférfinak, a magyar politikai gondolkodás megújítójának tűnt.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- A tanácsok országos gyűlésének naplója.* 1. kötet. Budapest, 1919.
- Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 41. köt. Budapest, 1918.
- Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete.* Szerkesztette Pásztor József. Budapest, 1959.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója.* 6. köt. Budapest, 1923.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 12. kötet. Budapest, 1937.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (Képviselőházi napló, 1935). 21. kötet
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (Képviselőházi napló, 1939). 4. kötet.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 7. kötet. Budapest, 1941.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 11. kötet. Budapest, 1941.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 12. kötet. Budapest, 1942.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 15. kötet. Budapest, 1942.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 17. kötet. Budapest, 1943.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 18. kötet. Budapest, 1944.
- Az 1944. december hó 21-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott ideiglenes nemzetgyűlés naplója* (Nemzetgyűlési napló, 1944). Budapest, 1946.
- Az 1945. november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója* (Nemzetgyűlési napló, 1945). 1. kötet. Budapest, 1946.

- Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója (Országgyűlési napló, 1947).* 1. kötet. Budapest, 1947.
- Ágoston Péter: *A magyar világi nagybirtok története.* Budapest, 1913.
- Albrecht Dezső: *Az építő Erdély.* In: Németh László: *Magyarok Romániában. az útirajz és a vita.* S. a. r. Nagy Pál. Marosvásárhely 2001. 128–161.
- Ambrus Lajos: *Szabó Zoltán revidibus.* In: uő: *Lugas – tertium datur – Kortárs esszék.* Budapest, 2012. 228–231.
- Arany János: *Népies politikai cikkek (1848).* Kiadja Szigethy Gábor. Budapest, 1982.
- Arany János: *Összes költeményei I. Versek, versfordítások és elbeszélő költemények.* Kiadja Szilágyi Márton. Budapest, 2018.
- Bagi Gábor: *Forradalom, szabadságharc és megtorlás a Jászkun területben.* Szolnok, 2009. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 11.)
- Benda Kálmán: *Utószó egy fél évszázad után.* In: uő: Bocskai István. 2. kiad. Budapest, 1993. 183–197.
- Bevilaqua Borsody Béla: *Német maszlag I. Othotól Adolf Hitlerig 972–1945.* Budapest, 1945.
- Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem.* Válasz, 8. évf. (1948) 4. sz. 289–319.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* 2. kötet. Kiadja Huszár Tibor. Budapest, 1986.
- Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban.* Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár, 1878. 1–84., 271–338., 577–652.
- Bocskay zászlója alá hajdú vitézek!* Debrecen, 1848.
- Czuczor Gergely: *Új világi szózat. (1848. máj-jún.)* In: *Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakronikái.* Szerk. Pogány Péter. Budapest, 1983. 51–55.
- Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim.* Budapest, 1983.
- Erdélyi János: *Szabad hangok.* Pest, 1849.
- Ferdinándy Mihály: *A kereszténység védőbástyája.* In: uő: *Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből.* Máriabesnyő–Gödöllő, 2011. 155–193.
- Ferdinándy Mihály: *Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből.* Máriabesnyő–Gödöllő, 2011.
- [Forgách Simon]: *II. Rákóczy Discursusai, avagy, Rákóczy Ferenc fejedelemnek a magyar nemzet örökösítését tárgyazó gondolatai.* Budapest, (!) 1848.
- Hatvany Lajos: *A destruktív konstruktor. (Szekfű Gyuláról).* In: uő: *Emberek és korok II.* Regényes korrajzok, naplók, cikkek. Budapest, 1964. 319–324.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* 3. kötet. Budapest, 1935.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* 4. kötet. Budapest, é. n. [1929]
- Horváth Mihály: *A magyarok története.* 3. köt. Pápa, 1844.
- Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története.* 2. kötet. Pest, 1872.
- Igaz Szó, 1944. márc. 14.; *A 153. számú hadifogolytábor magyar hadifoglyainak felhívása.* Igaz Szó, 1944.
- Huszár Tibor (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Budapest, 1995.
- Joó Tibor: *Vallomások a magyarságról. A magyar önismeret breviáriuma.* Budapest, 1943.
- József Attila: *Összes versei.* Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Budapest, 2019.
- Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajtások. Válogatott publicisztikai írások.* Szerkesztette Filep Tamás Gusztáv. Kolozsvár, 2014.
- Keresztury Dezső: *Múltunk fölé hajolva. Önismeretünk történelmi változásai. A magyar esszé antológiája II. Sorskérdések.* Budapest, 2006. 388–415.
- Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből.* Kiadja Katona Tamás. Budapest, 1987.
- Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai 1849 április 15. – augusztus 15. Sajtó alá rendezte Barta István. Budapest, 1955.
- Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerkesztette Pajkossy Gábor. Budapest, 2006.
- Második Rákóczi Ferenc szózata 1707-dik évből.* Kiadta Makáry György. Debrecen, 1849.

- Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 2. kiadás. Budapest, 1945.
- Nagy Jenő: *Sárkányfogak között*. Kolozsvár, 1943.
- Németh László: *Szekfű Gyula*. In: uő: *Sorskérdések*. Budapest, 1989. 515–597.
- Pamlényi Ervin: *A magyar történet progresszív korszakai*. In: *Demokrácia*. Budapest, 1945. 139–146.
- Putnoki József: *Budavár bevétele május 21-kén 1849*. In: *Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakronikái*. Szerk. Pogány Péter. Budapest, 1983. 418–427.
- Régi magyar költők tára XVIII. század*. XIV. Kiadja Csörsz Rumen István és Küllös Imola. Budapest, 2013.
- Révai József: *Kölcsey Ferenc*. In: uő: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Budapest, 1948. 9–48.
- Révai József: *Jelszavak és tények*. In: uő: *Válogatott történelmi írások*. 2. kötet. Budapest, 1966. 213–217.
- Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból*. Szerkesztette Farkas Gyöngyi. Budapest, 1998.
- Seress László: *Dózsa György és parasztforradalmak*. Budapest, 1945.
- Sillye Gábor *hajdúkerületi kormánybiztos szózata*. In: *Hajdúszoboszló monográfiája*. Kiadja Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 310.
- Szabó Ervin: *A magyar jakobinusok*. Budapest, 1902.
- Szabó Ervin: *Az 1514-i forradalom*. In: *Szabó Ervin történeti írásai*. Válogatta Litván György. Budapest, 1979. 76–89.
- Szabó Zoltán: *Szellemi honvédelem*. H. n., é. n. [1992]
- Szabó Zoltán: *Bibó István*. In: uő: 1956. Korszakváltás. Budapest, 2006. 254–260.
- Szabó Zoltán: *Küszöbről. A magyar forradalom Angliában*. In: uő: 1956. Korszakváltás. Budapest, 2006. 19–145.
- Szabó Zoltán: *Kívülről*. In: uő.: 1956. Korszakváltás. Budapest, 2006. 147–201
- Szabó Zoltán: *Ezerkilencszázötvenhat: forradalom, történelem, valóság*. In: uő: 1956. Korszakváltás. Budapest, 2006. 203–230.
- Szabó Zoltán: *Bibó Istvánról*. In: uő: *Nyugati vártán. Esszék és publicisztikai írások*. 1. kötet. Budapest, 2011. 274–303.
- Szabó Zoltán: *Tapintatos taglalás*. In: uő: *Nyugati vártán. Esszék és publicisztikai írások*. 2. kötet. Budapest, 2011. 35–42.
- Szabó Zoltán: *Amerikai jegyzetek*. H. n., 2012.
- Szántó György: *Hajdútánc*. 1–3. kötet. Budapest, 1942. (Újabb kiadása: 1970.)
- Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi 1715–1735*. Budapest, 1913.
- Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Budapest, 1916.
- Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1918.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.
- Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*. In: uő: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924. 11–40.
- Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. Hítel, 4. évf. (1939) 4. sz. 292–316.
- Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. In: *Mi a magyar?* Szerkesztette Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 489–556.
- Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Budapest, 2002.
- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1935.
- Vajda János: *Gonosz házasság. (1848. ápr.)* In: *Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakronikái*. Szerk. Pogány Péter. Budapest, 1983. 30–32.

8 Órai Ujság, 1920., 1938., 1942., 1943.
A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1940.
A Reggel, 1945.
Arad, 1848.
Beszélő, 1984.

Borsszem Jankó, 1912.
Budapest, 1918.
Budapesti Híradó, 1848., 1920.
Budapesti Hírlap, 1938.
Budapesti Szemle, 1940.
Czeplédi Híradó, 1919., 1920.
Debreceni Szemle, 1942.
Demokrácia, 1945.
Diárium, 1943.
Egyenlőség, 1920.
Egyetértés, 1920.
Egyháztörténet, 1943.
Ellenzék, 1942., 1943., 1944.
Építő ipar. Építő művészet, 1914.
Erdély, 1945.
Erdélyi Helikon, 1942.
Esti Kurir, 1938., 1939.
Esti Ujság, 1938., 1940., 1942.
Félegyházi Híradó, 1920.
Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1942.
Föld és Szabadság, 1946.
Fővárosi Közlöny, 1942., 1946.
Friss Hírek, 1920.
Friss Ujság, 1919.
Függetlenség, 1940.
Hétfő, 1943.
Hetilap, 1848.
Hitel, 1939., 1940–1941., 1942., 1943.
Huszadik Század, 1906.
Igaz Szó, 1944., 1946.
Jelenkor, 1848.
Jelenkor, 1943.
Kanadai Magyar Munkás, 1944., 1945.
Kárpáti Híradó, 1942.
Katolikus Szemle, 1920., 1943.
Kecskemét, 1919.
Kecskeméti Közlöny, 1919., 1920.
Kelet Népe, 1941.
Keleti Ujság, 1943.
Képes Krónika, 1920.
Keresztyén Igazság, 1939.
Kis Ujság, 1920., 1945., 1946.
Kisközlöny a Rendeleti Közlönyhöz a Magyar Királyi Honvédség számára, 1920.
Kossuth Hírlapja, 1848.
Kossuth Népe, 1945.
Közlöny, 1849.
Köznevelés, 1946.
Köztársasági Ujság, 1918.
Kultúra, 1943.
Külgügyi Szemle, 1943.

Láthatár, 1942.
Magyar Jövő, 1940., 1945.
Magyar Nemzet, 1939., 1940., 1941., 1942., 1943., 1944., 1945., 1946.
Magyar Pedagógia, 1920.
Magyar Szó, 1940., 1946.
Magyarország, 1918., 1919., 1937., 1938.
Magyarság, 1942., 1943.
Marczius tizenötödike, 1848., 1849.
Miskolci Hírlap, 1945., 1946.
Miskolczi Napló, 1918., 1920.
MTI heti beszámoló, 1939.
MTI napi hírek, 1939., 1942., 1943.
Nemzeti, 1848.
Nemzeti Ujság, 1920., 1934., 1938., 1942.
Nép barátja, 1848.
Nép szava, 1848.
Népi Egység, 1945.
Néplap, 1944., 1945.
Népszava, 1918., 1919., 1938., 1939., 1941., 1942., 1943., 1945.
Néptanítók Lapja, 1919., 1920., 1940.
Pécsi Napló, 1918.
Pécsi Szabad Szó, 1945.
Pesti Divatlap, 1848.
Pesti Hírlap, 1919., 1920., 1938., 1942., 1943.
Pesti Napló, 1851., 1933., 1938., 1939.
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1848.
Protestáns Szemle, 1944.
Reggeli Magyarország, 1942.
Religio és Nevelés, 1849.
Sárospataki Református Lapok, 1918.
Soproni Napló, 1919.
Szabad Magyarország, 1945.
Szabad Magyarság, 1944.
Szabad Nép, 1946.
Szabad Szó, 1945., 1946.
Szabadság, 1934., 1935., 1937., 1945.
Századok, 1943.
Székely Nép, 1943.
Székely Szó, 1943.
Szocializmus, 1914., 1946.
Tolnai Világlapja, 1920.
Új Barázda, 1920.
Új Ember, 1946.
Új Magyarság, 1942., 1944.
Új Nemzedék, 1942.
Új Szó, 1946.
Új Világ, 1942.
Új-Somogy, 1919.
Ujság, 1938., 1940., 1942., 1943.
Világ, 1918., 1920.

Szakirodalom

- Angyal Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849–1860*. In: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, 1925. 1–222.
- Apor Péter: *Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában*. Korall, 41. sz. (2010) 159–183.
- András Sándor: *Előszó*. In: Szabó Zoltán: Nyugati vártán. Esszék és publicisztikai írások. 1. kötet. Budapest, 2011. 5–9.
- Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Budapest, 2016.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest, 1999.
- Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, 2020.
- Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. 1. kötet. Budapest, 1922.
- Dénes Iván Zoltán: *Értelmiségi minták*. H. n. 2019.
- Fischer, Holger: *Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika. Helyük Németország jelenkori történettudományában*. Ford. Ress László. Történelmi Szemle, 54. évf. (2012) 3. sz. 389–410.
- Gáborjáni Szabó Botond: A „Kossuth magyarok Mózesé” toposz történeti háttere. Debreceni Szemle, 6. évf. (1998) 6. sz. 340–346.
- Glatz Ferenc: *A történettudomány legitim és kritikai funkciójáról*. In: uő: Történetírás –korszakváltásban. Tanulmányok. Budapest, 1990. 71–79.
- Gracza György: *Az 1848-49-iki magyar szabadságharc története*. 2. köt. Budapest, 1894.
- Gyáni Gábor: *Történelem vagy (csupán) emlékezet?* In: uő: A történelem mint emlék(mű). H. n. 2016. 19–34.
- Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, 2018.
- Hatos Pál: *Rosszfűk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, 2021.
- Kara Győző: *Arany János összes műveiből kimaradt egyik verséről*. Irodalomtörténeti Közlemények, 2. évf. (1892) 2. sz. 158–160.
- Király István: *Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok*. In: uő: Hazafiság és forradalmiság. Budapest, 1974. 133–217.
- Koselleck, Reinhart: *Nézőpontfüggőség és időbeliség. A történeti világ historiográfiai feltáráshoz*. In: uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 2003. 201–237.
- Koselleck, Reinhart: *'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória*. In: uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 2003. 401–430.
- Kovács Dávid: *„A nemzeti függetlenség igazi harcossai”. A KMP nemzeti retorikájának háttere*. In: uő: Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon. Budapest, 2017. 105–123.
- Kovács Dávid: *„A hagyomány mint fegyver”. Révai József történelemszemlélete*. In: uő: Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon. Budapest, 2017. 125–139.
- Lackó Miklós: *Révai-problémák*. In: uő: Válságok-választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról. Budapest, 1975. 194–297.
- László Andor: *A kiegyezés történeti párhuzamai a kortárs historiográfiában. A kiegyezés történeti mintázata*. Századok, 151. évf. (2017) 6. sz. 1363–1380.
- Levi, Giovanni: *A történelem politikai használatáról*. In: A múlt politikai felhasználásai. Szerk. François Hartog – Jacques Revel. Ford. Gelléri Gábor. Budapest, 2006. 21–33.
- Márki Sándor: *Rákóczi legendája és története*. Erdélyi Múzeum, 6. évf. (1911) 4. sz. 201–222.
- Pataki Ferenc: *Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika*. Magyar Tudomány, 171. évf. (2010) 7. sz. 778–798.
- R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták/ történelemszemlélet a magyar történetírásban II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*. Budapest, 1973.
- Ricoeur, Paul: *Emlékezet – felejtés – történelem*. In: Történetelmélet I. Szerk. Gyurgyák János – Kisantál Tamás. Budapest, 2006. 108–122.
- S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, 2005.

- Schlett István: *A magyar történelem a huszadik századi politikai gondolkodásban*. Századvég, 20. sz. (2001) 39–65.
- Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989–1993*. Budapest, 2010.
- Unger Mátyas: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest, 1979.
- Wertsch, James V.: *Voices of Collective Remembering*. Cambridge, 2002.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511613715>
- Zakar Péter: „Kossuth a magyarok Mózesé”. *Aetas*, 18. évf. (2003) 3-4. sz. 87–107.

ANDOR LÁSZLÓ

The Example of István Bocskai in the Critical Periods of the 19th and 20th Centuries

The goal of this study is to give an overview of the figure of István Bocskai, the prince of Transylvania in the public eye in three critical periods of the 19th and 20th centuries, particularly in political thought. He is mentioned often during difficult times, while before and after these periods he is referenced much less frequently. The experience of the Revolution of 1848–1849 constituted an emotional basis for the formation of the Hungarian national identity, and the previous struggles of the Hungarian Estates were seen as parallels. The contemporaries saw a connection between the glorious period of the 17th century and their own times. This connection elevated Bocskai's revolution to being seen as one of the great chapters of Hungarian history, and the prince became a member of the national pantheon.

During the crisis following World War I, and later around World War II, different considerations gained importance, and the prince's image became much more multifaceted. However, Bocskai still wasn't a divisive personality, he was seen as a great politician and freedom fighter. Every political faction and ideology considered him an example to be followed, and found something among his values, achievements or deeds that fit their current message. It can be seen that the meaning of the past changes constantly, and different sources of remembrance paint a confusingly varied picture of Bocskai, who is constantly "repositioned" in public memory, but the role of history in politics doesn't change: it underlines and authenticates contemporary messages.

BORUS GYÖRGY

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 39–52.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.39-52

www.aetas.hu

III. György és Lord Bute szerepe a Pitt–Newcastle koalíciós kormány felbomlásában

III. György (1760–1820) brit király hosszú uralkodásának legmozgalmasabb évtizede kétség-telenül az első volt. Az 1760-as évek során hat kormány váltotta egymást a hatalomban, és a függetlenségi háborúhoz (1775–1783) elvezető amerikai forradalom gyökereit is ezen évtized közepén kell keresnünk. A III. György által megörökölt koalíciós kormány két vezetőjének 1761 októberében, illetve 1762 májusában történt lemondása kül- és belpolitikai szempontból egyaránt nagy jelentőséggel bírt. Nagy-Britannia elveszítette egyetlen szövetségését, a II. Frigyes (1740–1786) által vezetett Poroszországot, és diplomáciailag elszigetelődött, míg a belpolitikában olyan folyamatok kezdődtek el, amelyek egészen az évtized végéig tartó rendkívüli instabilitáshoz vezettek. E tanulmány célja annak bemutatása, hogy a két befolyásos politikus, az ifjabb William Pitt és Newcastle (Thomas Pelham-Holles, Newcastle első hercege) pontosan milyen körülmények között távozott a hatalomból, és abban milyen szerepet játszott a fiatal és tapasztalatlan III. György és bizalmasa, Lord Bute (John Stuart, Bute harmadik grófja), akit végül a király kormányfővé is kinevezett.

A téma historiográfiai háttere

Mik voltak III. György és Lord Bute politikai céljai? A történészek között nincs vita abban a tekintetben, hogy az új uralkodó és bizalmasa valamiféle változtatásra törekedett a korábbi politikai gyakorlathoz képest. A III. Györgyöt támadók szerint ez a változtatás az alkotmányos rend ellen, a királyi hatalom növelésére irányult, míg az őt védők szerint a király csupán törvény biztosította jogait védelmezte az azt csorbítani kívánó *whig* oligarchiával szemben. Ennek megfelelően, a III. György céljairól és uralkodásának első évtizedéről kialakított nézeteket két csoportra bonthatjuk: *whig* és *tory* interpretációkra.

Az első *whig* interpretáció már 1770 áprilisában megjelent Edmund Burke tollából, *Gondolatok a jelenlegi elégedetlenség okáról* címmel.¹ Burke állítása szerint az 1760-as évek instabilitásának legfőbb oka az volt, hogy a társadalom természetes vezetőit, a *whigeket* az udvar kegyenceivel váltották fel. A nép bizalmát élvező politikusokat pusztán az udvar támogatását bíró kegyencek követték a hatalomban. Burke „kettős kormány” (*double cabinet*) elmélete szerint a hivatalos mellett egy titkos kormány is működött. Az előbbi valódi hatalom nélkül viselte a kormányzás minden felelősségét, míg az utóbbi a teljes hatalom birtokában, felelősség nélkül cselekedett a színpalak mögött. A történészek ma már egyetértenek abban, hogy mindez politikai propaganda volt, amellyel Burke a saját pártja, a Rockingham *whigek* 1765–1766-os kormányzati kudarcára is magyarázatot kívánt adni.²

¹ Burke's *Thoughts on the Cause of the Present Discontents*, i. m.

² Burke művének részletes elemzését lásd: Borus: *Edmund Burke's Present Discontents*, i. m.

Lássunk ezek után három III. Györgyhez közel álló értékelést! 1784-ben jelent meg a Bute közvetlen környezetéhez tartozó George Budd Dodington (1691–1762) naplója,³ amelyből egyértelműen kiderül, hogy Bute és a király a kormányzati rendszer megváltoztatását és a hivatalban lévő kormány vezetőinek menesztését fontolgatták. Dodington szerint erre azért volt szükség, mert a királyi hatalmat már évtizedek óta a gátlástalanul korrupt *whig* oligarchia bitorolta.

John Adolphus történész 1802-ben jelentette meg az elsősorban Dodington naplója és levelei alapján írt munkáját, amelyben helyeselte a Bute által kidolgozott tervet, amely a *toryk* politikai életből való kirekesztettségének felszámolására, a korona függetlenségének a helyreállítására és „alkotmányos eljogainak mérsékelt érvényre juttatására”⁴ irányult. Ez a terv Adolphus szerint jól átgondolt és szükséges is volt, de annak végrehajtására nem Bute volt a megfelelő személy.

1815-ben megjelent emlékirataiban Nathaniel Wraxall III. György jóakarátát és pozitív tulajdonságait hangsúlyozta: erkölcsi feddhetetlenségét, kötelességtudatát, puritán életvitelét, munkabírását, önuralmát és bátorságát. Nem tagadta, hogy a király hibákat is követett el, szándékainak tisztaságához azonban Wraxall szerint nem férhetett kétség.⁵

Edmund Burke mellett a *whig* interpretáció másik nagy megalapozója Horace Walpole volt, akinek 1845-ben jelentek meg III. György uralkodásáról szóló emlékiratai. Walpole számára nem volt kétséges, hogy III. György anyja és Lord Bute tervet dolgoztak ki a királyi hatalom növelésére. Ezt részben indokoltak is tartotta, mivel a *whig* oligarchia vezetői túlkapásaikkal és arcátlanságukkal megsértették és provokálták a királyi családot. Walpole ugyanakkor hangsúlyozta: a *whig* oligarchia hatalmának csökkentése jó alkalmat teremtett Bute és a király anyja számára valódi céljuk megvalósítására, ami nem volt más, mint az abszolút királyi hatalom és az azt támogató *tory* alapelvek újjáélesztése.⁶

A *whig* interpretáció Thomas Erskine May és W. E. H. Lecky munkái nyomán vált teljesen uralkodóvá. Mindkét történész abból a szempontból vizsgálta a 18. század politikai szereplőit és eseményeit, hogy azok mennyiben járultak hozzá a száz évvel később uralkodóvá váló alkotmányos berendezkedés kialakulásához. May szerint, aki 1871 és 1886 között az alsóház titkára (*Clerk of the House of Commons*), azaz alkotmányügyi tanácsadó is volt, III. György azzal a határozott elképzeléssel lépett trónra, hogy megfosztja minisztereit hatalmuktól. Ennek érdekében a miniszterek mögött álló „pártot” (politikai csoportot) kellett minél jobban meggyengítenie. A király Bute segítségével egy teljesen új, hűséggel kizárólag neki tartozó pártot hozott létre, „a király barátai”-t (*the King's Friends*). III. György tehát felelős miniszterei helyett „a király barátai” közül kikerülő titkos kormány tagjaira támaszkodott. Így valósult meg a Burke által eredetileg felvetett „kettős kormány” rendszere.⁷ Fontos megjegyezni, hogy May interpretációja elsősorban Horace Walpole naplójára és Newcastle leveleire épült.

Lecky, aki a *whig* források mellett Adolphus *tory* értelmezését is hajlandó volt mérlegelni, sokkal árnyaltabb értékelést fogalmazott meg az utókor számára, mint May. Nem

³ *The Political Journal of George Budd Dodington*, i. m.

⁴ Adolphus: *The History of England from the Accession to the Decease of King George the Third*, I. 13.

⁵ *The Historical and Posthumous Memoirs of Sir Nathaniel William Wraxall*, I. 279–287., 302–306. Wraxall 1780 és 1794 között volt *tory* parlamenti képviselő.

⁶ *Memoirs of the Reign of King George the Third*, I. 3–4., 14–17., 82–83., 90–91., 95–96. Horace Walpole 1741 és 1768 között volt *whig* parlamenti képviselő.

⁷ May: *The Constitutional History of England since the Accession of George the Third*, I. 1–17.

vitatta, hogy III. György elődeinél sokkal inkább élni kívánt királyi hatalmával; ez a szándék azonban 1760-ban szinte sokkal elfogadhatóbb volt, mint azt száz évvel később gondolni lehetett. III. György egy olyan korban lett király, amikor a világ szinte minden országának élén korlátlan hatalmú uralkodók álltak, a brit királyok hatalma viszont egyre csak csökkent. Lecky ennek egyik legfőbb okát a *toryk* több évtizeden át tartó kirekesztettségében, azaz a kétpárti egyensúly hiányában látta. Ennek az állapotnak Lecky szerint is véget kellett vetni. Ezt a célt szolgálta a királynak hűséggel tartozó, főként *toryk*ból álló parlamenti csoport, „a király barátai” létrehozása. Ami ennek a tervnek a megvalósítását illeti, Lecky Burke téziseit meglehetősen eltúloztottnak vélte, és nem gondolta, hogy III. György és társai bármilyen értelemben is alkotmányellenesen jártak volna el. Mindezek ellenére állította: III. György „nagyobb és maradandóbb károkat okozott országának, mint bármelyik másik modernkori angol király”,⁹ de nem a meglévő alkotmányos rend megsértése által, hanem azzal, hogy a *whigek* által szorgalmazott (később a viktoriánus korban megvalósult) alkotmányos fejlődés útjában állt.

Sajátos értelmezést találunk a nagy *whig* történész, Sir George Otto Trevelyan egyik Charles James Foxról szóló munkájában. Trevelyan véleménye szerint III. Györgynek egyáltalán nem állt szándékában megtisztítani a politikai életet a korrupciótól. Éppen ellenkezőleg, a király a politikai rendszer korruptségát használta fel uralkodói hatalma kiterjesztésére. „A parlament megvesztegethetősége és szolgálékúsége ellenállhatatlan kísértést jelentett egy olyan uralkodó számára, aki a korona befolyását növelni kívánta” – írta Trevelyan,¹⁰ aki nek a véleményét természetesen fenntartásokkal kell fogadni, hiszen nemcsak történész, hanem évtizedeken keresztül vezető liberális politikus is volt.

A *whig* interpretáció felülvizsgálatát elsősorban Sir Lewis Namier végezte el az 1920-as évek végétől kezdve. A történész III. György leveleinek százait tanulmányozta át, és arra a következtetésre jutott, hogy lehetetlen azokból bármiféle sötét szándékot kiolvasni. A levelekből ugyanakkor egy olyan bizonytalan, önmaga gyengeségeivel túlságosan is tisztában lévő fiatalember képe rajzolódik ki, aki – Namier érvelése szerint – már alkatanál fogva sem lett volna képes azoknak a terveknek a végrehajtására, amelyeket a *whig* történészek neki tulajdonítottak.¹¹

Namier arra is rámutatott, hogy a mindig a jelenből kiinduló 19. századi *whig* történészek a 18. század politikai rendszerének működését teljesen félreértették, és a III. György elleni vádjaik ebből is fakadtak. Az általuk elképzelt szervezett parlamenti pártok és kabinetkormányzati rendszer a 18. század közepén még nem létezett. Az alsóházi képviselők többsége független politikus (*country gentleman*) volt.¹² Ilyen körülmények között kormányzati stabilitást csak a modernkori szemmel korruptnak tekinthető módszerek alkalmazásával lehetett teremteni, az uralkodónak pedig a politikai életbe be kellett avatkoznia (ezt I. és II. György is megtette). Ahogy Namier írja: „aktív kormányzati szerepvállalást vártak el tőle és közmegegyezés alapján, joga volt megválasztania minisztereit”.¹³ Leszögezte: „...III. György alkotmányos gyakorlata valójában alig különbözött I. és II. Györgyétől.”¹⁴

⁹ Lecky: *A History of England in the Eighteenth Century*, III. 14. Az ír származású Lecky 1895 és 1900 között az alsóház tagja volt, ahol a dublini egyetemet képviselte.

¹⁰ Trevelyan: *The Early History of Charles James Fox*, 117.

¹¹ Namier: *Personalities and Powers*, 57.

¹² Namier: *The Structure of Politics at the Accession of George III*, 4–7.

¹³ Namier: *Crossroads of Power*, 78.

¹⁴ Namier: *Crossroads of Power*, 127.

Namier felmentette a királyt az abszolutizmus vádjá alól, ugyanakkor azt is tagadta, hogy a fiatal uralkodó bármiféle módon megsértette volna az alkotmányos szokásokat, és így felelős lett volna az 1760-as évek politikai instabilitásáért. W. R. Fryer, Richard Pares és Herbert Butterfield történészekkel egyetértve, vitatkoznunk kell ezzel az állásponttal. Fryer és Pares úgy látták, hogy III. György és nagyapja alkotmányos gyakorlata között igenis jelentős különbség volt. III. György sokkal aktívabb volt, és II. Györgynél jobban érvényt szerzett akaratának, ami elég volt ahhoz, hogy kihívja az ellenzék haragját. Butterfield a király miniszterválasztási jogának túlságosan merev értelmezésére hívta fel a figyelmet. A királynak kétségtelenül joga volt minisztereit és miniszterelnökét is megválasztania, amikor azonban a politikai realitásokat figyelmen kívül hagyta, súlyos következményekkel kellett számolnia. Fryer szintén hangsúlyozta: III. György nem annyira a jogi előírásokat, mint az első két György alatt kialakult alkotmányos konvenciókat sértette meg. Nagy hibát követett el, amikor a csekély politikai súllyal rendelkező Lord Bute-ot a befolyásos *whig* politikusok fölé helyezte.¹⁵

Ez az új, kiegyensúlyozott interpretáció már az 1950-es, 1960-as évek során kialakult, s az azóta megjelent munkák szerzői sem változtattak rajta. Természetesen nem tette ezt a konzervatív újságíró és történész hírében álló Andrew Roberts sem, a legfrissebb III. György monográfia írója.¹⁶ III. Györgyöt valóban nem menthetjük fel minden felelősség alól. A 20. század közepén kialakult interpretáció képviselői szerint az első hibát akkor követte el, amikor engedte, hogy – a részben általa teremtett körülmények miatt – a Pitt–Newcastle koalíciós kormány mindkét vezetője távozzon a hatalomból. Bute ezt követő vezető pozícióba való helyezése szintén igen elhibázott döntésnek minősíthető. Érthető ugyan, hogy a fiatal és tapasztalatlan uralkodó ragaszkodott volt nevelője kormányfővé való kinevezéséhez, számolnia kellett volna azonban lépése politikai következményeivel. Bute a gyakorlati politizálásban járatlan volt, Anglia vezető arisztokrata családjaihoz semmilyen kapcsolat sem fűzte, a parlament egyik házában sem rendelkezett jelentős támogatottsággal, és személyes adottságai sem tették alkalmassá a kormányzásra.¹⁷ Ráadásul skót származása miatt az idegenyűlő angol arisztokrácia előítélettel viseltetett iránta.¹⁸ A *whig* ellenzék a király miniszterválasztási jogát nem vonta kétségbe, de elfogadhatatlannak tartotta, hogy egy ilyen kegyencet nevezzen ki új kormánya élére.

Az alábbiakban ismertetjük az 1760 és 1762 közötti rövid időszak brit belpolitikai eseményeit, azt a folyamatot, ami a Pitt–Newcastle koalíciós kormány felbomlásához és a rövidéletű Bute-kormány megalakulásához vezetett.

Új uralkodó, új célok, új helyzet

I. György (1714–1727) és II. György (1727–1760) uralkodása alatt a *whigek* hatalmi monopóliummal rendelkeztek. Anna királynő (1702–1714) halálát követően egységesen sorakoztak

¹⁵ Fryer: *King George III*, 68–88.; Pares: *King George III and the Politicians*, 61–62.; Butterfield: *George III and the Historians*, i. m.; Butterfield: *George III and the Constitution*, 24–26.

¹⁶ Roberts: *The Last King of America*, i. m. Roberts könyve komoly munka, de inkább a népszerűsítő történelem kategóriájába sorolható. A Pitt–Newcastle koalíciós kormány felbomlásának körülményeivel részletesen nem foglalkozik.

¹⁷ Bute a skót arisztokrácia egyik képviselőjeként (*Scottish representative peer*) mindössze négy évet töltött el a felsőházban 1737 és 1741 között. Amikor tehát két évtizeddel később brit főnemesi cím birtokában, Mount Stuart bárójaként visszatért oda, gyakorlatilag ismeretlen volt a parlament számára.

¹⁸ Clarke: *The Life and Times of George III*, 28.

föl az 1701-es trónöröklési törvény (*Act of Settlement*) alapján brit uralkodóvá váló I. György mögé, míg a *toryk* egy része részt vett az 1715-ös jakobita felkelésben, melynek célja a katólikus Stuartok restaurálása volt. A jakobita veszély még az 1740-es évek végén is létezett, így nem volt nehéz meggyőzni az első két Hannover-házi uralkodót arról, hogy a *whigek*re épülő egypárti kormányzás az egyetlen járható út. Ebben a tekintetben konszenzus alakult ki a *whigek* és az első két György között.

II. György 1760. október 25-én halt meg. A hetvenhét éves királyt huszonkét éves unokája követte a trónon. A fordulat az 1757 júliusa óta fennálló koalíciót vezető két politikus egyikének sem kedvezett. Newcastle, az évtizedek óta hatalmon lévő *whig* oligarchia vezetőjeként nem sok jóra számíthatott, hiszen Lord Bute és tanítványa, az új király többek között célul tűzték ki a *toryk* kirekesztettségének felszámolását. William Pitt pedig, aki 1760-ban politikai pályafutása csúcsára jutott, több szempontból is veszélyeztetve érezhette további karrierjét.

III. György és Pitt egykor igen közel álltak egymáshoz, annál is inkább, mert ugyanazokat a hazafias elveket képviselték. 1760-ra a közvélemény William Pittet a legnagyobb angol hazafiként tisztelte.¹⁹ Egész karrierje a hazafiságra épült. Támogatottságát hazafias retorikájának köszönhette, minden politikai lépését patrióta elvekkel indokolta. Egy hazafi cselekedeteit a hazaszeretet határozta meg. Ebből következett – Pitt érvelése szerint –, hogy a patriotizmus párt- és korrupcióellenes kellett hogy legyen, hiszen egy igazi hazafi nem helyezhette a pártérdekeket a nemzet érdekei elé, és a politikai hatalom anyagi és egyéb előnyeit sem tarthatta fontosabbnak a nemzet jóléténél. John Brewer szerint pontosan ezek voltak azok az elvek, amelyeket III. György és Lord Bute is magukévá tettek.²⁰

III. György és William Pitt kapcsolata már a király hatalomra kerülését megelőző években megromlott. Történt ez részben azért, mert Pitt nem viszonzta azt a támogatást, amit miniszterré való kinevezése előtt kapott a trónörököstől és az őt körülvevő politikai csoporttól. A kapcsolat megromlásának másik oka az volt, hogy 1759 júliusában Bute hiába próbálta Pittet rávenni arra, érje el II. Györgynél a trónörökös hadvezérré való kinevezését.²¹ A fiatal György hercegeben égett a vágy, hogy maga is részt vehessen a később hétéves háborúnak (1756–1763) elnevezett csatározásokban. „Igazán nem maradhatok itthon bezárva, akár egy lány, amikor az összes honfitársam a csatamezőre készül, és a nálam fiatalabb testvérem az ellenség felkutatására indulhat” – írta 1759. július 30-án Lord Bute-nak. Ugyanebben a levélben Pitt viselkedését a következőképpen minősítette: „Nem nagyon lep meg Pitt ezen arcátlansága, hiszen már régen kiütözik nála ez a tisztelethiány, ami irányodban, Legkedvesebb Barátom, és – következőképp – irányomban is megmutatkozik.”²² Kevesebb mint hat

¹⁹ Az *Annual Register* az egekig magasztalta Pittet. Rámutatott, hogy Pitt egyedülálló módon, „a nép akarata révén lett miniszter”, és személyében „a hivatal és a népszerűség egyesült”. *The Annual Register*. 1761, 47. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uva.x00119514&view=1up&seq=9>. (letöltés: 2022. november 5.) Bár az évkönyvet ekkor Edmund Burke szerkesztette, az abban található információ lényegét senki sem vitatja. Többek között John Clarke is arról ír, hogy Pitt rendkívül népszerű volt az egyszerű emberek körében, különösen Londonban. Lásd: Clarke: *Life and Times*, 36.

²⁰ Brewer: *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III*, 96–101.

²¹ William Pitt és Lord Bute kapcsolatának alakulását 1760-ig lásd: Sedgwick: *William Pitt and Lord Bute*, 647–654.

²² *Letters from George III*, 27. III. György mindössze tizenhárom éves volt 1751-ben, amikor édesapját, Frigyes walesi herceget elveszítette. Bute, aki Frigyes barátja volt, ezt követően lett György herceg nevelője, de valójában sokkal több volt annál: pótapa, barát, az egyetlen ember, akiben a trónvárományos igazán megbízott.

hónappal trónra kerülése előtt III. György „a leghálátlanabb” és „a legtisztességtelenebb” férfinak nevezte a nagy hazafit, és kijelentette: „...egyetlen jövődöbeli kormányomban sem tudnám elviselni”.²³ Bármilyen élesek is voltak az ellentétek, III. György trónra lépése nem eredményezett azonnali személyi változásokat. A háborút sikeresen irányító Pitt és az ahhoz szükséges anyagi háttérrel biztosító Newcastle azonnali eltávolítása esztelenység lett volna a király részéről. Pitt csúcsmiszterként (*Secretary of State for the Southern Department*), Newcastle pedig a kincstár első lordjaként (*First Lord of the Treasury*), azaz kormányfőként tevékenykedett továbbra is, de az ellentétek már a legelső napon megmutatkoztak.²⁴

Az első nézeteltérések

1760. október 25-én összeült a Királyi Államtanács (*Privy Council*), hogy szentesítse a trónutódlás dokumentumait, és meghallgassa a király beszédét, amelyet Lord Bute már jó előre elkészített. III. György a következő mondattal zárta rövid beszédét: „Midőn egy véres és költséges háború közepette trónra lépek, azon leszek, hogy oly módon irányítsam azt, amely leginkább elvezethet egy tisztességes és hosszantartó békéhez.”²⁵ Pitt ezt az utolsó mondatot több szempontból is kifogásolta. Követelte, hogy a „véres és költséges” meghatározást a „költséges, de igazságos és szükséges” kitétel váltsa fel, és a mondat végét toldják meg a „szövetségeink egyetértése mellett” szavakkal. A mondat csak ezekkel a kiegészítésekkel szolgálhatott Pitt háborús politikájának igazolásául és megnyugtatóul II. Frigyes számára, hogy Nagy-Britannia nem köt békét Poroszország beleegyezése nélkül. A király vonakodott elfogadni ezeket a módosításokat, de Bute rábeszélésére – aki ekkor még bízott abban, hogy sikerül normalizálnia a kapcsolatát Pitt-tel – engedett. Bute még aznap este négy szemközti megbeszélést folytatott Pitt-tel. Kifejtette, hogy csupán a király bizalmas tanácsadója és nem első miniszter kíván lenni. Együttműködést ajánlott fel, és kérte, hogy borítsanak fátylat a közelmúlt ellenségeskedéseire. Pitt, aki mindig igyekezett megőrizni függetlenségét és teljes cselekvési szabadságát, nemet mondott Bute ajánlatára, hiszen egy olyan emberrel, aki oly mértékben élvezte a király bizalmát, mint Bute, különösen nem kívánt politikai szövetségre lépni.²⁶

William Pitt külpolitikájának változatlan folytatása II. György halálával hirtelen veszélybe került. Pittnek már nemcsak Newcastle kritikáival kellett szembenéznie, aki a háború rendkívüli költségei miatt ellenezte a hadműveletek folytatását, hanem Bute és a király németellenességével is.²⁷ 1760 novemberében jelent meg Israel Mauduit parlamenti vitákat is generáló *Considerations on the Present German War* (Gondolatok a német területeken zajló háború kapcsán) című hosszú tanulmánya is, amelyben a szerző kétségbe vonta, hogy a porosz szövetség hazája érdekeit szolgálta volna. A Poroszországnak nyújtott éves támogatás 670 000 fontot tett ki, és Mauduit szerint Nagy-Britannia ezért semmit sem kapott cserébe.

²³ *Letters from George III*, 45.

²⁴ 1660-tól 1782-ig két csúcsmiszter is volt. Az egyik az északi minisztériumért (*Northern Department*), a másik a déliért (*Southern Department*) felelt, vagyis külügyi feladataikat földrajzi alapon osztották meg, de egyúttal belpolitikai teendőket is elláttak. 1782-ben aztán az északi minisztériumot külügyminisztériumra (*Foreign Office*) a délit pedig belügyminisztériumra (*Home Office*) keresztelték át, és elválasztották egymástól a kül- és belügyek felügyeletét.

²⁵ Idézi: Brooke: *King George III*, 75.

²⁶ Black: *Pitt the Elder*, 205.; Brooke: *King George III*, 75–76.; Roberts: *The Last King of America*, 84.

²⁷ III. György volt az első Hannover-házi uralkodó a brit trónon, aki már Angliában született és nevelkedett. A fiatal király büszke volt erre, és még látogatóban sem járt nagypapja és dédnagypapja német hazájában.

A szerző Hannover védelmét feleslegesnek tartotta. Úgy vélte, hogy azt a háború végén egyes francia gyarmati területek fejében egyszerűen vissza kell követelni.²⁸ Az ország kezdett belefáradni a háborúba, és az uralkodóvá váló békeparti közhangulatot Bute és támogatói felhasználhatták a béke mielőbbi kikényszerítése érdekében.

Az igazi veszélyt Pitt számára politikai támogatottságának aláásása jelentette. A Pittéhez hasonló hazafias nézeteket képviselő III. György²⁹ a politikai nemzet ugyanazon rétegeit célozta meg, mint amelyek Pittet támogatták: a független vidéki dzsentrit (*country gentlemen*) és a *toryk*at. Amíg II. György élt, a trónörökös nemigen tudott Pittel versenyezni, most azonban a politika kirekesztettjei és függetlenjei sokkal többet remélhettek az új királytól, mint Pitt-től. A *toryk* visszatérhettek a hatalomba, és III. György pártsemleges, korrupciómentes és takarékos politikára tett ígéretet. A háborúellenesség fokozódásával ugyanakkor Pitt sokat veszített népszerűségéből az egyre költségesebb háború folytatása és Poroszország további támogatása melletti elkötelezettsége miatt. Ezzel szemben III. György és Lord Bute nemcsak a béke megteremtését ígérte, de a sokat bírált hannoveri kapcsolatok felszámolását is.³⁰

Newcastle még néhány hónapig biztosan nélkülözhetetlen volt az udvar számára, de az ő helyzete sem volt sokkal irigylésre méltóbb. A király halálát követő hat hónapon belül új választásokat kellett tartani, és Newcastle volt az egyetlen politikus, aki a választások megszervezése és lebonyolítása terén megfelelő tapasztalatokkal rendelkezett. Ugyancsak Newcastle kapcsolataira volt az udvarnak szüksége ahhoz, hogy az 1761-es évre kölcsönt szerezzen a City bankáraitól. Eddig terjedt tehát a herceg nélkülözhetetlensége, a továbbiak tekintetében azonban Bute igyekezett Newcastle-t bizonytalanságban tartani. A király szándékairól sohasem tájékoztatta, és meg sem kísérelte eloszlatni a szóbeszédet, miszerint Newcastle napjai a kincstár élén meg voltak számlálva. A herceg szeretett volna biztosat tudni, III. Györgyöt azonban ez még inkább irritálta, és semmire sem volt hajlandó ígéretet tenni. Félt, hogy a nagypja sorsára jut, ha elkötelezi magát Newcastle mellett. A kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás tovább rontott Newcastle és az udvar kapcsolatán.³¹

Nevelőből csúcsminiszter – Lord Bute kinevezése

Az udvar és a miniszterek kapcsolatában a legfőbb zavaró tényező maga Lord Bute volt, aki politikai felelősség nélkül élvezte a király bizalmát. Amíg ez a körülmény fennállt, lehetetlen volt őszinte kapcsolatot kialakítani az uralkodóval. 1761 januárjában Newcastle magáévá tette azt a gondolatot, amelyet a sardíniai nagykövet, Viry gróf ültetett a fejébe (valószínűleg az udvar megbízásából), és javasolta, hogy Bute-ot vegyék be a kormányba. Ez meg is történt: Bute először királyi főkamrás (*Groom of the Stole*) lett, majd márciusban az északi

²⁸ Thomas: *George III*, 44–45.; Peters: *Pitt and Popularity*, 182., 188. A 137 oldalas tanulmány online szabadon elérhető: <https://archive.org/details/considerationson00maud/mode/2up>

²⁹ A király politikai gondolkodását Lord Bolingbroke 1738-ban megjelent *The Idea of a Patriot King* (A patrióta király eszménye) című munkája formálta. A *tory* politikus támadta a hatalmon lévő *whig*eket, akik szerinte csak szavakban voltak hűek az 1688–1689-es dicsőséges forradalom alapelveihez. Egy olyan királyt képzel el, aki párthovatartozásra való tekintet nélkül, szabadon választja meg minisztereit, és ily módon függetlenségét minden politikai párttal, csoportosulással szemben megőrizve, mindig a közjó érdekében cselekszik. Bolingbroke munkáját – amelyet a szerző eredetileg Frigyes walesi hercegnek, III. György apjának ajánlott – III. György valószínűleg nem olvasta, de az abban található gondolatok közvetett úton eljutottak hozzá, és egyes történészek szerint nagy hatást gyakoroltak rá. Lásd: Brooke: *King George III*, 152–153.; Pares: *King George III*, 71.

³⁰ Brewer: *Party Ideology and Popular Politics*, 101–102.

³¹ Langford: *A Polite and Commercial People*, 348–349.; Brooke: *King George III*, 162–163.; Thomas: *George III*, 52–54.

minisztériumért felelős csúcsmiszterre lépett elő Lord Holderness helyett. Bute kormánytagsága három fő előnyt jelenthetett Newcastle számára. Egyrészt, javíthatott a saját politikai pozícióján azzal, hogy elébe ment a király és Bute nyilvánvaló szándékának. Másrészt, felhasználhatta Bute támogatását Pitt hatalmának ellensúlyozására. Harmadrészt, Bute sokkal ellenőrizhetőbbé vált felelős miniszterként. A kész tények elé állított Pitt nem örült Bute kormánytagságának, és neheztelt Newcastle-ra a kinevezésben játszott szerepéért. Bute miniszterre válásával tovább csökkent az esélye annak, hogy a jövőben is Pitt elképzelései valósuljanak meg a külpolitikában, a kormányon belüli ellentétek pedig tovább fokozódtak.³²

Bute kinevezése nem vezetett azonnali vitákhoz, mivel a király miniszterválasztási jogát senki sem merete kétségbe vonni. Az 1761 márciusát követő közel két év eseményei azonban a *whig* politikusokat több alkotmányos kérdés újragondolására készítették, különös tekintettel a király és miniszterei közötti kapcsolatra, a miniszteri felelősségre, valamint az uralkodó, az alsóház és a Lordok Háza viszonyára. Fryer, Pares és Butterfield jól látják: III. György nem követett el alkotmány sértést, amikor Lord Bute-nak egyre magasabb pozíciókat adott, a skót kegyenc kormányfővé való kinevezése 1762 májusában azonban mindenképpen szerencsétlen lépés volt, és egy egész évtizednyi konfliktus forrását jelentette.³³

A franciákkal folytatott béketárgyalások

Mindez azonban 1761 tavaszán, amikor a kormány tagjai a franciákkal kötendő béke feltételeiről kezdtek el tárgyalni, még a jövő problémái közé tartozott. A legnagyobb vita az Új-Fundland partjainál lévő halászföldterületekkel kapcsolatban bontakozott ki. William Pitt és az őt támogató Temple (Richard Grenville-Temple, Temple második earlje) és Bute mind kereskedelmi, mind pedig stratégiai szempontból elleneztek, hogy a franciák halászati jogot élvezzenek az említett területeken. Newcastle ezzel nem értett egyet, és ebben a kérdésben Bedford (John Russell, Bedford negyedik hercege) oldalára állt, anélkül, hogy osztotta volna annak pacifista nézeteit. Végül Bute kompromisszumos javaslatát fogadták el, amely szerint a békeszerződés nem mondaná ki a franciák kitiltását az adott területről, de a gyakorlatban épp ezt próbálnák elérni.³⁴

A brit kormányon belül folyó nagy egyeztető munkának tulajdonképpen nem sok értelme volt. Choiseul herceg, francia miniszterelnök a tárgyalásokat időhúzásra használta fel a francia–spanyol családi szövetség (*Family Compact; Pacte de Famille*) megkötéséig, és így természetesen a brit kormány minden javaslatát mereven elutasította. Ennek a ténynek a felismerése újabb ellentéteket szült a brit kormányon belül. Pitt, Temple és Bute határozott és kemény lépéseket sürgettek Franciaországgal szemben, míg a többiek azon a véleményen voltak, hogy engedmények árán a béke még megmenthető. Az éles ellentétek augusztus 14-én kormányválsághoz vezettek. Pitt egy igen ellenséges hangvételű ultimátumot fogalmazott meg, és nem engedte, hogy minisztertársai bármit is változtassanak azon. Bedford, miután bejelentette, hogy többé nem kíván részt venni a kormány munkájában, tüntetően távozott, és féltő volt, hogy később mások is követik majd a példáját.³⁵ A *Bulletin of the Institute of Historical Research* című folyóirat egyik 1986-os számában megjelent, addig kiadatlan

³² O’Gorman: *The Rise of Party in England*, 32–34.; Black: *Pitt the Elder*, 205–206.; Black: *George III*, 66–68.; Roberts: *The Last King of America*, 101–102.

³³ Lásd a 15. lábjegyzetet.

³⁴ Schweizer: *William Pitt, Lord Bute, and the Peace Negotiations with France*, 267–269.

³⁵ Lawson: *George Grenville*, 118–120.; Watson: *The Reign of George III*, 71–74.; O’Gorman: *The Rise of Party*, 35–36.

levelek tanúsága szerint Devonshire-nek (William Cavendish, Devonshire negyedik hercege, lordkancellárként a kormány tagja) döntő szerepe volt abban, hogy a válság nem vezetett a kormány felbomlásához. Devonshire rávette Bute-ot, aki mindaddig Pittet támogatta, hogy a kormányegység és a béke érdekében a korábnál mérsékeltebb álláspontot képviseljen, majd a királlyal vette fel a kapcsolatot és az ő nevében kérte Bedfordot elhatározása felülvizsgálatára. „A király utasított – írta Devonshire Bedfordnak augusztus 18-i levelében –, hogy kérjem Méltóságod holnapi jelenlétét, amelyet ebben a kritikus pillanatban alapvető fontosságúnak vél, és reméli, ön nem fogja ezt megtagadni. Sokat tárgyaltam Lord Bute-tal, és holnap nem lesz közöttünk ellentét, mert, amint majd meglátja, bármi is volt a korábbi álláspont, fel fogja adni azt, és a mi oldalunkra áll. Így, remélem, képesek leszünk világos és határozott módon megjelölni azokat a feltételeket, amelyek alapján békét köthetünk. Ez az új körülmény, remélem, arra fogja készíteni, hogy lenyelje a pirulát, amely – el kell ismer-nem – meglehetősen keserű.”³⁶

Az augusztus 19-e és 24-e közötti kormányüléseken Bedford már jelen volt. Pitt, aki már csak Temple támogatását élvezte, kénytelen volt elfogadni a többség javaslatát, hogy a franciák Új-Fundland partjainál és a Szent Lőrinc-öbölben kapjanak engedélyt a halászatra. Franciaország viszont ezeket a kedvező tárgyalási feltételeket sem fogadta el, hiszen a Bourbon családi szerződés ekkor már több mint egy hete megkötöttet.³⁷ Devonshire-nek mindenestre legalább a kormány széthullását sikerült megakadályoznia. Egyelőre.³⁸

William Pitt távozása a kormányból

Az események Pitt erőpolitikai elképzeléseit igazolták, így az újonnan előállt helyzetben is egy megelőző támadásra tett javaslatot a spanyolok ellen. Newcastle nem vállalkozhatott egy újabb elhúzódó háború pénzügyi hátterének az előteremtésére, a miniszterek többsége pedig várakozó álláspontra helyezkedett. Bute és III. György attól tartott, hogy a háború elhúzódásával Pitt egy jó ideig újra nélkülözhetetlenné válhat.³⁹ Amikor a kormány 1761. október 5-én hivatalosan is elutasította a spanyolok elleni megelőző támadás tervét, Pitt benyújtotta a lemondását. Négy nappal később Temple is követte őt.⁴⁰

Jeremy Black szerint Pitt távozása nem III. György mesterkedéseinek az eredménye volt. A király felelőssége legfeljebb annyiban állapítható meg, hogy mivel erős ellenérzést táplált minisztere iránt, és nem értette meg, hogy lemondása milyen súlyos következményekkel járhat, nem is próbálta megbékíteni és maradásra bírni. Bute tudta, hogy a még mindig népszerű Pitt lemondását nagy felzúdulás fogja követni, ezért lépéseket tett annak ellensúlyozására. Nagy összegű nyugdíjat és nemesi címet kínált Pittnek, mert felismerte, hogy a nagy hazafi nimbuszát azzal lehetne a legjobban megtépnéni, ha az engedne a csábításnak, és

³⁶ Bedford MSS., vol. 44. 136–137. In: Schweizer: *The Cabinet Crisis*, 229.

³⁷ Ez volt a harmadik szerződés a spanyol és a francia Bourbonok között az 1733-as és 1743-as megállapodásokat követően. Létrejöttét VI. Ferdinánd (1746–1759) spanyol király halála tette lehetővé. Utóda, III. Károly (1759–1788) véget vetett féltestvére pacifista külpolitikájának, ami végül rossz döntésnek bizonyult.

³⁸ Schweizer: *The Cabinet Crisis*, 226. Bute igen fontos szerepet játszott a franciákkal való béketárgyalások során. Pitt csak az ő támogatásával volt képes érvényesíteni akaratát a kormányon belül, és ezt 1761 augusztusáig meg is kapta csúcsminiszter-társától. Bute helyesen ismerte fel, hogy középen állva mérsékelnie kell Pitt kompromisszumképtelenségét a diplomáciai siker és a kormányegység megőrzése érdekében. Lásd: Schweizer: *William Pitt, Lord Bute, and the Peace Negotiations*, 263–275.

³⁹ *Letters from George III*, 63–64.

⁴⁰ Middleton: *The Bells of Victory*, 193–197.; Black: *George III*, 67–68.

elfogadná a Bute által felajánlottakat. Eredeti szándéka szerint Pitt teljesen vissza akart vonulni a politikai élettől, így elfogadott egy évi 3000 fontos juttatást és főnemesi címet (ha önmagának ekkor még nem is) a felesége (Lady Hester Pitt, George Grenville nővére) számára. A *Gazette* című újságon keresztül Bute mindezt nyilvánosságra hozta. Pitt hívei először hitetlenkedve, majd mély csalódottsággal fogadták a hírt, hiszen bálványuk döntése teljesen összeegyeztethetetlen volt az általa évek óta hangoztatott elvekkel. A kibontakozó Pitt-ellenes sajtókampány, amelyben képmutató és köpönyegforgató álpatriótának kiáltották ki a tegnapi hőst, kétségtelenül hozzájárult Pitt népszerűségének a csökkenéséhez azokban a társadalmi rétegekben, amelyeket Bute és a király megpróbáltak elhódítani tőle.⁴¹

Amint arra Brewer is rámutat, a Pitt ellen folytatott sajtókampány súlyosan elhibázott lépésnek bizonyult. Az önérzetében mélyen megsértett politikus visszatért a politikai pályára, és az elkövetkező négy évben minden konstruktív együttműködéstől elzárkózva, a politikai csoportok szétbomlasztásával próbált meg új híveket toborozni magának. Ennek sikertelenségét látva, 1765 nyarán taktikát váltott. Kizárólag III. Györggyel volt hajlandó egyezkedni, és vele is csak akkor, ha a kormány vezetésében teljesen szabad kezet kap.⁴²

Newcastle hercegének távozása a kormány éléről

Pitt lemondását követően hivatalosan Newcastle állt a kormány élén, helyzete azonban kezdett egyre kínosabbá és elviselhetlenebbé válni. Javaslati újra és újra figyelmen kívül maradtak, és be kellett látnia, hogy Bute fokozatosan kiszorítja a hatalomból. Döbbenet kellett tapasztalnia, hogy az általa vezetett kormány átalakításába semmi beleszólása sincs. Pitt és Temple helyére a Newcastle által javasolt személyekkel szemben Lord Egremont és Bedford kerültek.⁴³

George Grenville, aki korábban a haditengerészet pénzügyeit intézte, szintén ekkor került be a kormányba, bár annak belső ügyeiről már 1761 márciusa óta értesült politikai szövetségesén, Charles Jenkinsonon keresztül, aki Bute magántitkára lett. Bute először Pitt csúcsminiszteri posztját ajánlotta fel Grenville-nek. Bármennyire csábító is volt ez az ajánlat a politikai hatalomra vágyó Grenville számára, el kellett utasítania azt a családi béke megőrzése érdekében, hiszen Pitt Grenville sógora volt. A politikai ambíció később mégis erősebbnek bizonyult a családi béke féltésénél, és Grenville a király alsóházbeli minisztere lett.⁴⁴

Közben a Madridban folyó tárgyalások eredménytelenül végződtek, és Spanyolország bekapcsolódásával újraindult a háború. Az események ismét Pittet igazolták. A háború elkerülhetetlen volt, ráadásul már a katonai kezdeményezés lehetősége is elszállt. Ennek ellenére a britek jelentős sikereket értek el. Elfoglalták többek között Martinique szigetét, Tobagót, Havannát és Manilát. Nagy nehézségek árán bár, de sikerült Portugáliát is megvédeni a spanyol támadásoktól. A brit kormány tárgyalási pozíciója ezzel jelentősen javult, és az Oroszországban bekövetkezett szerencsés fordulattal úgy tűnt, hogy az európai háború is befejezhető.⁴⁵

⁴¹ Black: *George III*, 68–69.; Roberts: *The Last King of America*, 113–114.

⁴² Brewer: *Party Ideology and Popular Politics*, 104–107. III. György 1766 júliusában – más lehetősége akkor már nem lévén – végül biztosította Pitt számára a teljhatalmat, aki betegsége miatt azonban már csak rövid ideig tudott élni azzal. A köszvényvel és egy rejtélyes mentális betegséggel is küszködő politikus 1768 októberéig megtartotta hivatalát, ám 1767 márciusától kezdve Grafton (Augustus Henry FitzRoy, Grafton harmadik hercege) volt a tényleges kormányfő.

⁴³ O’Gorman: *The Long Eighteenth Century*, 214.

⁴⁴ Lawson: *George Grenville*, 121–124.; Middleton: *Bells of Victory*, 200.

⁴⁵ 1762. január 5-én meghalt Erzsébet cárnő, és az őt trónon követő III. Péter II. Frigyes nagy csodálója volt. Az orosz–porosz béke két hónapon belül megszületett, és ezzel Poroszország helyzete gyökeresen megváltozott.

A helyzet nem volt ennyire egyszerű. Az új szituáció kiélezte a két szövetséges ország közötti ellentéteket, és a poroszokkal való további kapcsolat megítélése ellentéteket szült a kormányon belül, ami végül Newcastle lemondásához vezetett. A poroszoknak eszük ágában sem volt éppen most befejezni a háborút, amikor az események olyan szerencsés fordulatot vettek, és többéves elkeseredett védekezés után végre lehetőség nyílt sikerek elérésére, hódításokra is. George Grenville szerint a poroszoknak juttatott évi 670 000 fontos támogatás további fizetése a pénzkidobásnál is rosszabb volt, mert lehetővé tette a poroszok számára a háború folytatását és a békekötés megghiúsítását. Poroszország harciassága Newcastle-nek sem tetszett, de a birodalom biztonsága szempontjából létfontosságúnak tartotta, hogy Nagy-Britanniának legalább egy erős európai szövetségese legyen. Az elszigeteltség elkerülése érdekében Newcastle az eredeti összeg megszavazására próbálta rábeszélni kollégáit. Miután Devonshire-ön kívül senki sem állt mellé, 1762. május 7-én benyújtotta a lemondását, amit III. György május 26-án elfogadott.⁴⁶

A következmények

A király megkönnyebbülten konstataulta, hogy Newcastle lemondásával a II. Györgytől örökölt koalíció másik meghatározó politikusától is sikerült megszabadulnia. Sokáig kellett várnia, de végre itt volt a lehetőség a Bute-tal évek óta tervezett nagy reformok végrehajtására, a politikai élet megtisztítására, a korrupció felszámolására, a *whig* uralom és a *tory* kirekesztettség megszüntetésére. „Akit Newcastle hercege utódjául már régen kiszemeltem – írta III. György Bute-nak 1762 áprilisában –, egy olyan ember, aki mentes az ő piszkos mesterkedéseitől, és nem spekuláción töri a fejét, hanem országom és országa üdvén.”⁴⁷ Bute értette a célzást, de eleinte vonakodott elfogadni a király felkérését, hiszen a politikai realitásokat jobban átlátta, mint uralkodója, és kétségek gyötörték azzal kapcsolatban, hogy képes lesz-e kormányegységet teremteni, megnyerni az alsóház támogatását, és megoldani az előtte tornyosuló feladatokat.⁴⁸

Az 1760-as évek elején Nagy-Britannia igen súlyos kül- és belpolitikai nehézségekkel nézett szembe. Az orosz–porosz kibéküléssel a britek elveszítették egyetlen szövetségesüket, és nemzetközi téren elszigetelődtek. A háború nagy győzelmeit követő eufórikus hangulatot felváltotta az aggodalom és a bizonytalanság érzése. A hirtelen nagyra nőtt birodalom megszervezése és irányítása komoly katonai, pénzügyi és adminisztrációs problémákat jelentett. A hatalmasra duzzadt nemzeti adósságállomány és az abból következő megnövekedett adóterhek társadalmi feszültségekhez vezettek. A békekötéssel kapcsolatos kérdések, majd az észak-amerikai gyarmatok ellenállási mozgalmának kezelése jelentősen megosztotta a politikusokat.⁴⁹ A hétéves háborút megnyerő Pitt–Newcastle koalíciós kormány bukását követően még öt rövid életű, gyenge kormány váltotta egymást a hatalomban az évtized végéig.⁵⁰

Mindezekkel a problémákkal egy fiatal, tapasztalatlan, az uralkodást még tanuló királynak kellett szembenéznie, aki hibáival maga is hozzájárult a nehéz helyzet kialakulásához. A számára ellenszenves befolyásos politikusokat könnyelműen elbocsátotta, aminek követ-

⁴⁶ Black: *George III*, 69.; Middleton: *The Bells of Victory*, 205–209.; Watson: *The Reign of George III*, 75–79.

⁴⁷ *The Letters of King George III*, 21.

⁴⁸ Plumb, *The First Four Georges*, 99.

⁴⁹ Thomas: *George III*, 61.

⁵⁰ A Bute-kormány (1762. május – 1763. április); a Grenville-kormány (1763. április – 1765. július); a Rockingham-kormány (1765. július – 1766. július); a Chatham-kormány (1766. július – 1768. október); a Grafton-kormány (1768. október – 1770. január).

keztében vészesen csökkent azoknak a rátermett politikacsinálóknak a száma, akikre támaszkodhatott, a parlamenti ellenzék pedig túlságosan megerősödött. Uralkodásának első három-négy éve során szinte minden gondolkodás nélkül elfogadta korábbi nevelője, Lord Bute tanácsait, ezért a király bizalmasát leírhatatlan gyűlölet vette körül.⁵¹ Bute ráadásul gyenge idegzetű, érzékeny ember volt, aki képtelen volt elviselni az őt érő támadásokat és rágalmakat.⁵² Bute és III. György közös célkitűzései alkotmányos szempontból bármennyire is nem voltak kifogásolhatók, azok megvalósítása súlyos következményekkel járt. Az ifjú uralkodó és „Legkedvesebb Barát”-ja gyakorlatilag hadat üzent a korábbi politikai viszonyokból oly hosszú időn át előnyöket élvező befolyásos politikusoknak. A keserű haragtól fűtött *whig* tábor ösztűz alá vette a skót származású miniszterelnököt, kihasználva, hogy a 18. század közepén egyre több újság jelent meg, és egyre több volt az újságolvasó, politika iránt érdeklődő ember.⁵³ Lord Bute 1763 áprilisában lemondott, de egy ideig még, a háttérben meghúzódva, tanácsaival segítette az uralkodót. Ez egy olyan mítosz megszületéséhez vezetett, amelytől a királyi udvar sokáig nem tudott megszabadulni. Sokan elhitték, sokan pedig úgy tettek, elhiszik, hogy a valódi hatalom Bute és az őt körülvevő csoport kezében van. Mindennek az 1760-as évek teljes hátralévő részére kiható destabilizáló hatása volt.⁵⁴

IRODALOMJEGYZÉK

Nyomtatott források

Burke's Thoughts on the Cause of the Present Discontents. Ed. Frances Guy Selby. London, 1951.

Letters from George III to Lord Bute. Ed. by Romney Sedgwick. London, 1939.

Manduit, Israel: *Considerations on the Present German War*. 1760.

<https://archive.org/details/considerationson00maud/mode/2up>

Memoirs of the Reign of King George the Third. 4 Vols. Ed. by George F. Russell Barker. London, 1894.

The Annual Register. 1761. London, 1800.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uva.x001119514&view=1up&seq=9>

The Historical and Posthumous Memoirs of Sir Nathaniel William Wraxall, 1772–1784. 5 vols. Ed. by Henry B. Wheatley. London, 1884.

The Letters of King George III. Ed. by Bonomy Dobrée. London, 1968.

The Political Journal of George Budd Dodington. Ed. by John Carswell and Lewis Arnold Dralle. Oxford, 1965.

Szakirodalom

Adolphus, John: *The History of England from the Accession to the Decease of King George the Third*. 7 vols. London, 1810.

Black, Jeremy: *Pitt the Elder*. Cambridge, 1992. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511560354.001>

⁵¹ Lásd: Brewer: *The Misfortunes of Lord Bute*, 3–43. Bute-ot nemcsak újságcikkekben, pamfletekben és színdarabokban bírálták keményen, de fizikai támadásoknak is ki volt téve, amikor az utcára lépett. Brewer szerint ebben a tömegek sovinizmusa, valamint a megélhetési nehézségek okozta elégedetlensége nyilvánult meg.

⁵² Plumb: *First Four Georges*, 99.

⁵³ Plumb: *First Four Georges*, 104.

⁵⁴ Edmund Burke 1770-ben megjelent Gondolatok a jelenlegi elégedetlenség okáról (*Thoughts on the Cause of the Present Discontents*) című tanulmánya és az abban kifejtett „kettős kormány” elmélet tovább éltette a mítoszt, és az elkövetkező százötven évre meghatározta a *whig* történések 1760-as évekről alkotott képét.

- Black, Jeremy: *George III. America's Last King*. New Haven, 2006.
<https://doi.org/10.12987/9780300142389-006>
- Borus, György: *Edmund Burke's Present Discontents: Political Propaganda or a Work of Political Science?* *Studia Anglica Resoviensia*, vol. 13. (2016) 126–133. <https://doi.org/10.15584/sar.2016.13.12>
- Butterfield, Herbert: *George III and the Constitution*. History, vol. 43. (1958) No. 147. 14–33.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1958.tb02502.x>.
- Butterfield, Herbert: *George III and the Historians*. London, 1988.
- Brewer, John: *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III*. Cambridge, 1976.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511561054>.
- Brewer, John: *The Misfortunes of Lord Bute: A Case Study in Eighteenth-Century Political Argument and Public Opinion*. *The Historical Journal*, vol. 16. (1973) No. 1. 3–43.
<https://doi.org/10.1017/S0018246X00003691>
- Brooke, John: *King George III*. London, 1972.
- Clarke, John: *The Life and Times of George III*. London, 1972.
- Fryer, William R.: *King George III: His Political Character and Conduct, 1760–1784*. *Renaissance and Modern Studies*, vol. 6, (1962) No. 1. 68–88. <https://doi.org/10.1080/14735786209366340>
- Langford, Paul: *A Polite and Commercial People. England 1727–1783*. Oxford, 1992.
- Lawson, Philip: *George Grenville: a Political Life*. Oxford, 1984.
- Lecky, William Edward Hartpole: *A History of England in the Eighteenth Century*. 8 Vols. London, 1883.
- May, Thomas Erskine: *The Constitutional History of England since the Accession of George the Third, 1760–1860*. 3 vols. London, 1896.
- Middleton, Richard: *The Bells of Victory*. Cambridge, 2002.
<https://doi.org/10.1017/cbo9780511522727>
- Namier, Sir Lewis: *The Structure of Politics at the Accession of George III*. London, 1929.
- Namier, Sir Lewis: *Personalities and Powers*. London, 1955.
- Namier, Sir Lewis: *Crossroads of Power*. New York, 1970.
- O’Gorman, Frank: *The Rise of Party in England*. London, 1975.
- O’Gorman, Frank: *The Long Eighteenth Century: British Political and Social History 1688–1832*. London, 2016. <https://doi.org/10.5040/9781350000247>
- Pares, Richard: *King George III and the Politicians*. Oxford, 1970.
- Peters, Marie: *Pitt and Popularity*. Oxford, 1980.
- Plumb, John Harold: *The First Four Georges*. Glasgow, 1977.
- Roberts, Andrew: *The Last King of America. The Misunderstood Reign of George III*. New York, 2021.
- Sedgwick, Romney: *William Pitt and Lord Bute*. *History Today*, vol. 6. (1956) No. 10. 647–654.
- Schweizer, Karl W.: *William Pitt, Lord Bute, and the Peace Negotiations with France, May–September 1761*. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, vol. 13. (Autumn, 1981) No. 3. 262–275. <https://doi.org/10.2307/4048850>.
- Schweizer, Karl W.: *The Cabinet Crisis of August 1761: Unpublished Letters from the Bute and Bedford Manuscript*. *Bulletin of the Institute of Historical Research*, vol. 59. No. 140. (1986) 226–229.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-2281.1986.tb01195.x>
- Thomas, Peter D. G.: *George III. King and Politicians 1760–1770*. Manchester – New York, 2002.
<https://doi.org/10.7228/manchester/9780719064289.003.0003>
- Trevelyan, Sir George Otto: *The Early History of Charles James Fox*. London, 1899.
- Watson, Steven: *The Reign of George III, 1760–1815*. Oxford, 1960.

GYÖRGY BORUS

The Roles of George III and Lord Bute in the Breakup of the Pitt-Newcastle Coalition Government

The resignation of William Pitt the Elder in October 1761 and that of the Duke of Newcastle in May 1762 had serious consequences: Britain became diplomatically isolated after losing its only ally, Prussia, while in domestic affairs a period of utter instability started, which did not come to an end until 1770. The inexperienced new ruler, George III (1760-1820) had a lot to do with all this. He detested the ministers he inherited and he adored his former tutor, Lord Bute. The study describes the process that led to the breakup of the Pitt-Newcastle coalition government, one of the most successful administrations of the early modern period, which won the Seven Years' War (1756-63) for Britain. It explains why the young king was unable to trust the politicians he inherited, why he insisted on making Lord Bute Secretary of State, and what other factors resulted in the serious political and social instability of the 1760s. George III did not act unconstitutionally when he dismissed some of the members of the Whig oligarchy and chose new ministers. Nevertheless, he had to face the serious consequences of his decisions. The ministerial appointment of Lord Bute – who was Scottish, a personal confidant of the king and by no means a prominent politician – was an affront to the political class. The disgruntled Whig politicians were determined to discredit the new government and they were able to take advantage of the difficulties that emerged at the end and after the Seven Years' War.

SZIGETI ISTVÁN
Miniszterelnökség

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 53–76.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.3.53-76
www.aetas.hu

A két Kálmán „vezéri dualizmusa”

*Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán a Balközép Párt élén
1866 és 1875 között*

A Balközép Párt sajátos képződmény volt a dualista Magyarország első évtizedének politikai életében. A jelen tanulmány erről a párról, két vezetőjéről, valamint kettejük különleges viszonyáról szól. E viszonyrendszeren keresztül betekintést nyerhetünk a kiegyezést közvetlenül követő, a dualizmus rendszerét megalapozó, a politikai élet módszereit, intézményeit és gyakorlatát kialakító időszakba, és eddig kevésbé ismert részleteket ismerhetünk meg. Tisza Kálmán esetében a történelmi érdeklődés – érthetően – döntően az 1875-től 1890-ig, tizenöt éven át betöltött miniszterelnöki tevékenységére összpontosult, és az ezen időszak előtti történéseket kevésbé dolgozták fel,¹ Ghyczy Kálmán személye pedig a Balközép vezetőjeként és kifejezetten Tiszával való viszonyát vizsgálva még nincs teljeskörűen feldolgozva.²

A feldolgozás módszerét illetően alapvetően történelmi jellegű megközelítést alkalmazok: a párt eredetének, megalakulásának, pártrendszerbeli helyének ismertetése után a két vezető bemutatása, a pártban betöltött szerepük ismertetésén túl személyes karakterüket, motivációikat és együttműködésük jellegét is igyekszem feltárni és jellemezni. Töreksem arra, hogy a történelmi események összefüggéseiben tárjam fel kapcsolatuk összetettségét és változásait, valamint érzékeltessem, hogy milyen politikai, személyes vagy pszichológiai tényezők játszottak szerepet ennek a kapcsolatnak az alakulásában. Az is fontos szempont, hogy a két vezető politikai viszonya, együttműködésük jellege és hatékonysága hogyan hatott a pártra, annak törekvéseire, irányvonalának változásaira, és az végső soron hogyan vezetett el az 1875-ös nagy pártegyesüléshez, amely lezárta a magyar dualizmuskori politikai életnek az 1865-ben megnyílt országgyűléssel és az 1867-es kiegyezéssel kezdődő első nagy korszakát. Azt is szeretném felvillantani, hogy a két pártvezér mellett mely politikusok tartoztak a párt vezetői, mértékadó személyiségei közé, kik alkották a vezérkart, ez hogyan változott, illetve milyen frakciók, politikai csoportok voltak jelen a pártban ebben a közel tízéves időszakban.³

¹ Alapvető munka Tisza Kálmánról: Kozári: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, i. m., amely bemutatja Tisza teljes életpályáját, de ahogy címe is jelzi, kormányzati rendszerét, miniszterelnöki tevékenységét helyezi a középpontba. Olyan jellegű teljes monográfia, mint például Széll Kálmánról, Lónyay Menyhérről vagy Ghyczy Kálmánról, Tiszáról még nem készült. Vécsey Tiszáról szóló munkája sem foglalkozik részletesen Tisza és Ghyczy vezetői kettősével a Balközép élén.

² A Ghyczyvel foglalkozó munkák közül kiemelhető Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, i. m., de több tanulmány is megjelent Kozári Monika, Szigeti István és Nagy Miklós tollából Ghyczy életpályájának különböző aspektusairól. A Balközép Párt belső viszonyairól jó ízelítőt ad Kozári: *A Balközép Párt válsága 1867–68-ban*, i. m. és Szigeti: *Ghyczy Kálmán és a mérsékelt irányzat a Balközép pártban*, i. m.

³ A Balközép Pártról még nem született monográfia, ahogy a Deák-pártról sem. Lásd utóbbiról Deák Ágnes alapos tanulmányát: Deák: „*Ő csak Deák és nem Deákpárti*”, i. m.

A párt és forrásvidéke

A Balközép Párt különleges helyet foglalt el az 1867-es kiegyezés után ismét létrejövő – immár saját magát alakító – magyar politikai palettán.⁴ A kiegyezési rendszert megalkotó és annak fenntartását célul kitűző, kormányzó Deák-párt⁵ és a lényegében '48-as programmal fellépő, tiszta perszonáluniót megvalósítani szándékozó, következetes ellenzéki Függetlenségi és 48-as Párt⁶ között foglalt helyet, ami a mindkét párttól való folyamatos elhatárolódást és saját politikai identitásának állandó definiálását követelte. Ez a sajátos pozíció folyamatos nehézséget jelentett, számos konfliktussal járt, és nagyfokú ügyességet, manőverezést és politikai taktikázást igényelt a párt vezetőitől. Elmondhatjuk, hogy pusztán magának a pártnak a politikai léte magában hordozta az állandó változást, kiigazítást, ütközést és ennek folyamatos kezelését.

A Balközép Párt politikai és egyben személyi előzményének az 1861-es Határozati Pártot tekinthetjük, mely az 1861-es országgyűlésben többséget képezett a rivális Felirati Párttal szemben.⁷ Teleki László halála után annak unokaöccse, Tisza Kálmán vette át a pártvezetést és az országgyűlésen kétségen kívül ő volt a párt első embere.⁸ Az 1865-ben összehívott országgyűlésen ezért óhatatlanul mindenki az 1861-es viszonyokból indult ki, maga Tisza is azt remélte, hogy a kiegyezésről szóló viták során végül a körülötte csoportosuló irányzatból létrejövő párt kerül majd többségbe.⁹ A Tisza fémjelzte irányzatot részben ezért is nevezték határozatinak 1866 előtt. Ehhez az is hozzájárult, hogy Tisza és hívei, ahogy 1861-ben, az 1865-ben induló országgyűlés alatt is a Tigris Szállóban tartották üléseiket.¹⁰ Ghyczy Kálmán az 1861-es országgyűlés alatt a képviselőház elnöki tisztét töltötte be, formálisan nem tartozott egyik párthoz sem. Megválasztása lényegében egyhangúlag történt, ami mutatja, hogy mindkét párt bizalmát fejezte ki személye irányában, és pártatlansága tekintetében nem mérült fel kétség egyik oldalról sem. Ghyczyt tehát 1861-ben még nem tekintették a határozatiakhoz tartozónak, ugyanakkor több olyan 1861-es Határozati Párthoz tartozó képviselőt találunk, akik később a Balközép párt mértékadó politikusi gárdájához tartoztak. Ilyen volt báró Podmaniczky Frigyes, Tisza régi barátja, Jókai Mór, A Hon szerkesztője, Nyáry Pál Pest megyei követ, báró Simonyi Lajos vagy éppen később a balközép szűkebb vezetői köréhez tartozó Várady Gábor.

Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy a későbbi függetlenségek Balközéptől való elkülönülése csak fokozatosan történt meg. A Deák-párt politikájával szembenállókát sokáig egyszerűen baloldalként nevezték meg, amelybe a mérsékeltbalközépiek és a radikálisabb szélsőbaliak egyaránt beletartoztak. Ehhez hozzájárult, hogy maga Deák sem szerette volna a kiegyezési tárgyalások kezdetén, lényegében 1866 júniusáig, az országgyűlés elnapolásáig, hogy a magyar parlament pártok mentén megszóljon, mert az egységes magyar felépéstől nagyobb lehetőségeket remélt a Béccsel való megegyezésre.¹¹

⁴ Legfontosabb cikkek a pártrendszerről: Szabó Dániel: *A magyar társadalom*, i. m., Deák: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”, i. m., illetve Cieger András több tanulmánya.

⁵ Vö. Gerő: *A Deák-párt*, i. m.; Cieger: *A magyar országgyűlés*, i. m.

⁶ Ennek jó feldolgozása: Szabó: *A magyar társadalom*, i. m.

⁷ Lásd erről: Szabad: *Forradalom és Kiegyezés választóján*, i. m.

⁸ Az országgyűlés 1861. április. 6-án nyílt meg, Teleki május 8-án lett öngyilkos, tehát Tisza bő négy hónapig, az országgyűlés augusztus 22-i feloszlásáig volt a Határozati Párt vezetője.

⁹ Kezdetben Deák és Tisza sem szorgalmazta a különálló pártok megalakulását.

¹⁰ Lásd erre például Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 288.

¹¹ Deák: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”, 267.

Az, hogy a két pártkezdemény közötti szoros együttműködésnek vége, 1866. június elején, fél évvel az országgyűlés megnyitása után lett mindenki számára nyilvánvalóvá. Ugyanis egy a szóban forgó alapvető fontosságú közjogi kérdéseknél kevésbé lényeges kérdésben, az ínségügyi vitában¹² Tisza – annak ellenére, hogy Deák előzetesen egyeztetette indítványát Ghyczyvel és Nyáry Pállal, a baloldal két vezető személyiségével – formálisan ugyan módosítást kért, de lényegében elutasítva Deák indítványát más szerkezetű és tartalmú előterjesztést tett. (Deák indítványából csak a bevezetőt hagyta volna meg.) Ráadásul ennek elfogadásához ragaszkodott, becsületbeli ügynek nevezte a módosítást, és kimondta, hogy semmiképpen nem vonja azt vissza. Párttársai, Bónis Samu, Ivánka Imre és Ghyczy ezek után felszólalásaikban mind csak Tisza kiegészítéseivel tartották elfogadhatónak Deák előterjesztését. Deák és támogatói, átlátva a helyzetet, még aznap este értekezletet tartottak, és – számba véve magukat – megállapították, hogy többséget alkotnak Tiszáékkal szemben. (160 fő jelent meg ekkor, ehhez 20 távollévő jöhetett még, valamint számíthattak a jobbszélű képező, körülbelül 30 fős, gróf Apponyi György vezette frakcióra is, így megközelítőleg 210 fő állt szemben Tiszáék 80–90 képviselőjével.)¹³ Ugyan végül Tisza, érzékelve a Deák hívek túlnyomó többségét és elkerülendő a kétségen kívül álló vereséget, visszavonta indítványát, mindkét oldal számára nyilvánvalóvá vált, hogy a két pártirány elkülönülése elkerülhetetlen.

Tisza bizonyára azért vitte kenyértörésre a dolgot a jobboldallal, mert tudható volt, hogy I. Ferenc József a porosz–osztrák háború miatt hamarosan el fogja napolni az országgyűlést (ez június 26-án meg is történt), és mivel mind a magyar politikusok, mind az osztrák kormányzat egyértelműen osztrák győzelmet várt, könnyen elképzelhető volt, hogy Bécs visszatáncol a magyarokkal való megegyezéstől. Emiatt Deák kompromisszumos politikája könnyen kudarcot vallhatott volna, és ennek következtében ismét a szembenállást hangoztató volt határozatiak kerülhettek volna többségbe az országgyűlésen éppúgy, mint a közvélemény köreiben. Tisza tehát azzal számolt, hogy ő és pártja politikailag sikeresebb lesz, ha elkülöníti magát a megegyezéspárti politikai irányzattól, és markánsabb politizálást vállal fel.¹⁴ Szász Károly Deák-párti képviselő egyenesen úgy fogalmaz naplójában, hogy Tisza „oda lökte az Éris almáját az eddig egyesült nagy párt két része közé”, célja pedig a Deák-párt megosztása, az országgyűlés feloszlata, valamint saját többség kialakítása volt. „A veszély tehát pártunkra, sőt az egész országgyűlésre nézve fenyegető volt” – összegezte véleményét Szász.¹⁵

Ez az esemény megérlelte a pártok tényleges elkülönülését és megalakulását. A Balközép Párt informálisan Tisza kezdeményezésére a parlamenti szünetben, 1866. október 12-én Geszten rendezett névnapos ünnepségen alakult meg. Ennek előzménye az volt, hogy szeptember elején eredménytelenül folytak a kiegyezési tárgyalások, és olyan hírek keringtek, hogy gróf Andrássy Gyula rá fog kényszerülni a baloldali centrummal való megegyezésre,¹⁶ sőt beszámolók szerint a közhangulat is ellenezte Deák közösügyi tervzetét.¹⁷ Ekkor látta elérkezettnek az időt Tisza, hogy politikája érvényesítésére külön pártot alakítson, elkülönítve magát a Deákat követőktől. Ezen az informális találkozón tizennyolc parlamenti kép-

¹² 1866 tavaszán és kora nyarán a májusi fagyok és az azt követő aszály tönkretette a termést, és súlyos éhínség fenyegetett az országban. Erről lásd: Kozári: *Tisza Kálmán*, 103–104.

¹³ A vita részletes leírását lásd: Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 283–289.

¹⁴ Szász szerint Tisza ezen lépését a Deák-párt oldaláról egyértelműen így magyarázták. Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 286.

¹⁵ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 286.

¹⁶ Ghyczy Gyula levele Ghyczy Kálmánhoz, Pest, 1866. augusztus 30. A levelet ismerteti GKGE 201.

¹⁷ Ivánka Imre levele Ghyczy Kálmánhoz, Pest, 1866. július 24. MTAKIK Kt. Ms 4851/367.

viselő, valamint számos egyházi és megyei előkelőség és barát jelent meg.¹⁸ A szélsőbali irányultságú képviselők (például Madarász József, Kállay Ödön, Böszörményi László) nem voltak jelen, de a hozzájuk közelebb álló vagy közelebb állónak vélelmezett Jókai Mór és Nyáry Pál sem.¹⁹ Madarász már 1866 februárjában felkereste személyesen Tiszát és Ghyczyt, hogy megtudakolja, mi az ő politikai irányvonala, és ezt követően egyre jobban eltávolodott néhány követőjével a baloldali centrumától. Jóllehet Madarász tisztelte Ghyczyt, és a „balközép nagy mogolának” tartotta, Ghyczy emlékiratában ezt a beszélgetést úgy írta le, hogy ahogy egyre mélyebbre értek, annál jobban kiütközött eltérő politikai felfogásuk.²⁰ Érdekes, hogy Ghyczy Kálmán betegségére hivatkozva szintén nem ment el a találkozóra, de más okból. Emlékiratából tudjuk, hogy nem tartotta időszerűnek külön párt alakulását, félt a Deákékkal való nyílt összeütközéstől, és valójában ezért nem jelent meg a rendezvényen.²¹

A balközépi – hivatalos nevén „országgyűlési baloldali” – pártkör megalakulására az országgyűlés ismételt összehívása utáni napon, 1866. november 20-án került sor, amit másnap a Deák-kör megalakulása követett. A visszaemlékezések szerint körülbelül 80–90 fő iratkozott be a baloldali pártkörbe – ebben a létszámban a szélsőbaliak is benne voltak, sőt volt olyan Deák-párti vélemény is, hogy egyenesen a balközép olvadt bele a szélső balba;²² a Deák párti kör körülbelül 160 főt számlált.²³ Mivel mai értelemben vett országos pártok ekkor még nem léteztek, a pártok tagjai lényegében megegyeztek a pártkörbe beiratkozó országgyűlési képviselőkkel, ami a mai pártfrakciót is jelentette. A Balközép kisebbségbe került, és a 1866 elején várt többség nem valósult meg. A Balközépnek tehát ellenzéki pártként kellett működését felépítenie, mely működés végül csupán szűk tíz évig tartott, a Deák-párt és a Balközép párt egybeolvadásával létrejött új kormánypárt, a Szabadelvű párt megalakulásáig 1875-ben.

A pártvezérek

A két későbbi pártvezér első közvetlen és dokumentált érintkezése az 1861-es országgyűlésen történt, amikor Ghyczyt házelnökké, Tiszát pedig első alelnökké választották, ami szoros munkakapcsolatot jelentett az országgyűlés egész időtartama alatt. Politikai helyzetük ugyanakkor különböző volt, mivel Ghyczyre mint pártatlan, sőt pártok felett álló, nagy tekintélyű politikusra tekintettek mindkét oldalon, Tiszát viszont egyértelműen a többségben lévő határozatiak voksaival választották meg tisztségébe (ahogy egyébként a másik alelnököt, a szintén határozati Podmaniczky Frigyes is).²⁴ Nemcsak pozíciójában, de politikai tapasztalatban és életkorban is Ghyczy volt a rangidős. Az 1808-ban született Ghyczy ekkor ötvenhárom éves, már sokat tapasztalt politikus, míg az 1830-as születésű Tisza ekkor még csak harmincegyedik évében jár, azaz huszonkét évvel fiatalabb a házelnöknél. Ghyczy az 1840-es években – amikor még Tisza szinte gyermek volt – már többszörös országgyűlési

¹⁸ M. Kondor szerint hatvan–hetven politikus jelent meg, de ez téves adat. M. Kondor: *Az 1875-ös pártfűző*, 13.

¹⁹ Ivánka Imre levele Ghyczy Kálmánhoz. Szeged, 1866. október 29. MTAKIK Kt. Ms 4851/369.

²⁰ Madarász: *Emlékirataim*, 357.; GKGE 197.

²¹ Ghyczy gyomorhurutot említ távolmaradása okaként, ami lehetett a pártbeli viszonyok miatti fokozott idegállapotának következménye. GKGE 202–203.

²² Ez Szász véleménye volt, aki szerint a pártnak ekkor három vezére volt: Ghyczy, Tisza és Kállay Ödön. Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 31.

²³ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 26–27.

²⁴ Ghyczyt 204 szavazattal (5 ellenében), Podmaniczkyt már csak 138 szavazattal, Tiszát pedig csupán 132 szavazattal választották meg. A hat jegyzőből öt volt határozati. KH Napló 1861. 1. köt. 11. (1861. ápr. 17. 4. országos ülés).

követként, megyei első alispánként, majd nádori ítélőmesterként, ezt követően pedig 1848-ban igazságügyi minisztériumi államtitkárként komoly közéleti tapasztalatot halmozott fel, és általános közmegebecsülésnek örvendett. Tisza viszont tizennyolc évesen csak minisztériumi fogalmazó volt az 1848-as kormány idején, és országos ismertségre csak a Protestáns Pátens elleni református egyházi tiltakozás vezetőjeként tett szert az 1850-es évek végén. Ennek és a Teleki-családdal való rokonságának köszönhető, hogy 1861-ben a Határozati Párt vezető politikusi között tartották számon, és Teleki halála után át tudta venni a párt vezetését. Ugyanakkor közös vonásként említhető, hogy Ghyczy apja, Ghyczy Ferenc konzervatív szemléletű Komárom megyei követ és alispán volt, ahogy Tisza apja is Bihar megyei adminisztrátorként tevékenykedett, azaz a kormányzat embere volt az 1840-es években, és mindketten tehető középirtokos nemesnek számítottak megyéjükben.

A korszakban működő aktív politikusnemzedékhez tartozó Ghyczy számára traumatikus eseményként átélt levert szabadságharc után Tisza Kálmánt a család testvéreivel együtt – főként a hazai sötét politikai viszonyok miatt – külföldi tanulmányútra küldte, ahol bejárták Angliát, a német területeket, azaz világot láttak, míg Ghyczy már családos emberként a birtokaira vonult vissza. Keserűen élte át a magyar politikai törekvések kudarcát, a kényszerű politikai passzivitást és a szabadságharcot követő súlyos megtorlást, annak ellenére, hogy őt 1848. végi lemondása miatt az osztrák katonai hatóságok igazolták, és semmi retorzió nem érte.²⁵ Tisza ugyanakkor édesanyja és nagybátyja révén közvetlenül megtapasztalta, hogy milyen veszélyes a fennálló rendszer elleni titkos szervezkedés,²⁶ és önmaga is az osztrák abszolútista törekvések – ha egyházi köntösben is, de – megalkuvás nélküli bírálójává lett. Így mindkettőjük alapmeggyőződésévé vált az 1860-as évek első felére az osztrák központosító kormányzati törekvésekkel való szembenállás szükségessége, és bizalmatlanul szemlélték a bécsi kormányt és az uralkodót.

Az 1861-es országgyűlés alatt Ghyczy mint házelnök a képviselőház felirati javaslatának Bécsbe vitele idején, amit a két tábla elnöke, Ghyczy Kálmán és Apponyi György terjesztett elő a császárvárosban, végig levelezésben állt Tiszával mint hivatali helyettesével. Tájékoztatta őt a bécsi fejleményekről, a felirat fogadtatásával kapcsolatos hírekről, valamint kérte, hogy Tisza is tudósítsa őt a pesti történésekről. Ezenkívül instruálta Tiszát az országgyűlés üléseinek összehívásáról, illetve annak időzítéséről. Többször is kérte az alelnököt, hogy „hasson oda, hogy a képviselő ház csendesesen és tétlenül maradjon”, hogy az esetleges akciókkal ne gátolják a felirat elfogadását, és elkerülhessék az országgyűlés feloszlását. A Bécsben töltött öt nap alatt négy levelet írt Tiszának, amire Tisza válaszolt is.²⁷ Ez az informális levelezés bizonyosan nemcsak hivatali helyettesének, hanem a legnagyobb párt vezetőjének is szólt, aki a legnagyobb befolyást gyakorolta a képviselők többségére. Ghyczy emlékirataiban némileg sértődötten jegyzi meg, hogy szívesen informálta volna Deákékat is, ha igényelték volna, de nekik bizonyosan „jobb forrásaik voltak”.²⁸

Megállapíthatjuk, hogy Ghyczy a határozatiakkal szimpatizált, ami a Béccsel szembeni bizalmatlanságán túl annak is következménye lehetett, hogy az 1860-as országbírói

²⁵ Szigeti: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”, 130.

²⁶ Anyja, Teleki Júlia közvetítette bátyja emigrációval való levelezését, nagybátyját, Teleki Lászlót pedig német területen a rendőrség elfogta, és ő az uralkodó kérésére megfogadta, hogy nem fog ellene szervezkedni. Kozári: *Tisza Kálmán*, 32., 36.

²⁷ Lásd erről: Szigeti: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”, 150–151.

²⁸ Kemény Zsigmond, Deák bizalmasa is Ghyczyvel és Apponyival utazott Bécsbe, órá utalhatott Ghyczy. Lásd erről Ghyczy egykorú feljegyzését. MTAKIK Kt. Ms 4853/78.

értekezleten összekülönbözött Deákkal, és el is hagyta az értekezlet helyszínét.²⁹ Már az országgyűlés megalakulása előtt meghívást kapott a Határozati Párt 1861. április 1-jei értekezletére, amin részt is vett, és amit Teleki László és Tisza Kálmán vezetett.³⁰ Ezután, bár részt akart venni a budai országgyűlési megnyitón Deákék körével együtt, erről egy visszaemlékezés szerint azzal az indokkal beszélték le határozati párti barátai az utolsó pillanatban, hogy ha így tesz, nem fogják megválasztani házelnöknek.³¹ Több Deákhhoz közel álló politikus kifejezetten határozati pártinak tartotta Ghyczyt,³² ugyanakkor az ülésvezetésben érvényesülő pártatlanságában, szakértelmében és becsületességében ők sem kételkedtek, sőt nem is láttak nála alkalmasabb személyt a posztra.³³ Hozzá kell tennünk, hogy a sorsdöntő és végül az országgyűlés feloszlátását eredményező, de egyben a nemzet egységes kiállását is mutató, híres, Deák fogalmazta második felirat – melyet az országgyűlés mindkét pártja egységesen elfogadott – kapcsán már Ghyczy elsődlegesen nem Tiszával, hanem Deákkal és Lónyayval egyeztetett.³⁴ Ghyczy és Tisza tehát az 1861-es országgyűlés alatt ismerkedtek meg egymással – nincs adatunk arra nézve, hogy korábban találkoztak vagy leveleztek volna –, és ez alatt a rövid, alig öt hónapos, azonban igen intenzív időszak alatt közelről megismerték egymás politikai felfogását, közvetlen munkatársi viszonyba kerültek a ház vezetése kapcsán, és benyomást szerezhettek egymás személyes tulajdonságairól is. Ezenfelül Ghyczy azt is megtapasztalhatta – bár arról nincs információnk, hogy részt vett volna az országgyűlés idején a Határozati Párt szűk körű tanácskozásain, ami megkérdőjelezte volna pártatlan elnökösködését –, hogy Tisza hogyan vezeti a pártot, hogyan működik pártvezérként.

Ghyczy és Tisza az országgyűlés feloszlátása után több évig nem találkoztak, esetleg egyedül a Magyar Földhitelintézet 1862 novemberében történő alapítása nyújthatott erre alkalmat, mert Tisza alapító tagja volt az intézménynek, és anyagi áldozatot vállalt,³⁵ Ghyczyről pedig annyit tudunk, hogy bár felkérték, hogy 5000 forinttal ő is lépjen be az alapítók közé, de óvatosságból nem vállalt anyagi kötelezettséget.³⁶ Ugyanakkor az egyik kidolgozója volt Csengery Antallal és Desseswffy Emillel a Földhitelintézet tervének, amit a Magyar Gazdasági Egylet megbízásból készítettek el. Ezenkívül a hitelintézet Komárom megyei szervező bizottságát tanácsaival és tényleges szervező munkával is segítette.³⁷

Ghyczy és Tisza újabb találkozója annak volt köszönhető, hogy Ghyczy egy szerencsétlen levelet írt Deáknak, aki ezért megharagudott rá. A korábbi házelnök ugyanis, amikor megjelent a lapokban Deák kiegyezési tervezete 1865-ben, a haza sorsáért őszintén aggódva, magánlevelet fogalmazott Deáknak, amiben részletesen kifejtette, hogy óvja őt a meggondolatlan megegyezéstől a bécsi udvarral, sőt azt feltételezte, hogy Deák olyan dolgokat is megígért

²⁹ Szigeti: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”, 143–144.

³⁰ Cieger: *Lónyay*, 183.

³¹ Ezt Lónyay vélte tudni. Cieger: *Lónyay*, 170.

³² Kákay: *Országgyűlési fény- és árnyképek*, 9–10.

³³ Lónyay és Szász egyaránt ezen a véleményen volt. Cieger: *Lónyay*, 170.

³⁴ Szigeti: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”, 104.

³⁵ Tisza 1860. február 6-án a 23 alapító tag között volt, akik összesen 1 millió forintot adtak össze az intézet megalapítására. Kozári: *Tisza Kálmán*, 71.

³⁶ Ghyczy csak akkor vállalta volna az anyagi kockázatot, ha fia is vele együtt kötelezettséget vállal, ezt egymás között megosztják, de mivel ő ezt ellenezte, maga Ghyczy sem lett alapító tag. Desseswffy Ghyczy elutasító levelére válaszul kifejtette, hogy nem szükséges a birtokot betábláztatni vagy egy összegben letenni a vállalt összeget, hanem lehetséges egy kezes közbeiktatásával a vállalt összeg 90%-át igazolni. Desseswffy Emil levele Ghyczy Kálmánhoz, Pest 1862. november 3. MTAKIK Kt. Ms 4851/104. Lásd még erre: GRGE 175.

³⁷ Szigeti: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”, 158.

az ország nevében, melyeket később a nemzet nem fog tudni teljesíteni, és hogy Deák az „oktoberi férfiak” – vagyis az Októberi Diploma mellett álló konzervatív arisztokraták – hatása alatt áll. Szintén bizalmatlanságát fejezte ki levelében az uralkodó szándékait illetően, és eltanácsolta Deákot az elvtelen megegyezéstől.³⁸ Ezt a levelet és Ghyczy feltételezéseit Deák nagyon zokon vette, kifejezetten megsértődött, magánlevelének tartalmát pedig megosztotta közvetlen környezetével, így hamar elterjedt Ghyczyről, hogy ellenzi a kiegyezést, és nem osztja Deák politikai nézeteit.³⁹ Amikor kiderült, hogy Deák elmondta másoknak is a Ghyczy levelében foglaltakat, Ghyczy nagyon rosszul érezte magát, és úgy vélte, Deák indiszkréciót követett el, mivel ő aggodalmait csak informális magánlevélben osztotta meg vele, és nem adott felhatalmazást ennek megosztására. Ezenfelül politikailag is nehéz helyzetbe került, mivel elkönnyvelték határozatának, akivel a közelgő országgyűlésen és a kormányzati munkában nem lehet számolni, mert nem tud együttműködni az osztrák féllel és az uralkodóval.⁴⁰

Ebben a helyzetben érkezett meg hozzá Tisza 1865. augusztus 25-én írt levele, melyben kéri, hogy találkozzanak, értekezzenek „ebben a talányokban gazdag korszakban”, és bejelenti, hogy szeptember elején meglátogatná.⁴¹ Ekkor már mindenki tudta, hogy Ferenc József hamarosan össze fogja hívni az országgyűlést, és ismét elindulhat a magyar parlamenti politizálás. Ghyczy válasza sem váratott sokáig; válaszlevelében melegen üdvözölte Tisza látogatását: „Jöjj bármikor, csak jöjj”, mivel úgy érzi magát, „mint egy cseléd, ki szegődséget keres, mivel régi helyén már nem maradhat”.⁴² A találkozás szeptember elején létre is jött, és Ghyczy megkérte Tiszát (de az is lehet, hogy ezt Tisza ajánlotta fel), hogy közvetítsen Deák és közte, hogy helyreálljon régi barátságuk. A megbeszélés másik célja az volt, hogy Tisza megnyerje Ghyczyt a küszöbönálló országgyűlésre politikai szövetségésének. Nem tudjuk pontosan, hogy mi történt a megbeszélésen, de az ezt követő sűrű levélváltásaikból az látszik, hogy egyeztettek a politikai irányvonalról, és Tisza nemcsak sikeresen közbenjárt Deáknál Ghyczyvel való viszonyuk rendezésében, hanem több olyan kérdést is sikerült Deákkal tisztázni, melyek ténylegesen nem szerepeltek Deák politikai céljai között, csupán a közvéleményben terjedtek rólok pletykák.⁴³ Bár a kibékülés megtörtént, és néhány félreértés tisztázódott is, nem kerültek egy véleményre minden kérdésben. Ezt bizonyítja az is, hogy Ghyczy 1865 szilveszterén testvérével közösen a következő évre előrejelzésként papírra vetette, hogy Deák le fogja magát szavaztatni a kiegyezési kérdésekben a következő évben, és nem lesz többsége az országgyűlésben.⁴⁴

Ghyczy rettenetesen hálás volt Tiszának a közbenjárásért, és ez a személyes gesztus, valamint Tisza érdeklődése személye irányában, megbecsülésének kifejezése, valamint tiszteltteljes közeledése az akkor éppen magában álló és önmagát egyfajta politikai karanténban érző Ghyczyhez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy bizalmi kapcsolat alakult ki köztük, és politikai szövetségre léptek egymással. Tiszának pedig különösen nagy szüksége volt egy

³⁸ Ghyczy Kálmán levele Deák Ferenchez. Kisigmánd, 1865. május 26. MTAKIK Kt. Ms 4852/370. A levelet közli: Kónyi: *Deák Ferenc beszédei* 1. kiadás III. 429–430. Ghyczy levelének részletes ismertetését lásd: Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 161–163.

³⁹ Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 163.

⁴⁰ Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 163.

⁴¹ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánnak. Geszt, 1865. augusztus 25. MTAKIK Kt. Ms 4852/89.

⁴² Ghyczy Kálmán levele Tisza Kálmánnak. Kisigmánd, 1865. szeptember 1. Közli Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, 1. kiadás III. 450.

⁴³ Ilyen volt például az, hogy Deák állítólag a megyei autonómia előzetes visszaállításának elmaradását támogatná. Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 165.

⁴⁴ Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*, 1. kiadás III. 433.

tekintélyes, tapasztalt, megbecsült és Deákhhoz mérhető harcostársra, akivel közösen megszervezhetik politikai irányzatukat, és megalapozottan remélhetik, hogy a Deák körül szerveződő politikai kör megfelelő ellensúlya lehetnek, ha a politikai szükség úgy hozza.⁴⁵

Pártprogram, pártirányzat és politikai irányvonal

Az egyelőre „baloldal” általános megnevezéssel működő párt létszáma ekkor még bizonytalan volt, mivel ötven-hatvan képviselő még hezitált, hogy Deák vagy Tiszáék mellett tegye-e le a voksát.⁴⁶ Ugyanakkor a választfelirati vita utáni szavazás 1866 decemberében megmutatta, hogy a Deák-párt jelentős fölényben van, mivel a Tisza által javasolt változatot 107-en támogatták, 226-an elutasították, 4 tartózkodás és 50 távollévő mellett.⁴⁷ A pártot ekkor, főként 1866–1867-ben, „Tisza–Ghyczy”,⁴⁸ illetve „Ghyczy–Tisza” párt⁴⁹ néven is emlegették, de előfordult az is, hogy Ghyczyt nevezték meg vezérként, és „Ghyczy és hívei”-ről beszéltek.⁵⁰

A párt célja már kezdetől fogva a kormányképeség bizonyítása volt, az, hogy konszolidált ellenzékként, a szélsőbaltól elkülönülve valós alternatívát képezzen a kormányzó Deák-párttal szemben.⁵¹ Ezért nem zárkóztak el ekkor még attól, hogy bizonyos kérdésekben együttműködjenek a Deák-párttal. Ilyen akció volt, amikor Ferenc József 1866 decemberében kibocsátott hadkiegészítési pátensével szemben Deák az országgyűlésen egységesen, kívánt fellépni, és tanácskozást kezdeményezett a baloldal vezetőivel, Tiszával, Ghyczyvel és Nyáry Pállal, amire a baloldal pozitívan reagált.⁵²

A problémát az jelentette, hogy a baloldal alapvetően két nagy csoportból állt – Ghyczy megfogalmazása szerint „méréskeltekből és radikálisokból. Az előbbiek közelebb állottak a Deák párti nézetekhez, az utóbbiak valóban csak modorra nézve nem voltak szélsőbaliak.”⁵³ A két irányzat sokáig létezett a pártban, sőt a szétválás után is időről időre felmerült, hogy ismét egyesítsék soraikat, és szervezetileg vagy koordinált módon egységesen lépjenek fel a kormánypárt ellen. Ezért már kezdetektől fogva megjelent a szélsőballal való összefogás eszméje is. Nyáry a Deáékkal való együttműködés előtt néhány héttel, a december 16-i balközépi értekezleten egyenesen a szélsőbal által képviselt elvvel, a tiszta perszónalunio elismerésének igényével mint a párt által elfogadandó programpontra állt elő. Ez ugyan valószínűsíthetően leginkább Nyáry pártvezéri ambícióiról szólt, de jelezte egyúttal azt is, hogy szükség van a szélsőbaltól való erőteljesebb elhatárolódásra.⁵⁴ Bizonyára ezt szolgálta az, hogy a párt vezetése a kifogástalan 1848-1849-es múlttal rendelkező, így a szélsőbal által is elismert Várady Gábort mintegy informátorként elküldte az ekkor már egyre inkább külön gyűléseket tartó szélsőbal összejöveteleire, hogy az ott elhangzottakról tájékozódhasson, illetve

⁴⁵ Kozári is ezt valószínűsíti. Kozári: *Tisza Kálmán*, 87.

⁴⁶ Kónyi: *Deák Ferencz beszédei*, 1. kiadás IV. 87., idézi Kozári: *Tisza Kálmán*, 114.

⁴⁷ Kozári: *Tisza Kálmán*, 118.

⁴⁸ *Az 1865 december 14-iki trónbeszédre adandó választfelirat szerkesztésére kiküldött bizottság tárgyalásai*. 1866. január 31. CSHI 40.; Kecskeméthy Aurél naplója, 309.

⁴⁹ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 124.

⁵⁰ *A közös ügyek rendezése végett kinevezett hatvanhetes bizottság tizenötös albizottságának tárgyalásai*. CSHI 55.

⁵¹ Erről részletesen lásd: Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 246–247.; Móricz: *A magyar országgyűlési pártok*, 10.; Vécsey: *Tisza Kálmán*, 51.

⁵² M. Kondor: *Az 1875-ös pártfűző*, 17.

⁵³ Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 192–193.

⁵⁴ Kónyi: *Deák Ferencz beszédei*, 1. kiadás IV. 120.

mérséklően hasson erre a csoportra.⁵⁵ A felfokozott indulatokat és a baloldal összetartásának nehézségét mutatja az is, hogy Ghyczy Csengery Antalnak említi levélben, hogy „a párt sokba beviszi” őt,⁵⁶ illetve, hogy már 1867 elején megfordult a fejében a képviselőségről való lemondása a párt szélsőségeivel való egyet nem értés miatt.⁵⁷

Nyáry kezdeményezését és a szélsőbalhoz való szorosabb kapcsolódást a párt vezetése azzal hátrította el, hogy 1867 júniusában megfogalmazták és *A Hon*ban június 26-án közzétették a párt írott programját. Ennek nagy részét valószínűleg Ghyczy dolgozta ki, és tizenegy hosszú pontban sorolja a párt liberális reformprogramját a különböző szakterületek szerint (az ország területi egységének helyreállítása, közigazgatás rendezése, közoktatás, egyházügy stb.). Ez képezte a program döntő részét és fő hangsúlyát, míg a közjogi kérdésekről csak annyit írtak, hogy mivel a király megkoronázásával és a törvényes kormány kinevezésével a politikai helyzet megváltozott, a „föltétlen ellenállás már nem igazolható”, és a pártnak törvényes úton kell törekednie a kiegyezés megváltoztatására, ha bebizonyosodik, hogy változtatásra van szükség. A főbb vitakérdéseket pedig, mint például a delegáció, a közös minisztériumok vagy a perszónalunió, nem említették, jótékony homályban hagyva ezeket.⁵⁸

A pártba azonban csak hozzávetőleg fél évig hozott nyugalmat ez a program. 1867 decemberében újabb vita robbant ki, mivel a balközép tanácskozásán úgy döntöttek, hogy a párt részt fog venni a delegációban, és elfogadja a kormánypárt részéről számára felajánlott bizottsági helyeket. Ezt a párt vezetése *A Hon* december 28-i számában a politikai helyzet megváltozásával és a párt felelősségével indokolta. Másnap jelent meg Jókai válasza szintén az általa szerkesztett *A Hon*ban. Jókai kijelentette, hogy „több elvbarátai nevében és megbízásából” ellenzi a delegációban való részvételt, egyszersmind érzékeltette, hogy a pártvezetéssel és a párt többségével nem értenek egyet. Ez nyílt „lázadásnak” számított a vezetés ellen, és Tiszák is érzékelték a helyzet súlyosságát, ezért előbb hírlapi válaszokat készítettek, majd – miután Jókai lényegében megtagadta a vezetők írásainak közlését – egy új pártlap megalakítását kezdeményezték *Hazánk* néven, hogy gyengítsék *A Hon* hatását, és biztosítsák álláspontjuk közzétételét. Közben Tisza személyesen próbált Jókaiával és gróf Keglevich Bélával, a pártellenzék vezetőivel tárgyalni,⁵⁹ míg Ghyczy levélben instruálta a *Hazánk* munkatársait a lap irányvonalával kapcsolatban.⁶⁰ Bár a rivális lap elindítása után a pártellenzék békülési szándékát hangoztatta, mint kiderült, Jókaiék mögött 16 párttag áll ki nyíltan, és további 36 képviselőre számíthattak. Ha ez valóban így volt, az összesen 52 képviselő már a 94 fős balközép parlamenti csoport többségét jelentette.⁶¹ Jókai frakciója azt a feltételt szabta a pártban maradásra, hogy a balközép deklarálja a delegáció és a közös minisztériumok megszüntetésének szándékát, valamint nemzeti hadsereg felállításának szükségességét.

⁵⁵ Várady Gábor 1848–1849-ben nemzetőr ezredesként harcolt, majd külföldre menekült a megtorlás elől, ezért hősnak számított. A Deák-pártiak egy része Váradyt már a szélbalhoz tartozónak tekintette, de Szász biztos forrásokból tudta, hogy a szélbal csitítására küldték, „mivel kifogástalan és gyanún felül álló” volt a szélsőséges képviselők szemében. Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 99.

⁵⁶ Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 206.

⁵⁷ Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 212.

⁵⁸ A programot közli Mérei: *A magyar politikai pártok programjai*, 68–71.; Mérei–Pölöskei: *Magyarországi pártprogramok*, 87–90.

⁵⁹ Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 212., 214.

⁶⁰ Ghyczy Kálmán levele Podmaniczky Frigyeshez. 1868. január 10. Ismerteti: Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 212.

⁶¹ Szász is a kezdeti húsz–húszonötöt-ötven főre teszi a Jókai vezette balközépi frakció számát, mely a kilencven–száz fős balközépi képviselő többségét alkotta. Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 42–43.

A több hónapig elhúzódó válságot végül, Ghyczy minden tiltakozása ellenére, Tisza úgy oldotta meg, hogy 1868 áprilisában új pártprogramot fogadtatott el a párt országos értekezletén – ezt nevezték „bihari programnak”, mivel Tisza választókerületében dolgozták ki –, amely ugyan rövid volt, de tartalmazta Jókaiék követeléseit: a delegáció és a közös minisztériumok megszüntetését, magyar hadsereg felállítását és a pénzügyi függetlenség megvalósítását. A program a mérsékeltek felé is tett gesztust, mivel kimondták, hogy a párt kerülni fogja a politikai izgalmak keltését, melyek az alkotmányos törekvéseket ellehetetlenítik, és higgadtan fogja megválasztani az időt programjának megvalósítására.⁶² Ezzel helyreállt a párt egysége, ugyanakkor a párt centruma balra tolódott, de egyszersmind el is különültek a szélsőbaltól, amely egy nappal később önálló párttá alakult Országos 48-as Párt néven.

A pártegységet az 1869-es országgyűlési választások előtt főként a 48-as párt felől érkező összefogási kezdeményezések zavarták némileg, de a választások után a Balközép – mely név immár állandósult a pártra – visszautasította ezeket a törekvéseket, és határozatot hozott arról, hogy a Balközépi kör tagjai nem léphetnek be más pártkörbe. Tisza 1869 elején a pártot kifejezetten a szélbal és a jobboldal közé pozícionálta,⁶³ ennek a kifejezése volt 1869 márciusában egy új pártlap, az *Ellenőr* elindítása is (a *Hazánk* 1869 júniusában megszűnt).⁶⁴ 1869 és 1871 között alábbhagyott a pártirányzatok küzdelme, mivel fontos szakpolitikai reformkérdéseket tárgyalt az országgyűlés (községek rendezése, katolikus autonómia ügye, számvévszék létrehozása), a dualista rendszer védelme is hangsúlyos lett a cseh trialista kísérlet visszaverése kapcsán, valamint külpolitikai téren is nagyjelentőségű események zajlottak (francia–porosz háború), melyek ezen kérdésekre fókuszáltak az ellenzék figyelmét.

Az 1872-es választások ismét felkorbácsolták az indulatokat. A Lónyay miniszterelnök erőpolitikája és a választási törvény áterőltetési szándéka miatti szélsőbal obstrukció alól a Balközép sem tudta kivonni magát. Bár Ghyczy határozottan kijelentette a pártban, hogy elutasítja az agyonbeszélést mint szélsőséges eszközt, sőt többen ki is léptek ennek balközépi alkalmazása miatt a pártból,⁶⁵ a Balközép mégis részt vett az obstrukcióban. Ghyczy számára azonban ez újabb lépés volt a párttól való elidegenedés útján. A választások idején az a szóbeszéd támadt, hogy a két nagy párt megállapodott arról, hogy Csengeryvel és Ghyczyvel szemben kölcsönösen nem indítanak ellenjelöltet.⁶⁶ Ghyczynek a balközépi fősodortól eltérő álláspontja már annyira közismert volt politikai körökben, hogy a választások után a parlamentben nyilvánosan ki kellett jelentenie, hogy továbbra is egy véleményen van Tiszával, amit Tisza is megerősített azzal, hogy „még messze van az az idő, midőn azon kérdésekhez jutunk, melyekre nézve ő nincs Ghyczyvel egy véleményen”.⁶⁷ Ezt követően – mivel a lapok részletesen taglalták Ghyczy és Lónyay közeli barátságát, Ghyczy nyíltan elutasította Lónyay közeledését is, nem tagadva ugyanakkor a nézeteltéréseket kijelentette, hogy „amennyiben neki a fennforgó politikai helyzetre nézve különleges nézetei vannak, azokat az eltérő nézeteit azon párt kebelébe óhajtja érvényesíteni, amely pártba tartozik, vagyis a balközéppárt

⁶² Az új programot közli *A Hon* és a *Hazánk*, 1868. április 2-i szám; lásd még: Mérei: *A magyar politikai pártok programjai*, 71., M. Kondor: *Az 1875-ös pártfúzió*, 35–36.

⁶³ Ez az 1869. január 17-i balközépi értekezleten történt meg. Lásd erre Tisza Kálmán levele Jókai Mórnak, idézi: Kozári: *Tisza Kálmán*, 183.

⁶⁴ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 401.

⁶⁵ Ez volt a „Reformpárt”. A kilépők: Podmaniczky Frigyes báró, Prónay József báró, Károlyi Ede gróf, Keglevich Béla gróf és Schwarcz Gyula. Gratz: *A dualizmus kora*, I. 118.

⁶⁶ Samu Nagy: *A háttérember*, 501.

⁶⁷ Oláh: *Az 1875-iki fúzió története*, 60–61.

kebelében”.⁶⁸ A Balközép helyzetét nehezítette, hogy már Deák-párti körökben is felmerült a koalíció vagy a pártegyesülés gondolata, különösen az egyre súlyosabb pénzügyi helyzet és a Deák-párt frakciókra szakadozása miatt.⁶⁹

A költségvetés egyre válságosabb helyzete, az 1873-ban súlyos feltételekkel szerzett államkölcsön, valamint a széttöredező Deák-párt egyre nyilvánvalóbb kormányzasképtelensége az államcsőd és a haza végveszélybe kerülésének rémét festette fel az amúgy is aggodalmaskodó természetű Ghyczy előtt. Ehhez járult, hogy 1872-ben már a második választáson szorult ellenzékbe a Balközép, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ezzel a programmal nem fog kormányra jutni. Ghyczy úgy látta, hogy egyre nyilvánvalóbb és önmaga számára is egyre nyomasztóbb megalkuvása a Balközép irányvonalával kapcsolatban, és éppen ez akadályozza pártját abban, hogy összefoghasson az ország érdekében a Deák-párttal. Ezért 1872 szeptemberében pártjában bejelentette visszavonulását a képviselőségtől. Ekkor még ugyan vissza tudták csábítani, választókerülete pedig ellenjelölt nélkül lelkesen megválasztotta, de 1873 márciusában végleg lemondott a pártelnökségről, és novemberben kilépett a pártból is, nyíltan hangoztatva, hogy a két nagy párt közötti egyesülésre lenne szükség a haza válságos helyzetének haladéktalan orvoslása érdekében.

Mivel nézetét mind a Balközépben, mind a Deák-pártban számosan osztották, néhány balközépinek sikerült rábeszélnie Ghyczyt, hogy alakítson saját pártot, mellyel az országgyűlésben nyíltan felvállalhatja pártegyesítést célzó programját. 1873 decemberében tizenkét balközépi hívével együtt megalakította a Középpártot, melynek egyetlen célja a két nagy párt egyesülése és az ország érdekében való közös fellépése volt. Ugyan ötven-ötvenöt fő átlépőt jeleztek neki előre csak a Balközépből,⁷⁰ végül – köszönhetően Tisza fenyegetőzésének is, aki lemondását helyezte kilátásba, ha az előzetesen összeírtak csatlakoznak a Középpárthoz – jóval kevesebben léptek be: a tizenhárom balközépi mellett deák-párti, reformpárti és más csatlakozókkal együtt is csak harminc képviselő támogatta az új pártot.⁷¹

A Balközépben, bár számosságát tekintve nem sok tagot veszített a Középpárt megalakulásával (a Középpárthoz átvándorolt tizennégy fő mellett hat képviselő már Ghyczy lemondásakor csatlakozott a szélsőbalhoz), jelentősen átalakult a politikai irányvonal. Tisza Ghyczy lemondásakor már azt hangsúlyozta, hogy a párt az 1867. júniusi programjának talaján áll, de lehetett tudni, hogy a párt többsége Ghyczy törekvéseivel szimpatizál, és belefáradt az ellenzékiségbe.⁷² Ghyczynek is az volt az álláspontja, hogy a júniusi programnál már többre van szükség.

A Balközép párt és a vezetőként egyedül maradt Tisza ezután már 1874 januárjától lényegében azt figyelte, hogy mikor lesz nyilvánvaló, hogy az új, Ghyczyvel kiegészített Deák-párti kormány (Bittó István lett a miniszterelnök, de sokan Bittó–Ghyczy kormánynak hívták Ghyczy pénzügyministersége nyomán) csődöt mond, és azt kereste, mikor és milyen formában valósulhat meg a két nagy párt együttműködése. Tisza szerette volna diktálni a feltételeket, amit keresztül is vitt, mert az 1875-ös költségvetés tárgyalása kapcsán ismét egyértelművé vált, hogy a Deák-párt nem tudja egyedül megszavazni a költségvetést. Tisza ekkor elérkezettnek látta az időt, és beleegyezett a két párt egyesülésébe, létrehozva az új Szabadelvű Pártot. Nem sokkal később miniszterelnöknek nevezte ki az uralkodó mint ebben a politikai helyzetben egyetlen kompetens politikust. A Középpárt – és vele együtt Ghyczy

⁶⁸ Oláh: *Az 1875-iki fúzió története*, 64.

⁶⁹ Szentkirályi Mór vetette fel a két párt fúzióját a Deák-párt értekezletén 1872 januárjában.

⁷⁰ Móricz: *A magyar országgyűlési pártok*, 26.

⁷¹ Szigeti: *„Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”*, 283.

⁷² Szigeti: *„Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”*, 278–279.

pártelnök is – természetesen már Tisza megegyezést előrejelző parlamenti beszéde után visszalépett a Balközépbe, és örömmel üdvözölte a Tisza vezette egyesült párt megalakulását. Ezzel szűnt meg a majd tízéves múltra visszatekintő Balközép Párt, de mintegy kovászává vált a belőle kivált, majd visszalépett Középpárttal együtt az új nagy kormánypártnak, melynek megkérdőjelezhetetlen vezére az új miniszterelnök, Tisza Kálmán lett.

Az áttekinthetőség segítésére az alábbi táblázatban láthatók a Balközép párt politikai irányvonalának változásai, időrendbe állítva, ha némi egyszerűsítéssel is, mivel a tendenciák sokszor időben átfedték egymást.

A Balközép Párt irányvonalainak változásai 1866–1875	
időintervallum	főbb jellemzők
1. 1866. november – 1867. június	„Baloldal” néven együtt a szélballal, együttműködés a Deák-pártnal, szélsőbal vonzások
2. 1867. június – 1867. december	Júniusi pártprogram: szélsőbaltól való elhatárolódás
3. 1867. december – 1868. április / 1869. április	Baloldali pártellenzékkel való harc, Tisza bihari programja: a pártcentrum balratolódása, a szélsőbaltól való elkülönülés
4. 1869. április – 1871. december	Parlamenti munka, a pártcsatározások alábbhagynak
5. 1872. január – 1873. december	Ghyczy a kormánypárttal való együttműködést szorgalmazza
6. 1874. január – 1875. március	Ghyczy kilépése, a Középpárt létrejötte, a Bittó–Ghyczy kormány kudarca, a Szabadelvű Párt megalakulása

Pártvezetés, pártműködés

A Balközép Párt vezetésének és vezetői garnitúrájának áttekintésénél abból kell kiindulnunk, amit Kerkapoly Károly Deák-párti képviselő mondott az 1865-ben megnyíló országgyűlésről: „Alig van 25 vagy 30 ember, aki valóban folytonosan és haszonnal dolgozik.”⁷³ A Balközép Pártnak is szűk vezetői köre volt. A párt élén kétségbe vonhatatlanul a Tisza Kálmán – Ghyczy Kálmán vezetői páros állt. Szász Károly szintén kormánypárti képviselő megfogalmazása szerint egyenesen Ghyczy Kálmán volt a baloldal központi alakja, „ki a baloldalnak kellő közepe táján ül, mintegy gyújtópontba vonva össze annak sugarait, körüle Jókai, Tisza, Podmaniczky: a bal phalanx legkitűnőbb előharcosa a fiatalabbak közül”.⁷⁴

Az 1865/68-as országgyűlés alatt azonban Ghyczy és Tisza mellett elsősorban Nyáry Pált kell megemlítenünk, mivel tekintélye és tapasztalata miatt Deákék is őt tekintették az előző kettőhöz hasonló jelentőségű vezetőnek. Azonban ha a Balközép belső feladatmegosztását tekintetbe vesszük, akkor nem kizárólagosan Nyáryt (a kiegyezés országgyűlési tervezetét kidolgozó tizenötös bizottság tagja), hanem még Várady Gábort (a delegáció tagja), Szontágh Pált (a *Hazánk* című lap vezetője, a delegáció tagja), Ivánka Imrét (a tizenötös bizottság és a delegáció tagja), Bónis Samut (a delegáció tagja), valamint Podmaniczky Frigyes (Tisza régi barátja, a *Hazánk* főszerkesztője) kell megemlítenünk a szűkebb vezetőség tagjaként. Arról

⁷³ Idézi: Gratz: *A dualizmus kora*, I. 31.

⁷⁴ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 42.

nincs adatunk, hogy formális tisztségei voltak-e ezeknek a személyeknek, egyedül arról tudunk, hogy Nyáryt az 1869-es választások előtt megbízták, hogy döntőbíró legyen a választások idején a két ellenzéki párt közötti esetleges viták esetén,⁷⁵ Várady pedig 1869 előtt három évig a párt igazolóbizottságának elnöke volt.⁷⁶

Móricz Pál, az 1869-es választás után az országgyűlésbe került balközépi politikus, Tisza közvetlen bizalmasa és híve, a párt igazgatója, vagyis operatív vezetője szerint a Balközép legfontosabb vezetői a pártelnök, aki a párt tanácskozásait vezeti (Ghyczy Kálmán), a két alelnök (erről nincs adatunk), valamint a pártigazgató (1869-től Móricz). Tisza, bár a párt tényleges politikai vezetője volt, érdekes módon nem szerepel a felsorolásban. Tisza egy 1869 áprilisában, a választások után kelt levelében kérte a párt vezetőit, hogy jöjjenek össze néhányan még az országgyűlés megnyitása előtt. Ebben – önmagát is beleértve – Ghyczyt, Szontághot, Bónist, Jókait és Ivánkát nevezte meg, mint akiknek ott kell lenniük.⁷⁷ Vécsey Tamás, a párt jegyzője Tiszáról írt könyvében az alábbi leírást adja a párt belső tanácskozásairól: „A balközép párt tanácskozásait Ghyczy Kálmán 1873-ig nemcsak ritka lelkiismeretességgel, de skrupulozus gondossággal vezette. Mellette ült a parlamenti élet páratlan ismerője, a minden közügyet behatóan tanulmányozó Tisza Kálmán és Vécsey Tamás, mint jegyző, kit a vitákban élesen résztvevő s még a minisztereket is fulmigáló [lekicsinylő] Nyáry Pál nagyon kedvelt. [...] Külön asztalnál ült az értekezleteken báró Simonyi Lajos, Várady Gábor és Péchy Tamás, kik minden törvényjavaslatra ex asse [általánosan] készültek.”⁷⁸

Az 1872. júniusi választások idején Tiszát, Ghyczyt, Csernátony Lajost és Szontághot nevezték meg mint a párt vezető embereit;⁷⁹ egy 1873. őszi, a párt jövőjéről szóló, nagyjelentőségű tanácskozáson pedig Tisza, Ghyczy, Jókai, Simonyi, Csernátony, Várady és Vécsey Tamás vett részt.⁸⁰ Ebből is azt láthatjuk, hogy a párt vezetői köre az 1872–1874-es országgyűlés alatt némileg megváltozott. Bekerültek a pártsajtó (*A Hon, Hazánk, Ellenőr*) vezetői: Jókai és Csernátony, valamint fiatal képviselők, mint Móricz és Vécsey. Gratz Gusztáv a Balközép vezető személyiségeinek felsorolásakor az 1866-tól 1873-ig tartó teljes időszakot áttekintve Tisza és Ghyczy mellett Nyáryt, Jókait, Csernátonyt, Podmaniczkyt, Vukovics Sebőt, Simonyit, Szontághot, Ivánkát és Móricz Pált sorolja fel.⁸¹ Összességében elmondhatjuk, hogy az első években, 1866–1867-ben Ghyczy és Tisza mellett leginkább Nyáry Pál tűnik fel a vezérszékben, majd Nyáry szélsőségesebb hangneme miatti háttérbe szorulásával, valamint 1871. április 21-én bekövetkezett halála után Bónis, Szontágh, Várady és Ivánka kerül előtérbe, majd részben velük párhuzamosan, részben őket kiegészítve a pártsajtó emblematiszta vezetői, Jókai és Csernátony kerülnek be a vezetésbe, ezt követően a fiatalok, akik a pártszervezést és az adminisztrációt vitték (Móricz és Vécsey). Mellettük Bónis és Simonyi végig az első vonalban szerepelt.

Ebben az időben a pártok alapvetően az országgyűlési pártkör, a párt képviselőinek klubja köré szerveződtek, nemigen voltak vármegyei szervezeteik, hanem alapvetően a választások idején helyi szinten szerveződtek csak meg. A Balközép Párt központja az országgyűlések idején a Tigris Szálló volt a Nádor utcában. Tisza is ettől nem messze, a Zrínyi utca 3. szám alatt lakott, a párt lapjának, *A Honnak* pedig a Nádor utca 7. szám alatt működött a

⁷⁵ M. Kondor: *Az 1875-ös pártfűzítő*, 53.

⁷⁶ Várady: *Hulló levelek*, III. 72. Nem tudunk erről a bizottságról többet.

⁷⁷ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánnak. Geszt, 1869. április 2. MTAKIK Kt. Ms 4552/127.

⁷⁸ Vécsey: *Tisza Kálmán*, 62.

⁷⁹ Kozári: *Tisza Kálmán*, 210.

⁸⁰ Vécsey: *Tisza Kálmán*, 91.

⁸¹ Gratz: *A dualizmus kora*, I. 37.

szervezősége. A pártnak tehát volt egy lokális központja a Nádor utca környékén.⁸² A Deák-párthoz hasonlóan kezdetben a Balközép is négy csoportban tartotta az értekezleteit,⁸³ majd valószínűleg 1868-tól – a szélsőbal szervezeti elkülönülésétől kezdve – már egy közös tanácskozásban gyűltek össze, melyet mindig megelőzött a vezetők szűkebb körű értekezlete.

A rendszeresen (ha szükséges volt, naponta) tartott párttanácskozásokon minden törvényjavaslatot alaposan megtárgyaltak, és csak a párt vezetőségének egyetértésével lehetett parlamenti felszólalásokat, előterjesztéseket, interpellációkat tenni. Vécsey így adja vissza a tanácskozások lefolyását: „A törvényjavaslatok tüzetesen és nagy lelkiismeretességgel tárgyaltattak. Vécsey Tamás pontonként olvasta fel azokat. A beadott indítványok is megfontoltattak, kiigazítottak és átalakítottak a szükséghez képest. A politikai szerepek is úgy osztattak ki, hogy a párt tagjai bizonyos előkészültséggel menjenek az akkor nevezetes osztályülésekbe és a képviselőházba és innen eredt a kormánypárt igyekezete és készütsége is az ellenzék támadásainak visszaverésére.”⁸⁴ A Balközép tehát egy párhuzamos rendszert alakított ki a parlamenti előterjesztések előzetes megtárgyalására, amit később a kormánypárt is átvett.⁸⁵

Ezt a feladatkiosztást tapasztaljuk például akkor is, amikor egy alkalommal Csernátony interpellált az igazságügy miniszterhez, Tisza és Ghyczy pedig felszólalt a kérdésben.⁸⁶ Más alkalommal pedig Váradynak adott a pártvezetés engedélyt, hogy kidolgozott törvényjavaslatát a párt nevében nyújtsa be a parlamentnek. Várady visszaemlékezésében büszkén írja, hogy a pártvezetés teljes mértékben jóváhagyta az általa készített előterjesztést.⁸⁷ Vécsey szerint a balközépben kellemes, barátságos légkör uralkodott, „a párttagok között pedig kedélyes, barátságos viszony állott fenn. Az idősek, mint Ghyczy Kálmán lekötelező előzékenységet tanúsítottak az olyan fiatal párttagok iránt, mint Vécsey Tamás.”⁸⁸ Azt azonban, hogy komoly fegyelem uralkodott a pártban, jelzi a kormánytisztviselő, tehát Deák-párti Toldy István némileg rosszmájú megjegyzése: „Tisza kiadta a parancsot, Ghyczy megmagyarázta, hogy az a politikai bölcsesség ne továbbja, s a többiek követték.”⁸⁹ Amikor pedig a pártvezetők nem voltak az esemény helyszínén, a párt jelenlévő képviselői magánlevélben azonnal informálták őket a történésekről, amire jó példa Várady Gábor beszámolója Ghyczynek Csengery Antal „kis oldalvágásáról, amit az mért a balközépre a kölcsön meg nem szavazásáért”.⁹⁰

Az országgyűlési választások idején felpezsdültek a vidéki választókerületek is. Minden választókerületben mind a Balközépnek, mind a Deák-pártnak volt választókerületi elnöke, akik felelősek voltak a párt helyi ügyeiért a választások alatt.⁹¹ Az 1872-es választások előtt tartott országos balközépi konferenciára például szerte az országból érkeztek küldöttségek, kifejezve támogatásukat a párt és törekvései irányában.⁹² A Vigadó épületében megrendezett eseményen megjelent több száz résztvevő nagy reményeket keltett a balközép vezetői

⁸² Kozári: *Tisza Kálmán*, 111–112.

⁸³ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 95.

⁸⁴ Vécsey: *Tisza Kálmán*, 62–63.

⁸⁵ Lásd erre: Pesti: *Pártfegyelem a dualizmus kori Magyarországon*, i. m.

⁸⁶ Oláh: *Az 1875-iki fúzió története*, 65., 122.

⁸⁷ Várady: *Hulló levelek*, III. 79.

⁸⁸ Vécsey: *Tisza Kálmán*, 61.

⁸⁹ Toldy: *Öt év*, 205.

⁹⁰ Várady: *Hulló levelek*, III. 131.

⁹¹ Oláh: *Az 1875-iki fúzió története*, 26.

⁹² Szigeti: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”, 252.

körében, azt jelezte számukra, hogy legyőzhetik a kormánypártot a választásokon. A rendezvényen részt vevő balközépi képviselő, Oláh Gyula így számol be a gyűlés hangulatáról: ez „oly népes volt, az ország minden vidékéről oly sok kerületből és oly nagy számmal, nagy csoportokban jöttek fel, saját költségükön az egyes kerületek balközép pártjához tartozó küldöttségek, magán az országos pártértekezleten oly lelkes hangulat uralkodott, hogy ebből a balközép pártban a választások sikerére nézve a legkedvezőbb eredményeket lehetett következtetni”.⁹³ Valójában „Országos Baloldali Konferenciát” hirdettek meg, így számos radikálisabb baloldali küldöttség is érkezett, és csak a határozott ülésvezetéssel, valamint a konferencia gyors berekesztésével tudták elkerülni a Balközép vezetői, hogy a gyűlés szélsőbaloldali rendezvényre alakuljon. Emlékiratában Ghyczy maga is úgy jellemezte a gyűlést, hogy „valóságos szélső bali demonstratio lett”, s amelyen emiatt nagyon rosszul érezte magát.⁹⁴

Ugyanakkor a választási kampányban az ellenzék anyagi forrásait tekintve jelentős hátrányban volt a kormánypárthoz képest, mivel a Balközépnek nem volt pártpénztára, és állami támogatás sem létezett ekkor még. Szintén Oláhtól tudjuk, hogy a párt az 1872-es választás költségeit a Móricz Pál és Tisza László által Brüll Henrik és fia nevű budapesti cégtől felvett, 90 000 forintnyi magánkölcsonból fedezte. A kölcsön visszafizetését pedig úgy oldották meg, hogy minden balközépi képviselőjelölt írásban vállalt kötelezettséget arra nézve, hogy ha képviselővé választják, akkor a félévente esedékes 400 Ft képviselői lakbér-illetményből 100 Ft-ot befizet a pártpénztárba. Végül a képviselők befizetései 20 000 Ft híján fedezték a kölcsönt, a maradékot pedig a párt vagyonosabb tagjai maguk között szétosztva fizették meg.⁹⁵

Szintén a párt anyagi helyzetéről nyerünk információkat a *Hazánk*, illetve a már jóval erősebb befolyású és hosszabb ideig működő *Ellenőr* indításának körülményeiből. A magát a „Balközép közlönye”-ként definiáló *Hazánk* 1868. január 12-i első számának címdalán jelent meg nemcsak a lapot főszerkesztőként jegyző Podmaniczky és a három további vezető munkatárs (Szontágh, aki a tényleges tartalmi szerkesztői munkát végezte,⁹⁶ valamint Ivánka és Várady) neve, hanem az első számban közölték azon további 16 balközépi képviselő nevét is, akik pénzügyileg támogatták a lap elindulását és kiadását, köztük Tisza Kálmán és László, Ghyczy Kálmán, báró Simonyi Lajos, gróf Károlyi Ede és gróf Bethlen István.⁹⁷ A *Hazánk* csak nagyjából két évig állt fenn, majd az 1868-as belső megegyezés után visszaolvadt a *Honba*. Sokkal jelentősebb lap lett azonban a Csernátony által professzionálisan szerkesztett *Ellenőr*, mely számos rovattal és tehetséges újságírógárdával rendelkezett. Egy jelentős politikai napilap indításához azonban komoly összegre, 60 000–80 000 Ft-ra volt szükség, amit szintén a párt tagjai adtak össze.⁹⁸ Az *Ellenőr* kauciójához csak Tisza 2000 Ft-tal, a szükséges összeg egyötödével járult hozzá, a többit a Balközép vezetői fizették.⁹⁹ Csak a lap elindulására ezen felül még összesen 2300 Ft-tal járultak hozzá a párttagok.¹⁰⁰

⁹³ Oláh: *Az 1875-iki fúzió története*, 22. Erről lásd részletesen: Szabó Dániel: *A magyar társadalom*, i. m.

⁹⁴ GKGE 264. A konferencia részletes leírását lásd: Vécsey: *Tisza Kálmán*, 86–87.

⁹⁵ Oláh: *Az 1875-iki fúzió története*, 31–32.

⁹⁶ Szalkay: *A rejtőzködő ember*, 45. Gergely és Veliky szerint előbb Kaas Ivor, majd P. Szathmáry Károly volt a lap tényleges szerkesztője. Szontágh bizonyára a „politikai”, míg P. Szathmáry a „műszaki” szerkesztője volt a lapnak. Gergely–Veliky: *A magyar politikai sajtó története*, 97.

⁹⁷ Kozári: *Tisza Kálmán*, 160.

⁹⁸ Gergely–Veliky: *A magyar politikai sajtó története*, 30., 101.

⁹⁹ Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 205.

¹⁰⁰ Gergely–Veliky: *A magyar politikai sajtó története*, 102.

A *Hazánk*, majd az *Ellenőr* teljes mértékben a párt vezetésének irányítása alatt állt. Különösen az *Ellenőr* közvetlenül Tisza instrukcióinak megfelelően működött, Tisza és Csernátony közvetlen megbeszélésein dőlt el, mi jelenik meg a lapban. Ez bizonyára 1872 után volt leginkább így, amikor Ghyczy már eltávolodott Tisza irányvonalától, és a pártot egyedül Tisza vezette. Sőt nem egyszerűen pártlap volt az *Ellenőr*, hanem kifejezetten Tisza Kálmán személyi politikálását szolgálta. Ekkor születtek azok a nagy cikksorozatok, melyek a párt kormánypárthoz való viszonyát, a lehetséges koalíciót és fúziót, valamint a jövőbeli kilátásokat taglalták. Verhovay Gyula, a szerkesztőség tagja így ír erről később, amikor már nem tartozott a lap munkatársai közé: „Ott voltam a boszorkány konyhában, láttam miként főzik a tompító szereket és kábító italokat, hogyan lesz ezer változat és ezer fondorlat után az elfenntartásból elváltatás, az elváltatásból elfeladás. Ott voltam és láttam minő hatásuk van lapra, pártra és közönségre azon csendes négy szemközi értekezleteknek melyeket minden újabb cikksorozat előtt Tisza Kálmán, a pártvezér és Csernátony Lajos, a lapszerkesztő tartanak.”¹⁰¹ A visszaemlékezések szerint a Deák-párt még jobban olvasta a lapot, mint a balközép, és nagy hatással bírt a politikára.¹⁰² Csengery Antal egy 1869-es levelében említi, hogy az *Ellenőr* csupán egy „kis lap” volt, és valóban, *A Hon* 4000 előfizetőjéhez képest annak alig felével rendelkezett. Ugyanakkor kiváló eszköz volt Tisza és Csernátony kezében például Lónyay miniszterelnök megbuktatásához. Az 1870-es évek elejére Csernátony meghonosította lapjában az adatgyűjtésen alapuló, agresszív, oknyomozó újságírást, csak éppen kizárólag a kormánypárti politikusok ellen használta ezt a fajta zsurnalisztikát.¹⁰³

A két pártvezér feladatmegosztása és személyes viszonya

A két pártvezér egymástól teljesen eltérő természete és személyes tulajdonságai alapvetően befolyásolták, hogy milyen szerepet töltek be pártjukban, illetve milyen szerepet szántak maguknak és vezértársuknak a Balközép működtetésében és vezetésében.

Tisza alapvetően céltudatos, jó szervezőkészséggel és kiemelkedő emberismerettel megáldott politikus volt. Kiváló taktikai érzékkel rendelkezett, nagyon jó szeme volt a politikai irányvonal meghatározására, és mindig jó érzékkel látta meg, ha valamilyen irányban módosításra volt szükség. Lényegében neki volt köszönhető, hogy sok vihar közepette 1866-tól 1875-ig, kilenc éven át fennmaradt és végül hatalomra jutott a Balközép Párt. Ő volt az, aki az 1866-os önálló pártalakulást eldöntötte és véghez vitte, Ghyczy csak utólag fejezte ki egyetértését. Tisza látta be azt is és vitte végig következetesen, hogy a Jókai-frakciónak engedményeket kell tenni a párt egységének megőrzése érdekében. Ezt a lépést már kifejezetten Ghyczy álláspontja ellenére tette meg. Szintén neki köszönhető, hogy az 1872-től támadt nagy viharok Ghyczy övétől eltérő és egyre inkább nyilvánosságban is hangoztatott programja ellenére a párt lényegében megőrizte koherenciáját, és megakadályozta frakciókra történő szétesését. Politikai éleslátásának és kiváló taktikai érzékének köszönhető végül, hogy kívárta a pillanatot, amikor már minden politikai oldal tőle várta a megoldást, így Tisza került a megmentő szerepébe, és meghatározhatta a politikai kibontakozás feltételeit. Tiszát ugyanakkor a kortársak ridegnek, hideg természetűnek és színtelen, kevésbé érdekes szónoknak tartották.¹⁰⁴

¹⁰¹ Idézi: Gergely–Veliky: *A magyar politikai sajtó története*, 103–104.

¹⁰² Móricz: *A magyar országgyűlési pártok*, 83.

¹⁰³ Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 206–207.

¹⁰⁴ Lásd erről például: Kozári: *Tisza Kálmán*, 45., 53., 68.

Tisza helyesen ismerte fel, hogy az egyes személyek milyen jellegű feladatra alkalmasak, ezért mellőzte, illetve csak kisebb, de testhezálló feladatokkal bízta meg – például a szélsőbal és a balközép közti gyakorlati szintű választási viták rendezésével – a nagyhangú, erőteljes, sokszor bántó stílusú, ugyanakkor a vezérségre erősen aspiráló Nyáry Pált.¹⁰⁵ Hasonlóan a szélsőbal számára hiteles, de a Balközéphez hű Váradyt küldte a szélsőbal tanácskozásaira, jó szemmel látta meg Móriczban a hozzá hűséges pártszervezőt, ahogy Csenátonyban és P. Szathmáry Károlyban is a kiváló zsurnalistát és lapszerkesztőt.

Legjelentősebb és legnagyobb súlyú személyi döntése azonban kétségtelenül Ghyczy Kálmán megnyerése volt. Ghyczy nagy tekintélyű, tapasztalt politikus volt már 1866-ban is, aki ráadásul nem volt hataloméhes, és nem vágott pártvezetői babérokra. Kiváló ülésvezető, éles eszű törvényismerő és tájékozott szakpolitikus volt, különösen jogi és pénzügyi kérdésekben. Emellett becsületes, lojális és korrekt ember, valamint kiváló, klasszikus értelemben vett szónok. Negatív tulajdonságai közül különösen aggodalmaskodó természete, bizonytalankodó hozzáállása érdemel említést, ami azonban lelkiismeretességgel és precizitással társult. Természetére nézve jóval melegebb, udvariasabb és közvetlenebb volt, mint a sokak által ridegnek és hideg természetűnek tartott Tisza.

Tiszának azért is eshetett a választása Ghyczyre mint pártvezér társra, mert különösen a kiegyezés bonyolult közjogi kérdéseinek megtárgyalása idején egy Deákhhoz hasonló kaliberű, nagy tekintélyű politikusra volt szüksége. A kortársak is egyetértettek abban, hogy Ghyczy Deákhhoz mérhető személyiség volt: Toldy egyenesen azt írja róla, hogy „Ghyczy neve kölcsönzé a baloldalnak azon súlyt és tekintélyt, mellyel bírt”,¹⁰⁶ míg a szintén Deák-párti Szász szerint „Deáknak, ész modor, hatás tekintetében sokkal inkább Ghyczy felel meg”,¹⁰⁷ sőt „ha nem épen Ghyczy vagy Deák [szólal fel], a nagyobb rész azt alig hallgatja”.¹⁰⁸ Gratz Gusztáv is megállapítja, hogy Ghyczyt Deák után a legkiválóbb tekintélynek tartották a képviselők között.¹⁰⁹ A Deák-párti képviselők is tisztában voltak Ghyczy súlyával: ha ő vagy Tisza szólalt fel, a Deák-párti képviselők általában átadták a felszólalás jogát Deáknak, hogy ő ellenesúlyozza az előtte felszólalók hatását.¹¹⁰

Ghyczy visszaemlékezésében őszintén beszél a pártvezérség kérdésről: „A párt vezérei ketten voltunk, Tisza Kálmán és én. Én azonban valóság szerint csak nominalis vezér és tanácskozási elnök voltam, a valóságos vezér nagyobb befolyásánál és határozottságánál fogva Tisza Kálmán volt kezdet óta. Ezen vezéri dualismus mindazonáltal a párt összetartására szükséges volt, mert a párt két elemből állván, a mérsékeltettek inkább reám, a túlzók inkább Tiszára hallgattak és Tiszának akkori hideg, zárkózott magaviselete mellett, az én conciliansabb modorom az ellentétek kiegyenlítésére többször hathatott is. Szerencsések voltunk ezen több évig tartó vezéri dualismusban abban, hogy ketten folyvást jó egyetértésben voltunk – eltérő nézeteinket – egy-két esetet kivéve, mindig többnyire előzetesen kiegyenlítettük. Hogy azonban nekem többször kellett engednem, mint Tisza engedett, azt nem tagadhatom.”¹¹¹

¹⁰⁵ Nyáryt ugyanakkor erőteljes és hangos megnyilvánulásai miatt mindig hallgatók és csodálók köre vette körül a pártkörben. Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 40–41.

¹⁰⁶ Toldy: *Öt év*, 259.

¹⁰⁷ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 42.

¹⁰⁸ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 44.

¹⁰⁹ Gratz: *A dualismus kora*, I. 36.

¹¹⁰ Móricz: *A magyar országgyűlési pártok*, 19.

¹¹¹ GKGE 196–197.

Tisza valóban erőteljesen hatott Ghyczyre, méghozzá nagy ügyességgel mindig azokat a hírokat pengette meg pártvezértársa lelkében, amelyekre az éppen akkor fogékony volt. Mindig tisztelettel beszélt Ghyczyvel, elismerte tapasztalatát és idősebb korát, a hozzá írt levelei is mindig a tisztelet hangján szóltak, „Igen tisztelt barátomnak” szólította, és mindig kikérte véleményét, nem utasította vagy parancsolgatott neki.¹¹² Ghyczy tulajdonképpen már 1867 végétől, a Jókai-frakcióval való csatározástól fogva elbizonytalanodott abban, hogy a balközépben kell-e működnie, és időről időre felmerült benne a politikától való visszavonulás gondolata. Tiszának óriási szerepe volt abban, hogy 1867 és 1873 között a pártban tudta tartani Ghyczyt, sőt elérte, hogy sokáig a pártelnöki tisztséget is betöltse. Tisza hol meggyőzéssel, szép szóval igyekezett Ghyczyt eltántorítani a visszavonulástól, hol egyenesen Ghyczy hazaszeretetére apellált. Ilyen eset volt 1868 szeptemberében, amikor Ghyczy a bihari program miatt akart lemondani, és Tisza kijelentette, hogy visszavonulásával nemcsak a balközépnek, hanem a hazának is árt, amely nem nélkülözheti Ghyczy munkáját.¹¹³ Volt, amikor Ghyczy hiúságára épített, 1869 tavaszán, a független bíróságokról szóló törvény vitája során például azt írta Ghyczynek, hogy „alig van valami, amit kevesebb ember értene az országban”, mint a független bíróságok kérdése.¹¹⁴ Ebben a levelében pátosszal telve szívből jövő köszönetét fejezte ki Tisza a bizalomért, hogy előzetesen megküldte neki beszédét a főszámvévőszék kérdésében, „távolállva azon nevetséges önhittségtől”, hogy az ő jóváhagyása lenne szükséges Ghyczy beszédének kiadásához, s a közjóra hivatkozva kérte, minél előbb jelentesse meg azt.¹¹⁵ Amikor pedig már úgy látta Tisza, hogy pengeélen táncol Ghyczy pártban maradása 1871-ben, könyörgőre fogta, kijelentve, hogy nem nagyon kellemes országgyűlési működésében „fő támasza, erősítője és öröme” vész el, ha Ghyczy nem lesz ott, és kifejezte reményét, hogy „a küzdelmet, melyet melletted kezdettem meg, vezetésed alatt fogom még igen sokáig folytathatni”.¹¹⁶ Különleges eszközökkel is élt Tisza a Ghyczyre való szelíd nyomásgyakorlás során. Amikor Ghyczy 1872. március 13-án az országgyűlés végén, a párt gyűlésén váratlanul bejelentette, hogy nem kíván újra képviselő lenni, bizonyára Tisza és Móricz ráhatására balközépi körök és egyesületek levéláradatot zúdítottak Ghyczyre az ország legkülönbözőbb pontjairól, arra biztatva elnököket, hogy vállaljon továbbra is képviselőiséget, és ne lépjen ki a pártból. Összesen huszonzét ilyen levélről tudunk, amit Ghyczy sem vélt véletlennek, ezért levélben köszönte meg Móriczknak a bizalmi nyilatkozatokat, mivel tudta, hogy „magoktól az effélék nem teremnek”.¹¹⁷ Tiszáék persze tagadták szerepüket a dologban.¹¹⁸

Ghyczy önmaga, ahogy az őt ismerők is, tisztában volt azzal, hogy nem alkalmas politikai vezérnek. Egy alkalommal, amikor a pártkörben generálisnak nevezték, tiltakozott ez ellen, mondván, „az nem én vagyok, az Tisza Kálmán, én csak verekszem mellette, ahogy bírok”.¹¹⁹

¹¹² Kozári: *Tisza Kálmán*, 57.

¹¹³ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Geszt, 1868. december 21. MTAKIK Kt. Ms 4852/125.

¹¹⁴ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Geszt, 1869. március 25. MTAKIK Kt. Ms 4852/126.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Geszt, 1871. június 23. MTAKIK Kt. Ms 4852/142.

¹¹⁷ Ghyczy Kálmán levele Jókai Mórhoz. Kisigmánd, 1872. május 9. Jókai Mór levelezése II. 409–411.; Ghyczy Kálmán levélfogalmazványa Tisza Kálmánhoz. Kisigmánd, 1872. május 12. MTAKIK Kt. Ms 4852/546.; Ghyczy Kálmán levele Móricz Pálhoz. Karlsbad, 1872. május. 22. Közli: Móricz: *A magyar országgyűlési pártok*, II. 23.

¹¹⁸ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. 1872. május 21. MTAKIK Kt. Ms 4852/149.; Móricz Pál levele Ghyczy Kálmánhoz. 1872. máj. 24. MTAKIK Kt. Ms 4851/556.

¹¹⁹ Oláh: *Az 1875-iki fúzió története*, 185.

Ghyczy nem gyűjtött maga köré követőket, nem szervezett táborot híveiből, sokkal szerényebb alkat volt. Egy kortárs így jellemzi: „Ghyczy hallgatag, igénytelen alak, ki többnyire csöndesen jó s megy, ritkán hív félre valakit egy szóra, maga körül csoportot soha sem gyűjt s nem hagy gyülekezni.”¹²⁰

Tisza és Ghyczy pártvezetői szerepének alakulásában megállapítható, hogy kezdetben, főként 1866–1867-ben Ghyczy állt inkább az előtérben, szakértelme és tapasztalata dominált. Például a tizenötös bizottságban, majd ezt követően a kvótabizottságban, sőt az első delegációban is főként ő képviselte a balközépet, s eközben szoros baráti és munkakapcsolatban állt Deák közeli barátjával és a Deák-párt egyik központi politikusával, Csengery Antallal, akivel sokszor megvitatták a legfontosabb kérdéseket. Csengery többször elsőként Ghyczynek mutatta meg fogalmazványait, és sok időt töltöttek együtt, együtt ebédeltek vagy kocsikáztak is a közösügyi delegáció első tárgyalásának szüneteiben.¹²¹ Tisza, bár megválasztották tagnak, és kezdetben a párt is támogatta a delegációban való balközépi részvételt, jó taktikai érzékkel nem vett részt a delegáció bécsi ülésein, Ghyczynek azonban ezt egészségügyi okokkal indokolta.¹²² Így Tisza a párt baloldali lázadó frakciója előtt úgy tűnhetett fel, mint aki nem támogatja a delegáció munkáját. Valójában végig kapcsolatban állt Ghyczyvel, aki részletesen informálta őt az eseményekről. Csak akkor vette át Tisza a balközépi delegációban résztvevők vezetését és konfrontálódott a továbbiakban az együttműködés helyett, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a párt baloldalával kötött kompromisszumként el fogják utasítani a delegáció intézményét, és kilépnek abból.¹²³

1868–1869-től hozzávetőleg 1871-ig azonban már Tisza politikai irányítása vált hangsúlyossá, bár továbbra is szorosan együtt dolgoztak Ghyczyvel, felváltva voltak jelen a képviselőházban és a fontos üléseken. Tisza például egy alkalommal, amikor sürgősen Debrecenbe kellett utaznia, kifejezetten kérte Ghyczyt, hogy üzenjen azonnal, ha megjött Pestre, hogy ő elmeheessen, mert Ghyczy érkezése előtt Tisza nem akar elmenni.¹²⁴ Ghyczy a többi balközéppel együtt kénytelen volt a párt irányvonalának módosítása következtében kilépni a delegációból, valamint szintén politikai okokból ott kellett hagynia 1869 novemberében a jegybankról alig egy hónapja tárgyaló bizottságot is.¹²⁵ Tisza és Ghyczy egymásnak megküldték cikkeiket azok közlése előtt, és kikérték a másik véleményét. Ghyczy 1870-től Deákkal és Csengeryvel került egy parlamenti osztályba, és közösen dolgoztak például a községi önkormányzatok jogi szabályozásának kialakítása ügyében.¹²⁶ Tisza és Ghyczy között, mondhatjuk, baráti kapcsolat alakult ki, együtt dolgoztak, és az esetleges nézetkülönbségeket át tudták hidalni. Az egymás között váltott levelekben nemcsak politikáról, hanem gazdálkodásról, időjárásról, sőt egy alkalommal Tisza Kossuth-tal kapcsolatos álmáról is szó esett.¹²⁷

¹²⁰ Szász: *Egy képviselő napló-jegyzetei*, 41.

¹²¹ Lásd erre: *A kvótaügy története*. Bécs, augusztus 8. CSHI 40., 100.; Samu Nagy: *A háttérember*, 242., 358.

¹²² Tisza egy nyakán lévő gennyes kelés elhúzódó kezelésére hivatkozott. Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Bakta, 1868. január 19. MTAKIK Kt. Ms 4852/123.

¹²³ A balközép 1868. november 10-én jelentette be, hogy kilép a delegációból, a birodalmi miniszteri megnevezés törvénytörtő használatára hivatkozva. A képviselőházi vitát erről ismerteti: Kónyi: *Deák Ferencz beszédei*, 1. kiadás VI. 61–83.

¹²⁴ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Pest, 1870. május 4. MTAKIK Kt. Ms 4852/137.

¹²⁵ KH Napló 1869. III. 356. (74. országos ülés, 1869. november 26.)

¹²⁶ Samu Nagy: *A háttérember*, 462. Ekkor még sorsolással osztották be a képviselőket egy-egy osztályba, ahol a parlamenti tárgyalás előtt folyt a jogszabályok előkészítése.

¹²⁷ Lásd ezekre: Tisza Kálmán levelei Ghyczy Kálmánhoz. Geszt, 1870. augusztus 28., szeptember 16., szeptember 26. MTAKIK Kt. Ms 4852/138–140.

1871 körül, ahogy Ghyczy egyre erősebben hangsúlyozta a közjogi rendszer támadásának szükségtelenségét és a kormánypárttal való együttműködés fontosságát, korábban szoros kapcsolatuk meggyengült. Tisza egyre inkább Móricz Pálra és Csernátonyra támaszkodott a párt ügyeinek megbeszélésében, és 1873-ban már az is előfordult, hogy Tisza azt sem tudta pontosan, hogy Ghyczy merre van éppen, és azt kérte tőle, hogy írja meg, hol tartózkodik, és mik a terve. ¹²⁸ Toldy némi gúnnyal így fogalmazott a kettejük közötti viszony megváltozásáról: „Kezdetben Ghyczy bírt kora és terjedt tudományánál fogva nagyobb tekintéllyel a baloldalon. Utóbb együtt ültek kétfejű sasként a párt nyakán. Az országgyűlés vége felé, bár a viszonyok külsőleg ugyanazok maradtak, Tisza mindinkább fölibe kerekedett Ghyczynek hatalom dolgában.” ¹²⁹ Ugyanakkor Tisza megbizonyosodhatott arról, hogy Ghyczy nem tárgyal a Deák-párttal a háta mögött, mivel Ghyczy nem volt hajlandó az őt megkereső kormánypárti Lónyay Menyhérttel és balközépből korábban kilépett Keglevich Bélával tárgyalni, és azt kérte tőlük, először közöljék Tiszával szándékaikat. ¹³⁰ Tisza megköszönte ezután Ghyczy lojalitását, mivel bebizonyosodott, hogy „hátszegett titkos összeegyeztetésre bírható nem vagy”. ¹³¹ Ghyczy pedig nem sokkal korábban úgy fogalmazott, hogy hétéves közös működésük alatt „barátságuk kiállta a tűzpróbát”. ¹³²

Ghyczy lojalitása akkor sem gyengült Tisza irányába, amikor törésre vitte a dolgot, és kilépett a Balközépből 1873-ban. A kormányválság idején, már a pártból kilépett balközépként, erősen érvelt mind a Szláv József miniszterelnökkel, mind az uralkodóval való tárgyalás alatt Tisza miniszterelnöki alkalmassága mellett. Szláv előtt kijelentette: Tisza becsületes, népszerű, tekintélyes, „amihez hasonló nincs”, s olyan fából való, akiből jó miniszterelnök lehet, csak „bogarai vannak” (azaz nem ígéri meg, hogy miniszterelnökként nem fog a kiegyezés megváltoztatására törekedni). ¹³³ Ferenc József előtt pedig eminens talentumnak, nagy munkabírásúnak, szorgalmasnak, tevékenynek, bátornak, szónoki tehetségűnek és az akadályok legyőzésében erős akarátúnak írta le őt. Az új párt, a Középpárt megalakításakor is aggályosan ügyelt, hogy Tiszát ne bántsa meg, ezért azt kérte híveitől, hogy semmilyen bíráló megjegyzést ne tegyenek Tiszára és a Balközépre. Korábbi pártjának vezetői előtt is megjelent Ghyczy, és közölte, hogy az új kormányban felelősséget csak a tárcájáért visel, a kormány egészének tevékenységéért nem. Pénzügyminiszteri kinevezése előtt, az uralkodónál tett látogatása utáni nap reggel Ghyczy felkereste Tiszát, és mint barátjától megkérdezte, hogy vállalja-e a pénzügyminiszterséget. „Tisza láthatta nagy megilletődésemet, mert könny is volt a szememben, azt mondotta, hogy fogadjam el” – számolt be erről Ghyczy. ¹³⁴

Tisza ugyanakkor nem volt ilyen nagylelkű Ghyczyvel szemben, mert az 1875-ös költségvetés tárgyalásakor erősen támadta az előterjesztő Ghyczy pénzügyminisztert, teljesen sikertelennek minősítve tevékenységét. ¹³⁵ Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy Tiszának ekkor politikai szempontból be kellett bizonyítania és hangoztatnia, hogy a kormány munkája

¹²⁸ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Drezda, 1873. szeptember 19. MTAKIK Kt. Ms 4852/163.

¹²⁹ Toldy: *Öt év*, 101.

¹³⁰ A megkeresésről lásd részletesen Szigeti: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”, 258.

¹³¹ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Geszt, 1872. június 26. MTAK Kt. Ms 4852/150. Ismerteti GKGE 272.

¹³² Ghyczy levélfogalmazványa Tiszának. 1872. május 12. MTAKIK Kt. Ms 4852/546. Mivel levélfogalmazványról van szó, nem biztos, hogy mindezt ugyanígy Tiszának is leírta, viszont sorai hűen tükrözik Ghyczy akkori gondolatait.

¹³³ Kozári: *Ghyczy Kálmán naplója*, 109–111.

¹³⁴ GKGE 387.

¹³⁵ M. Kondor: *Az 1875-ös pártfúzió*, 132–133.

sikertelen, annak érdekében, hogy elérhesse célját, a kormányra kerülést és az új pártalakulást, amit ő vezényelhet le. Az, hogy emögött nem bizalomvesztés volt Tisza részéről, hanem politikai taktika, mutatja, hogy az új, általa vezetett kormányban Tisza Ghyczynek ajánlotta fel az igazságügyi tárcát, amit ugyan Ghyczy visszautasított, de a képviselőház elnöki posztját elfogadta, így további négy évig, 1879. áprilisi lemondásáig továbbra is szoros politikai szövetségesként működött együtt az új miniszterelnökkel, Tisza Kálmánnal.¹³⁶ Tisza ezután sem feledkezett meg régi harcostársáról, és felajánlotta számára 1885-ben a felsőházi tagságot, biztosítva régi barátját, hogy nem feltétele a tisztségnek a kormány politikájával való egyetértés, és nem fog terhes munka hárulni rá.¹³⁷ Ghyczy elfogadta a posztot, és 1888-as haláláig a felsőház – ugyan nem tétlen, mert több pénzügyi és gazdasági javaslatot kidolgozott ez idő alatt, amit a kormány végül nem tárgyalt meg – tagja maradt.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Ghyczy Kálmán kéziratos emlékirata. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (GKE MTAKIK Kt.) Ms 4851/1.
- Ghyczy Kálmán gépelt emlékirata kézirásos jegyzetekkel. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára. (GKGE MTAKIK Kt.) Ms 4856/79.
- Ghyczy Kálmán levelezése. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára. (MTAKIK Kt.) Ms 4851., 4852., 4856.
- Ghyczy Kálmán levelei, beszédei és röpirata. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. (OSZK Kt.)

Nyomtatott források

- Az 1869-ik évi ápril 20-ra összehívott országgyűlési képviselők betűsoros Név és Lakjegyzéke.* Összeáll. és kiadta: Bojthor Endre. Pest, 1872. Országos Széchényi Könyvtár Plakát és Aprónyomtatványtára. (OSZK PAT.)
- Az 1872-ik év szept hó 1-ső napjára összehívott országgyűlési képviselők betűsoros Név és Lakjegyzéke.* Pest, 1873. (OSZK PAT.)
- A képviselőház üléstermének tervrájza.* Szerk.: Futtaky Gyula. [1874.] (OSZK PAT.)
- Az 1875-ik év augusztus 31-ik napjára összehívott országgyűlési képviselők betűsoros Név és Lakjegyzéke.* Budapest, 1875. (OSZK PAT.)
- Csengey Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Bev.: Br. Wlassics Gyula, közzétette: Dr. Csengery Lóránt. Budapest, 1928. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek.) (CSHI)
- Deák Ferenc beszédei.* Kiadja Kónyi Manó. 2–6. kötet. 1848–1873. Budapest: Franklin, 1886–1898. (1. kiadás)
- Deák Ferenc beszédei.* Kiadja Kónyi Manó 2. bővített kiadás. 2–3. kötet. 1842–1866. Budapest, 1903.
- Jókai Mór levelezése (1860–1875).* Jókai Mór összes művei, levelezés II. S. a. r.: Oltványi Ambrus, szerk.: Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Budapest, 1975.
- Kákay Aranyos: *Országgyűlési fény- és árnyképek.* Pest, 1861.
- id. Kákay Aranyos: *Újabb árny- és fényképek.* Pest, 1866.
- Kákay Aranyos N. 3. [Mikszáth Kálmán]: *Még újabb fény- és árnyképek.* Budapest, 1878.

¹³⁶ Ghyczy a kormány keleti politikája miatt mondott le. Elnökségről való lemondását április 2-án olvasták fel a Házban. KH Napló 1878/81. V. 165. (1879. ápr. 2. 104. országos ülés); lásd még: GKGE 338.

¹³⁷ Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánhoz. Budapest, 1885. május 19. MTAKIK Kt. Ms 4852/186/a.

- Kecskeméthy Aurél naplója (1851–1878). Kiadja Rózsa Miklós. Budapest, 1909. *Képviselőházi Naplók* 1861., 1865/68., 1869/72., 1872/75., 1875/78., 1878/81. (KH Napló)
- Madarász József: *Emlékirataim (1831–1881)*. Budapest, 1883.
- Mérei Gyula: *A magyar politikai pártok programjai (1867–1918)*. Budapest, 1971.
- Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc (összegyűjt., vál., szerk.): *Magyarországi pártprogramok, 1867–1919*. Budapest, 2003.
- Móricz Pál: *A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák- és a balközéppártok egybeolvadásáig (1867–1874)*. Budapest, 1892.
- Oláh Gyula: *Az 1875-iki fúzió története*. Budapest, 1908.
- Podmaniczky Frigyes br.: *Naplótöredékek. 1824–1887. 3. kötet. 1850–1875*. Budapest, 1888.
- Szász Károly: *Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. december 10-én megnyílt országgyűlés alatt*. Pest, 1866.
- Szathmáry Károly: *Emlékeim (1831–1891)*. Szilágyosmlyó, 1884.
- Toldy István: *Öt év története (1867–1872)*. Budapest, 1891.
- Várady Gábor: *Hulló levelek. 3. füzet. Máramaros, 1892, 1894–1895*.
- A Hon, 1865–1875.
- Ellenőr, 1869–1875.
- Hazánk, 1868–1869.
- Pesti Napló, 1865–1875.

Szakirodalom

- Bekszics Gusztáv: *A Szabadelvű párt története*. Budapest, 1907.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Budapest, 1999.
- Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2016.
- Cieger András: *A politika forgószínpadán. Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875)*. Századok, 133. évf. (1999) 3. sz. 463–496.
- Cieger András: *Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában*. Múltunk, 45. évf. (2000) 3. sz. 3–51.
- Cieger András: *A bizalmatlanság kora. Lónyay Menyhért a kormány élén*. Századok, 135. évf. (2001) 1. sz. 61–102.
- Cieger András: *Árny- és fényképek. Lónyay Menyhért személyisége*. Aetas, 17. évf. (2002) 2–3. sz. 36–54.
- Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok*. Budapest, 2008.
- Cieger András: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában I. A képviselőház*. Budapest, 2021.
- Deák Ágnes: *„Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után*. In: Molnár András (szerk.): Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873. Zalaegerszeg, 2004. 261–321.
- Gergely András – Veliky János: *A politikai sajtó története 1867–1875*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története* II/2. 1867–1892. Budapest, 1985. 29–162.
- Gerő András: *Az elsőpró kisebbség*. Budapest, 1988.
- Gerő András: *A Deák-párt és a politikai rendszer változása*. Világosság, 34. évf. (1993) 8–9. sz. 50–60.
- Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. 1–2. kötet*. Budapest, 1992. (reprint)
- ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Budapest, 2015.
- Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék*. Budapest, 1911.
- Kozári Monika: *Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 1. sz. 99–124.
- Kozári Monika: *A Balközép Párt válsága 1867–68-ban. („A Hon” és a „Hazánk” sajtóvitája, valamint Tisza Kálmánnak Ghyczy Kálmánhoz írt levelei alapján)*. Századok, 131. évf. (1997) 3. sz. 723–760.
- Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003.

- Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, 1986.
- M. Kondor Viktória: *Az 1875-ös pártfúzió*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 11.) Budapest, 1959.
- Máriássy Béla: *A szabadelvűség múltja, jelene és jövője*. Budapest, 1896.
- Pesti Sándor: *Pártfegyelem a dualizmus kori Magyarországon*. Századvég új folyam 14. sz. 1999. ősz 55–77.
- Samu Nagy Dániel: *A háttérember. Csengery Antal politikai és közéleti pályája*. Budapest, 2022.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszüjtán (1860–61)*. Budapest, 1967.
- Szabó Csilla: *A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a 48-as Párt megalakulása*. Századok, 133. évf. (1999) 3. sz. 519–541.
- Szabó Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus idején*. Történelmi Szemle, 34. évf. (1992) 3–4. sz. 199–230.
- Szalkay Katalin: *A rejtőzködő ember. Szontágh Pál élete és kora*. Budapest, 2018.
- Szigeti István: *Az aggodalmaskodó politikus*. In: Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. Rendi társadalom – Polgári társadalom 11. Szerk.: Sasfi Csaba. Esztergom, 2000. 53–67.
- Szigeti István: *Ghyczy Kálmán és a mérsékelt irányzat a Balközép pártban (1867–1874)*. In: Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon. Szerk.: Pajkossy Gábor. Budapest, 2000. 83–97.
- Szigeti István: *Ghyczy Kálmán*. In: Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk.: Pálmány Béla. Budapest, 2002. 297–301.
- Szigeti István: *Ghyczy Kálmán és a kiegyezés ügye*. Kút, 5. évf. (2006) 2–3. sz. 69–114.
- Szigeti István: *Az államcsőd árnyékában. Ghyczy Kálmán pénzügyminiszter és az 1874. évi kölcsön felvétele*. Történelmi Szemle, 49. évf. (2007) 4. sz. CD melléklete (A Lajtán innen és túl. Elektronikus tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára.) 275–301.
- Szigeti István: *Kisigmándtól a Felsőházig. Ghyczy Kálmán (1808–1888) útja a nagypolitikába*. Limes, 20. évf. (2007) 4. sz. 105–120.
- Szigeti István: *„Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni.” Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888)*. Budapest, 2012.
- Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848 bis 1892*. München, 1973.
- Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdése*. Budapest, 1967.
- Vécsey Tamás: *Tisza Kálmán (Politikai és publicisztikai tanulmány)*. Celldömölk, 1931.
- Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. 1–3. kötet. Budapest, 1910.

ISTVÁN SZIGETI

*The Dual Leadership of the Two Kálmáns.
Kálmán Tisza And Kálmán Ghyczy as Heads of the Left Centre Party
Between 1866 and 1875*

This study examines a unique formation in the Hungarian political system, the Left Centre party, as well as the interesting relationship of its leaders, Kálmán Tisza and Kálmán Ghyczy. After discussing the party's origins, foundation, and its position in the political landscape, the inner workings, subfactions, and the various stages of the Left Centre's political history will be detailed. Following this, the two party leaders are introduced, and not only their respective roles in the party, but their personal character, motivations, and the nature of their cooperation are also discussed. Our aim is to investigate the various aspects and changes in their relationship in light of the historical events of the time, and to present the political,

personal and psychological factors that affected the development of this relationship. Another important question is how the relationship of the two leaders and the nature of their cooperation influenced the party and its changing goals, and how it led to the great party merger of 1875, that was not only the end of the nine year history of the Left Centre that formally started in 1866, but also the beginning of a new chapter in the political life of the Dual Monarchy that started with the Austro-Hungarian Compromise.

DEÁK ÁDÁM

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 77–92.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.77-92

www.aetas.hu

Csanád vármegye nemessége és tisztikara 1820–1848 között

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy felvázoljam Csanád vármegye tisztikarát, tisztújításait és nemességét az 1820–1848 közötti időszakban. A Helytartótanács az 1819-ben és 1821-ben kiadott rendeletében szabályozta, hogy a megyei tisztújításokon a közfelkiáltás helyett az egyenkénti szavazást kell alkalmazni, s minden tisztújítás előtt össze kell írni a szavazó nemességet, amivel a tapasztalt visszaélésekre, rendbontásokra és kicsapongásokra kívánt reagálni. A vármegyék azonban tiltakoztak, úgy vélték, a központi szabályozás sérti az ország alkotmányát és a nemesi jogokat, hiszen alapvetően minden vármegye maga szabályozta, hogyan bonyolítja le a tisztújítást. Ez a szabályozási kísérlet adja vizsgálatom kiinduló időpontját, annak záró időszaka pedig 1848 tavasza, amikor az utolsó rendi országgyűlést bezárták, és az áprilisi törvényeket kihirdették.

Csanád vármegye Arad, Békés, Csongrád és Torontál vármegyék között terült el, a Magyar Királyság egyik legkisebb vármegyéje volt, mindössze 1714 km² területtel. Székhelye 1720 óta Makó volt. A 19. század első felében három járásra oszlott: a makói, a battonyai és a nagylaki járásra. 1842-ben megszervezték a palotai kerületet. Ettől kezdve két járást tartottak nyilván, a makóit és a battonyait. A makói alá rendelték a nagylaki, a battonyai alá a palotai kerületet. Ez a közigazgatási beosztás egészen 1849 novemberéig állt fenn, amikor megszüntették a palotai kerületet, és visszaállították a három járást. A lakosság három mezővárosban, hat faluban és huszonnégy pusztán élt, a többség földműveléssel, dohánytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozott. A vármegye földterületeinek nagy részét a királyi kamara és a csanádi püspökség birtokolta. Fónagy Zoltán a Mária Terézia úrbéri rendeletének kiadása (1767) után készült összeírásokat megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Csanád vármegyében a területek 70,6%-a (32 548 hold) a királyi kamara, 26,3%-a (12 115 hold) a katolikus egyház tulajdonát képezte, emellett voltak magánföldesúri birtokok körülbelül 3% (1406 hold) arányban.¹ Csanád vármegye lakosság száma a törökök kiűzése után folyamatosan növekedett. 1710 körül nagyjából 2500 lakosa volt. Palugyay Imre adatai szerint 1780-ban már 19 320 főt, 1805-ben 34 477 főt, az 1828. évi összeírás alkalmával 62 114 főt jegyeztek fel.² Az 1784–1787. évi népszámlálás alapján pedig Csanád vármegye lakossága 1785-ben 23 757 főt, 1786-ban 24 207 főt, 1787-ben 26 141 főt tett ki.³ Fényes Elek szerint 1839-ben 67 736, 1842-ben 69 162, 1846–1847 körül 75 372 lakossal számolhatunk. 1845-ben 2416 főre tette a nemesség teljes létszámát. A Csanád vármegyei nemesség aránya a teljes lakossághoz viszonyítva körülbelül 3,2% volt Fényes adatai alapján. Szintén Fényes

¹ Fónagy: *Nemesi birtokviszonyok*, 1148–1149.

² Ifj. Palugyay: *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása*, IV. 66., 143.

³ Dányi–Dávid (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás*, 52.; Dányi–Farágó–László (szerk.): *II. József népszámlálásának*, 90., 95.

szerint 45 849 magyar, 20 056 román, 5809 szlovák, 2180 német és 1478 zsidó élt a vármegyében. Vallási megoszlást tekintve 32 421 római katolikus, 2123 görög katolikus, 7110 evangélikus, 13 838 református, 18 857 ortodox és 1478 zsidó vallású lakost tartottak számon.⁴

A vármegyei tisztújításokon egyre gyakoribbak voltak a kicsapongások, rendbontások, ezért az 1819. február 16-án kiadott helytartótanácsi rendelet (4390. sz.) szerint, ahogy arról már szó esett, nem közfelkiáltással, hanem egyenkénti szavazattal kellett dönten. Ez biztosíthatta a kismemesek túlsúlyát, amitől a kormányzat azt remélhette, hogy szavazataikat a kormányzat támogatására fel lehet majd használni. Utasításba adta a rendelet azt is, hogy csak olyan szavazhasson, aki jogosult arra, ezért minden tisztújítás előtt össze kellett írni a vármegyék területén élő nemességet.⁵ Szerencsés módon szinte hiány nélkül megtalálhatók a makói levéltárban a Csanád megyei tisztújítások során összeírt nemességi lajstromok, kivéve az 1820. és 1840. évit, mert azok hiányosan maradtak ránk.

1823-ban 314 nemest, 1829-ben 425 nemest, 1832-ben 535 nemest, 1836-ban 666 nemest, 1842-ben 634 nemest, 1845-ben pedig 643 nemest jegyeztek fel. Ezek a számok azonban csak hozzávetőlegesek, mivel gyakoriak az áthúzások, utólagos beírások. Egyes családok esetén nem minden tagot neveztek meg név szerint. 1842-ben például a Kállay családtagokat (29 főt) felsorolták, 1845-ben viszont már csak annyit jegyeztek fel összefoglalóan, hogy „Kállay család”. Ezt figyelembe véve a nemesség összlétszáma nem 643, hanem 672 körül mozgott ekkor. A legtöbb szavazó nemest Makón írták össze, 1836-ban 170 főt, 1840-ben 185 főt, 1842-ben 179 főt (de a kihúzások, átírások nyomán körülbelül 174 fő maradt), 1845-ben pedig 196 főt.⁶ A szavazati számok ismeretének hiányában nehéz megállapítani, hogy pontosan hányan vettek részt a tisztikarok megválasztásában. Csupán egy adat maradt fent 1845-ből, amikor 351 szavazatot rögzítettek a másodalispán megválasztása során, ehhez képest körülbelül 672 nemest írhattak össze, azaz az összeírtak 52,2%-a élt szavazati jogával. Ebből az egy adatból azonban nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Sajnos az eddigi kutatások alapján nehéz e tekintetben összehasonlítást tenni más vármegyékkel, mivel vagy a nemesi összeírások hiányoznak, vagy a szavazatok pontos számát nem rögzítették. Molnár András az 1834-es zalai tisztújítás kapcsán megjegyzi, hogy az alispán választásakor 4629-en szavaztak, s ekkor 6006 szavazót írtak össze (ez ott az egyetlen teljesen fennmaradt összeírás). Ez alapján a nemesek 77,1%-a szavazott.⁷ Természetesen azt még kevésbé tudhatjuk, hogy az országgyűlési követválasztások alkalmával, illetve a követutasítások elfogadásaikor hány fő volt jelen a megyegyűléseken.

A Helytartótanács 1819-es rendeletével megnyílt az út a korteskedés, etetés-ítás felé (ami azonban nem volt új keletű dolog), amit a bécsi udvar és a konzervatívok épp úgy kihasználtak, mint a liberális ellenzékiek. Dobszay Tamás hangsúlyozza, hogy a kormányzat ezzel a rendelettel mindenekelőtt a meglévő zavarokra kívánt reagálni, ugyanakkor hozzátette, hogy a kormányzat a közhatalom nyomását és az államjövendelmek eszközeit használta

⁴ Fényes: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja*, IV. 142–153.; Fényes *Magyarország leírása*, I. 352–356. A Kovacsics József által szerkesztett *A történeti statisztika forrásai* című könyv adatai szerint Csanád vármegye lakossága 1777–1846 között 18 632 főről 78 740 főre emelkedett. Kovacsics (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*, 388–389. 8/a táblázat; lásd még: Oltvai: *A Csanád vármegyei telepés községek*, 92.

⁵ Soós: *Választások Magyarországon*, 66.

⁶ MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. b. 94. d. 318/1823., 121. d. 540/1829., 140. d. 1870/1832., 194. d. 1918/1842., 219. d. 3084–3085/1845.; MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. d. 2. d. 820/1836., 725/1840., 1917/1842., 1919/1842.

⁷ Molnár: *Zala megye reformkori tisztújításai*, 23–25.

fel a korrupcióra, míg az ellenzék a maga erejére volt utalva.⁸ Soós István is úgy látta, hogy a kormányzat elsődleges célja a rendelettel az volt, hogy a vármegyék a tisztújításokat rendben és nyugalomban folytassák le.⁹ Több vármegyében nem tartották be a rendeletet, továbbra is a hagyományos közfelkiáltást vagy a ponderálást (mérlegelést) alkalmazták, ezért a Helytartótanács 1821. január 9-én megismételte rendeletét.¹⁰ Ugyanakkor egy 1827 szeptemberében kiadott rendelet ismét engedélyezte, hogy közfelkiáltással dönthessenek a választások alkalmával, s hogy egyenkénti szavazást csak akkor kell alkalmazni, ha a közfelkiáltásból a többség akarata nem azonosítható egyértelműen.¹¹

A vármegyei tisztújítások vizsgálatával több kutató is foglalkozott: Pajkossy Gábor ennek kapcsán általános kérdéseket vizsgál. Szijártó M. István a 18. századi hivatali karriereket tekinti át több vármegye példáján keresztül. Degré Alajos a szavazási rendszert mutatja be több vármegyében. Dombovári Ádám pedig doktori disszertációjában és több tanulmányában is foglalkozik a vármegyei tisztújításokkal számos vármegye példáján keresztül. További tanulmányok is születtek, amelyek egy-egy vármegye tisztújításait tekintették át nagyobb időintervallumban: Sáfrány Tímea a Csongrád vármegyei tisztújításokat vázolja fel 1825–1848 között. Tilcsik György Vas vármegye reformkori tisztújításait és követválasztásait tekinti át, Molnár András Zala vármegye 1819–1847 közötti tisztújításait mutatja be, Dominkovits Péter Győr vármegye tisztújításait és tisztikarát mutatja be 1816–1848 között, Sebők Richárd és Szilágyi Adrienn a hivatalviselési stratégiákat és a nemesi családok helyzetét elemzi Békés vármegyében. Továbbá olvashatók olyan tanulmányok is, melyek egy-egy tisztújítás vizsgálatára helyezték a hangsúlyt: Polgár Tamás Somogy vármegye 1824. évi tisztújítását, Szigeti István Komárom vármegye 1844. évi tisztújítását mutatja be, Völgyesi Orsolya Zemplén vármegye 1827. évi tisztújításába nyújt betekintést. Dobszay Tamás monográfiájában természetesen érinti az országgyűlési követválasztások kérdéskörét.¹²

A reformkori tisztújítások általános menete a következő volt. Elsőként a főispán meghatározta a tisztújítás időpontját. A tisztújítás előtt járasonként összeírták a nemességet. A főispánt egy küldöttség meghívta a tisztújításra. A tisztújítás napjának reggelén misét tartottak, majd a nemesek átvonultak a megyeházára. Itt az alispán beszédet tartott, és a tisztikar nevében lemondott a hivataláról, átadta a főispánnak a vármegye pecsétjét, a levéltár és a vármegyei pénztár kulcsát. A főispán szavazatszedő bizottságot nevezett ki arra az esetre, ha szavazásra kerülne a sor. Ezek után tartották meg a tisztújítást.¹³

⁸ Dobszay: *A rendi országgyűlés*, 96–98.

⁹ Soós: *Választások Magyarországon*, 151.

¹⁰ Soós: *Választások Magyarországon*, 147.

¹¹ Degré: *Szavazási rend*, 125.

¹² Degré: *Szavazási rend*, i. m.; Molnár: *Zala megye reformkori tisztújításai*, i. m.; Dominkovits: *Hivatalvezető nemesek*, i. m.; Dominkovits: *Győr vármegye tisztújításai*, i. m.; Szigeti: *Az 1844-es Komárom megyei tisztújítás*, i. m.; Tilcsik: *Tisztújítások és országgyűlési követválasztások*, i. m.; Polgár: *Tisztújítási statútumok*, i. m.; Dombovári: *Kísérletek a választási kicsapongások megfékezésére*, i. m.; Dombovári: *A megyei választások kérdése*, i. m.; Dombovári: *Megyei választások és szabályozásuk*, i. m.; Dombovári: *Vármegyei tisztújítások*, i. m.; Völgyesi: *Etika és politika*, i. m.; Sebők: *Hivatalviselési stratégiák Békés megyében*, i. m.; Pajkossy: *Vármegyei tisztújítások, követválasztások*, i. m.; Szijártó: *Hivatalviselő elit*, i. m.; Szijártó: *Hivatali karrier*, i. m.; Szilágyi: *Az uradalom elvesztése*, i. m.; Dobszay: *A rendi országgyűlés*, 63–110.; Sáfrány: *Tisztújítások és tisztviselői karrierutak*, i. m.

¹³ Degré: *Szavazási rend*, 132–135.; Molnár: *Zala megye reformkori tisztújításai*, 23–24.; Tilcsik: *Tisztújítások és országgyűlési követválasztások*, 27–28.

A vármegyei hivatalviselési stratégiák elemzését nagyban elősegítené az, ha megyénként ismernénk azok névsorát, akik hivatalt vállaltak, vagy akiket ilyenre jelöltek. Jelenleg azonban csak Békés, Csongrád, Fejér, Heves, Pest, Ung és Zala vármegyék archontológiai állnak rendelkezésre.¹⁴

Csanád vármegye tisztújításai

Csanád vármegyében 1810 után 1820. május 30–31-én, 1823. május 12–13-án, 1829. április 29–30-án, 1832. november 23-án, 1836. szeptember 12-én, 1840. október 15-én, 1842. október 26-án és 1845. november 17-én tartottak tisztújítást. A következő tisztújításra 1848. június 14-én került sor, azonban ez már a vizsgálati időhatáron kívül esik; ennek ellenére erre is kitérek.¹⁵ Az 1723:56. törvénycikk értelmében háromévente kellett tisztújítást tartani, amit a Csanád vármegyei rendek és a kormányzat igyekeztek betartani az általam vizsgált időszakban. A tisztújítások vizsgálatánál a levéltári források mellett Barna János és Sümeghy Dezső *Nemes családok Csanád vármegyében* című munkáját hívtam segítségül.¹⁶

A vármegye tisztikara a következő tisztviselőkből állt: főispán, első alispán, másodalispán, főjegyző, aljegyző, főügyész, alügyész, levéltárnok, főszolgabírók, szolgabírók, főadószedő, aladószedő, számvevő, esküdtek, fizetési táblabírók, katonai biztos, csendbiztosok, főorvos, seborvosok, baromorvos, főmérnök (földmérő), várnagy. A felsorolásból kihagytam a tiszteletbeli hivatalokat, mivel ezek csak címzetes tisztségek voltak, és nem járt velük fizetés. A főjegyzőt, aljegyzőt, orvosokat, mérnököt a főispán nevezte ki, azokat – egy-két esettől eltekintve – nem választották. A tisztségviselők éves fizetése a korszakban nagyjából egységes volt, amit a Helytartótanács jóváhagyott: a főispán 500 Ft-ot, az alispán 700 Ft-ot, a főjegyző 500 Ft-ot, az aljegyző 250 Ft-ot, a levéltáros 250 Ft-ot, a főadószedő 500 Ft-ot, a főszolgabíró 400 Ft-ot, a két alszolgabíró 200–200 Ft-ot, a három esküdt fejenként 125 Ft-ot, a főügyész 350 Ft-ot, az alügyész 200 Ft-ot, a két fizetési táblabíró 200–200 Ft-ot, a számvevő 250 Ft-ot, a katonai biztos 130 Ft-ot, a két csendbiztos 185–185 Ft-ot, az írnokok 125–125 Ft-ot kaptak.¹⁷ Csanád vármegyében a tisztújítások menetét és szabályozását 1836-ban

¹⁴ Farkas: *Fejér vármegyei történeti archontológia I.*, i. m.; Farkas: *Fejér vármegyei történeti archontológia II.*, i. m.; Gálócsy–Csatáry: *Ung vármegye főispánjai és tisztviselői*, i. m.; Molnár: *Zala megye reformkori tisztújításai*, i. m.; Héjja: *Békés vármegye archontológiája*, i. m.; Bán: *Heves megye történeti archontológiája*, i. m.; Schramek: *Pest megye archontológiája*, i. m.; Sáfrány: *Tisztújítások és tisztviselői karrierutak*, i. m.

¹⁵ MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. a. 20. jkv. 1072–1073/1810.; 33. jkv. 538/1823.; 40. jkv. 661/1829.; 43. jkv. 1885/1832.; 47. jkv. 1287/1836.; 51. jkv. 2029/1840.; 56. jkv. 2857–2859/1842.; 72. jkv. 3102–3106/1845.; IV. B. 101. a. 1. jkv. 238–239/1848.

¹⁶ Barna–Sümeghy: *Nemes családok*, i. m.

¹⁷ MNL CSCSVL Makó, IV. A. 9. a. 32. d. 2143/1831.; Fényes: *Magyarország statistikája*, I. 135.; Palugyay: *Megye-rendszer hajdan és most*, III. 147–148., IV. 161.: A tisztviselők fizetése vármegyenként minimálisan eltérő volt. Palugyay Imre közli a vármegyék szerint a tisztviselők fizetését, példaként a Csongrád és Győr vármegyei fizetéseket említem. Csongrád vármegye: főispán 700 Ft, első alispán 700 Ft, másodalispán 450 Ft, főjegyző 500 Ft, aljegyző 250 Ft, főpénztárnok 500 Ft, alpénztárnok 250 Ft, számvevő 250 Ft, két táblabíró 250–250 Ft, két főszolgabíró 400–400 Ft, három alszolgabíró 200–200 Ft, főügyész 350 Ft, levéltárnok 250 Ft, öt esküdt 125–125 Ft, középponti biztos 200 Ft, úti biztos 200 Ft, katonai biztos 185 Ft, négy csendbiztos 150–150 Ft, négy írnok 110–110 Ft. Győr vármegye: főispán 825 Ft, első alispán 600 Ft, másodalispán 300 Ft, főjegyző 500 Ft, első aljegyző 250 Ft, második aljegyző 150 Ft, levéltárnok 300 Ft, pénztárnok 500 Ft, másodpénztárnok 250 Ft, adószedő 200 Ft, számvevő 300 Ft, főügyész 300 Ft, alügyész 150 Ft, 3 főszolgabíró 300–300 Ft, 3 alszolgabíró 150–150 Ft, 6 esküdt 100–100 Ft, 4 írnok 150–150 Ft.

és 1842-ben rögzítették a legpontosabban, s ezt követően ezt alkalmazták: Összeírták a tizenyolc év feletti nemes férfiakat (azonban utalást találtam arra is, hogy tizenhat éveseket is feljegyeztek), illetve az özvegyeket. Egyes esetekben más nőket is külön feljegyeztek (például Návay Katalint 1829-től), minden bizonnyal olyanokat, akik már nem álltak atyai hatalom alatt.¹⁸ A továbbiakban az 1842. évi szabályozást mutatom be, mivel csak egy pontot módosítottak akkor a korábbiakhoz képest, és ezt a közgyűlési jegyzőkönyvbe is feljegyezték.

Az 1842. évi tisztújítás lebonyolítása során a következő pontokat állapították meg: 1. Azok a nemesek, akiknek nemességük a vármegyében ki van hirdetve, szavazati joggal bírnak, kivéve azokat, akik büntetés alatt állnak. 2. Minden szavazattal bíró nemes magán kívül még két nemeset képviselhet megbízólevéllel. 3. Az uradalmi ügyészek az uradalmakat csak megbízólevéllel képviselhetik. (Az 1836-os szabályozás még megengedte, hogy megbízólevél nélkül szavazhassanak. Ez az egyetlen változás a korábbi szabályozáshoz képest.) 4. A megbízóleveleket pecséttel alispán vagy főszolgabíró és esküdt előtt is hitelesíteni kell. Csak megyebeli nemes személy kaphat ilyen megbízólevelet. Nemtelent csak akkor lehet megbízni, ha a megbízólevélben a választandó személyt megnevezik. 5. A szavazatok összeszedésére kinevezendő bizottságba a vármegyei nemesség küldhet tagokat, a bizottságot a vármegyei nemesség hozzájárulásával nevezi ki a főispán. 6. A szavazatszedő bizottságnak minden szavazás után a meghatalmazó levelekre külön jegyet (jelölést) kell tennie. 7. A szavazást nem golyókkal, hanem számokkal kell lebonyolítani, a tévedések elkerülése végett minden tíz szavazat után egybe kell gyűjteni azokat. 8. A választások során a közfelkiáltást nem szabad alkalmazni, hanem a jelöltek neveinek a kimondása után össze kell szedni a szavazatokat. (Ennek ellenére a tisztújítások jegyzőkönyveiben mégis az szerepel, hogy többeket közakarattal, közfelkiáltással választottak meg.) Mind a három vármegyei járás számára szavazatszedő bizottságot neveznek ki. 9. A szavazást a járásbeli szolgabíró és esküdt által kell lebonyolítani (ők rendelkeznek a nemesi összeírás lajstromával), a szavazóterem előtt egyesével kell felszólítani és beengedni a nemeseket. 10. A tisztújításokat a széki palota (vármegyeház) épületében vagy az udvaron kell megtartani. A szavazó nemességet járásonként kell egy küldöttségnek beengedni a széki palota udvarára a tisztválasztás előtt. 11. A meghatalmazó leveleket egy választmánynak kell megvizsgálni a tisztújítás előtt két nappal.¹⁹

Más vármegyei tisztújításokat megvizsgálva megállapítható, hogy csak kisebb eltérések figyelhetők meg. Ilyen volt például az életkor kérdése. Csongrád vármegyében a 24. életévet betöltött személyeket írták össze, majd 1838-tól a 18. évet betöltött nemeseket. Zala vármegyében 1847-től a 16. életévüket betöltött nemesek szavazhattak. Vas vármegyében az özvegyek és az atyai hatalom alatt nem álló nők 1828-tól szavazhattak. Zala vármegyében csak személyesen lehetett szavazni, megbízólevéllel nem. Somogy és Vas vármegyékben egy nemes csak egyetlen távollevő nemeset képviselhetett, Csongrád vármegyében kettőt. Somogy vármegyében az 1824. évi tisztújítás alkalmával a plébánosok nem szavazhattak. A szavazás módjával kapcsolatban is megfigyelhető eltérés, ugyanis más vármegyékben a golyóval való szavazást rögzítették (Békés, Csongrád, Somogy, Vas).²⁰ Arról nincs tudomásom, hogy a követválasztások alkalmával ezt a szabályzatot alkalmazták-e, mivel a vármegyei jegyzőkönyvben ezt nem rögzítették.

¹⁸ MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. d. 2. d. (szám nélkül); MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. a. 51. jkv. 725/1840.

¹⁹ MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. a. 51. jkv. 1916/1842.

²⁰ Molnár: *Zala megye reformkori tisztújításai*, 19–22.; Tilcsik: *Tisztújítások és országgyűlési követválasztások*, 21–22.; Polgár: *Tisztújítási statútumok*, 47.; Szilágyi: *Az uradalom elvesztése*, 42.; Sáfáry: *Tisztújítások és tisztviselői karrierutak*, 538–539.

Csanád vármegyében a tisztújításokon voksolással vagy – az előírások ellenére – közfelkiáltással, közmegegyezéssel döntöttek. Az 1820. évi tisztújításon az 1819-es helytartótanácsi rendelet ellenére több tisztségről is közfelkiáltással döntöttek. Az 1821-es erélyesebb hangvételű helytartótanácsi rendelet értelmében az 1823-as tisztújítást már inkább szavazással bonyolították le, azonban 1829-től ismét a közfelkiáltás volt a döntő. Egy-egy választást nagyban befolyásolhatott az adott jelölt elfogadottsága. Amennyiben szavazással döntöttek, egy esettől eltérően a jegyzőkönyvek nem említik, hogy milyen arányban nyert az adott személy. 1845-ben ezzel szemben a jegyzőkönyv rögzítette, hogy Návay Mihályt 236 szavazattal választották meg másodalispánná Nyéky Antal 114 és Kornya János 1 szavazatával szemben.²¹ A követválasztásokon kivétel nélkül, mindig közfelkiáltással döntöttek, nem számolták össze a szavazatokat. Sajnos arról sem lehet képet kapni, hogy hányan vettek részt a követválasztásokon és a követutasításokat elfogadó közgyűléseken, mivel a tisztikar nevéen kívül csak néhány nemes nevét jegyezték fel. Az országgyűlés ideje alatt is rendszeresen, negyedévente tartottak közgyűléseket, sürgős esetben rendkívüli közgyűlést is összehívhattak, amelyeken a bizottság által kidolgozott pótutasításokat jóváhagyták. A tisztújítások és a követválasztások egyébként valószínűleg rendben zajlottak le, mivel a jegyzőkönyvek nem tettek említést semmiféle kihágásról.

Más vármegyékben is gyakran alkalmazták a közfelkiáltást a tisztújítások során, leginkább az 1830-as és 1840-es években. Molnár András Zala vármegye tisztújításait áttekintve megállapította, hogy míg 1825-ben 34 szavazást tartottak, addig 1831-ben már csak négy hivatalról, 1834-ben pedig csak az alispán személyéről döntöttek így. Ezt követően pedig már minden tisztviselőt közfelkiáltással választottak meg. Sáfrány Tímea Csongrád vármegye tisztújításait megvizsgálva szintén arra a következtetésre jutott, hogy az 1825-ös restaurációt a helytartótanácsi rendelet értelmében voksolással bonyolították le, de a többi tisztújításon a közfelkiáltás volt a döntő, csak néhány esetben szavaztak egyenként. Vas vármegyében szintén alkalmazták az egyenkénti és a közfelkiáltás általi szavazást is.²² Csanád vármegye tehát e tekintetben az általánosan jellemző eljárást követte.

Vármegyei nemesség és közgyűlési szavazók

A tisztújítások során a csanádi püspökség, a csanádi káptalan, másrészt pedig a kamarai uradalom mindig képviseltette magát. Emellett a tisztújítások előtt összeírták a szavazásra jogosultak névsorát, akik jelöltként vagy szavazóként jelen lehettek mint. A következő családnevekkel találkozunk: Aczél, Asbóth, Babics, Balta, Bánfy, Bánhidy, Baross, Bartha, Bauer (Baur), Beliczay, Bene, Benedek, Bernyula, Bíró, Bittó, Blaskovics, Blázsy, Bogdanovics, Bosnyák, Bozó, Brehlovics (Brhalovics), Buchvald, Czeglédy, Czárán, Csapó, Cseke, Cseresnyés, Csiszár, Csutak, Csutka, Dániel, Dankó, Dedinszky, Dobsa, Döme, Dulovics, Edelsbacher, Elek, Farkas, Fejérváry, Fekete, Földes, Fridvalszky, Gábry, Gaganetz, Gáll, Gerzanic, Glacz, Görgey, Gyürky, Hajnal, Hangay, Házy, Hegyessy, Hendrey, Hengelmüller, Hervay, Hofbauer, Horváth, Illyés, Jakabffy, Jakabos, Jankó, Jánosdeák, Jeszenszky, Juhász, Kabdebo, Kállay, Karácsonyi, Kaszay, Keglevich, Keresztury, Király, Kiss, Komáromy, Koncsek, Korisánszky, Kornia (Barb), Kovács, Kövér, Kriván, Kubinyi, Lányi, László, Lehoczky, Lonovics, Luczay, Lukács, Májer, Major, Majzik, Makra, Marczibányi, Markovics, Mátéffy, Marsinán (Marzsinyán), Méhes, Mercse, Molnár, Muslay, Nagy, Najmajer, Návay, Nyéky, Ország-

²¹ MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. b. 220. d. 3102/1845.

²² Molnár: *Zala megye reformkori tisztújításai*, 24.; Tilcsik: *Tisztújítások és országgyűlési követválasztások*, 23–26.; Sáfrány: *Tisztújítások és tisztviselői karrierutak*, 541–543.

Gazda, Pák, Pál, Parászka, Parázs, Peőcz, Placsintár, Pogácsás, Pók, Posonyi, Purgly, Rácz, Regent, Róka, Rónay (Oexel), Ruttkay, Saátor, Sánka, Sántha, Sárkány, Schnee, Simay, Simon, Sohajda (Suhajda), Süvegjártó, Szabó, Szalazár, Szalbeck, Szeghó, Szeles, Szigethy, Szikszay, Szilágyi, Szilesy, Szilvássy, Szirbik, Tarnay, Temesváry, Thék, Tomasics, Tököly, Török, Urbanics, Vargha, Vásárhelyi, Végh, Vertits, Verzár, Vincze, Volkman (Wolkman), Zachariás, Zámory, Zánthó. Sajnos kevés adat áll rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy milyen és mekkora vagyonnal rendelkeztek ezek a családok. A nemesi subsidiális összeírások vizsgálata azonban kiindulópontot nyújthat. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy közülük néhány neve csak egy-két tisztújításon tűnik fel.²³

A nemesi adattárakat áttekintve megállapítható, hogy a Csanád vármegyei nemesség jelentős része (legalább 2/3-a) a Magyar Királyság északi és nyugati megyéiből érkezett, főleg a 18. században és a 19. század elején – például Árva, Hont, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Sopron, Tolna, Torna, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zala vármegyéből. A török uralom alóli felszabadulás után ugyanis Csanád vármegyét is újra be kellett népesíteni, a hivatali szervezetet is fel kellett állítani. Ez felemelkedési lehetőséget biztosított a nemesség számára. A szomszédos megyék közül leginkább Arad, Csongrád és Temes vármegyéből érkeztek nemesek, emellett Bihar, Heves és Szabolcs vármegyéket is meg kell említeni. Szilágyi Adrienn Békés vármegye 19. századi nemesi társadalmát vizsgálva szintén arra a következtetésre jutott, hogy a vármegye újbóli benépesítése, a hivatali apparátus újbóli felállítása jó lehetőséget és biztos jövedelmet nyújthatott a más megyékből érkező nemeseknek, mivel az északi és dunántúli vármegyékben a nemesség nagy száma miatt kevesebb érvényesülési és karrierlehetőség volt. Szilágyi is megállapítja, hogy az észak-magyarországi és a szomszédos vármegyéből érkezett a legtöbb nemes Békés vármegyébe is.²⁴

Fényes Elek szerint a Bittó, Edelspacher, Kállay, Marczibányi, Návay, Szalbeck, Tököly, Vásárhelyi családok rendelkeztek jelentősebb birtokokkal Csanád vármegyében.²⁵ Egy 1848–1849-es kimutatás szerint a birtokok a következőképpen oszlottak meg:

Birtokosok	Birtok nagysága
Királyi kamarai birtok	102 304 hold
A mezőhegyesi ménes birtok	44 346 hold
A Kállay család kaszaperi pusztája	14 085 hold
Báró Sina György kevermesi és vizesi pusztái	12 200 hold
A csanádi püspökség makói uradalma	9840 hold
A Návay család földéaki uradalma	8176 hold
Blaskovics Bertalan nagykirályhegyesi pusztája	7777 hold
Szalbeck Jakab kisiratosi pusztája	5911 hold
Purgly János tompai pusztája	4300 hold
Marczibányi család tornyai és dombegyházi pusztái	4087 hold
Báró Harruckern család örököseinek apácai pusztája	3070 hold
Dombegyházán 19 nemesi birtokos	24 317 hold

²³ Ezt a névsort a rendelkezésre álló nemesi összeírások alapján állítottam össze.

²⁴ Nagy: *Magyarország családai*, i. m.; Kempelen: *Magyar nemes családok*, i. m.; Barna–Sümeghy: *Nemes családok*, i. m.; Szilágyi: *Az uradalom elvesztése*, 39–56.

²⁵ Fényes: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja*, IV. 146.

Összesen	240 413 hold
----------	--------------

1. táblázat:

Birtokmegoszlás Csanád vármegyében, 1848–1849

Forrás: Oltvai: *A Csanád vármegyei telepés községek*, 75–76.

Sina György tehát jelentős birtokokat szerzett Csanád vármegyében, valószínűleg a Tököly család birtokait szerezte meg. Emellett a Harruckern család is birtokokhoz jutott. Dombegyházán a Bánhidy, Dulovits, Jakabffy, Lonovics, Vásárhelyi családoknak volt 1000 hold feletti birtoka.²⁶

Csanád vármegye tisztikara

Az 1820–1845 közötti tisztújításokon 50 család 69 tagja jutott hivatalhoz (az orvosoknál csak a főorvost vettem számításba), azaz az összeírásokban említett körülbelül 150 család egyharmada. Előfordult, hogy időközben egyes személyek lemondtak a hivatalukról vagy elhunytak, ezért mást neveztek ki helyettük. A Kövér és Návay családokból négy fő, a László, Nyéky, Vargha családokból három fő, a Kállay, Mátéffy, Posonyi, Sánka, Tarnay, Vertits családokból két fő viselt hivatalt. A többi családból csak egy-egy fő tűnt fel a tisztikarban. Érdekes adalék lehet, hogy a nagyobb számú családok alig vagy egyáltalán nem vettek részt Csanád vármegye életének az irányításában. A nemesi összeírások szerint a legnépesebb a Luczay család volt: 1823-ban 35 főt, 1829-ben 37 főt, 1832-ben 42 főt, 1836–1845 között 44 főt írtak össze – de mindössze Luczay János volt esküdt, majd aladószedő. A második legnépesebb család a Kállay: tagjai közül 1832-ben 37 főt, 1836-ban 43 főt, 1842-ben 29 főt említettek meg név szerint – de választás útján csak Kállay Ödön viselt hivatalt (esküdt, szolgabíró, majd főszolgabíró), emellett Kállay István főispán volt, de őt az uralkodó nevezte ki. A harmadik legnépesebb család a Nagy volt: 1829–1832-ben 22 főt, 1836-ban 30 főt, 1842-ben 26 főt, 1845-ben 38 főt írtak össze, de hivatalt egy személy sem viselt közülük. A negyedik legnépesebb család pedig a Szeles volt: 1829-ben 15 főt, 1832-ben 22 főt, 1836-ban 29 főt, 1842-ben 34 főt, 1845-ben 35 főt írtak össze, de egy személy sem viselt hivatalt közülük. Népes családnak számított még (1845-ös adat) a Fridvalszky 15 fővel, a Hangay 22 fővel, a Keresztury 17 fővel, a Kriván 17 fővel, a Lukács 19 fővel, a Marsinán (Marzsinyán) 14 fővel, a Szabó 22 fővel, de közülük sem viselt senki hivatalt a vizsgált teljes időszakban. A jelentős birtokosok közül a Bánhidy, Kállay, Návay, Tököly, Vásárhelyi családok képviseltették magukat a tisztviselőkarban.

A tisztviselők közül Saátor János töltötte be leghosszabb ideig, harminckét évig (1803–1835) főadószedői hivatalát. Szilesy Pál huszonkilenc évig volt főügyész (1803–1832). Vargha Pál huszonhat évig volt katonai biztos (1823–1849), Kövér István huszonkét évig csendbiztos (1823–1845), Idősebb Muslay Antal tizennyolc évig főispán (1808–1826), Posonyi Ignác tizenhárom évig fizetéses táblabíró, Sánka Ferenc szintén tizenhárom évig szolgabíró (1823–1836), Nyéky Antal tizenkét évig főjegyző (1836–1848), Sántha Sándor tizenegy évig esküdt (1829–1840), Návay János tizenhét évig (1805–1822), Tököly Péter kilenc évig (1823–1832), Vásárhelyi János tíz évig (1832–1842) alispán, Rácz Ferenc kilenc évig (1823–1832), Hervay István tíz évig számvevő (1832–1842), Blázy György kilenc évig levéltárnok (1832–1842). Emellett többen is akadtak, akik négy–hét évig viselték ugyanazt a hivatalt, most csak a leghosszabb ideig egy hivatalban lévők közül emeltem ki példákat.

²⁶ Oltvai: *A Csanád vármegyei telepés községek*, 75–76. (táblázat forrása)

Megfigyelhető, hogy az alispáni poszton legalább két ciklust töltöttek az adott személyek, a másodalispánok viszont tisztújításonként változtak. A főszolgabírók és szolgabírók esetében már nem ilyen egyértelmű a tendencia. Voltak olyan személyek, akiket többször is megválasztottak, de olyanok is, akiket egy ciklus után leváltottak, vagy ők maguk mondtak le. Dániel János és Posonyi Ferenc hét évig volt főszolgabíró, Návay László és Kállay Ödön viszont csak két évig. A szolgabírókról is elmondható, hogy akadt, aki csak egy ciklust töltött hivatalában, de többen akár hat–hét évig is viselték hivatalukat.

Csanád vármegyében a hivatalviselő nemesnek, amennyiben helyi tekintélyes birtokos családból származott, megvolt a lehetősége, hogy egyre feljebb jusson a ranglétrán. Tököly Pétert 1823-ban látszólag előzmény nélkül választották alispánná, hiszen az 1820-as tisztújításon nem kapott semmilyen hivatalt. Korábban csak tiszteletbeli aljegyzőnek és helyettes főszolgabírónak választották 1807-ben. (Az apja, Tököly Péter azonban Csanád vármegye főadószedője [1783–1786] és főszolgabírója [1790–1792] is volt.)²⁷ Ezek után 1832-ben főispánná nevezte ki az uralkodó. Ebben nagy szerepet játszhatott az, hogy az 1825/27. és 1830. évi országgyűlésen követ volt, és a királyi jogokat védte. Vásárhelyi János alügyészből lett főjegyző, majd alispán. Bánhidyal Albert főszolgabíró, majd másodalispán végül első alispán lett. (Érdekes tény, hogy a Tököly, Vásárhelyi és Bánhidyal családoknak is jelentős birtokaik voltak Csanád megyében, de rajtuk kívül az általam vizsgált korszakban más családtagjuk nem viselt hivatalt.) Návay Tamás tiszteletbeli főjegyzőből lett másodalispán, majd főispán. Bíró Imre aljegyzőből főügyész lett. Cseresnyés István alügyészből lett főügyész. Kállay Ödön esküdtből szolgabíró, majd főszolgabíró. Nyéky Antal alügyészből lett főügyész, majd főjegyző. Návay Mihály esküdtből lett szolgabíró, majd főadószedő, végül másodalispán.

A következő táblázatokban az 1820–1848 között hivatalhoz jutott személyek nevét sorolom fel, illetve a választási jegyzőkönyvek adatai alapján kimutatásokat közlök a megyei tisztikar összetételéről és annak változásáról.

Főispán

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
id. Muslay Antal	1808	1826 (elhunyt)
gróf Teleki József	1827	1830
báró Orczy Lőrinc	1830	Nem iktatták be.
báró Forray András	1830	1830 (elhunyt)
Tököly Péter	1832	1837
Kállay István	1837	1845
Aczél Antal	1845	1848
Návay Tamás	1848	1849

Első alispán

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Návay János	1805	1822 (elhunyt)
Tököly Péter	1823. május 12.	1832. november
Vásárhelyi János	1832. november 23.	1842. október 26.
Bánhidyal Albert	1842. október 26.	1848. június 14.

²⁷ MNL CSCSVL Makó, IV. A. 3. a. 30. jkv. 587/1820.; Barna–Sümegehy: *Nemes családok*, 232–233.

Másodalispán

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Bánhidya Albert	1840. október 15.	1842. október 26.
Návay Tamás	1842. október 26.	1844 (lemondott)
Návay Mihály	1845. november 17.	1848. június 14.

Főjegyző

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Nyéky Mihály	1820. május 30.	1829. április 29.
Vásárhelyi János	1829. április 29.	1832. november 23.
Szilesy Pál	1832. november 23.	1836. szeptember 12.
Nyéky Antal	1836. szeptember 12.	1848. június 14.

Aljegyző

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Vargha Mátyás	1820. május 30. (1807 óta)	1832. november 23.
Bíró Imre	1832. november 23.	1836. szeptember 12.
Dániel Antal	1836. szeptember 12.	1842. október 26.
Bánfy József	1842. október 26.	1845. november 17.
Méhes József	1845	1849

Főszolgabíró

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Tarnay Mihály	1820. május 30.	1829. április 29.
Dániel János	1829. április 29.	1836. szeptember 12.
Bánhidya Albert	1836. szeptember 12.	1840. október 15.
Návay László	1840. október 15.	1842. október 26.
Kállay Ödön	1842. október 26.	1844 (lemondott)
Posonyi Ferenc	1842. október 26.	1848. június 14.

Szolgabíró

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Dániel János	1820. május 30.	1829. április 29.
Sánka Ferenc	1823. május 12.	1836. szeptember 12.
Návay Mihály	1829. április 29.	1836. szeptember 12.
Hofbauer Sándor	1836. szeptember 12.	1840. október 15.
Szilvássy László	1836. szeptember 12.	1842. október 26.
Kállay Ödön	1840. október 15.	1842. október 26.
Dániel Antal	1842. október 26.	1845. november 17.
Sánka Zsigmond	1842. október 26.	1848. június 14.
Tarnay János	1845. november 17.	1848. június 14.
Kövéry Pál	1845. november 17.	1849

Levéltárnok

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Bosnyák Benedek	1820. május 31.	1820
Tarjányi Sándor	1820	1824
Návay Károly	1824	1829. április 29.
Szilvássy László	1829. április 29.	1832. november 23.
Blázsy György	1832. november 23.	1842. október 26.
Tarnay János	1842. október 26.	1845. november 17.
Bánfy József	1845. november 17.	1848. június 14.

Főügyész

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Szilesy Pál	1820. május 30. (1803 óta)	1832. november 23.
Nyéky Antal	1832. november 23.	1836. szeptember 12.
Bíró Imre	1836. szeptember 12.	1842. október 26.
Cseresnyés István	1842. október 26.	1849

Alügyész

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Szabó János	1820. május 30.	1823. május 12.
Vásárhelyi János	1823. május 12.	1829. április 29.
Nyéky Antal	1829. április 29.	1832. november 23.
Balta Tivadar	1832. november 23.	1836. szeptember 12.
Cseresnyés István	1836. szeptember 12.	1842. október 26.
Baross Sándor	1842. október 26.	1848. június 14.

Főadószedő/főpénztárnok

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Saátor János	1820. május 30. (1803 óta)	1835 (elhunyt)
Sánka Zsigmond	1835	1836. szeptember 12.
Tarnay Mihály	1836. szeptember 12.	1841
Návay Mihály	1842. október 26.	1845. november 17.
Dániel Antal	1845. november 17.	1848. június 14.

Aladószedő/álpénztárnok

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Bánfy József	1836. szeptember 12.	1842. október 26.
Glacz Antal	1842. október 26.	1845. november 17.
Luczay János	1845. november 17.	1848. június 14.

Számvevő

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Sarkady Rác Ferenc	1820. május 30. (1812 óta)	1832. november 23.
Hervay István	1832. november 23.	1842. október 26.
Kövérv Tivadar	1842. október 26.	1845. november 17.
Lonovics Károly	1845. november 17.	1848. június 14.

Fizetési táblabíró

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Vertits József	1820. május 30.	1829. április 29.
Posonyi Ignác	1823. május 12.	1836. szeptember 12.
Vargha Gergely	1820. május 30. 1829. április 29.	1823. május 12. 1832. november 23.
Tarnay Mihály	1832. november 23.	1836. szeptember 12.
Návay László	1836. szeptember 12.	1840. október 15.
Dániel János	1836. szeptember 12.	1840. október 15.
Sántha Sándor	1840. október 15.	1842. október 26.
Szilvássy László	1840. október 15.	1842. október 26.
Pák Mihály	1842. október 26.	1845. november 17.
Hervay István	1842. október 26.	1848. június 14.
Hofbauer Sándor	1845. november 17.	1849

Esküdt

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Sánka Ferenc	1820. május 30. (1805 óta)	1823. május 12.
Temesváry József	1820. május 30.	1829. április 29.
Návay Mihály	1823. május 12.	1829. április 29.
Hervay István	1823. május 12.	1832. november 23.
Sántha Sándor	1829. április 29.	1840. október 15.
Hofbauer Sándor	1829. április 29.	1836. szeptember 12.
Szilvássy László	1832. november 23.	1836. szeptember 12.
Posonyi Ferenc	1836. szeptember 12.	1840. október 15.
Kállay Ödön	1836. szeptember 12.	1840. október 15.
Tarnay János	1840. október 15.	1842. október 26.
Luczay János	1840. október 15.	1845. november 17.
Sánka Zsigmond	1840. október 15.	1842. október 26.
Beliczay Antal	1842. október 26.	1845. november 17.
Dobsa Ferdinánd	1842. október 26.	1845. november 17.
Nyéky János	1842. október 26.	1848. június 14.
Mátéffy Lajos	1845. november 17.	1848. június 14.
Vertits Károly	1845. november 17.	1848. június 14.

Katonai biztos

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Fejérváry Mihály	1820. május 31.	1821
Major Ferenc	1821	1823. május 12.
Vargha Pál	1823. május 12.	1849

Csendbiztos

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Gáll Mihály	1820. május 31.	1821
Kövéry István	1820. május 31.	1845. november 17.
Szeghő János	1821	1829. április 29.

Peőcz Ferenc	1829. április 29.	1836. szeptember 12.
László András	1836. szeptember 12.	1840. október 15.
László János	1840. október 15.	1842. október 26.
László Károly	1842. október 26.	1848. június 14.
Kövéer Sándor	1845. november 17.	1849

Főorvos

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Onossy János	1812 óta	1829. április 29.
Hofmann Károly	1830	1834
Meskó János	1836. szeptember 12.	1848

Főmérnök/földmérő

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Schener György	1820. május 31.	1825
Giba Antal	1825	1839
Mátéffy Pál	1840. október 15.	1848

Várnagy

Név	Hivatali idő kezdete	Hivatali idő vége
Vertits Károly	1840. október 15.	1845. november 17.
Kompár Péter	1845. november 17.	1848. június 14.

Év	Tisztikar létszáma	Személyi változások száma a tisztségekben	Személyi változások százalékos aránya	Új személyek bekerülése az előző tisztújításhoz képest	Az újak aránya a teljes tisztikarban
1820	17	9	52,94%	8	47,05%
1823	19	8	42,11%	9	47,37%
1829	19	9	47,37%	6	31,58%
1832	19	9	47,37%	5	26,32%
1836	20	13	65,00%	8	40,00%
1840	22	9	40,91%	5	22,73%
1842	24	18	75,00%	11	45,83%
1845	23	12	52,17%	7	30,43%
1848	24	17	70,83%	13	54,17%

A Csanád vármegyei tisztviselőkar összetételének változása 1820–1848 között

	1820	1823	1829	1832	1836	1840	1842	1845	1848
Első alispán	sz	sz	k	k	k	k	k	k	k
Másodalispán	-	-	-	-	-	k	k	sz	k
Főjegyző	k	f	f	f	k	f	f	f	f
Aljegyző	k	f	f	f	f	f	f	-	f
Levéltárnok	f	f	f	f	f	f	f	f	f
Főtűgyész	k	sz	k	k	k	k	k	k	k
Alűgyész	sz	sz	sz	k	k	k	k	k	k
Főadószedő	k	k	k	k	sz	k	sz	k	k
Aladószedő	-	-	-	-	k	sz	k	k	k
Számvevő	k	k	k	k	sz	k	k	k	k, k
Főszolgabíró	k	sz	sz	sz	k	k	k, k	k	k, k
Szolgabíró	k	sz, sz	k, sz	k, sz	k, k	k, k	k, sz	k, k, k	k, k
Esküdt	sz, sz	sz, sz, sz	k, k, k	k, k, k	k, k, sz	k, k, k	k, k, k, f	k, k, k	k, k, k, k
Fizetési táblabíró	f, f	sz, sz	k, sz	k, k	k, k	k, sz	k, k	k, k	k, k
Katonai biztos	sz	sz	k	k	k	k	k	k	k
Csendbiztos	sz, sz	sz, sz	k, k	k, k	k, k	k, sz	k, sz	k, k	sz, k
Várnagy	-	-	-	-	-	f	f	f	-
Szavazással	41,18%	73,68%	21,05%	10,53%	15%	13,64%	12,50%	4,55%	4,17%
Közfelkiáltással	41,18%	10,53%	63,16%	73,68%	75%	68,18%	66,67%	81,82%	83,33%
Főispáni kinevezéssel	17,65%	15,79%	15,79%	15,79%	10%	18,18%	20,83%	13,64%	12,5%

A szavazás módja a tisztújításokon Csanád vármegyében 1820–1848 között közfelkiáltással/közmegegyezéssel (k), szavazással (sz), főispáni kinevezéssel (f) (az orvosokat és a mérnököket nem tartalmazza a táblázat)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai: – a., Közgyűlési jegyzőkönyvek (MNL CSCSVL Makó IV. A. 3. a.)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye Nemesi közgyűlésének iratai – b., Közgyűlési iratok (MNL CSCSVL Makó IV. A. 3. b.)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye Nemesi közgyűlésének iratai – d., Nemességi iratok (MNL CSCSVL Makó IV. A. 3. d.)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 9. – Csanád vármegye adószedőjének iratai: – a., Adószedői számadások (MNL CSCSVL Makó IV. A. 9. a.)

Nyomtatott források

Bán Péter (szerk.): *Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000*. Eger, 2011.

Barna János – Sümeghy Dezső: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Makó, 1913.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Budapest, 1960.

- Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (szerk.): *II. József népszámlálásának községi adatai*. Budapest, 1996.
- Farkas Gábor: *Fejér vármegyei történeti archontológia I.* In: Fitz Jenő – Török Gyula (szerk.): *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis* 29. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000. 137–157.
- Farkas Gábor: *Fejér vármegyei történeti archontológia II.* In: Fitz Jenő – Török Gyula (szerk.): *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis* 30. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001. 77–99.
- Fényes Elek: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1839.
- Fényes Elek: *Magyarország statistikája*. Pest, 1842.
- Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847.
- Gálócsy Zoltán – Csató György: *Ung vármegye főispánjai és tisztviselői a legrégebb kortól 1867-ig*. Budapest–Beregszász, 2000.
- Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848*. Gyula, 2009.
- Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 1–11. kötet. Budapest, 1911–1932.
- Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 11–12. kötet. Pest, 1857–1865.
- ifj. Palugyay Imre: *Megye-rendszer hajdan és most. Törvény-történet-oklevelek- s egyéb rokon kútfők után*. 1–4. kötet. Pest, 1844–1848.
- ifj. Palugyay Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása. Negyedik kötet: Békés–Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása*. Pest, 1855.
- Schramek László (szerk.): *Pest megye archontológiája a kezdetektől 2016-ig*. Budapest, 2016. (<https://bit.ly/3LeOPOO> letöltés: 2023. szeptember 12.)

Szakirodalom

- Degré Alajos: *Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt*. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6. Székesfehérvár, 1972. 121–140.
- Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest, 2019.
- Dombovári Ádám: *Kísérletek a választási kicsapongások megfékezésére Magyarországon, 1836–1840*. Levéltári Közlemények, 81. évf. (2010) 1–2. sz. 75–139.
- Dombovári Ádám: *A megyei választások kérdése és az 1843. évi követutasítások*. In: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Budapest, 2010. 127–141.
- Dombovári Ádám: *Megyei választások és szabályozásuk 1830–1844*. PhD disszertáció. Budapest, ELTE, 2011.
- Dombovári Ádám: *Vármegyei tisztújítások és országgyűlési követválasztások Pest megyében*. Múltunk – politikatörténeti folyóirat, 56. évf. (2011) 1. sz. 169–204.
- Dominkovits Péter: *Hivatalvezető nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848*. Levéltári Szemle, 41. évf. (1991) 1. sz. 3–18.
- Dominkovits Péter: *Győr vármegye tisztújításai, 1816–1845*. Comitatus, 10. évf. (2000) 9. sz. 63–72.
- Fónagy Zoltán: *Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. Századok, 133. évf. (1999) 6. sz. 1141–1191.
- Molnár András: *Zala megye reformkori tisztújításai, 1819–1847*. Levéltári Szemle, 39. évf. (1989) 3. sz. 18–30.
- Oltvai Ferenc: *A Csanád vármegyei telepes községek igazgatása a XIX. század első felében*. In: Farkas József (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 2. XIX. század. Szeged, 1978. 63–131.
- Pajkossy Gábor: *Vármegyei tisztújítások, követválasztások és katonai segédlet a reformkori Magyarországon*. In: Borsi-Kálmán Béla (szerk.): *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára*. Budapest, 2013. 74–82.

- Polgár Tamás: *Tisztújítási statútumok és az 1824. évi tisztújítás Somogy vármegyében*. In: Bósze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 34–35*. Kaposvár, 2004. 39–61.
- Sáfrány Tímea: *Tisztújítások és tisztviselői karrierutak a reformkori Csongrád vármegyében*. Századok, 156. évf. (2022) 3. sz. 531–561.
- Sebők Richárd: *Hivatalviselési stratégiák Békés megyében 1715–1848 között*. In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére*. Budapest, 2012. 312–320.
- Soós István: *Választások Magyarországon. Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására” (1810–1821)*. Levéltári Közlemények, 80. évf. (2009) 65–156.
- Szigeti István: *Az 1844-es Komárom megyei tisztújítás*. Limes, 13. évf. (2000) 1. sz. 83–105.
- Szijártó M. István: *Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében*. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet, egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, 2010. 445–466.
- Szijártó M. István: *Hivatali karrierök a 18. századi vármegyékben*. Századok, 148. évf. (2014) 5. sz. 1273–1296.
- Szilágyi Adrienn: *Az uradalom elvesztése. Nemes családok a 19. századi Békés megyében*. Budapest, 2018.
- Tilcsik György: *Tisztújítások és országgyűlési követválasztások Vas megyében a reformkorban*. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről 3. (Vas megyei levéltári füzetek 9.)*. Szombathely, 2000. 19–38.
- Völgyesi Orsolya: *Etika és politika. Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás*. In: Debreczeni Attila – Gönczy Mónika (szerk.): *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debrecen, 2010. 306–318.

MIHÁLYI DOROTTYA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 93–107.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.93-107

www.aetas.hu

Kit érdekel(t) Észak-Afrika?

*A Magreb-térség percepciója a dualizmus korának magyar útleírásaiban**

A 19. századi észak-afrikai útleírások a magyarországi útleírás kutatás máig feltáratlan részét képezik. Márpedig a szövegcsoport vizsgálata megmutathatja, hogy mennyiben és milyen módon járultak hozzá az utazók és leírásaik a magyarországi Magreb-kép formálódásához. Minthogy a műfaj maga is interdiszciplináris, a kutatás is többféle szemszögből történhet. A szövegek eltérő elvek alapján csoportosíthatók, a kialakult csoportok pedig segíthetnek árnyalni az ide tartozó forrásokról korábban szerzett ismereteket. Így az útleírások tanulmányozása több szempontból is rendkívül fontos.

A szövegcsoporthoz az észak-afrikai gyarmatokról (Algéria, Tunézia, Marokkó) készült francia nyelvű útleírások vizsgálata irányította figyelmünket. A gyarmat-propaganda egyik alapvető elemévé vált, nagy számú francia nyelvű útleírás valódi politikai és útleírás-történeti jelentőségének feltárásához szükségesnek éreztük egy „objektív” kontrollcsoport bevonását az elemzésbe. Ehhez az azonos területről és megegyező időszakban íródott magyar nyelvű útleírások ideális választásnak tűntek.

A jelen tanulmányban az 1881 és 1914 között Észak-Afrikáról készült magyar útleírásokat vizsgáljuk, Algériára és Tunéziára koncentrálnak. Célunk egyrészt feltárni egy korábban még nem vizsgált, történelmi és irodalmi szempontból is elemezhető forráscsoportot, másrészt a szövegek segítségével megfogalmazni néhány, a műfajra vonatkozó következtetést. Miután egy tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a szövegek teljes körű bemutatását és vizsgálatát, ebből kiindulva csupán az elemzéshez legszükségesebb elemeket emeljük ki, és rámutatunk a további lehetséges kérdésekre és kutatási irányokra.

Utazás Észak-Afrikába

Észak-Afrika a 19. században az európai nagyhatalmak gyarmati küzdelmének színhelyévé vált. Miután 1830-ban Franciaország elfoglalta Algírt, a területet egyre gyakrabban érintették európai utazók. Katonák, felfedezők, tudósok, hivatalnokok egyaránt megfordultak a Földközi-tenger déli partvidékén. A francia uralom alatt álló területek növekedésével és az angolok bekapcsolódásával a gyarmati küzdelembe folyamatosan nőtt az Észak-Afrikába látogató európai utazók száma. A 19. század utolsó negyedében az egyre nagyobb méreteket öltő turizmusnak köszönhetően Algéria és Tunézia is a „kedvelésből utazók” érdeklődési körébe került.

* „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

Magyarországon ekkor még nem alakult ki a tömeges turizmus (vagy ahogy a korban gyakran nevezték: a „kéjutazás”) hagyománya. A magyarok túlnyomó része ritkán, szükségből és rövid távon utazott, leginkább családi vagy üzleti okból. Ennek magyarázata egyrészt az utazáshoz szükséges infrastruktúra (megfelelő minőségű utak, közlekedési eszközök, szálláshelyek) hiányában keresendő; másrészt a tradicionálisan mezőgazdaságból élő lakosság nem engedhette meg magának, hogy a földjét hosszabb időre gondozatlanul hagyja. Hasonló volt az iparban dolgozók helyzete is. Így nem válhatott az utazás széles körben elterjedt társadalmi gyakorlattá.¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a magyarok egyáltalán nem utaztak. A századfordulóra megjelentek a „kedvtelésből utazók”, akik az egyre népszerűbbé váló fürdőhelyeket (Balatonfüred, Borszék, Herkulesfürdő, Pöstyén, Abbázia, Crikvenica) vagy a hegyi pihenőhelyeket (Magas-Tátra) keresték fel, azonban ők sem hagyták el az Osztrák–Magyar Monarchia területét. Ha mégis, akkor is elsősorban a szomszédos vagy nyugat-európai országokba (például Belgium, Német Császárság) mentek.² Azokat az utazókat, akik azért keltek útra, hogy világot lássanak, vagy ismereteiket bővítsék, elsősorban a Kelet vonzotta. Céljuk sok esetben a magyar eredet feltételezett helyének megismerése, az őshaza felkutatása volt, de Nyugat-Európa és Amerika is szerepelt az úticélok között. Azok, akik Afrikát választották, Egyiptomot és Kelet-Afrikát részesítették előnyben.³

A Magreb-térséghez az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül létező Magyar Királyságnak gyakorlatilag semmilyen stratégiai vagy politikai érdeke sem fűződött. Az egykori török uralmat leszámítva a két térség nem rendelkezett közös múlttal, így nem meglepő a terület iránti csekély érdeklődés.⁴ Két esemény tanúskodik arról, hogy mégis történtek próbálkozások a két térség közötti (kereskedelmi) kapcsolat létrehozására. A 19. század végén a kereskedelmi kapcsolatait bővíteni vágyó Magyarország érdeklődése Észak-Afrika azon területei felé irányult, ahol az angol és francia fennhatóság még nem jelentett olyan mértékű konkurenciát, hogy az a kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét eleve ellehetetlenítse. Ezen „kereskedelmi kapcsolatkereső” utazások keretében indult Észak-Afrikába Jankó János, aki jóllehet útját betegség miatt félbeszakította, a kereskedelmi lehetőségekről két tanulmányban és egy útleírásban is beszámolt.⁵ Az Észak-Afrika iránti érdeklődésről tanúskodik a Fiume és Tunisz közötti rendszeres hajójárat létesítése is. 1890-től kezdve ugyanis az *Adriai Magyar Tengerhajózási Rt.* évi tizenkét hajójáratot indított Tuniszba.⁶ Ezen járatok elsősorban kereskedelmi célokat szolgáltak, azonban, amint az útleírásokból kiderül, bizonyos esetekben utazókat is szállítottak.

Az utazók alapvetően két útvonal közül választhattak. A Budapest–Balaton–Fiume vasútvonal kiépülése után a tengeri kikötő könnyen megközelíthetővé vált. Ennek köszönhetően

¹ Ezt bizonyítja, hogy Magyarországon 1894-ben érte el az utasok száma az évi 50 milliót, jelentős többségük azonban nem utazott néhány kilométernél távolabbra a lakóhelyétől. Azok, akik hosszabb utazásra szánták el magukat, elsősorban Budapestre mentek, üzleti okokból vagy a jobb megélhetés reményében. Lásd: Frisnyák: *A magyarországi közlekedés krónikája*, XI–XIII.; Fónagy: „Házától ritkán s csak kiváló esetben ment ki”, i. m.

² Kósa: *Fürdőélet a Monarchiában*, 52., 83.

³ Lásd: Ormos: *A Föld felfedezése és meghódítása*, i. m.; Dornbach (szerk.): *Amerikától Óceániáig*, i. m.; Balázs (szerk.): *Magyar utazók lexikona*, i. m.; Krizsán: *Magyar utazók Afrikában*, i. m.

⁴ J. Nagy: *Magyarország és az arab világ*, 8–10.

⁵ Jankó: *Érdekeink Észak-Afrikában*, 107–126.; Jankó János: *Kereskedelmünk Észak-Afrikában*, i. m.; Jankó: *A Száhel partján*, i. m. Hasonló szellemben íródott két további tanulmány a 20. század legelső éveiben: Holec Sámuel: *Magyarország és Északafrika*, i. m.; Kohányi Zoltán: *Nemzeti tengerhajózási politikánk feladatai*, i. m..

⁶ Pelles: *Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában*, i. m.

az utazók lényegében egy átszállással eljuthattak Tunéziába. Ennek ellenére az útleírások tanúsága szerint a legtöbben nem az Adriai-tenger irányába indultak útnak, hanem Európát átszelve Olaszországon vagy Franciaországon keresztül. Az útvonal így lehetőséget teremtett Nyugat-Európa megismerésére is. Emellett – a turizmus fejlődésének és a gazdasági-politikai érdekeknek köszönhetően – az említett országokból Észak-Afrikába induló hajójáratok sokkal rendszeresebbek, modernebbek, gyorsabbak, kényelmesebbek és megbízhatóbbak voltak.⁷ Bármelyik irányt választotta is az utazó, az út Észak-Afrikáig minden esetben drága, hosszú és fáradságos volt.

Útleírás-olvasás a 19. század végi Magyarországon

Magyarországon 1880-ig nem jelent meg kifejezetten útleírásokat közlő lap. Különböző lap-típusokban, elsősorban családi vagy „szaklapokban”⁸ azonban gyakran találhattak az olvasók útleírásokat, ami bizonyítja, hogy a műfaj az olvasni tudó társadalmi körökben⁹ kedveltnek számított. A legolvasottabb családi lap, a *Vasárnapi Újság* rendszerint közölt távoli tájakat, embereket és szokásokat bemutató cikkeket, köztük útleírásokat is. A turizmusnak ekkor még csak az első jelei mutatkoztak, így nem beszélhetünk a piacot valósággal elárasztó útszövegek (útikönyvek, brosúrák, lehetséges útvonalakat tartalmazó kiadványok) megjelenéséről úgy, mint Franciaország vagy Anglia esetében.

A statisztikák az utazásokkal kapcsolatba hozható műfajok közül kizárólag a földrajzi és a történelmi műveket említik, s megfelelő adatok hiányában lehetetlen pontosan megbecsülni a nyomtatásban megjelent útleírások számát. Az Észak-Afrikát bemutató útleírások összegyűjtésére eddig nem történt kísérlet, így a területre vonatkozó konkrét információk egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre. Az útleírás-olvasók számáról s így arról, hogy hányan találkozhattak Észak-Afrikát ábrázoló szövegekkel, szintén lehetetlen pontos adatokat közölni. Néhány olvasási szokást befolyásoló tényező azonban lehetővé teszi bizonyos következtetések levonását.

A Magyarországon megjelenő „családi lapok” nem tudták és nem is akarták az olvasók széles rétegeit megszólítani. Deklaráltan a társadalom felsőbb, műveltebb és vagyonosabb rétegeit célozták meg.¹⁰ Mivel a sajtóban közreadott útleírások jelentős része éppen ezekben a lapokban jelent meg, a társadalom nagy része eleve nem olvashatott útleírást. A „szaklapok” még a családi lapoknál is szűkebb és korlátozottabb olvasóközönsséggel rendelkeztek. Az útleírások így nem tölthettek be általánosan művelő szerepet, és az iskolai tananyag kiegészítésére sem voltak alkalmasok. Mindennek ellenére nem tagadhatjuk, hogy az útleírások népszerűsége folyamatosan nőtt. Noha az olvasóközönység méretéből (az első

⁷ Bővebben lásd: Zytnicki: *L'Algérie, terre de tourisme*, i. m.; Salinas: *Voyages et voyageurs en Algérie*, i. m.

⁸ Szaklapoknak tekintünk minden olyan folyóiratot, mely egy konkrét téma köré szerveződött, és időről időre közölt útleírásokat, így a földrajzzal, vadászattal, gazdasággal foglalkozó lapokat is.

⁹ 1910-ben az analfabéták aránya elérte a 33%-ot. Annak oka, hogy az olvasók száma Nyugat-Európához képest alacsony volt, nem csupán az oktatási rendszerben és az oktatásból kimaradó (például mezőgazdasági munkák miatt) iskoláskorúak nagy számában keresendő, hanem a nemzetiségek nyelvhasználatában is. A magyartól és a némettől eltérő nyelveken alig jelentek meg nyomtatott szövegek. Lásd: Kovács: *A könyv és könyvtár*, 51., 61.; Csapodi –Tóth–Vértesy: *Magyar könyvtár-történet*, 372.

¹⁰ A korban egyedül a társadalom legfelsőbb rétege engedhette meg magának, hogy könyvet vagy sajtótermékeket vásároljon, valamint egyedül ők rendelkeztek a rendszeres olvasáshoz elegendő szabadidővel. Az olvasás elterjedését nehezítette a korban megjelenő kölcsönkönyvtárak alacsony száma. Lásd: Kovács: *A könyv és könyvtár*, 49.

világháború kitörésekor a társadalom harmada nem tudott olvasni!) kiindulva a szövegek szűk körben fejtettek ki hatást, kétségtelen, hogy az útleírás Magyarországon is a tudásátadás egyre fontosabb eszközévé vált. Ismert írók és költők választották az utazást műveik témájaként. Az útleírások bevezetésében az utazók gyakran utalnak a műfaj népszerűségére, de egyben a kiadás költségeire és nehézségeire is, ami lehetetlenné teszi, hogy írásuk valóban a társadalom egészéhez szóljon.

Az első turizmust – és így az utazást – propagáló folyóirat a *Magyar Turista Egyesület* kiadásában jelent meg, *Turisták Lapja* (1889–1944) címmel. A lap kimondottan a hazai tájak (elsősorban a Magas-Tátra) bemutatását tűzte ki célul, így külföldről készült útibeszámolókat ritkán közölt. 1913-ig 497 cikk jelent meg Magyarországról, és mindössze 32 foglalkozott külföldi tájakkal.¹¹ Az MTE egyéb tevékenységei (felolvasások, versenyek, képzések, kiállítások) egyértelműen jelzik, hogy a korban az utazások iránti érdeklődés folyamatosan növekedett. Az eseményeken résztvevők számáról és társadalmi pozíciójáról azonban nem rendelkezünk információkkal. Mindössze annyit tudunk, hogy az eredetileg ingyenes eseményeket a résztvevők túl nagy száma miatt idővel fizetőssé tették.¹²

A *Magyar Tanítók Turista Egyesülete* által kiadott *Turista Közlöny*, a *Délvidéki Kárpát-Egyesület* gondozásában megjelenő *Délvidéki Turista*, a *Természetbarátok Turista Egyesülete* által szerkesztett *Természetbarát* szintén hozzájárult a turizmus/túrázás mint szabadidős tevékenység népszerűsítéséhez. Az 1910-ben megjelenő *Turistaság és Alpinizmus* című lap tekinthető az első olyan sajtóorgánumnak, mely széles körök számára kívánta népszerűsíteni az alpinizmust és a turizmust is. A lapot az alapító *Budapesti Egyetemi Turista Egyesületen* kívül több-kisebb turista egyesület is hivatalos lapjának tekintette. Az említett folyóiratok, noha nem rendelkeztek valóban széles körű olvasótáborral, egyértelműen hozzájárultak a magyar nyelvű utazási irodalom fejlődéséhez.

Az utazás népszerűsítéséből kivette a részét a *Magyar Földrajzi Társaság* is. A *Földrajzi Közlemények* címmel megjelenő folyóiratban nem csupán a legújabb földrajzi felfedezésekről számoltak be, hanem utazásokról is. Az utazási irodalom népszerűségére utal az *Utazások Könyvtára* néven létrehozott sorozat, melyet 1902-ben a *Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára* névre kereszteltek át. A könyvsorozat útleírásokon keresztül igyekezett a legfrissebb természettudományos ismereteket átadni az olvasóközönségnek. Jelentősége abból fakad, hogy a megjelenő művek nem Magyarországra korlátozódtak, hanem távoli tájak eltérő kultúráit részesítették előnyben. 1914-ig tizenhat kötet jelent meg, melyek közül azonban egyetlenegy sem foglalkozik Afrikával. Ez a tény egyértelműen jelzi, hogy az olvasóközönség igen csekély érdeklődést tanúsított az afrikai kontinens iránt.

Az érdeklődés hiánya ellenére nem állíthatjuk, hogy a kontinens ismeretlennek számított volna. A nyugaton jól ismert sztereotípiák a különböző lapokban megjelenő rövid cikkeknek köszönhetően ugyanúgy elterjedtek, mint a gyarmatosításban érdekelt országokban. Az útleírások tartalma alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a magyarországi közvélemény nem tett markánsan különbséget az egyes régiók között. *Utazás Afrikában* címmel éppúgy megjelenhetett Egyiptomot bemutató mű, mint Kongót vagy éppen Dél-Afrikát ábrázoló útleírás. Az utazók ráadásul gyakran egy ország ismeretében általánosítottak az egész kontinensre vonatkozólag, ami félrevezethette a korabeli olvasóközönséget.

¹¹ Déry–Thirring: *A Magyar Turista-Egyesület 25 éves multja*, 80–86.

¹² Déry–Thirring: *A Magyar Turista-Egyesület 25 éves multja*, 80–86.

Magyar utazók a Magreb-térségben (1881–1914)

„Ritkán részesül valaki abban a szerencsében, hogy [...] elég bátorsága és életerejére legyen, [...] beutazni Afrikának bármelyik részét, azon világrésznek, melyet mi mint barátságtalan, sivár és terméketlen világrészt ismerünk és melybe kénytelenül menni még csak azon részben is, melyet én bejártam, nálunk divatban nem igen van” – jelenti ki Nendtvich Károly útleírásának elején.¹³ Annak ellenére, hogy Észak-Afrika a kortársak és a kutatók véleménye szerint is kiesett a magyar utazók érdeklődési köréből, a területről megjelenő útibeszámolókat mennyisége nem elhanyagolható. A térségről készült útleírások teljes feltérképezése a korabeli sajtóorgánumok és a nyomtatásban megjelent könyvek listájának alapos tanulmányozását igényelné. Az általunk megkezdett folyamat (rész)eredményei elégségesek ahhoz, hogy az észak-afrikai utazásokkal és útleírásokkal kapcsolatosan alapvető megállapításokat tegyünk. Az útleírások tartalmi elemzése nem végezhető el az utazók személyének ismerete nélkül, hiszen foglalkozásuk, társadalmi pozíciójuk, életük fontosabb eseményei hatással voltak látásmódjukra, amely egyértelműen befolyásolja a területről alkotott képet. Az általunk elemzett útleírások szerzőit műveik megjelenése szerinti időrendben mutatjuk be.

Dr. Szabó József (1822–1894) bányamérnök, geológus, egyetemi tanár, ügyvéd, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Németül, angolul, franciául és latinul beszélt. Elsősorban kőzetekkel és ásványokkal foglalkozott, munkáját külföldön is elismerték. Európa számos országát beutazta, járt Észak-Amerikában és Észak-Afrikában is.¹⁴ 1881-ben meghívott vendégként vett részt az *Association française pour l'avancement des sciences* Algírban tartott konferenciáján. Útjáról mindössze egy rövid, tizenöt oldalas beszámoló maradt fenn, amely 1887-ben a *Földrajzi Közleményekben* jelent meg „Algériáról, különösten annak alfaiparára” címmel.¹⁵

Nendtvich Károly (1811–1892) orvos, kémikus, műegyetemi tanár, az MTA tagja, a Természettudományi Társulat alapító tagjai közé tartozott. Sokat tett a magyar nyelvhasználat terjesztéséért, elsősorban a kémia területén. Rendszeresen utazott, Európán kívül járt Észak-Amerikában és Észak-Afrikában is.¹⁶ „Három hónap Afrikában (1889)” című írása három részletben a *Budapesti Szemle* hasábjain jelent meg 1892-ben.¹⁷

Alviny Sándor (1852–1925) nyelvpedagógus és író. Jogi tanulmányokat végzett, majd Párizsban élt, ahol Saint Yvon néven publikált. 1886-ban tért vissza Magyarországra. Két világméretű utazást is tett. Észak-afrikai utazásáról *Szaharában. Útirajzok és tanulmányok* című könyvében számolt be.¹⁸

Justh Zsigmond (1863–1894) a magyar és a francia irodalmi élet jelentős alakja.¹⁹ Élete nagy részét Párizsban töltötte, sokat utazott, járt többek között Indiában és Észak-Afrikában.²⁰ Számos lapban publikált, többek között regényeket és útleírásokat is.²¹ Tüdőbajban szenvedett, mindössze harminc évet élt. Észak-afrikai útjáról fennmaradt levelezéséből és

¹³ Nendtvich: *Három hónap Afrikában (1889)*, I. 42.

¹⁴ Koch: *Szabó József*, i. m.

¹⁵ Szabó: *Algériáról, különös tekintettel annak alfa-iparára*, i. m.

¹⁶ „Nendtvich Károly”, *Arcanum*, i. m.; Inzelt: *A hazai kémia két korszaka a 19. században*, i. m.

¹⁷ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. i. m.; Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, II. i. m.; Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, III. i. m.

¹⁸ Alviny: *Szaharában*, i. m.

¹⁹ Dede: *Justh Zsigmond*, i. m.

²⁰ Dede: *Justh Zsigmond*, 143–145.

²¹ Dede: *Justh Zsigmond*, 46–47.

Saharai hangulatok (1891) című, több részletben megjelenő rövid írásából tájékozódhatunk.²²

Hopp Ferenc (1833–1919) vagyonos műgyűjtő. Sokat utazott, leginkább Kelet-Ázsia érdekelte: Kínában és Japánban is járt. Az útjai során gyűjtött tárgyakat az általa alapított Ázsiai Művészeti Múzeumban őrzik. Utazásairól különböző rendezvényeken és felolvasó-esteken tartott előadást, és több útbeszámolója is megjelent. A Magreb-országokban tett látogatásáról a „Téli utazás a földközi-tenger körül fekvő országokban. (Felolvasatott az 1897. évi. decz. 9-diki ülésen)” címmel a *Földrajzi Közleményekben* számolt be.²³

Tóth Rezső (1875–1916) irodalomtörténész és középiskolai tanár. Pályája nagy részében az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziumának tanáraként működött. Több neveléssel kapcsolatos tanulmánya jelent meg. 1902-től a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárak Intéző Bizottságának előadójaként részt vett a népiskolai könyvtárak fejlesztésében. Tanári karrierje során igyekezett a könyvtárhasználatot népszerűsíteni a diákok körében, valamint a gyermek- és ifjúsági irodalom neveléslélektani hatását vizsgálta irodalomelméleti szempontból. Többször járt külföldön, tanítványainak is szervezett külföldi tanulmányutakat. Észak-Afrikába egykori tanárával, majd kollégájával, Beöthy Zsolttal utazott, amiről *Északafrikai kikötők. Tunisztól Tangerig* (1904) című művében számol be.²⁴

Zsigmond János (1865–1936) a piaristarend pappá szentelt tagja, tanári diplomát szerzett, huszonkilenc éven át Veszprémben tanított. A Veszprém Vármegyei Közművelődési Egyesület elnöke volt. Észak-Afrikában és Európában tett utazásairól elsőként a *Veszprémi Hírlapban* jelentetett meg írásokat. Észak-afrikai utazásairól készült beszámolója 1904-ben önálló kötetben is megjelent *Afrika partjairól* címmel.²⁵

József Ágost osztrák főherceg és magyar királyi herceg (1872–1962) magyaros nevelésben részesült, melynek köszönhetően élete végéig szívén viselte a „magyar ügyet”. A gimnázium befejezése után katonai tanulmányokat folytatott. Több társadalmi és jótékonyági egyesület tagja volt. Az első világháborúban altábornagyként szolgált, 1918-ban tábornaggá nevezték ki. A Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta. Szívesen hódolt szenvedélyének, a vadászatnak. A témában több könyvet is megjelentetett. 1911-ben a *Századok Legendáiban* több kötetben jelentette meg észak-afrikai vadászútjának leírását *Útiemlékeim Afrikából* címmel.²⁶

Észak-Afrika magyar szemmel: az útleírások elemei

Jelen írásunknak nem célja az említett utazók útleírásainak tartalmi összefoglalása, hiszen az jelentősen túlmutatna a tanulmány terjedelmi keretein. Néhány közös vagy éppen nagy mértékben eltérő elem ismertetése elegendő ahhoz, hogy a műfajra vonatkozólag következtetéseket vonhassunk le.

Láthattuk, hogy a fent bemutatott személyek valamennyien értelmiségiek, többségében tanárok vagy egy bizonyos tudományág iránt elkötelezett személyek voltak. Szakmájukból kiindulva szinte magától értetődő az utazás szeretete, a távoli tájak ismerete. Esetükben az utazás értelmezhető szakmai kötelezettségként is. Látásmódjukat meghatározta a tudomá-

²² Justh Zsigmond: *Saharai hangulatok*, I. i. m.; Justh: *Saharai hangulatok*, II. i. m.; Justh: *Saharai hangulatok*, III. i. m.

²³ Hopp: *Téli utazás*, i. m.

²⁴ Gráberné: *Tóth Rezső Dr.*, i. m.; Tóth: *Északafrikai kikötők*, i. m.

²⁵ „Zsigmond János”. In: *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon*, i. m.; Zsigmond: *Afrika partjairól*, i. m.

²⁶ József: *Útiemlékeim*, 2002.

nyos érdeklődés, a világ eltérő tájai és kulturái iránti fogékonyság. Utazásuk célja, időtartama és útvonala azonban nem azonos. Szabó József, aki a fent említett utazók közül először járt Algériában, meghívott tudósként szervezett propaganda-utazáson vett részt, melyet így értékel: „...egy olyan világrészt voltam látandó, melyben a maga nemében egyedüli viszonyok vannak kifejlődve, s mindez ünnepélyesen bemutatva merőben máskép tűnik fel, mintha csak közönséges turista gyanánt nézem vala meg.”²⁷ Nendtvich Károly és Tóth Rezső kedvtelésből utazott, Zsigmond János az „exotikus világot” kívánta megtekinteni. Tóth Rezső nem tesz egyértelmű kijelentést utazása céljáról; a bejárt útvonalból, az utazás időtartamából azonban láthatjuk, hogy valóban turistaútról van szó. Nendtvich Károly világosabban fogalmaz: „Mindenekelőtt kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy ez útazásom célja nem volt voltaképpen tudományos; [...] célja ez útazásnak egyedül az volt, hogy lássam azt a világrészt; hogy gyönyörködjem [...] és hogy tágítsam világnézetemet...”²⁸ Alvincy Sándort az arab civilizáció vonzotta. Hopp Ferenc saját bevallása szerint egyszerűen a téli hideg elől menekült. Justh Zsigmond egészségügyi okokból, dr. Szabó József tudományos céllal, József főherceg vélhetőleg vadászni ment Észak-Afrikába. Noha az utazás motivációja, a rendelkezésre álló anyagi keret és az eltöltött idő hossza személyenként eltérő, leírásaik mutatnak hasonlóságokat. A szövegek rövid terjedelműek (Justh Zsigmond leírása mindössze hat oldal), és felületes „turista nézőpontból” mutatják be a bejárt területet. Az útvonal az észak-afrikai francia gyarmatok nagy, európai stílusjegyeket hordozó és a turisták számára veszélytelené és „kényelmessé” tett városait/városrészeit érinti.

Az útleírásokra jellemző az ismeretlen arab kultúra távoli nézőpontból történő bemutatása,²⁹ amely sokszor egyyszerre dicséri és alacsonyítja le Észak-Afrika lakóit. Az arab ember, akivel az utazó nem beszél, csak szemléli őt, magasztosnak, szépnek, különlegesnek tűnik: „Magatartásuk komoly és méltóságteljes, arcvonásaik szépek, szemök fekete és éles, orruk finom sasorr, hajok fekete.”³⁰ Az arabok tradicionális viseletét, a burnuszt nem csupán különlegesnek, hanem praktikusnak is találják. A ruha valójában a legfontosabb elem, ami alapján az utazók megkülönböztetik a területen élő különböző népcsoportokat: „A bensülötték között a fúrge városi arab vagy mór a legelőkelőbb, az hímzett dolmányban, térdig érő bő nadrágban és fehér harisnyában jár. A falusi vagy pusztai arab lomhán mozog, fehér burnuszba van burkolva, harisnyát nem hord; neje erősen van fátyolozva és ez által is különbözik a kabiltól vagy berbertől, Algeria ős lakójától, kinek öltözete egészben véve hasonló mint a meghódítójáé, de noha muzulmán, neje nem visel fátyolt. A sötét színű turbán, sötét dolmány, nadrág és kék harisnya az ó-zsidó viselete. Még a szerecsent kell be vennem, hogy Afrika népeinek számát kiegészítsem. Európa kontingense nem szegényebb; a francia gyarmatosokon és városiakon kívül sok a spanyol, de van elég olasz angol és maltai. Rendkívül eleveníti a vásárt a sok mór gyerek.”³¹

Noha többen megjegyzik, hogy az őslakosok legfőbb elfoglaltsága a semmittevés vagy a kávézás, ez semmilyen negatív hatást nem kelt, sőt az egzotikus világ egyik legfontosabb ismertetőjegyévé válik. Erre a kettősségre hívja fel a figyelmet Tóth Rezső: „Valami pompás maga a régi, nehézkes, hatalmas kövekből megrakott ó-kapu is; az aljában koldusok, henyé-

²⁷ Szabó: *Algériáról*, 236.

²⁸ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. 43.

²⁹ Ez alól Alvincy Sándor leírását tekinthetjük kivételnek, mivel utazása célja éppen az arab kultúra alaposabb megismerése volt.

³⁰ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, II. 203. A „sasorr” gyakran jellemzi az arabokat a magyar nyelvű útleírásokban.

³¹ Szabó: *Algériáról*, 225.

lők heverésznek, sütkéreznek a napon; száz meg száz megrakott öszvér csilingel ki s be rajta; a téren, bent a kapu előtt, mindég ezer naplopó: siető le barnult európai, lassan ballagó, méltóságos arabus; hegyes süvegű, bugyugós s rengeteg terjedelmű zsidó menyecskék [...] s fátyolos arabasszonyok, tarka ruhájú, szilaj járásu pusztalakó *tuarég*; víg és kavargó zaj, csak csik csilingelése, legények kurjantása, utcai énekesek vontatott hadja rohanja meg a bekukkantót.”³² Majd később hozzát teszi, hogy „itt még a koldus rongya s toldott-foldott kecskebőr-köntöse is festőibb, mint az első londoni cég evening-dresse”.³³ A szegénység, a nyomor tehát ahelyett, hogy elriasztaná a turistát, inkább a festőien bemutatott táj részévé válik, egyfajta díszletté, amely elválaszthatatlan a mesés Kelettől.

A terület lakosainak megkülönböztetése nem minden útleírásban történik azonos módon. Egyes utazók mindössze az európaiakat, az arabokat és a négereket különböztetik meg egymástól, elsősorban öltözetük és bőrszínük alapján. Mások említést tesznek berberekéről és zsidókról. A területen élő és a berberek egy csoportját alkotó kabilokról és tuaregekről csak kevesen írnak. Általánosságban megfigyelhetjük, hogy az arabok és a berber népcsoportok közötti különbséget az utazók nem érzékelik világosan. A különböző törzsek említése azonban mintha hitelesítené a leírás tudományosságát, annak ellenére, hogy több útleírás olvasva az olvasó nem kap pontos leírást az egyes csoportokról, legfeljebb összezavarodik. Előfordul, hogy az utazó, hasonlóságot és viszonyítási pontot keresve, a cigányokhoz hasonlítja az arabokat: „...míg az arabok elszórva, a fősíkon a sátrak alatt laknak; rongyos és piszkos sátrak azok, egészen olyanok, mint nálunk a cigányoké. Gyermekeik is olyanok, mint nálunk a cigányoké, meztelenek, a kocsi után szaladók, itt a vonat mellett szaladnak kéregetni...”³⁴

Akadnak olyan utazók, akik nem tanúsítanak csodálatot a Magreb-térség lakói iránt. Nendtvich Károly így nyilatkozik: „De azért mégis a népnek nagyobb része arabokból és kabilekből áll, egy oly népfajból, mely az európai és keresztény népek iránt ellenséges indulattal viseltetik [...]. És ezért nem is jár veszedelem nélkül európainak e népek között egyedül utazni.”³⁵ Később „kicsiny és elsutnyúlt fajnak” nevezi őket,³⁶ majd egy fogadóról írva megjegyzi, hogy „ily alkalommal leginkább megéreztem a magánútnak kellemetlenségeit, és éreztem annak szükségét, hogy a revolvert az ágyam mellé a székre tegyem”.³⁷ Az algéri arab lakosságot így jellemzi: „Nagyobb része azonban a városi lakóknak is szegény, rongyos és piszkos és nem tanácsos velük közelebről érintkezni, ha bizonyos állatocskáktól mentek akarunk maradni. [...] Városokban csak a legaljasabb szolgálatokra használtatnak, tudniillik mint hordárok, utcaseprők és tisztogatók stb.”³⁸

Az arab nő kihagyhatatlan eleme a szövegeknek, hiszen a fátyol mögötti arcok egyszerre titokzatosak és elérhetetlenek. A megközelíthetetlen és megismerhetetlen női alak az egzotikum megtestesülése. A nők megítélése azonban nem minden esetben pozitív. Néhány utazóban hiányérzetet vált ki az elzárkózás, melyet az arab nők irányukba tanúsítanak. Van, akit a túlzottan európai viselkedésük zavar, mások egyszerűen csúnyának találják őket. Nendtvich így írja le az arab nőket: „Az asszonyok, ha az utcán járnak, arczuk úgy be van takarva, hogy csak két szemök látható. Megvallom, hogy szépet közülök alig találtam, csak fekete

³² Tóth: *Északafrikai kikötők*, 9.

³³ Tóth: *Északafrikai kikötők*, 10.

³⁴ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. 63.

³⁵ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. 44.

³⁶ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. 52.

³⁷ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. 62.

³⁸ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, II. 203.

szemök élénkségével kitünők. [...] De ha csupa európaiak között vannak és fiatalok, szépek, arcukat mutogatni szeretik. Hát a női természet mindenütt az, kíván tetszeni.”³⁹ Zsigmond János sajnálattal jegyzi meg, hogy csak az öreg nők járnak fátyol nélkül. Őket pedig csúnyának találja, mivel az arab nők „korán fejlődnek és korán hervadnak”.⁴⁰ József főherceg szinte megbotránkozik, hogy egyes, európaiak lakta részeken az arab nők is fátyol nélkül járnak.⁴¹

Az útleírások fontos szereplői a Magreb-térségben élő zsidók. Valamennyi utazó hasonló módon igyekszik bebizonyítani, hogy a csoport különálló része a társadalomnak, abba nem tud vagy nem akar beilleszkedni. A szövegek sajátossága, hogy a zsidók bemutatásánál az utazók sokkal inkább az otthonukból hozott előítéletekre támaszkodnak, mint a helyszínen látottakra. Erre láthatunk példát József főherceg leírásában: „Ez megtartja legtipikusabb zsidó jellegét. Hosszú arc, hosszú, hajlott orr (vagy rövid, fölfelé álló, de minden esetben a zsidóra rögtön rávalló orr), halszem, lefelé húzott szájsarok, (vörös, barna, fekete, szőke) hajzat pajesszel, halvány bőrszín és többnyire vézna, magas termet. [...] Az asszonyok nem fedik el arcukat, többnyire kövérek...”⁴²

Az európai jelenlét, amely egyszerre nyújt biztonságot, jelképezi az egzotikus kultúra eltűnését, leegyszerűsödését, és kelt csalódást, szintén hangsúlyos az útleírásokban. Nendtvich Károly Algír kapcsán megjegyzi, hogy „[a] francia mint látszik, ide Párisnak egy részét már elhozta, mert az az élet, a mi Párisban a boulevardokon van, az itt is található”.⁴³ Hopp Ferenc szintén a hasonlóságra hívja fel a figyelmet: „Tunis Franciaország védelme alatt tetemesen nagyobodott és szépült, egy egész új város rész keletkezett boulevardokkal, a párisiak módjára, szökőkútakkal, szobrokkal és ültetvényekkel, és ha nem látnánk néha egy-egy arabot, ki tevén vagy samáron ülve végighaladt az úton, azt lehetne hinni, hogy a szép Franciaországban vagyunk.”⁴⁴

Azt, hogy milyen érzések, hangulatok és látványok fejezi ki legjobban az egzotikus Észak-Afrikát, Justh Zsigmond rövid leírásai foglalják össze a legjobban. Justh valójában nem szakad el a turista útleírásokban megtalálható elemektől: említést tesz a bazárokról, a burnuszos arabokról, a lefátyolozott leányokról, a tevékről, szamarokról, lovokról, az ouled-naïl lányokról, a kaidról, akit meg is látogat. Bemutatja a sivatag lakóinak házáat, a dragománt, akivel bejárja Biszkrát, a mecsetet, az oázisban található növényeket, a sivatag „félelmetes nyugalma”, a „mór-kávéházat”, a temetkezési szokásokat, a mór fürdőt. Rávilágít a helyi arabok természetére, akik a gyanútlan turistát gyakran becsapják. Bemutatja az arab nők helyzetét, különös tekintettel az ouled-naïlok életmódjára. A sivatag azonban nem mindig mesés. Justh többször is felhívja a figyelmet arra, hogy az emberélet a térségben keveset ér. Szidi-Okba városáról negatívan nyilatkozik: „A szent város tele bélpoklos, sánta és vakokkal, ide vándorol Zidan összes koldúsa, itt élőködik a zarándokok pénzén. A boltos boltjai szűkek, piszkosak s telvék európai tárggyal...”⁴⁵

Hasonlóképp nyilatkozik Hopp Ferenc, aki így ír a város arab lakosságáról: „Maga Szidi Okba, falu a sivatagban, különösen azáltal tűnt fel nekem, hogy hihetetlenül egyszerűen épült házakból áll [...]. Az útca felé csak egy nyílásuk van, a mely bejáratul is szolgál, sem kéményre, sem ablakra nincs szükségük a szerény igényű araboknak, kik idejük legnagyobb

³⁹ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, II. 203.

⁴⁰ Zsigmond: *Afrika partjairól*, 7.

⁴¹ József: *Útiemlékeim*, 15.

⁴² József: *Útiemlékeim*, 42.

⁴³ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, II. 199.

⁴⁴ Hopp: *Téli utazás*, 16.

⁴⁵ Justh: *Saharai hangulato*, III. 171.

részét lakásuk előtt üldögélve töltik. [...] A falu igénytelen és szegény népe igazán sajnálatra méltó, és ha nekem választanom kellene a között, hogy arabs vagy teve legyek-e, habozás nélkül az utóbbit választanám.”⁴⁶ József főherceg szintén említést tesz a gyarmati világ árnyoldalairól: „Vig élet s megrázó nyomor, a betegségek legirtózatosabb képe váltakozik gyors egymásutánban.”⁴⁷

A történelmi kontextus ismeretében feltételezhetjük, hogy a magyar utazók semlegesen viszonyultak a gyarmati kérdéshez. Ezt az útleírások sem cáfolják meg. Noha a magyar utazóktól Észak-Afrika kapcsán azt várnánk, hogy a szövegek kizárólag az egzotikum megragadását célozzák, valójában nem mentesek az ideológiai és politikai tartalmaktól. Az utazás, a hazától való távolság szükségszerűen elgondolkodtatja az utazót saját hovatartozásáról és nemzetéről. Az utazók, noha kedvezően nyilatkoznak az arab kultúráról, egyértelműen kifejtik saját nemzetük iránti hűségüket. A honvágy és a nemzeti eszme szinte kivétel nélkül mindegyik útleírásban megjelenik. Az utazók a magyar kultúra és hagyományok felsőbbrendűségét hangsúlyozzák. Párhozamot vonnak a gyarmati függésben élő arabok és az Osztrák–Magyar Monarchián belül alárendelt szerepben lévő Magyarország között.

Bizonyos esetekben az utazástól független politikai kérdések is belekeverednek a leírásokba. Nendtvich Károly Algír lakói kapcsán említést tesz az Elzászból 1871 után áttelepülő franciákról, majd az utazáshoz egyáltalán nem kapcsolódó véleményt fogalmaz meg: „Ez tehát az a dicsőített német kormánynak a szabadelvűsége, azon kormánynak és azon népnek, mely bennünket magyar chauvinizmussal vádol, melylyel mi az ő derék testvéreiket, az erdélyi százokat elnyomjuk, mert azt követeljük, hogy a középiskolákban [...] a magyar nyelvet tanítsák. Ez nekik a botrány, jogtalan elnyomatása nemzetiségöknek!”⁴⁸

Valóság, sztereotípiák, információátadás

Meglátásunk szerint az útleírás-elemzés egyik legfontosabb kérdése az, hogy a milyen jellegű információkat ad át a szöveg az olvasónak, mennyiben egészíti ki korábbi tudását, és hogyan járul hozzá a társadalom véleményformálásához.⁴⁹ Ehhez szükséges felmérni, hogy mekkora és milyen összetételű olvasóközönségről beszélhetünk, milyen előismeretekkel rendelkezett a korabeli olvasóközönség, milyen mennyiségben álltak rendelkezésre a témával kapcsolatos művek, és milyen egyéb szinterei voltak a tudásátadásnak (felolvasóestek, előadások, fényképiállítások).

A folyóiratokban megjelent cikkek számából arra következtethetünk, hogy Észak-Afrika nem tartozott az átlagos olvasók legfőbb érdeklődési köréhez, a legalapvetőbb ismeretekkel azonban kétségkívül rendelkeztek. A területről megjelenő írások száma igen csekély, és ezek is legfőképpen a francia külpolitikára és annak lehetséges következményeire koncentráltak. A *Vasárnapi Újság* hasábjain időnként megjelennek a területhez kapcsolódó „kultúrális érdekességek”, például öltözködési, étkezési szokásokról, ünnepekről, vallási sajátosságok-

⁴⁶ Hopp: *Téli utazás*, 18.

⁴⁷ József főherceg: *Útiemlékeim*, 14.

⁴⁸ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, III. 349.

⁴⁹ Holtz–Masse: *Étudier les récits de voyage*, i. m.

ról.⁵⁰ Magyar nyelvű útikönyvek a korban még nem jelentek meg.⁵¹ Ez nem csupán azért fontos, mert az utazónak idegen nyelvű forrásból kellett tájékozódni. Az útikönyvek, azáltal, hogy javaslatokat tesznek az utazónak, egyúttal azt is előírják, hogy mit és hogyan lásson. Ez a sztereotípiák megerősödéséhez vezet. Amint azt a francia példa mutatja, az útleírások új információk átadása helyett egy sematikus, sztereotípiákon és előítéleteken alapuló képet erősítenek meg.⁵² Azonban semmilyen politikai nyomás nem készítette a magyar utazókat arra, hogy azokat reprodukálják, ezért az útleírások közötti hasonlóságok az utazók saját akaratának köszönhetőek, nem pedig felülről érkező nyomásnak vagy elvárásnak, mint például a francia utazók esetében.⁵³

A magyar utazók számára Észak-Afrika egy egzotikus kontinens részének számított. Sem a gyarmati rendszerek (Algéria mint Franciaországhoz csatolt három *département* és Tunézia mint protektorátus) közötti különbségeknek, sem a gyarmatosító országnak nem tulajdonítottak jelentőséget. Algéria pedig, a francia felfogással ellentétben, semmilyen többletjelentést sem kapott.

Az útleírásokat olvasva megállapíthatjuk, hogy felépítésük és tartalmuk nem tér el jelentősen a nyugati turista-utazók leírásaitól.⁵⁴ Feltételezhetjük, hogy magyar nyelvű útikönyvek és szakirodalom hiányában az utazók külföldi útleírásokból tájékozódtak utazásuk előtt, és átvették a nyugati utazók által jól ismert sztereotípiákat. Zsigmond János szerint „sajátságos és kimagyarázhatatlan érzés fogja el az európai embert, amikor Afrika partjait először megpillantja. Amiről annyit hallott, annyit tanult, s amely helyekhez a világtörténetnek annyi nagy eseménye fűződik, s amely helyeket eddig csak képen látta...”⁵⁵ A tuniszi bazároknak kapható árukkal kapcsolatban Nendtvich maga is utal arra, hogy Észak-Afrika nem teljesen ismeretlen a magyar utazó számára: „Én azonban azt találtam, hogy mindazon beszédek, melyeket az ember hall vagy olvas az útirajzokban a tunisi selyemkelmék szépségeiről, vég-

⁵⁰ A *Vasárnapi Újság* érdeklődési körében is elsősorban Egyiptom állt. Az 1881-ben Tunéziával aláírt protektorátusi szerződést követő időszakban mindössze három ismeretterjesztő cikk jelent meg „A francziák expedíciója Tuniszbán” (1881. ápr. 24.), a „Tuniszi arab nő” (1882. ápr. 2.) és a „Tuniszi zsidónők” (1882. ápr. 9.), és egy írás érintette Algériát: „BU-AMEMA” (1881. aug. 21.) címmel. Ezzel szemben az angol fennhatóság alá kerülő Egyiptomról 1882-ben harminc cikket találhattak az olvasók. A *Képes Családi Újságban* szintén három cikk jelent meg 1881-ben és 1882-ben: „Tuniszi nők sétája” (1881. júl. 3.), „Tuniszból” (1881. júl. 24.), „A tuniszi szeráj udvarán” (1882. aug. 13.). Egyiptomról az említett időszakban tíz cikk jelent meg.

⁵¹ Ezzel ellentétben Franciaországban a gyarmatokat bemutató, nagy számban megjelenő útikönyvek nem csupán az információátadás egyik fontos elemévé váltak, hanem a gyarmati tevékenységekhez kapcsolódó propagandáévé is. Az útikönyv és az útibeszámoló a 19. század végi Franciaországban egészen másképp értelmezendők, mint a magyar viszonylatban.

⁵² Venayre: *La presse du voyage*, i. m.; Venayre: *Panorama du voyage*, 127–139.; Blanchard–Lemaire: *Culture coloniale*, 68–70.

⁵³ Zytnicki: *Faire son 'métier' de touriste*, i. m.

⁵⁴ Zsigmond János rövid útleírásában többször hangsúlyozza az európai modernség jelenlétét, így például azt a tényt, hogy a nagyvárosokban kiépült a villamos hálózat, melyet az arabok éppúgy szívesen használnak, mint az európaiak. A szűk utcák, a mecsetek és a bazárok szintén minden város kapcsán említésre kerülnek, ezen kívül azonban keveset tudhatunk meg a helyi civilizációról. E tekintetben hasonló Tóth Rezső, Justh Zsigmond és Hopp Ferenc útleírása is. A burnuszba öltözött, semmittevő arabok, az utcákon elő-előbukkanó nők és zsidók, az európai mintára újjáépülő városok, a hotelek, éttermek, színházak hitelesítik, hogy az utazó valóban azt a „Keletet” látta, melyet az olvasó elvárt.

⁵⁵ Zsigmond: *Afrika partjairól*, 4.

hetetlen túlzottak, és az embert csak félrevezetik.”⁵⁶ Szintén Nendtvich bizonyítja, hogy a magyar utazók tisztában voltak a francia kormány turizmus fejlesztésére irányuló törekvéseivel: „Ez egyik legjelentékenyebb oazisa a Saharának, és a kékutazóknak Párisból divatban lévő végcélja. Divatban van, ugyanis, hogy az új házaspárok Párisból itt töltsék mézes heteket, és hogy e kékutazást minél inkább divatba hozzák, és Biskrának a forgalmát emeljék, a francia kormány egy igen díszes, és minden kényelemmel ellátott hôtelt építtetett, a Sahara-hôtelt, melybe én is beszállottam.”⁵⁷

Feltételezhetjük azt is, hogy a gyarmati Magreb-térségbe utazó útvonala olyannyira kötött volt, hogy az utazó legjobb szándékkal sem láthatott mást, csak azt, amit az európai gyarmatosítók által teremtett turista infrastruktúra lehetővé tett. Vagyis az utazó, bármilyen indokkal és célokkal érkezett is a területre, a turistáknak kijelölt útvonalról nem térhetett le – a hivatalos állami álláspont szerint azért, mert az túlságosan veszélyesnek minősült. E tekintetben tehát nem volt különbség francia és egyéb nemzetiségű utazó között. A valóságban közrejátszott az is, hogy a gyarmatosító állam bizonyos állapotokat titkolni igyekezett. Feltételezhetjük, hogy az útleírásoknak, mint minden korban, meg kellett felelniük az éppen aktuális „divatnak”, vagyis tartalmazniuk kellett azokat a kötelező elemeket, melyeket az olvasó elvárt, és amelyek a leírást hitelessé, ez esetben egzotikussá tették. A szöveg tartalmi keretei így a francia gyarmatosító állam törekvéseinek és az olvasók igényeinek köszönhetően rendkívül korlátozottak voltak.

Érdemes megfigyelni, miképp írják le az utazók az olvasó számára nem ismert jelenségeket. A fényképezés tömegméretűvé válása előtti időkben az utazók számára legkézenfekvőbb ismeret-átadási módszer az analógia volt, mellyel – annak minden veszélye ellenére – rendkívül gyakran éltek. Az analógiák vizsgálata nem csupán azért fontos, mert rávilágít arra, hogy egyes tájak és látnivalók milyen asszociációkat váltanak ki az utazókból. A körülírt, összehasonlított jelenségek félrevezetik az olvasót, és sok esetben a valóságtól jelentősen eltérő képet alakítanak ki.⁵⁸ Az általunk kiválasztott útleírások számos olyan analógiát tartalmaznak, melyek elemei rendkívül távol állnak egymástól. Nendtvich összehasonlítása, mellyel a mediterrán élővilágot mutatja be, rávilágít arra, mennyire távol áll a valóság az utazó által választott, az olvasók által jól ismert képtől: „A mi a növényzetet illeti, az is egészen hasonló a mi növényzetünkhöz, csak hogy más fajok. Így például a fűzfát itt az olajfa helyettesíti...”⁵⁹ Hasonló eltérést fedezhetünk fel, amikor Nendtvich az arab konyhából nélkülözhetlent kuszkuszt írja le: „A datolyán kívül még csak egy eledellel él a saharai lakos, tudniillik a couscousonnal. Ez lisztből készül, és hasonló a mi tarhonyánkhöz.”⁶⁰ Tóth Rezső így ír a magyar olvasó számára valóban idegen *souk*-ról: „Aztán egy egész utca: lacikonyha; tele zabáló vagy pihenő koldushaddal...”⁶¹ Budapest gyakran válik analógia alapjává a gyarmati város leírásánál: „Árkádos, háromemeletes paloták hosszú sora; a tenger felé hotelek, modern vendéglők; a befelé eső párhuzamos utca: a korzó, sok csinos, modern bolttal: a mi váci-utcánk képe mása [...] A térről vitt ki a villamos az algiri Svábhegyre, a *Mustapha supérieure*-re. Az utcák, amiben végigcsilingelt, akár a mi most épült terézvárosi modern utcáink,

⁵⁶ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. 56.

⁵⁷ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, II. 185.

⁵⁸ Guyot, : *Analogie et récit de voyage*, 72–74.

⁵⁹ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, I. 63.

⁶⁰ Nendtvich: *Három hónap Afrikában*, II. 187.

⁶¹ Tóth: *Északafrikai kikötők*, 12–11.

hatalmas és unalmas épületek...⁶² Mindezek azt az illúziót kelthetik, hogy Észak-Afrika valójában nem is tér el jelentősen Európától.

Összegzés

Jóllehet Észak-Afrika bőven rejt a művészek számára inspirációt, az útleírások három kivétellel (Alvincy Sándor, Justh Zsigmond és Tóth Rezső) nem irodalomban jártas utazók művei, így elsősorban nem irodalmi értékük miatt fontosak; az ismeretközvetítésben és a közvélemény formálásában betöltött szerepük azonban megkérdőjelezhetetlen.

Az utazók leírásaiból megállapíthatjuk, hogy az átadott információk korlátozottak, az észak-afrikai világ rendkívül kis részét látják és írják le, s a szövegek ritkán és csak kis mértékben egészítik ki egymást. Az útleírások így leegyszerűsített képek repetitív halmazát képezik, melyek megegyeznek a nyugati utazók útleírásainak tartalmával. Noha Észak-Afrika a korban a magyar olvasó számára kevésbé ismert, az utazók nem törekednek arra, hogy a képet árnyalják. Leírásaik rendszerint rövidek, és csupán a távolról látott elemekre koncentrálnak. A szövegből kiviláglik, hogy a mindent látni akaró utazónak nincs ideje a megfigyelésre. A sztereotípiákra épülő leírásokból keveset tud meg az olvasó a helyi szokásokról, értékrendről, politikai berendezkedésről. Nyelvismeret vagy érdeklődés hiányában a magyar utazók szinte egyáltalán nem kommunikálnak a helyi lakosokkal, ami lehetetlenné teszi alaposabb kép átadását. Az arabok jelenléte az utcán, a nők fátyolviselése, a mecsetek felépítése, a szűk arab utcák, a bazárok (*souk-ok*), a közép-európaiktól eltérő növényzet vélhetőleg nem lepi meg a kortárs olvasót, hiszen földrajzi művekben, ismeretterjesztő olvasmányokban ezekkel az elemekkel (főleg az egyiptomi arab kultúra vonatkozásában) már találkozhatott.

Az ismétlődő elemek mellett azonban feltűnik bizonyos információk teljes hiánya. A tengeren való átkelést leszámítva kevés szó esik az utazás körülményeiről. Egyik utazó sem tesz említést az utazás költségeiről, holott magyar nyelvű útikalauz hiányában ez indokolható lenne. Amennyire feltűnő a semmittevő arabok jelenléte, annyira hiányoznak a dolgozó emberek a leírásokból. A gyarmati kérdés és a vele összefüggő problémák (az őslakók kihasználása, elnyomása, az európai civilizáció rákényszerítése az elfoglalt területekre, a helyi tradíciók és jogok figyelmen kívül hagyása) szinte egy útleírásban sem merül fel.

Az útleírás politikai eszközként való felhasználása a 19. század végén már nem számít újdonságnak; az útleírás szerepe a gyarmat-propaganda terjesztésében szintén kétségtelen. Szabó József utazása során megértette a gyarmati Algériába szervezett utazások lényegét: „Az algíri francziák panaszkodnak, hogy az anyaország őket oly kevéssé ismeri és az volt a fő indító ok, hogy a természettudósokat oda meghívják. Feltették a megjelent vagy ezer emberrel, hogy ki-ki elbeszéli otthon azon benyomást, hogy Algériát meglátogatni valóban érdekes.”⁶³ A magyar nyelvű észak-afrikai útleírások nemzeti ideológiai tartalma bizonyítja, hogy az útleírás megfelelő értelmezéséhez kulcsfontosságú az utazó és az utazás vagy az alkotás kontextusának ismerete. Az észak-afrikai útleírások jól példázzák, hogy az útleírás mennyire összetett forrás, melynek jelentősége bőven túlmutat egy távoli terület objektív bemutatásán. Ahhoz, hogy az egyes, különböző szempontok alapján megalkotott útleírascsoportokat megfelelően elemezni tudjunk, minden esetben nélkülözhetetlen a szövegen kívüli információk ismerete, így a keletkezés körülményei, az utazó korát meghatározó legfontosabb tényezők, az olvasóközönség összetétele és elvárásai. A kutatónak számításba kell vennie a leírásból feltűnően hiányzó elemeket, hiszen amit az utazó elhallgat, éppúgy

⁶² Tóth: *Északafrikai kikötők*, 18–19.

⁶³ Szabó: *Algériáról*, 236.

információértékkal bír, mint az, amit elmond. A hiányzó információkkal kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy mi alapján szelektál az utazó. A kihagyott információk nem érdeklik az olvasóközönseget? Esetleg nincs jelentőségük az utazó számára? Talán nem is érzékeli őket az utazó? Túl terjedelmes lenne a mű? Bizonyos információk megjelenését nem támogatják a szerkesztők? Noha ezen kérdések nem minden esetben válaszolhatók meg egyértelműen, új irányba terelhetik az útleírások értelmezésére, önálló forráscsoportként való felhasználására irányuló törekvéseket.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- : *A francziák expedíciója Tuniszban*. Vasárnapi Újság, 1881. április 24.
- : *A tuniszi szeráj udvarán*, Képes Családi Újságban, 1882. augusztus 13.
- : *BU-AMEMA*. Vasárnapi Újság, 1881. augusztus 21.
- : *Tuniszból*, Képes Családi Újságban, 1881. július 24.
- : *Tuniszi arab nő*. Vasárnapi Újság, 1882. április 2.
- : *Tuniszi nők sétéja*. Képes Családi Újságban, 1881. július 3.
- : *Tuniszi zsidónők*. Vasárnapi Újság, 1882. április 9.
- Alvincy Sándor: *Szaharában. Útirajzok és tanulmányok*. Budapest, 1890.
- Holek Sámuel: *Magyarország és Északafrika*. Közgazdasági Szemle, 25. évf. 26. kötet, (1901) 833–842.
- Hopp Ferenc: *Téli utazás a földközi-tenger körül fekvő országokban. (Felolvastott az 1897. évi. decz. 9-diki ülésen)*. Földrajzi Közlemények, 26. kötet (1898) 11–25.
- Jankó János: *Érdekeink Észak-Afrikában*. Nemzetgazdasági Szemle, 12. évf. (1888) 107–126.
- Jankó János: *Kereskedelmünk Észak-Afrikában*. Nemzetgazdasági Szemle, 12. évf. (1888) 520–541.
- Jankó János: *A Száhel partján*. Földrajzi Közlemények, 27. kötet. 1889. 454–496.
- József Ágost: *Útiemlékeim Afrikából*. Nagykanizsa, 2002.
- Justh Zsigmond: *Saharai hangulatok*. I. A Hét, 1891. 8. szám, 123–125.
- Justh Zsigmond: *Saharai hangulatok*. II. A Hét, 1891. 10. szám, 150–152.
- Justh Zsigmond: *Saharai hangulatok*. III. A Hét, 1891. 11. szám, 170–172.
- Kohányi Zoltán: *Nemzeti tengerhajózási politikánk feladatai*. Közgazdasági Szemle, 34. évf. 44. kötet (1910) 741–774.
- Nendtvich Károly: *Három hónap Afrikában (1889.) Első közlemény*. Budapesti Szemle, 69. kötet, 181. szám (1892) 42–65.
- Nendtvich Károly: *Három hónap Afrikában. (1889.) Második közlemény*. Budapesti Szemle, 69. kötet, 182. szám (1892) 182–206.
- Nendtvich Károly: *Három hónap Afrikában. (1889.) Harmadik közlemény*. Budapesti szemle, 69. kötet, 183. szám (1892) 344–364.
- Szabó József: *Algériáról, különös tekintettel annak alfa-iparára*. Földrajzi Közlemények, 15. kötet (1887) 222–236.
- Tóth Rezső: *Északafrikai kikötők. Tunisztól Tangerig*. Budapest, 1904.
- Zsigmond János: *Afrika partjairól*. Veszprém, 1904.

Szakirodalom

- „Zsigmond János”. In: *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon*. Online forrás: <https://www.ekmk.hu/lexikon/talalatok3.php?beture=ZSIGMOND%20J%C3%A1nos>. (letöltés: 2022. szeptember 2.)
- Balázs Dénes (szerk.): *Magyar utazók lexikona*. Budapest, 1993.
- Blanchard, Pascal – Lemaire, Sandrine (dir.): *Culture coloniale 1871–1931. La France conquise par son Empire*. Paris, 2003.
- Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós (szerk.): *Magyar könyvtártörténet*. Budapest, 1987.

- Dede Franciska: *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi*. Doktori disszertáció, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2005. Online forrás: <https://doktori.btk.elte.hu/hist/dede/disszert.pdf> (letöltés: 2022. szeptember 3.)
- Déry József – Dr. Thirring Gusztáv: *A Magyar Turista-Egyesület 25 éves multja 1888–1913*. Budapest, 1914.
- Dornbach Mária (szerk.): *Amerikától Óceániáig: XIX. századi magyar utazók*. Budapest, 2006.
- Fónagy Zoltán: „Házától ritkán s csak kiváló esetben ment ki” – *Utazás a régi Magyarországon*, Mindennapok Története blog, online forrás: https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/03/30/helyhez_kotott_tarsadalom (letöltés: 2022. szeptember 3.)
- Frisnyák Zsuzsa: *A magyarországi közlekedés krónikája: 1750–2000*. Budapest, 2001.
- Gráberné Bősze Klára: *Tóth Rezső Dr. (1875–1916). Az ifjúsági irodalomhoz és az ifjúsági könyvtárakhoz kapcsolódó munkássága*. Könyv és Nevelés, 17. kötet, 1. szám, 2015. 33–43. Online forrás: https://epa.oszk.hu/03300/03300/00023/pdf/EPA03300_konyv_es_neveles_2015_1_033-043.pdf. (letöltés: 2022. szeptember 3.)
- Holtz, Grégoire – Masse, Vincent: *Étudier les récits de voyage: bilan, questionnements, enjeux*. Arborecences: Tevue d'études françaises, 2012. No. 2. Online forrás: <https://doi.org/10.7202/1009267ar> (letöltés: 2022. szeptember 7.)
- Inzelt György: *A hazai kémia két korszaka a 19. században. Nendtvich Károly és Ilosvay Lajos*. Magyar Tudományos Akadémia honlapja, 2021. Online forrás: <https://mta.hu/vii-osztaly-megemlekezesek-efvfordulok/a-hazai-kemia-ket-korszaka-a-19-szazadban-nendtvich-karoly-es-ilosvay-lajos-111309>. (letöltés: 2022. szeptember 3.)
- J. Nagy László: *Magyarország és az arab világ*. Szeged, 2017.
- Koch Antal, Dr.: *Szabó József (1822–1894)*. Földtani Közlemények, 25. kötet, 9–10. füzet, 1895. szeptember–október, 273–302. Online forrás: https://epa.oszk.hu/01600/01635/00495/pdf/EPA01635_foldtani_kozlony_1895_09-10_273-302.pdf. (letöltés: 2022. szeptember 2.)
- Kósa László: *Füldőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999.
- Kovács Máté: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében (1849–1945)*. Budapest, 1970.
- Krizsán László: *Magyar utazók Afrikában*. Budapest, 1994.
- „Nendtvich Károly”, *Arcanum*, Online forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/n-ny-76F7D/nendtvich-karoly-770D5/>. (letöltés: 2022. szeptember 3.)
- Ormos Mária: *A Föld felfedezése és meghódítása*. Budapest, 2016.
- Pelles Márton: *Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–1914)*. Közgazdasági Szemle, 63. évf. (2016) 2. sz. 188–208.
- Salinas, Michèle: *Voyages et voyageurs en Algérie. 1830–1930*. Toulouse, 1989.
- Venayre, Sylvain: *La presse du voyage*. In: Kalifa, Dominique (dir.): *La civilisation du journal: histoire culturelle et littéraire de la presse française au XIXe siècle*. Paris, 2011. 465–480.
- Venayre, Sylvain: *Panorama du voyage 1780–1920*. Paris, 2012. 127–139.
- Zytnicki, Colette: *L'Algérie, terre de tourisme: histoire d'un loisir colonial*. Paris, 2016.

GYARMATI ENIKŐ
szabadfoglalkozású történész MA

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 108–120.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.3.108-120
www.aetas.hu

Adalékok az alpesi turizmus magyar nőtörténetéhez a 19. században

A magyar turizmus női szempontú történetének számbavételére először Márki Sándor tett kísérletet.¹ Negyven magyar utazónő útját tárta fel a Földrajzi Közleményekben 1889-ben közreadott tanulmányában, húsz utazó esetében kivonatolta, tárgyalta az írásban hátrahagyott utazási emlékeket. A szerző véleménye szerint más országokkal összehasonlítva a magyar nők európai utazásban való részvétele csekély volt.² Márki történeti vázlatában többségben vannak az európai nagyvárosokról született női beszámolók, ezért úgy tűnhetett a 19. század utolsó harmadában, hogy a korabeli turizmusban a hegyóriások csöndjét még kevés utazásra vágyó nő választotta. Márki arra volt kíváncsi, vajon milyen női motivációk álltak egy-egy út mögött, milyen női benyomásokat közvetítettek a szerzők a közvélemény felé. Először azt kutatta, hogyan gondolkodtak a nők utazásuk során.

Márki megállapítása szerint a 19. század közepén a magyar nők között nem volt általánosan jellemző az utazási hajlam, legalábbis a szerző által idézett Csáky Antal grófné, született br. Vécsey Anna 1843. évi olaszországi utazásainak vázlataiból ez a személyes vélemény ragadható meg.³ Az újkor elejéig elsősorban zarándoklat vagy a férjhez történő utazás kínált motivációt a magasabb rendű és rangú nők számára az útra keléshez.⁴ Az Európában a felvilágosodás korától egyre terjedő tanulmányút egyelőre a férfiak „kiváltsága” maradt, a nők inkább szórakozásként tekintettek utazásukra. Nyilvánvaló tehát, hogy a férfiak által hátrahagyott útleírások kiterjedtebb forrásanyagot (és ezzel nagyobb kutatási potenciált) jelentenek mind a mai napig a történeti kutatások számára. Érdemes kiemelni, hogy például a legintenzívebben utazó társadalmi réteg, a kereskedelmi utazó Márki tanulmányában egyáltalán nem jelent meg, holott társaságukban feltehetően nők is megfordultak a nagy európai kereskedelmi központokban. A női turistáskodás általános elfogadásához a szabadelvű szellem fejlődésére és általánossá válására volt szükség.⁵

A Magyar Királyságban az 1830-as évektől vált könnyebbé az utazás, ami egybeesett a helyváltoztatások számának Nyugat-Európában tapasztalható fellendülésével.⁶ A magyar utazók között egyértelműen többségben lévő férfiak több hónapos európai útjuk programjaként, jórészt a hazafelé vezető út állomásaként átlagosan három-négy hetet töltöttek el

¹ Márki: *Magyar nők utazásai*, i. m.

² Márki: *Magyar nők utazásai*, 156–157.

³ Márki: *Magyar nők utazásai*, 110. Gr. Csáky Antalné br. Vécsey Anna (1785–1851) Utazási vázlatok Olaszországban címmel 1843-ban adta közre útiélményeinek leírását.

⁴ Márki: *Magyar nők utazásai*, 89–93.

⁵ Déry: *A hölgyturistákról*, 165–167.

⁶ Az utazások sűrűbbé válásáról 1837 és 1847 között, ennek lehetséges politikai, gazdasági és intellektuális okairól lásd: Szász: *Hogyan olvassunk útleírást?* 58–59.

Svájcban. Az alpesi országot bejáró körúton a sűrű program helyszínenként csupán egy-két nap eltöltését tette lehetővé. A kivált a kulturális emlékeket és a politikai intézmények működésének megismerését középpontba állító tanulmányutak részét elvéve képezte egy-egy egynapos kirándulás a Rigire, a berni Alpokba vagy Wallis hegycsúcsaira, azaz az Alpok megismerése nem volt még egy európai Grand Tour elsődleges célja.⁷ Maga az alpesi turizmus a magyarok számára az alpinizmus aranykorszaka után, azaz az 1870-es évektől vált kimondott úti céllá. A svájci turizmus történeti korszakolásában az első fázis a 18. század közepén vette kezdetét, amikor fiatal arisztokraták az európai tanulmányút részeként Svájcot is érintették. A második fázist, az 1820 és 1875 közé tett időszakot a közlekedési infrastruktúra fejlesztése jellemezte, az új közlekedési eszközök, főleg a vasút elterjedésével, a szállásinfrastruktúra és a járható utak kiépítésével. Az alpinizmus aranykorát ebben a fázisban azért helyezték a történészek jobbára 1855 és 1865 közé, mert ekkor zajlott az Alpok magasabb csúcsainak a meghódítása. A harmadik történeti szakasz az első világháborúig tartott, és a turistápar nagyfokú tömegesedése jellemezte.⁸ A huszadik századba helyezett negyedik és ötödik fázis már kívül esik tanulmányunk időkeretén. Fontos történeti adalékot kínál John Matthieu svájci tájtörténész a növekedés dinamizmusáról azzal az adattal, miszerint 1750 és 1790 között nyolcszorosára emelkedett a Svájcot meglátogató európaiak száma.⁹ Mivel az ebben a témában végzett kvantitatív kutatások még hiányoznak, nehéz véleményt alkotni, mégis úgy tűnik, hogy a magyar utazók nagyobb számban csak néhány évtizedes késéssel váltak ennek az európai fellendülésnek a részeseivé.

Az Alpok „felfedezése” és a turisták számának erőteljes növekedése között nyilvánvalóan összefüggés áll fenn. Történészek az 1760-as évhez kötik a modern hegymászás történetének kezdetét, amikor egy gazdag svájci természettudós, Horace Bénédict de Saussure pénzjutalmat helyezett kilátásba annak, aki elsőnek jut fel a Mont Blanc csúcsára.¹⁰ A Fehér Hegy meghódítása az 1780-as években vette kezdetét. Egy helyi hegyi vezető, hegyikristály-kutató, a Chamonix-ban élő helyi orvos volt az első, aki feljutott a csúcra. Maga Saussure harmadikként ért fel sikeresen a csúcra 1787. augusztus 1–3. közötti túráján. Viszont ő volt az első, aki beszámolót írt tapasztalatairól. Az Alpokról az újkorban fennmaradt első útleíró beszámoló Saussure tudós érdeklődési körének megismeréséhez nyújt támpontokat.¹¹ Többek között megvizsgálta, hogyan hatott a hegymászás az emberi szervezetre, hogyan változott a pulzusszám a fizikai terhelés hatására, hogyan terjedt a hang a ritkább levegőjú környezetben.¹² 1808-tól jelentek meg a nők a Mont Blanc csúcsán: Marie Paradis, egy helyi francia szolgálólány első nőként mászta meg az Alpok legmagasabb pontját.¹³ Húsz évvel később Henriette

⁷ A reformkor legfontosabb útibeszámolói közül Svájc szempontjából mindenképpen figyelemre érdemes: Szemere: *Utazás külföldön*, i. m. A francia Chamonix-ból tett hegyi túráiról lásd: Szemere: *Utazás külföldön*, II. 252–257. A Rigiről, illetve az ott szerzett élményekről lásd: Gorove: *Nyugot*, 64–66.; Tóth: *Úti tárcza*. 4. füzet, 36–37.

⁸ Anker: *Helvetia Club*, 68–70.

⁹ Mathieu: *Die dritte Dimension*, 162.

¹⁰ Brown: *Women on High*, 10. Horace Bénédict de Saussure (1740–1799) genfi természettudós és botanikus, kiemelt meteorológiai érdeklődési körrel. Több tekintetben is az Alpok környezetének első átfogó szemléletű kutatója volt.

¹¹ Írott visszaemlékezések alapján az Alpok bejárását célzó utak négy kategóriáját határozta meg Tanja Wirz. Ezek: zarándokút, tájélményeket gyűjtő út, tudományos felfedezés igényével szervezett expedíció s végül az utópiákat konstruáló utak. Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 40–70.

¹² Saussure: *Kurzer Bericht*, i. m.

¹³ Marie Paradis (1778–1839). Lásd róla: Brown: *Women on High*, 3–11.; Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, i. m.

d'Angeville második francia nőként jutott fel sikeresen az Európa tetejének számító csúcsra.¹⁴ A 19. század közepső harmadától rendkívül intenzív volt az angol érdeklődés az alpesi hegymászás iránt, Nagy-Britanniában alapították a világon az első hegymászó klubot 1856-ben.¹⁵ A többi svájci alpesi csúcs meghódítása – például a Matterhorné 1865-ben – már angol hegymászók nevéhez köthető.¹⁶

A női hegymászás történetében nem mehetünk el szó nélkül a korabeli női testedzéssel kapcsolatos történeti tudás mellett. A női test edzéséről nagyobb számban a 18. századtól jelentek meg írásművek az európai kultúrákban. Ennek hatására a 19. század elejétől Magyarországon is megszorodtak a lányok testi neveléséről szóló orvosi tanácsadó és pedagógiai tárgyú munkák. A sporttevékenység mint a tudatos nevelés része a közgondolkodásban már inkább 19. századi jelenség, és ennek a századnak a második fele tekinthető a női sportok kibontakozása időszakának is.¹⁷ A magyar női sportok terjedésében élen járt a korcsolyázás és a kerékpározás, a hegymászás viszont még alig–alig volt jelen. Ugyanakkor fellelhető olyan, már 1817-ben napvilágot látott magyar útmutatás, mely a helymászást a séta, az úszás, a korcsolyázás és a vívás mellett mint testedzésre kifejezetten alkalmas mozgásformát említette.¹⁸ A magyar közgondolkodásban – elsősorban a szaklapok hasábjain – mindazonáltal számon tartották a magyar hegymászónők teljesítményeit.¹⁹

Francia nyelvű tanulmányom²⁰ eredeti céljához híven a svájci és francia alpesi élményekről született beszámolók közül két magyar női alpesi turista emlékanagyával kívánok itt is behatóbban foglalkozni. Mind Wesselényi Polixéna, mind Geduly Hermina²¹ nevéhez egy-egy magassági rekord elérését köti a magyar kultúrtörténeti szakirodalom. Wesselényi Polixéna 1835 nyarán a 7730 láb magasan fekvő Bon Homme megmászásával érte el az első női magassági rekordot. A Márki Sándor által hivatkozott egyik Chamonix-en őrzött

¹⁴ Henriette d'Angeville (1794–1871) francia arisztokrata nő, aki saját maga szervezte meg túráit. 1838 őszén, negyvennégy évesen hódította meg a Fehér Hegyet. Hegymászó felszereléséhez már hozzátartozott a szöges cipő. Brown: *Women on High*, 13–30.; Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 32–39.

¹⁵ Moraldo: *Les rois de la montagne*, i. m.

¹⁶ Lutterjohann: *Der Weisse Berg*, i. m.

¹⁷ Erről részletesen lásd Kéri: *Leánynevelés*, 553–600. („A női test művelése és a lányok egészségnevelése”)

¹⁸ Józsa: *Oskolai vezér*, i. m. Idézi: Kéri: *Leánynevelés*, 570–571.

¹⁹ Vö. Kéri: *Leánynevelés*, 591. (Idézi a *Nők a Mont Blanc*on. Turisták Lapja, 1. évf. (1889) 1. sz. 29. közleményt.)

²⁰ Gyarmati: *Tourisme et alpinisme*, i. m.

²¹ Báró Wesselényi Polixéna (1801–1878) befolyásos magyar arisztokrata család tagja. Első férje, Bánffy László az erdélyi Kraszna megye főispánja volt. Tízéves kislányával, Jozefával indult Itália felfedezésére 1835 elején. Második férjével, John Pagettel (1808–1892) 1837-ben kötöttek házasságot. Közös gyermekeik – egy fiú ikerpár – 1841-ben születtek. Mivel Paget 1848–1849-ben Józef Bem szárnysegédjeként szolgált a szabadságharcban, emigrálniuk kellett. Az angliai emigrációból 1855-ben tértek vissza Erdélybe. Geduly Hermina (?–1923) pontos születési dátumát nem ismerjük. Férje Tauscher Béla (?–1919), pozsonyi városi főorvos, udvari tanácsos és országgyűlési képviselő volt. Az 1870–1890-es években számos alkalommal vett részt férje társaságában hegymászó túrákon. 1898-tól az ugyanazon évben alapított Erzsébet-rend tagja, valamint a Magyar Vöröskereszt pozsonyi alapító tagjai között is megtalálható. Hosszu ideig töltötte be a Vörös Kereszt Egylet pozsonyi fiókjának alelnöki tisztét. A Népkönyha Egyesület választmányi tagja. 1885 és 1917 között a pozsonyi jótékony-sági Nőegylet élén állt, mely szervezet keresztény kisdédóvokat tartott fenn, és működtette az 1853-ban Pozsonyban alapított Ferenc József gyermekkórházat. Emellett az Izabella Háziipari Egylet alelnöke is volt. Ez az egylet a magyar csipke külföldi megismertetésében játszott fontos szerepet. 1923-ban Pozsonyban hunyt el.

regiszter szerint 1809 és 1887 között 1050-en mászták meg a Mont Blanc-t, közöttük 61 nő: 32 angol, 15 francia, 4 orosz, 3 amerikai, 2 svájci és 1–1 porosz, dán, osztrák és magyar.²² A Turisták Lapjában kiadott rövid híradásból – nem mellesleg az egyszerű összeadásból is – tudható azonban, hogy a Márki által közölt adat téves, hiszen a szaklap is 71 nőt tartott számon.²³ Az egyetlen számon tartott magyar ekkor Tauscherné Geduly Hermina lehetett; a Mont Blanc első magyar női hegymászója a 15 000 láb magasan fekvő csúcsra 1881. augusztus 4-én jutott fel.²⁴ Ugyan a magyar irodalomban elvéve felbukkan az az állítás, hogy Geduly társaival első nőként jutott fel a Piz Berninára, az alpinizmus svájci történetének alaposan feldolgozott irodalma alapján tényként kezelhető, hogy erről az eseményről társaival tíz perccel lemaradt.²⁵ Az, hogy szakmai berkeken kívül az ilyen fizikai teljesítmény még ismeretlen volt, kitapintható a Fővárosi Lapok egyik cikkéből, mely 1887-ben említést sem tett Geduly teljesítményéről.²⁶ A rá következő évben, 1888-ban született meg a magyar nőhöz köthető valódi második magassági rekord, amikor Nagy Béla genfi tanár neje, Gérard Anna első nőként mászta meg a 3975 méter magas Viescherhornt.²⁷

Wesselényi Polixéna és Geduly Hermina csúcsteljesítményéről, a helyi túrák élményeinek részleteiről – ellentétben angol és amerikai kortársaikkal, Lucy Walkerrel²⁸ és Meta Brevoort-tal²⁹ – saját úti beszámolóikból és szakmai folyóiratcikkekből rendelkezik az utókor történeti adalékokkal.³⁰ A 19. században nem volt ritka irodalmi jelenség, hogy nők anonim tették közzé írásait.³¹ Wesselényi hét évvel alpesi utazásai után, 1842-ben jelentette meg az itáliai és svájci útjáról készített úti beszámolóját,³² Geduly Herminát pedig azok között az első hegymászónők között tartják számon, akik számos folyóiratcikk útján osztották meg érzéseiket és tapasztalataikat az érdeklődő olvasókkal.³³ A 19. századi Európában szinte mindenütt egyforma nehézségekkel néztek szembe a nők úti beszámolóik publikálása esetén. Henriette d’Angeville, a Mont Blanc első női megmászója naplójegyzeteinek kiadási története rendkívüli hasonlóságot mutat Wesselényi Polixéna könyvének történetével.³⁴ Az első kiadásokat csak jóval később, a 20. század második felében követték a modern újrakiadások.

²² Márki: *Magyar nők utazásai*, 117.

²³ *Nők a Mont-Blancon*, i. m.

²⁴ Márki, *Magyar nők utazásai*, 116–117.

²⁵ Gedulyt idézi: Anker: *Piz Bernina*, 112.

²⁶ *Nők a Montblancon*. Fővárosi Lapok, 1887. szeptember 6. 244. sz. 1801. A rövid hír két orosz nő, a Gorcsakoff-nővérek Mont Blanc-ra jutásáról számolt be, mint a második és a harmadik női teljesítményről.

²⁷ Márki, *Magyar nők utazásai*, 107.

²⁸ Lucy Walker (1836–1916) a Matterhorn első női meghódítója 1871. július 21-én. Róla sokat írtak, Walker azonban soha nem jegyezte le hegymászó élményeit.

²⁹ Meta Brevoort (1825–1876) amerikai hegymászó nő. Csupán egyetlen beszámolót hagyott hátra hegymászó élményeiről, amit álnéven tett közzé. Neki akkor még nem sikerült feljutnia a Matterhorn csúcsára.

³⁰ Gifford: *Early Women Mountaineers*, 95–98.

³¹ Néhány példa a nemzetközi szakirodalomból a teljesség igénye nélkül: Anonym [MrS. Cole]: *A Lady's Tour*, i. m.; Anonym [Jane Freshfield]: *Alpine Byways*, i. m.; Anonym: *A Lady's Ascent*, 533–535.; Anonym: [M. G.]: *La première femme*, i. m.; Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 427.

³² Paget: *Olaszthoni és schweitzai utazás*, i. m.

³³ Számos cikket közöltek tollából a Zeitschrift des Deutschen Alpenvereins, a Zeitschrift des Österreichischen Alpenvereins, a Jahrbuch des Schweizer Alpen-Clubs és a Magyar Földrajzi Társaság által kiadott Földrajzi Közlemények hasábjain.

³⁴ Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 74.

Wesselényi esetében 1981-ben és 2006-ban került rá sor.³⁵ Polixéna könyvét súlyos kritikákkal illették az első kiadást követően, kiváltképp irodalmi szempontok alapján. A kritika tárgyát tehát itt nem elsősorban a női fizikai teljesítmény képezte, hanem annak irodalmi közvetítése.

Az, hogy Wesselényi Polixéna a magyar nők között elsőként örökítette meg alpesi túrájának élményeit, nyilvánvalóan magas társadalmi állásának köszönhető, továbbá ösztönző hatással lehetett rá férje, John Paget, aki maga is készített Magyarországról és Erdélyről szóló útleírást angol nyelven.³⁶ Polixéna elsődleges motivációja mégis az önszórakoztatás volt, mint ahogyan bevezetőjében utalt arra: „Írok, mert visszaemlékezésem mulattat, s képzelem, hogy olykor talán helyesen okoskodni, többször pedig női tapintatnál fogva helyesen érezni tudtam.” A kor liberális értékei közül a hasznosság reménye ugyancsak motiválta döntésében: „Azért ha, mint szárnyaszegett gyenge méhnek zarándokságomban gyűjtött provízióm kis fontosságú is, híven hazaemelem, s közönség elé terjesztém, talán lesz, ki soraimból egy vagy más hasznot is szemelhet ki.” Annak érdekében, hogy mindezt megtehesse, le kellett győznie a nemével szembeni tiltások visszafogó érzetét, valamint bátorságot kellett merítenie ahhoz, hogy szembeszálljon kora előítéleteivel: „...szerénység nememnek tiltja szépségén kívül minden más tulajdonnal a sorból kiválni, igazán nem tudom, annál inkább, mert azt igenis tudom, hogy előítélettel megküzdeni győzelemhez szokott erő kell...”³⁷

Wesselényi Polixéna alpesi túrájára minden valószínűség szerint angol hatásra került sor. Itáliában ismerkedett meg a Paget-testvérpárral, későbbi második férjének öccse, Oliver Paget kísérette el alpesi hegyi túráira. Az alpinizmus nemzetközi történeti irodalmában ma már közhelynek számít, hogy a 19. század első felében az angol utazók kedvenc úti programjává vált az Alpok felfedezése. Mindezek hátterében a romantika korának elképzelése állt az érintetlen természet megváltó erejéről és a növekvő érdeklődés a természettudományok iránt. A napóleoni háborúk után kifejezetten kedvelt nyári tevékenységgé vált az angolok körében a gyalogtúrák szervezése. Drága, idő- és pénzigényes időtöltés volt ez, ami 1855 körül alakult át sporttevékenységgé.³⁸

Az alpesi túrák egyik kifejezetten kedvelt célpontja volt a Jégtenger meglátogatása.³⁹ A Mer de Glace Polixéna útitervéből sem hiányozhatott. 1835. július 3-án Milánóból keltek útra Svájc felé. A Nagy Simplon-hágón keresztül érkeztek meg első állomásukra, Brigg-be. Innen egy ott töltött éjszaka után Martigny-be utaztak, majd július 22-én kezdték meg a Mont Blanc körüli túrájukat, alapvetően a korábbi felfedezők túraútjait követve. Ahogyan útirajzában a bárónő lejegyezte, ő is nagyon vágyott arra, hogy feljusson a még sok esetben negatív jelzőkkel⁴⁰ illetett hegy csúcsára, erről azonban különböző okok miatt lemondott.⁴¹ A Mont Blanc körüli túrázásról abból az időből már maradtak fenn női tapasztalatok is, nevezetesen angol

³⁵ Jékely: *A XIX. század*, i. m.; C. Lingvay: *Wesselényi Polixéna*, i. m.

³⁶ Paget: *Hungary and Transylvania*, i. m.

³⁷ Wesselényi: *Olaszthoni és schweitzzi utazás*, 47.

³⁸ Brown: *Women on High*, 5.

³⁹ Brown: *Women on High*, 14–15.

⁴⁰ A Mont Blanc „elátkozott hegy” („Montagne Maudite”) néven is ismert volt, mely elnevezés William Windham angol utazótól származik. Schmid: *Alpenblicke*, i. m.

⁴¹ „Az én vágyásom is a Mont Blanc tetejére felmenés lett volna, de úgy határoztuk, hogy azt csak megkerüljük. Ehhez is kevés asszony fog, mert némi fáradsággal jár. Határozatunk teljesítéséhez készülvén, földképet terítettünk magunk elébe, utunkat elintéztük, vezetőket és ösvéreket fogadtunk – vezetőt napjára hat, egy ösvért hét frankon, hogy másnap a Mont Blanc körüli vándorlásunkat elkezdhessük.” Wesselényi: *Olaszthoni és schweitzzi utazás*, 316.

forrásból, Mrs. és Ms. Campbell részéről, akik 1822-ben járták be a tizenegyezer láb magasan fekvő Col du Géant hegycsúcsot.⁴² Erről még feltehetően csak újságcikk útján adtak hírt a résztvevők. Az újságcikkeken keresztül közvetített híreken kívül azonban számos útikönyv segítette az utazókat. Johan G. Ebel 1793-ban német nyelven kiadott négykötetes munkája alapműnek számított a romantika korának utazója számára.⁴³ A Svájcról szóló angol nyelvű útikönyvek számának robbanásszerű gyarapodása az 1820-as évek elejétől mutatható ki.⁴⁴ 1835-ben tehát az információ hiánya nem lehetett gátja egy sikeres alpesi túrának.

Más volt a helyzet a hegyi vezetőkkel, ők ugyanis nélkülözhetetlenek voltak egy alpesi túra szervezésénél és levezénylésénél. A helyi túrához szükséges információkkal a helyi hegyi vezetők rendelkeztek, és az igényeket és a veszélyeket ők ismerték a legjobban. A hegymászásnál ugyanis külön kalkulációt igényel a veszély mérlegelése. Wesselényi Polixénát és társait két hegyi vezető segítette a július 22-én Martigny-ból induló alpesi túrán. Az első fizikai nehézséggel már az út elején, a Nagy Szent Bernát-hágó megmászásánál szembesültek. A nehézségek sikeres leküzdése után azonban a félelem helyét gyorsan átvették a pozitív érzések.⁴⁵ A Szent-Bernát kolostorban töltött néhány órányi pihenő után folytatták útjukat, noha az időjárási viszonyok kedvezőtlenre fordultak. A lehullott eső és hó miatt az utak olyan síkossá váltak, hogy az öszvérek lábai minden lépésre kicsúsztak alóluk. Ezért úgy döntöttek, hogy biztosabb, ha útjukat gyalog folytatják. Ez a leírás fontos történeti adalékként elárulja az utókor számára, hogy a hegymászásnál ebben az időben még fontos szerep jutott a öszvér fizikai erejének. A visszaemlékezés arra is rávilágít, hogy a turista nem mindig rendelkezett a biztonságos hegymászáshoz szükséges felszereléssel. A technikai felkészületlenség – részben a bárónő által használt havasi nehéz papucs – komoly indoka lehetett a szűkre szabott alpesi túrának, azaz döntő szerepet játszott a Mont Blanc megmászása tervének feladásában. Henriette d'Angeville három évvel később már szöges cipő segítségével győzte le a csúcsra vezető úton előtte tornyosuló akadályokat.

Ilyen körülmények között Wesselényi július 25-én a Cormajeur szűk völgyén keresztül a hatezer-ötszázkilencven láb magasan fekvő Col de la Seigne megmászására vállalkozott.⁴⁶ Első alkalommal itt nyílt lehetősége arra, hogy megcsodálja a Mont Blanc örökös jéggel koronázott csúcsát. Ekkor a vezetők és az öszvérek fáradtsága, valamint a rossz időjárás miatt úgy döntöttek, hogy csak másnap folytatják útjukat a hétezer-hétszázharminc láb magasan fekvő Bon Homme bércre. A Bon Homme-ra vezető utat másnap gyalog, jórészt térdig hóban járva tették meg.⁴⁷ A következő napon – július 27-én – sokkal szebb időben folytathatták útjukat Szent Gervais völgyében, ahol az éjszakát is töltötték. A Mont Blanc körüli túra utolsó szakasza Chamonix-ból, minden Mont Blanc-túra központjából indult. Útjuk először a Mon Anvert-re, majd a Jégtengerhez vezetett. A Chamonix völgyében fekvő Mer de Glace, Franciaország legnagyobb gleccsere, a korabeli előkelő francia és európai társaság kedvelt

⁴² Brown: *Women on High*, 15.

⁴³ Ebel: *The Traveller's Guide*, i. m.

⁴⁴ A kiadások száma alapján kialakított következtetés. Lásd: Tissot: *Histoire du tourisme*, 36.

⁴⁵ „Itt kezdődik az út nehézsége, szünet nélkül hágtunk. Eleinte szédültem, midőn egy oldalos, meredek tükörsíkságú jeges ösvényen, hol a patkolatlan öszvér alig kapaszkodhatott, lábaim sok helyen borzasztó, megmérhetetlen mélység felett csüngöttek, s csak egy mozdulat, egy kemény szélfuvat elégséges lett volna a mélységbe lezuhantani, de útítársam hideg merészsége révészességemet velem is hamar elfelejtette. Midőn magunkat az egész alattunk élő világ felett látjuk: akkor a merészség kifejezhetetlen érzete tölt el minket, mindent elérhetőnek vélünk.” Wesselényi: *Olaszhoni és schweitzzi utazás*, 316–317.

⁴⁶ Wesselényi: *Olaszhoni és schweitzzi utazás*, 324.

⁴⁷ Wesselényi: *Olaszhoni és schweitzzi utazás*, 327.

találkozóhelye volt egy olyan korban, amikor a felső körökben divat volt az alpesi túrázás.⁴⁸ A Chamonix-ban fogadott vezető, akinek nevét szintén nem tudjuk, három alkalommal is járt a Mont Blanc csúcán, és nagyon igyekezett őket rábeszélni erre a vállalkozásra. Ahogyan Wesselényi visszaemlékezéseiben feljegyezte, kedve ugyan lett volna hozzá, de „ahogy a gyaloglásban mind jobban elfáradt, a magasra vágyó kívánsága annál jobban lejjebb szállt”. A legnagyobb látványosság, a Jégtenger (Mer de Glace) elérése után tehát fáradtságra hivatkozva visszatértek Martigny-be, közel egyhetes alpesi körútjuk kiinduló állomására.⁴⁹

A 19. század első felében a hegyi túrázás – mint korábban utaltam rá – az európai férfi elitársaság természetjárói, természettudósok és felfedezők kedvelt szabadidős tevékenysége volt. Pénz és szabadidő, bátorság, kockázatvállalás és az intenzív fizikai megterhelés elviselése elengedhetetlen feltételei voltak ezeknek a túráknak. Megfelelő férfi támogatás esetén – Marie Paradis, Henriette d’Angeville és Wesselényi Polixéna esete is példa rá – a nők ugyanúgy ezen események résztvevőivé válhattak. Nyilvánvaló, hogy Polixéna esetében hegymászó technikai eszközökről nincs szó, a fizikai megterhelés enyhítésében pedig még fontos szerep jut az egyébként mállahordásra használt öszvéreknek. Henriette d’Angeville, a Mont Blanc első női hegymászója 1838. augusztus elsején öt órai öszvérezés és nyolc óra gyaloglás után jutott fel a csúcra.⁵⁰ A francia arisztokrata nő, ahogy arról már szó esett, negyvennégy évesen nyújtotta ezt a teljesítményt, ami akkor a nők társadalmi szerepének megszokott korlátait feszegette.⁵¹

A megfelelő férfi támogató a hegyekben nemcsak a férfi útitárs, hanem a jól tájékozott hegyi vezető is. Míg Polixéna esetében a hegyi vezető az ismeretlenség homályában marad, neve nem derül ki írásából, és inkább drágasága, valamint otrombasága miatt kerül a kritika kereszttüzébe,⁵² Geduly Hermina beszámolóiban ugyanezen mesterség képviselői neves személyekként és pozitív hőskökként jelentek meg. A 19. század első felében még sok esetben a helyi földművesek vállalkoztak idegenek kíséretére, hogy a mezőgazdasági szezonon kívül megélhetésüket biztosítsák. Hermina kísérői azonban már a professzionalizáció útjára lépett, szakmailag szervezett, hegyi vezetőkönyvvel rendelkező túravezetők voltak. Fontos elvárás volt velük szemben az udvariasság, a tiszteletteljes magatartás, a veszélyhelyzetek kezelése és a csomagok biztonságáról való gondoskodás.⁵³ Geduly Herminát a suldeni hegyi vezető Peter Dangl tanította meg a hegymászásra. Mindig férje, Tauscher Béla társaságában túrázott. Kísérőik között voltak még a tiroli Pinggera-testvérek, Hans és Alois is. Geduly Hermina Alois Pinggerát nevezte kedvenc vezetőjének.⁵⁴ Az ő bátyja, Hans Pinggera kísérte egyébként Payer Gyulát az Ortler körüli expedícióján.⁵⁵

Geduly Herminát az 1890-es évek legjelentősebb női hegymászói között tartják számon Európában. Túralistája száznegyven magaslati túrát sorol fel. A hegymászásról szerzett

⁴⁸ Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 32–33.

⁴⁹ Wesselényi: *Olaszhoni és schweitzzi utazás*, 330–333.

⁵⁰ Lásd Henriette d’Angeville levelét Richard Courtambert-nek, Lausanne, 1865. március 12. Idézi: Cosnier: *Henriette d’Angeville*, 9.

⁵¹ Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 32–39.

⁵² Wesselényi: *Olaszhoni és schweitzzi utazás*, 316.

⁵³ A hegyvezetőkéről lásd: Hungerbühler: „*Könige der Alpen*”, 75–85.

⁵⁴ Tauscher-Geduly: *Utazásom a Montblancra*, 220.

⁵⁵ Payer Gyula (1841–1915) osztrák–magyar katonatiszt, hegymászó, az Északi Sark meghódítója egy német expedíció tagjaként. Az Ortler csúcson álló menedékház az ő nevét viseli.

tapasztalatait nagyobb részt német nyelven publikálta.⁵⁶ Eredményei között számos nehéz magaslati csúcstalálható, mint például a Mont Blanc, a Dent Blanche, a Jungfrau, a Finsteraarhorn és a Piz Bernina. Első nőként jutott fel az Ortlerre (Hochjoch), a Trafojer Eiswand csúcsára és a Dolomitokban található Pala di San Martino csúcsára.⁵⁷ Hegymászó tevékenységének legintenzívebb időszaka az 1878 és 1881 közötti négy év; ezen a négy nyáron ugyanis több mint ötven alkalommal hódított meg tízezer láb magas csúcsokat.⁵⁸ Az élmények tetőpontját számára a Grand Paradis megmásítása jelentette.⁵⁹

A 19. század második felében a hegymászás körülményeit már a hegymászó klubok feltételei alakították, e tevékenység folytatásához elengedhetlenné vált a klubtagság. Az amerikai hegymászóklubok elsőként fogadták be a női hegymászókat szervezeteikbe. Az európaiak körében – különös tekintettel az angolokra és a svájciakra – erre jóval később, a 20. században került sor. Geduly Hermína számos klubtagsággal rendelkezett, tagja volt az Osztrák Alpen-Clubnak, az Osztrák Alpen-Vereinnek, valamint a Német Alpen-Vereinnek is. Noha számos helyen – többek között Hans Pinggera hegyi vezetési könyvében – a svájci Alpen-Club Rhätia szekciójának tiszteletbeli tagjaként írta alá a nevét, Svájcban hivatalosan sohasem válhatott taggá. A kantonális szekciók dönthettek úgy, hogy női tagokat is befogadnak, svájci szövetségi szinten azonban hosszú ideig nem támogatták a női tagságot. A női felvétel kérdésének hivatalos tárgyalására 1879-ben került először sor a Svájci Alpesi Klubban belül, ahol fogalmi vitával tértek ki a döntéshozatal elől. Ma idegenül hangozhat az, hogy a fogalmi vita nem szólt másról, minthogy a nő is embernek tekinthető-e, mivel csak férfi emberek voltak „jogosultak” hegyet mászni. Mindezek ellenére a Rhätia-szekció mégis kiállította Geduly számára az igazolványt, és megigényelte a központi vezetésnél a beleegyező hozzájárulást. Mivel köztudott volt, hogy más szekciókban sokszor nők is tagokká válhatnak férfi név alatt, a szekció azzal fenyegetőzött, hogy saját döntés alapján Geduly számára kiadja a tagsági igazolványt. A központi tanács azonban türelemre intette a szekciót, majd nem foglalkozott az üggyel, és nem hozott döntést.⁶⁰ Pedig ez az igazolvány számos előnyt biztosított tulajdonosa számára. Egyrészt kíséret nélkül, önállóan túrázhatott, másrészt jogosulttá vált a vasút és a túraházak kedvezményeinek igénybevételére. Feltételezhető, hogy férje révén azért hozzájutott a kedvezményekhez Geduly. Mindenesetre tény, hogy a Svájci Alpesi Club Rhätia szekciója tagjának tekintette magát, hiszen ezt az – egyébként nem hivatalos – címet magyar nyelvű publikációiban is használta.

⁵⁶ Tauscher-Geduly: *Aus dem Skizzenbuche*, I. m.; Tauscher-Geduly: *Ein Wettlauf...*, I. i. m.; Tauscher-Geduly: *Ein Wettlauf...*, II. i. m.; Tauscher-Geduly: *Eine Mont-Blanc-Fahrt*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Drei Hochgipfel der Berner Alpen*, I. i. m.; Tauscher-Geduly: *Drei Hochgipfel der Berner Alpen*, II. i. m.; Tauscher-Geduly: *Drei Hochgipfel der Berner Alpen*, III. i. m.; Tauscher-Geduly: *Erstbesteigung der Dent Blanche*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Die Ersteigung der Trafojer*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Das Blümlisalphorn*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Traversierung des Fluchthorns*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Der Grosslitzner*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Vertain-Spitze*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Der Elferkofel*, i. m.; Tauscher-Geduly: *Besteigungen*, i. m.

⁵⁷ Runggdalder: *Frauen im Aufstieg*, 85–91.

⁵⁸ Tauscher-Geduly: *Utazásom a Montblancra*, 223.

⁵⁹ „...orma par excellence kilátási pontnak nevezhető, a fenn töltött óra a leggyönyörökdtetőbbek közé tartozik, melyeket alpesi csúcsokon átéltem....ily magasztos helyen és mindég azon kéjes ábránd fog el, hogy sasszárnyakon repülök a mindenségben.” Tauscher-Geduly: *Utazásom a Montblancra*, 223.

⁶⁰ A nők helyzetéről a Svájci Hegymászó Klubban lásd: Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 146–168.; Anker: *Helvetia Club*, 118–129.

Geduly beszámolóit a személyes nézőpont és a szuverén történetmesélés jellemzi. Mindazonáltal kellő tisztelettel említette meg azt, hogy férje volt a túrák kezdeményezője, és a döntéshozatalban is ő játszotta a főszerepet. Túraleírásainak vissza-visszatérő elemeként a természeti jelenségeket megszemélyesítette, azaz emberi vonásokkal ruházta fel. A rendkívül szellemesen ábrázolt, éles hegyegyenésegekről rögzített gondolatait érdemes idézni: „...a Matterhorn: egy lángész, szédülés fog el, ha az éghez irányzott röptében magával ragad. A Monte Rose: ez, a kedélyesség álarcza alatt a cselszövő gonosztevő ő is, miként a Matterhorn, nem egy halandónak okozta vesztét. A Weisshorn: szellemi nemesség typusa, kizárólag szépségi vonal, teljes összhang, semmi szabálytalanság, semmi közönséges. A Montblanc: ah, ezt a fenség nimbusza környezi, habár neki is van gyenge oldala, melyet igen sokan kizsákmányolnak. A Jungfrau: kaczer szépség, könnyebben meghódítható, mint ahogy színleli. A messze keleten: Piz Bernina: büszke hadvezér, aki sok dicsőséges csatát veszített, de becsületére válik, hogy egy ember sem szenvedett kárt ilyen alkalommal. A Rosegg: ábrándos álmodozó, nagyon érdekes, igen költői, de kissé elpuhult, elmosódott. A Königsspitze gyönyörű, komoly arcú leány, bárhogy próbálják is, mindég nehéz őt megközelíteni.”⁶¹ „A Dent-Blanche[...] kissé visszavonulva, kerüli a puszta kíváncsiság tekintetét, mert ő nem kaczer nő, ki szépségével díszlik mindenki előtt, hanem megközelíthetetlen komoly, fenséges hölgy, mély tiszteletre készlet büszke nyugalomban. Neki kevés halandó hódol, de aki egyszer közelében volt nem felejtetheti el őt soha.”⁶²

A Mont Blanc mint magas boltozatú székesegyház metaforája szintén visszaköszön előadásaiban és beszámolóiban. Ez a korábbi magyar útirajzokban is használt hasonlat nyilvánvalóan az alpesi hegyekről keletkezett európai, főleg francia irodalom számos jeles alkotásából eredeztethető. Ismeretes, hogy a hegyek szakralizálásának folyamata a 18. századba nyúlik vissza.⁶³ Az első francia köztársaság kora volt az, amikor a Mont Blanc, a Fehér Hegy különböző társadalmi rétegek – emigrációba kényszerült francia arisztokraták és egyházi személyek, de még a köztársaság politikai képviselői – számára is széles körben szimbólummá, illetve a szabadság eszméjének képviselőjévé vált. Chamonix, a Mont Blanc túrák kezdő pontja francia felségterület, a köztársasági Franciaországban önálló közigazgatási egység, a Piemont és Savoya közötti természetes határvonalon feküdt. Ezekben az években a Mont Blanc politikatörténete összefonódott a szabadság eszméjének történetével. Ennek a politikai környezetnek is köszönhető, hogy az addig rettegett hegy negatív jelzői a francia forradalom után fokozatosan háttérbe szorultak.⁶⁴ Mint érzékelhető, Geduly leírásaiban is már egyértelműen a pozitív képzetek vannak túlsúlyban.

Az „Uralkodónak”⁶⁵ is nevezett Mont Blanc meghódítására Gedulyék 1881. augusztus 4-én keltek útra. A hajnali öt óras indulás után először hét órakor tartottak egy pihenőt, hogy elfogyassák reggelijüket. A túrafeljegyzések fontos részét alkotta mindig az elfogyasztott élelmiszerek felsorolása; az ő esetükben a nem mindennapi reggeli csirkehúsból és pezsgóból állt. Az „optimista” Hans Pinggera semmi akadályát nem látta annak, hogy négy óra múlva elérjék a csúcst. A Mont Blanc megmászása azonban nehezen kalkulálható, és a nehézségek akkor kezdődtek, amikor a Wesselényi Polixéna által is említett „jegesre” érkeztek.

⁶¹ Tauscher-Geduly: *Utazásom a Montblancra*, 223–224.

⁶² Tauscher-Geduly: *Úti rajzok*, 260.

⁶³ Mathieu: *Die dritte Dimension*, 165–167.

⁶⁴ Hansen: *The Summits of Modern Man*, 118–126.

⁶⁵ Az „Uralkodó” elnevezés eredetileg Saussurre-től származik. A francia költészetben számos alkalommal reprodukálták ezt a metaforát. Hansen: *The Summits of Modern Man*, 132–142.

Négy óra helyett tizenkét óra mászás után végül délután öt órakor értek fel a csúcsra.⁶⁶ (1883-ban további két magyar nő, Pap Amély és Haczkó Laura követte Gedulyt a Fehér Hegy csúcsán.⁶⁷) A nehéz hegyként számon tartott Dent Blanche megmászására a következő év nyarán, 1882. augusztus 7-én került sor. A különleges nehézséget ebben az esetben az jelentette, hogy a csúcs eléréséhez két tizenegyezer láb magas hegyen is túl kell jutni, vagyis az elért magasságokból kétszer is áldozni kell a végcél eléréséhez. Ebben a kitartást rendkívüli módon igénybe vevő vállalkozásban Peter Truffer hegyi vezető segítette a magyar hegymászó nőt. Az alpesi „száműzött fejedelemnő” meghódítása tíz órát vett igénybe.⁶⁸

‘Turizmus’ és ‘hegymászás’ fogalma a 19. század első felében még nem vált külön. Jó példát kínál az angol festő, John Ruskin élményanyaga, aki 1833 és 1888 között több alkalommal vett részt alpesi túrán. A visszaemlékezéseiben megörökített tapasztalatok során a fizikai kihívást helyezte első helyre, a spirituális és esztétikai élmények csupán másodrangúak voltak számára.⁶⁹ A magyar turisták szakmai lapjában a ‘turista’ fogalma mögött hasonló tartalmi elemek álltak, azaz a turista fő ismérve a fizikai próbatétel. Déry József megfogalmazását kiemelve: a Rigire vasúttal feljutott angol nem tekinthető turistának. Turista az, aki gyalogol és hegyet mászik, illetve fáradságot nem kímélve kergeti a természetről alkotott álmképének eredetijét.⁷⁰ Déry nem mellékesen az emancipáció terén is jó tevékenységként értékelte a nők számára a hegymászást.⁷¹ Miután azonban a hegymászás professzionalizálódott, a 19. század utolsó harmadától már egyre gyakrabban volt jelen a ‘turista’ fogalommal kapcsolatos az éles, hierarchizáló és leértékelő diskurzus az európai irodalomban, a turistát egyre gyakrabban illették negatív jelzőkkel a hegymászóhoz képest.⁷²

A tanulmányomban kiemelt két magyar hegymászó – társadalmi helyzetétől függetlenül – a hegyi túrázás, illetve hegymászás során alapvetően turistaként tekintett önmagára, függetlenül a nyújtott fizikai teljesítménytől, valamint a hegyi túrák technikai és humán adottságai közötti különbségektől. Élményeik rögzítése során kimondottan óvatosan fogalmaztak,

⁶⁶ „A jegesre érkezvén, elővettük a köteleket, férjem Rey és Lannier-val lett egybekötve, én pedig a két Pinggérával. Azután legelőbb egy jéglejtot kellett a hatalmunkba ejtenünk, melynek hajlata olyforma volt, mint amit közönségesen függőlegesnek neveznek. Én az ilyen hajlatokat igen kedvelem, ily helyeken gyorsan lehet emelkedni, és a turista kényelmesen vehet lélegzetet azon hosszú idő alatt, míg a vezetők lépcsőket vágnak a jégbe. Igaz, hogy e tekintetben is van bizonyos határ, melyen túl ellenkezőjét óhajtjuk annak, mi csak az imént még kellemesnek látszott, mert a lábakat egyenetlen téren s csúszós jégben mozdulatlanul tartani, s a kézzel a lyukakból a felülről lehulló jégcszállakat eltávolítani, hogy ez által mennél tágasabb tért készítsünk elő a következő lépések számára, ha ez soká tart, azt okozza, hogy a lábakat és a kezeket túrhetetlen fájdalom fogja el. De mit nem tűrünk mindent szívesen a hegyekben.” Tauscher-Geduly: *Utazásom a Montblancra*, 229.

⁶⁷ Márki: *Magyar nők utazásai*, 176.

⁶⁸ „Félig hermelin, félig gyászfétyol az öltönye, és homlokán ragyogó korona díszlik. Az első helyről leszorítva, büszkén vonul hátra egy királynő tartásával, habár kevesen vannak, akik iránta hódolattal viseltetnek. Mert a babér, melyet ő oszt, soha nem volt divat dolga és sokszor minden közeledést ő maga utasít vissza. A többi uralkodó, a Monte-Rosa, Weissshorn, Matterhorn magassztosságát évenként hirdetik seregei az imádóknak, őt a nem kevésbé fönségest, alig méltatják. Ennek egyrészt ő maga az oka. Mert szépségéből hiányzik a megnyerő kellem, daczára ritka nemességének, s az aránytökélyének, e szépség hidegen hagy, talán arisztokratikus feszessége miatt. Tagadhatatlan, hogy kiváló rangjához illő mély tiszteletet gerjeszt, szeretetet nem! A Dent-Blanche nagyravágyó, magasra törekvő lelkek hegye.” Tauscher-Geduly: *Úti rajzok*, 265.

⁶⁹ Héland: *John Ruskin*, 20.

⁷⁰ Déry: *A hölgyturistákról*, 164–165.

⁷¹ Déry: *A hölgyturistákról*, 165–167.

⁷² Wirz: *Gipfelstürmerinnen*, 169–170.

ugyanakkor rendkívüli határozottsággal vallottak tapasztalataikról és érzéseikről. Mindketten tudatták olvasóikkal, tisztában vannak azzal, hogy hegymászó élményeik korukban csupán korlátozott érdeklődésre tarthatnak számot. Női emancipációval kapcsolatos nézetek az általam vizsgált beszámolókat nem jellemzik, hacsak a nőkkal szembeni előítéletek leküzdésének igénye – mint Wesselényi Polixéna esetében olvashattuk – nem tekinthető annak. Hiszen lehet ez fontos első elmozdulás egy emancipálódó nő gondolatvilágában.

A hegymászás és a magasságérzet élménye számos utazót foglalkoztatott és elbűvölt. A romantika korában elsősorban a költészet útján terjedő nézet szerint a hegyi tartózkodás közelebb viszi az embereket Istenhez.⁷³ A hegy maga egyfajta szakrális teret jelentett az ember számára. A magasság érzetéből és a természet csodájából-csodálásából fakadó szabadság és szeretet érzete gyakran hatja át az alpesi túrákról készült beszámolókat. Geduly Mont Blanc túráját összegző záró szavai csodálatosan közvetítik a természetszeretet és emberszeretet közötti szoros kölcsönhatás eszméjét.⁷⁴ A hegymászás a nők számára is lehetővé tette a fizikai szabadság átélését, a kor konvencionális szemléletmódjának szemszögéből elítélendőnek minősített női kalandvágy megtapasztalását.⁷⁵ Szűk körben, de a vállalkozó kedvű, fizikai kihívásoktól vissza nem riadó nők számára a hegymászás mégis a női emancipáció egyik fontos területévé válhatott a 19. században.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Anonym [Jane Freshfield]: *Alpine Byways or Light Leaves Gathered in 1859 and 1860 by a Lady*. London 1861.
- Anonym [MrS. Cole]: *A Lady's Tour round Monte Rosa... In a Series of Excursions in the Years 1850, 1856, 1858*. London, 1859.
- Anonym: [M. G.]: *La première femme alpiniste dans le massif de la Jungfrau en 1855*. Nos Montagnes, November 1929. 182–187.
- Anonym: *A Lady's Ascent of the Breithorn*. Chamber's Journal of Popular Literature, Science and Arts. August 15th 1877. 533–535.
- Ebel, Johan G.: *The Traveller's Guide through Switzerland in four parts*. London, 1818–1835.
- Gorove, István: *Nyugot. Utazás külföldön*. Heckenast Gusztáv Pest 1844.
- Józsa János (Farczádi): *Oskolai vezér, avagy a nevelők s főként az iskolamesterek számára való útmutatás*. Kolozsvár, 1817.
- Nők a Mont Blanccon*. Turisták Lapja, 1. évf. (1889) 1. sz. 29.
- Nők a Montblancon*. Fővárosi Lapok, 1887. szeptember 6. 244. sz. 1801.
- Paget, John: *Hungary and Transylvania*. London, 1839.
- Saussure, Horace Benedict de: *Kurzer Bericht von einer Reise auf den Gipfel des Montblanc (1787)*. In: Lutterjohann, Martin (Hg.): *Montblanc-Geschichten. Von der Erstbesteigung bis zum Drachenflug*. München, 1984. 21–27.

⁷³ Brown tanulmányában Jane Freshfield angol utazónőt említette meg, aki az 1850-es évek végén túrázott az Alpokban, és akit ez a gondolat szintén megszólított. Brown: *Women on High*, 17.

⁷⁴ „Én, az alpesek fenséges magányából hazatérve, mindenkor elnézőbb, gyöngédebb szeretettel viseltem embertársaim iránt és kétszerezett buzgó odaadással végzem a szenvedő emberiség szolgálatában mindazon számos teendőket, melyeket a gondviselés főosztályrészemül adott. Legbensőbb meggyőződésem tehát, hogy aki értelmes érintkezésbe jön a magasztos hegyitermészettel, embertársaihoz is közelebb áll: imádvá szereti az Istent minden teremtményében.” Tauscher-Geduly: *Utazásom a Montblancra*, 272.

⁷⁵ Brown: *Women on High*, 7.

- Szemere Bertalan: *Utazás külföldön I-II*. Pest, 1845.
- Tauscher-Geduly Hermina: *Utazásom a Montblancra*. Földrajzi Közlemények. 10. kötet 1882. 5. füzet. 218–232.
- Tauscher-Geduly Hermina: *Úti rajzok a wallisi alpesekből*. Földrajzi Közlemények, 11. kötet 1883. 6. füzet 259–272.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Aus dem Skizzenbuche einer Touristin*. Neue Deutsche Alpenzeitung, (1879) Nr. 8. 88–96.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Besteigungen von der Fornohütte aus*. Jahrbuch des Schweizer Alpen-Club, 27. (1891–1892) 206–224.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Das Blümlisalphorn*. Jahrbuch des Schweizer Alpen-Club (1884–1885), 126–140.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Der Elferkofel*. Österreichische Alpen-Zeitung, Jg. 11. (1889) Nr. 272. 137–141.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Der Grosslitzner (Silvretta-Gruppe)*. Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines, Jg. 17. (1887) Bd. XVIII. 154–165.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Die Ersteigung der Trafojer Eiswand vom Norden*. Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpen-Vereines, (1884) Nr. 15. 87–97.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Drei Hochgipfel der Berner Alpen II. Die Jungfrau*. Österreichische Alpen-Zeitung, Jg. 5. (1883) Nr. 120. 213–218.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Drei Hochgipfel der Berner Alpen. I. Der Eiger*. Österreichische Alpen-Zeitung, Jg. 5. (1883) Nr. 119. 199–203.; Schweizer Alpen-Zeitung (Zürich) Jg. 1. (1883) 15. Oktober 202–208.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Drei Hochgipfel der Berner Alpen. III. Das Finsteraarhorn*. Österreichische Alpen-Zeitung, Jg. 5. (1883) Nr. 121. 227–231.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Ein Wettlauf über den Wolken. Erste Ersteigung der Piz Bernina vom Tschierva-Gletscher*. Österreichische Alpenzeitung, Jg. 3. (1881) Teil I. Nr. 69. 225–228.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Ein Wettlauf über den Wolken. Erste Ersteigung der Piz Bernina vom Tschierva-Gletscher*. Österreichische Alpenzeitung, Jg. 3. (1881) Teil II. Nr. 70. 239–242.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Eine Mont-Blanc-Fahrt*. Österreichische Alpenzeitung, Jg. 4. (1882) Nr. 86. 85–105.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Erstbesteigung der Dent Blanche*. Jahrbuch des Schweizer Alpen-Club, Jg. 18. (1882–1883).
- Tauscher-Geduly Hermine: *Traversierung des Fluchthorns*. Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines, 1886 Jg. 16. (1886) Bd. XVII. 273–280.
- Tauscher-Geduly Hermine: *Vertain-Spitze 3542 M., Schild-Spitze 4356 M., Platten-Spitze 3413 M.* Österreichische Alpen-Zeitung, Jg.10. (1888) Nr. 239. 57–61.
- Tóth Lőrincz: *Úti tárcza*. Landerer és Heckenast Pest 1844.
- Wesselényi Polixéna: *Olaszhoni és schweizti utazás*. Kiadja C. Lingvay Klára. Kolozsvár, 2006.

Szakirodalom

- Anker, Daniel (Hg.): *Helvetia Club. 150 Jahre Schweizer Alpen-Club SAC 1863–2013*. Bern, 2013.
- Anker, Daniel: *Piz Bernina – König der Ostalpen*. Zürich, 1999.
- Brown, Rebecca A.: *Women on High. Pioneers of Mountaineering*. Boston, 2002.
- Cosnier, Colette: *Henriette d'Angeville. La Dame du Mont-Blanc*. Chamonix, 2006.
- Déry József: *A hölgyturistákról*. Turisták Lapja, 8. évf. (1896) 164–180.
- Gifford, Terry: *Early Women Mountaineers Achieve Both Summits and Publication in Britain and America*. In: Gómez Reus, Teresa – Gifford, Terry: *Woman in Tranist through Literary Liminal Spaces*. Palgrave Macmillan, London 2013. 91–106. https://doi.org/10.1057/9781137330475_7
- Gyarmati Enikő: *Tourisme et alpinisme des Hongroises dans les Alpes au XIXe siècle. Pratiques, émotions et imaginaires dans les récits de la baronne Polixéna Wesselényi et d'Hermine Tauscher-Geduly*. In: Clastres, Patrik et al. (ed.): *Gravir les Alpes du XIXe siècle à nos jours. Pratiques, émotions, imaginaires*. Rennes, 2021. 97–103.

- Hansen, Peter Holger.: *The Summits of Modern Man. Mountaineering after the Enlightenment*. Cambridge, 2013. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674074521>
- Hélard, André: *John Ruskin et la gloire de la montagne*. In: Clastres, Patrik et al. (dir.): *Gravir les Alpes du XIXe siècle à nos jours. Pratiques, émotions, imaginaires*. Rennes, 2021. 19–28.
- Hungerbühler, Andrea: „Könige der Alpen”. *Zur Kultur der Bergführerberufs*. Bielefeld, 2013. <https://doi.org/10.1515/transcript.9783839422403>
- Jékely Zoltán: *A XIX. század Murányi Vénusza*. Budapest, 1981.
- Kéri Katalin: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Pécs, 2018.
- Lutterjohann, Martin: *Der Weisse Berg macht Geschichte. Zweihundert Jahre Bergsteigen am Montblanc*. In: uő (Hg.): *Montblanc-Geschichten. Von der Erstbesteigung bis zum Drachenflug*. München, 1984. 7–16.
- Márki Sándor: *Magyar nők utazásai*. Földrajzi Közlemények, 1889. 89–157.
- Mathieu, Jon: *Die dritte Dimension. Eine vergleichende Geschichte der Berge in der Neuzeit*. Basel, 2011. 162.
- Moraldo, Delphine: „Les rois de la montagne.” *Quand les grandes alpinistes britanniques se distinguent des touristes*. Clastres et al. (dir.): *Gravir les Alpes*, 85–93.
- Runggaldier, Ingrid: *Frauen im Aufstieg. Auf Spurensuche in der Alpingeschichte*. Bozen 2011.
- Schmid, Jost: *Alpenblicke. Wahrnehmungsgeschichte eines Berges*. In: Anker, Daniel (hg.): *Bergwelten*. Zürich–Bern, 2013. 20–29.
- Szász Géza: *Hogyan olvassunk útleírást?* *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Acta Universitatis Szegediensis*, 35–36. (Új folyam 4–5) 2000. 53–80.
- Tissot, Laurent: *Histoire du tourisme en Suisse au XIXe siècle. Les Anglais à la conquête de la Suisse*. Neuchatel, 2017.
- Wirz, Tanja: *Gipfelstürmerinnen. Eine Geschlechtergeschichte des Alpinismus in der Schweiz 1840–1940*. Baden, 2007.

BALÁZS GÁBOR
Bibliothèque du Saulchoir, Paris

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 121–178.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.3.121-178
www.aetas.hu

A „*sans-culotte*” mint akarat és képzet

Aligha van könnyedebb kézzel használt politikai kategória (mind a történeti diskurzusban, mind a közbeszédben), mint a „*sans-culotte*”, és ahogy az ilyen „köztudomású” definícióval bíró fogalmakkal történni szokott: igen nagy bajban lenne a használója, ha valódi, pontos definíciót kellene adnia a forradalom e közismert alakjáról.

A historiográfia ismerői jól tudják, hogy a francia forradalom „népi történetének” felfedezése paradox módon a nép legnagyobb kárhóztatóitól indult: Hippolyte Taine (akinél már a párizsi kommün „tapasztalata” keveredik a forradalommal, így lesz a nép „részeg ember” vagy *singe lubrique et méchant*, „készsóvár, gonosz majom”), Gustave Le Bon vagy Augustin Cochin vette szemügyre először az elitek történetében a népet, leginkább mint a vérszomjas csöcselék mindenre kész csapatait, a *jacquerie*-k és a középkori, kora újkori városi mozgalmak közvetlen örököseit. Ezzel elsősorban a nagy Jules Michelet állt szemben a nép idealizált alakjával (amivel még az olyan nagy romantikus történészek, mint Edgar Quinet vagy Alphonse de Lamartine sem értettek egyet minden tekintetben). Ebben a historiában Jean Jaurès híres forradalom-története jelentette a nagy fordulatot, ahol a nép nem a felvilágosodás elvei által elkábitott *populace* (csöcselék) volt többé, de nem is egy idea, hanem társadalmi osztály; a konkrét, kézen fogható nép szociális összetételének, kollektív mítoszainak, elveinek, céljainak megismerése révén kívánta a szocialista történész-politikus kiszakítani a népet a reakciós jobboldal kezéből, beilleszteni a forradalom történetébe, és ezáltal alig tagadhatóan történelmi ambíciót adni a munkásosztály számára az eljövendő harcokhoz. Jaurès másik nagy hozzájárulása is alapvető szűkebb témánk szempontjából: ő tette először nyilvánvalóvá, hogy – szemben a 19. századi nagy liberális történészekkel (François Guizot, François-Auguste Mignet, Adolphe Thiers) – a forradalom nemcsak a burzsoázia sikeres küzdelme volt az arisztokráciával és az abszolutizmussal, hanem egy széles, mély, döntő jellegzetességekkel bíró népi mozgalom is.¹

A francia forradalom historiográfiájának nagy közhelye, hogy a történetírás a lehető legszorosabb szálakkal kötődött a politikai küzdelmekhez. Nem volt ez másképpen a múlt század harmincas éveiben sem, amikor a korabeli Népfrent-politika történeti lecsapódásaként egyesült egymással a korabeli két forradalom-kutató intézet, az Alphonse Aulard-féle republikánus és az Albert Mathiez-féle „neorobespierriánus” kutatócsoport.² Ezzel jött létre a forradalom szociális vagy (későbbi kifejezéssel) „klasszikus” olvasata, elsősorban Georges Lefebvre vezetésével (akinek személye révén az *Annales* első korszakának episztemológiai forradalma is komoly hatást gyakorolt az iskolára). Magának Lefebvre-nek a „forradalmi tö-

¹ Taine: *Les origines*, 432.; Lamartine: *A girondiak*, i. m.; Le Bon: *La Révolution française*, i. m.; Cochin: *La Machine révolutionnaire*, i. m.; Quinet: *La Révolution*, i. m.; Guizot: *Considérations*, i. m.; Jaurès: *Histoire socialiste*, i. m.; Mignet: *Histoire de la Révolution*, i. m.; Thiers: *Histoire de la Révolution*, i. m.

² Betrouné–Hartig: *Penser l'histoire*, i. m.

megről” szóló klasszikus munkái is említést érdemelnek ebben a rövid bevezetőben, hiszen ezekben váltotta fel a forradalmi tömeg kollektív mentalitásának leírásában a pszichológiát a történelem: a magyarázatokban a szociális helyzet és a politikai szituáció került előtérbe, nem a „tömegpszichózis” (mint közismerten, „tudományos” formában Taine-nél vagy Le Bonnál).³ A népi mozgalom kutatása másik nagy korai klasszikusa természetesen Mathiez, aki nemcsak először írta le a népi mozgalom szerepét a forradalomban, hanem ennek a mozgalomnak a céljait résztvevői szociális helyzetéhez is kötötte.⁴ Klasszikus, máig élvezettel forgatható könyvében azonban a népi mozgalomnak csak a „kvantitatív” leírásával találkozunk, azaz a mozgalom és a forradalom eseményeinek kapcsolatával, de magának a mozgalomnak a „kvalitatív” felvázolásával nem.

Érdekes, hogy a francia forradalom historiográfiájának legélesebb konfliktusa valójában alig érintette a „*sans-culotte*-problémát”: François Furet teljesen átvette az Albert Soboul-féle olvasatból a *sans-culotte*-ok társadalmi leírását,⁵ persze azzal a megkötéssel, hogy a jelenséget valójában nem társadalmi jellemzők magyarázzák, hanem az ideológia és a politikai reprezentáció mindent domináló szuverenitása (a „szemantikai despotizmus”), amely éppen a *sans-culotte* alakjában ölt testet. Mivel minden társadalmi magyarázattól megfosztottak a szereplők és az események, logikusan jutunk el a rousseau-i reminiscenciáig, a mítoszokig, a 19. századot idéző, *deus ex machina* pszichologizálásig vagy éppen a „mentalitás” fogalmáig. Ez a mentalitás ebben az olvasatban csupán a múlt (főleg a párizsi Liga-mozgalom⁶) újjáéledése, új millenarizmus, a szegények revansa, a világ szerencsétlenjei tudatalattijának felszínre törése, legtöbbször vad, korlátok közé nem szorítható ősi erőszak. A népi mozgalom (a sok „*Jacques Bonhomme* Párizsban”) eszerint mélyen tradicionális, az újdonság az elitek oldalán van a forradalomban: azaz az igazi forradalom az elitek forradalma.

Egyrésztől igen komoly elfogultság kell hozzá, hogy a forradalom népmozgalmában, a *sans-culotte* alakjában csak az ósit, a tradicionálist lássuk meg. Valójában lehetetlen nem észrevenni a *sans-culotte* beszédmódban a Felvilágosodás és a „burzsoá forradalom” hatását, nyelvét és szellemét (szép szimbóluma a klasszicizáló elitkultúra leszivárgásának a nép közé maga a frígiai sapka, a „*sans-culotte*” egyik szimbóluma), a modern politikai közvélemény születését. De ha csak a mozgalom kétségtelen erőszakosságára vetünk egy pillantást, itt is hasonló megállapításra juthatunk: ennek a tradíciónak (a hagyományos népi erőszaknak) a forradalom egyszerre csúcspontja – és a teljes szakítás is azzal. A spontán népi erőszaktól eljutunk a szekciók forradalmi bizottságaihoz, a népi felkeléseknek nem csupán nagyon is komolyan veendő demokratikus legitimitációja létezik immár, hanem valódi szervezete, többé-kevésbé központi irányítása és így tovább. Nagyon távol van már ez a Liga-mozgalom spontán népi erőszakától, de a forradalom első szakaszának „tömegmozgalmaitól” is.

³ Lefebvre: *La Grande Peur*, i. m.; Lefebvre: *Quatre-vingt-neuf*, i. m.; Le Bon: *La Révolution française*, 49–51.

⁴ Mathiez: *La vie chère*, i. m.

⁵ Vö. a történészháború csúcs- vagy inkább mélypontján, a bicentenárium idején megjelent két rivális *Dictionnaire* egymáshoz igen hasonlós „*sans-culotte*”-szócikkével (ez igen ritka eset egyébként): a Soboul-féle kiadvány inkább a szociális tényezőkre teszi a hangsúlyt, a François Furet és Mona Ozouf szerkesztette szótár pedig a politikára (és persze megjegyzi, hogy szó sem volt a népi mozgalom demokráciájáról, inkább egy „ideologizált, forradalmi demokráciáról” beszélhetünk). Vö: Furet–Ozouf: *Dictionnaire critique*, 425–435.; Soboul: *Dictionnaire historique*, 957–962.

⁶ A Szent Liga a 16. század végén, a vallásháborúk korában létrejött nemesi és népi katolikus mozgalom volt a protestánsok ellen; különösen Párizsban volt erős, ahol széles népi tömegek is álltak mögötte.

De szélesebb értelemben is alapvető történelmi konszenzus áll fenn abban a kérdésben, hogy a Forradalmat megelőző három évtized alapvető változást hozott a francia társadalom kollektív értékeiben (vallás, családi struktúra, emberek közti viszony, szociabilitás, ünnepek, a *révolution vestimentaire* [az öltözködés forradalma], [Daniel Roche], a talán első modern párizsi bábészködő, Louis-Sébastien Mercier által némi szomorúsággal leírt *confusion des rangs* [a társadalmi rangok feloldódásában]), de az egyéni értékrendben is (szerelem, párkapcsolat, gyermekhez, a halálhoz való viszony, az elitek olvasmányai)... Valahol 1750 és 1780 között történt a nagy fordulat (*le grand basculement*, Pierre Chaunu), a klasszikus kor destrukurálódása – ebben voltak krízisek, de a forradalom maga aligha csak egy ezek közül.⁷

Másrésről a (Michel Vovelle találó *bon mot*-jával) *tout social* történetírást felváltó *tout politique* historiográfiai irányzat bő egy évtized alatt zsákutcának bizonyult: Nyilvánvaló, hogy nem érthető meg a forradalom története tisztán eszme- vagy mentalitástörténetből, pszichológiai alakzatokból, szemantikából és így tovább (ha a politikában semminek sincsen társadalmi magyarázata, akkor a politikai beszédnek nincs jelentése, sem értelme: a revizionista iskola dogmatikusnak és kiúttalannak bizonyult rövid tündöklése után). Különösen ez a helyzet szűkebb témánk szempontjából: a *sans-culotte* jelenségben és a forradalom talán legfontosabb alapkérdésében, a különböző politikai csoportok és a nép közti kapcsolatban a *question sociale*, azaz a szociális kérdés alapvető jelentőséggel bír.⁸ A politikai hegemoniáért való küzdelem, amely szükséges volt az ellenfelek legyőzéséhez és a hatékony kormányzathoz, nemcsak retorikai hadművelet és verbális tűzijáték, hanem valódi fogékonyság arra, hogy a népi követelésekre megfelelő választ találjanak – ezek között a követelések között pedig a szociális kérdés kulcsszerepet töltött be. A nagy küzdelem a „forradalmi konszenzusról” éppen Párizsban zajlott, ahol a politikai, szociális és gazdasági harc igen bonyolultan keveredett egymással: ezek kibogozása nélkül nem érthető meg a forradalom egyik legfontosabb epizódja és főszereplője, a *sans-culotte*.

Az artisan, azaz a sans-culotte

Ezt a munkát Albert Soboul végezte el, akinek két alapkönyve vezette be a *sans-culotte* kategóriát a historiográfiába;⁹ meglehetősen pontos definícióval látta el, és pontosan meghatározta a helyét a forradalom esemény- és társadalomtörténetében.

Ez a leírás olyannyira klasszikussá vált, hogy magunk is meg fogunk elégedni legfontosabb tételeinek az összefoglalásával. Soboul a *sans-culotte*-jelenség meghatározásában elsősorban és mindenekelőtt a *sans-culotte*-ok önmagukról alkotott képét vette alapul, legfontosabb forrásai maguk a *sans-culotte* szervezetek (szekciók, klubok, társaságok) által kiadott dokumentumok.¹⁰ Így a Soboul-féle leírás nemigen különbözik például a *Le Père Duchesne*

⁷ Chaunu–Foisil–Noirfontaine: *Le basculement religieux*, i. m.; Roche: *La culture des apparences*, i. m.

⁸ Már Hannah Arendt felfigyelt arra, hogy a történelemben először vált a szociális kérdés a forradalom *par excellence* problémájává, ez okozza azt is (amit mély szomorúsággal vett szemügyre), hogy a francia forradalomból lett világtörténelem, az amerikaiból pedig csupán helyi érdekesség. Vö. Arendt: *On Revolution*, i. m.

⁹ Itt főleg Soboul teoretikusabb könyvére gondolhatunk: Soboul: *Les sans-culottes parisiens*, i. m. A Soboul által felrajzolt koncepció alapján a történetet Kåre D. Tønnesson munkája tette teljessé. Vö. Tønnesson: *La défaite des sans-culottes*, i. m. Maguk a népi felkelések természetrajzának klasszikusa: Rudé: *La foule dans la Révolution française*, i. m.

¹⁰ A párizsi kömmün „alatti”, a Városházát sújtó tűzben megsemmisült az összes adminisztratív dokumentum, az adóösszeírások, a városi levéltár (ez komoly gondot okoz a város története más

című hébertista lap 1793-as leírásától: „...*sans-culotte*-nak nevezzük a legnagyobb létszámú, legszegényebb osztályból kikerült embereket”, „a bátor *sans-culotte* az, aki napról napra él saját keze munkájából, aki esténként megjelenik szekciójában, hogy teljes erejével támogassa azokat a javaslatokat, amelyeket jónak lát”.¹¹

Ez a réteg az ország más városaiban is jelen volt, de mégiscsak Párizs volt az egyedüli, ahol minden elem rendelkezésre állt társadalmi-politikai színrelépésükhöz (elsősorban a közhatalom központi szerveinek a közelségére gondolhatunk, melyekre gyakran döntő befolyást tudtak gyakorolni) és sok tekintetben *vice versa*: az ő fellépésük tette Párizst a forradalom vitathatatlan döntő színterévé.

Igazi összeírás hiányában a város 1789-es lakosai számáról komoly viták folynak. A becslések 524 000 és 660 000 között ingadoznak (alighanem közelebb azért az utóbbihoz). Mindenesetre a városlakó franciák majdnem ötöde párizsi volt, a városban annyian éltek, mint kilenc vidéki nagyvárosban összesen (ezekből azért nem volt olyan sok: Lyon és Marseille 150 000-es, illetve 110 000-es népességével kiemelkedett a vidékiek közül, hét városnak volt több mint 50 000, körülbelül hatvannak több mint 10 000 lakosa). Párizs értelmiségi (több mint tízezer „szabad szellemi foglalkozású” ember élt a városban és ugyanennyi pap, a nemesek száma ennek a fele lehetett), illetve „burzsoá” (mintegy 40 000 „igazi” burzsoá párizsi volt, azaz pénzügyekkel foglalkozók, manufaktúra-tulajdonosok, nagykereskedők, gazdag, járadékokból élők) város is, de azért mindenekelőtt kétkezi munkából élő emberek óriási központja volt: nagyjából 130–140 000 iparos (azaz kistulajdonos és munkása) élt Párizsban (ebből 30–35 000 lehetett nő), ez családtagjaikkal együtt mintegy 350–400 000 embert jelentett; ehhez jött még hozzá mintegy 100 000 háztartási alkalmazott.

Ezen rétegek, főleg a tulajdon nélküli munkások a lehető legbizonytalanabb gazdasági helyzetben voltak: gyakran nélkülöztek (a városi népességnek az ötöde, de talán a negyede is halálakor csak rongyokat hagyott hátra), és még gyakrabban rettegtek az éhezéstől – a nagy francia gazdaságtörténész, Ernest Labrousse adatai szerint a kenyér ára 1788 augusztusában (azaz normális időkből) egy munkás bűdzsájének a felét tette ki, ez 1789 júliusában (azaz rossz időkből) már nyolcvan százalék volt, egyszóval a kenyér drágulása (vagy hiánya elérhető áron) végzetes lehetett nem is kevesek számára, talán nemcsak a bérmunkásoknak, hanem a kistulajdonosok egy részének is. Ez érdekközösséget is teremtett köztük, de a „kenyérkérdést” (a városi nép élelmezésének kérdését: a *subsistance*-t, ahogy a korban mondták) a legfontosabb társadalmi, így a népszuverenitás korában már politikai problémává is tette.¹²

Másrésről a párizsi nép (a későbbi *sans-culotte*-ok) világa az *únartisanat*-világ, azaz a kisműhelyek, kisboltok (*atelier et échoppe*) világa: Soboul szerint az egy tulajdonosra jutó munkások száma alig haladhatta meg a tízet, a 3776 párizsi „vállalatból” mindössze 473 alkalmazott több mint 30 embert, főleg az építő- és a bútorigarban (itt dolgozott a munkások fele); azaz a tradicionális iparágakban ez az arány meg kisebb lehetett. Igen fontos szerepben volt a textilipar (mintegy 40 000 munkással), de a párizsi gazdaság gerince a Soboul által

korszakának kutatói számára is). Ellenben fennmaradtak a szekciók anyagai, ideértve az általuk kiadott *carte de sûreté*-eket (valamiféle személyi igazolványokat) is (legalábbis ezek közül a 48-ból 25 szekcióé; a „burzsoá” nyugati és a központi szekciók igazolványai veszték el végleg). Ezeket Soboul használta először, Mathiez még csak a Konvent, a Kommün és a jakobinus klub anyagaival dolgozott. Soboul más forrásai elsősorban a *Châtelet*-ből származó rendőrségi dokumentumok és a Közbiztonsági Bizottsági irataivoltak.

¹¹ Idézi: Sonenscher: *The Sans-culottes of the Year II*, 303.

¹² Labrousse: *La crise*, 81.

felrajzolt képben mégis a tipikus párizsi kisipar, ahogy a korban hívták, az *articles de Paris*: asztalosok, szabók, parókakészítők, kőművesek, ékszerészek, famunkások, lakatosok, vésnők és még felsorolni is nehéz volna csak a fontosabb iparágakat vagy inkább mesterségeket. Ez a szakértelmet kívánó, precíziós, gyakran luxusterméket létrehozó ipar a *sans-culotte* társadalmi bázisa (míg a manufaktúrákban dolgozók jóval kisebb szerepet játszanak a forradalom alatt), legtipikusabb földrajzi otthonuk pedig a *faubourg*-ok, ahol a társadalmi képlet a legtipikusabb: széles *artisanat*-rétegeket (a kisműhelyek, kisbutikok tulajdonosai és dolgozói, akik tulajdonképpen hasonló társadalmi-gazdasági helyzetben vannak), viszonylag kevés szegény bérmunkás, de annál több nincstelen (azaz segélyekből élő) és elenyésző számú burzsoá egészíti ki – azaz, ahol a politikai radikalizálódás, a forradalom külső és belső ellen-ségektől való védelme és a „kenyérkérdés” a leginkább összekapcsolódott egymással.¹³

Mindennek alapján a *sans-culotte* mint kategória szociálisan pontosan meghatározható társadalmi réteget takar. Soboul (különböző forrásokat felhasználva) igen konkrét számokat is közöl: a *sans-culotte*-réteg három nagy csoportból áll: majdnem kétharmadukat kézművesek, kiskereskedők alkotják, negyedüket bérmunkások, tíz-húsz százalékukat pedig középosztálybeliek, burzsoák (szabad szellemi foglalkozásúak, nagykereskedők, *rentiers*, azaz járadékból élők). A *sans-culotte* mozgalom szövetség a mesterek és segédek (illetve a céhek végével: a kistulajdonosok és munkásaik) között, melyben politikai-ideológia értelemben az előbbiek dominálnak. Mester és segéd között szinte családias kapcsolat van, együtt dolgoznak, együtt étkeznek, szinte együtt élnek, ez természetes szolidaritást alakít ki köztük a forradalom speciális körülményei között az ellenforradalommal, az „arisztokráciával” (melybe egyre többször beleértik a nem dolgozó burzsoáziát is) szemben. Ennek a szövetségnek a cementje egyrészt az ellenforradalom elleni harc, másrészt a patriotizmus, harmadrészt pedig a *subsistance* mindent domináló jelentősége: ezért van az, hogy nem a bérek, hanem az árak kérdése válik a legfontosabb társadalmi problémává számukra, ez ad lehetőséget a kistulajdonosok és munkásaik együttes fellépésére valamiféle „fogyasztói” egységfrontban (és antagonisztikus kapcsolatban a kereskedelmi tőkével és a kereskedő burzsoáziával).

És ez még nem minden: nemcsak társadalmi rétegek tekintetében tudjuk pontosan körülírni a jelenséget; a *sans-culotte*-ok „rétege” ugyanis társadalmi, politikai elveit és céljait tekintve is alapvetően különbözik a „forradalmi burzsoáziától”, azaz a szociális helyzethez politikai elveket és elképzeléseket is tudunk kötni. Ezek az elvek részben erkölcsi természetűek (az egyenlőség követelése¹⁴), részben szociálisak (gazdasági liberalizmus helyett az

¹³ Nem véletlen, hogy a két híres *faubourg*-ról (melyek a forradalom alatti népi mozgalom főszereplői voltak) született monográfia, a *Faubourg Saint-Antoine*-ról és a *Faubourg Saint-Marcel*-ről. A párizsi historiográfia nagyjából követi a forradalom történetírásának nagy tendenciáit. Raymonde Monnier munkája (*Le Faubourg Saint-Antoine [1789–1815]*) lényegében a lentebb részletesen ismertetett, Soboul-konceptió mikrotörténetbe való átültetése: az egymással szembenálló csoportok egyik oldalán a munkások és az *artisanat* rétegek, a másikon a kereskedők és a „kapitalista vállalkozók”; a *sans-culotte*-ok automatikusan megfeleltethetők az előbbieknél, az őket alkotó két réteg között lényegében nincs igazi különbség, egységfrontban szembenállnak a nagytulajdonnal és a „kereskedelmi kapitalizmussal”. Ezzel szemben Haïm Burstin könyve (*Une révolution à l'œuvre. Le faubourg Saint-Marcel [1789–1794]*) leginkább az olasz „*microstoria*” hagyományának alkalmazása egy párizsi kerületre és persze a forradalmi időkre. Itt a fő kérdés maga a forradalmi folyamat és a gazdasági-társadalmi stuktúrák összefüggésének felvázolása (arra is figyelemmel, hogy mi lehet az oka, ha ezek az összefüggések távolról sem olyan egyértelműek, mint Soboul vagy Monnier esetében). Vö. Monnier: *Le Faubourg Saint-Antoine*, i. m.; Burstin: *Une révolution*, i. m.

¹⁴ Sőt, az *égalité des jouissances*, azaz tagadhatatlanul valamiféle gazdasági egyenlőség követelése, a gazdagság megosztása, nem egyszerűen a létezéshez való jog. Másrészt a legelesettebbek segélyezése

élelmezés állami-társadalmi kontrollja: a híres „maximum”, azaz a legfontosabb létfenntartási cikkek árának maximalizálása, ennek hatékonyra tételéhez „terror”, illetve a tulajdon nagyságának korlátok közé szorítása), részben politikaiak (a morális és a szociális célok elérésének biztosítása érdekében erős népi kontroll a törvényhozás felett is). Sőt: egy a forradalmi burzsoáziától alapvetően különböző rendszert tűztek ki célul. A népi mozgalom ideálja a népszuverenitás közvetlen gyakorlásán, a népi részvételen alapuló közvetlen demokrácia volt.

Így, noha a *sans-culotte*-ok nem alkottak a szó szoros értelemben osztályt¹⁵ (nem voltak sem preproletariátus, sem egyszerűen „kispolgárság”), társadalmi-politikai kategóriaként a társadalmi leírásukat a korabeli francia, prekapitalista, műhelybéli kistermelésen alapuló rendszer határozza meg, politikai reprezentációjukat pedig a forradalom speciális politikai konfliktusai.

Ezzel még nem értünk a Soboul népi mozgalma és a forradalom közti kapcsolat felvázolásának végére: a fentiek fényében a forradalmi kormányzat és a népi mozgalom között kibontakozó harc 1793 őszétől (amely 1794 tavaszára az előbbi győzelmével lényegében véget ért) egyszerre politikai küzdelem a demokrácia két felfogása között,¹⁶ de szociális harc is (mondjuk így) az alsó középosztály és a bérmunkások, illetve a középosztály, azaz a burzsoázia között. A forradalom alatt tehát létezett egy társadalmi jellemzőkkel körülírható réteg, amely autonóm politikai célokkal, akcióformákkal és szervezettel rendelkezett (a szekciókkal és a népi társaságokkal): ezek voltak a *sans-culotte*-ok, mozgalmuk pedig a „népi mozgalom”.

Természetesen nincs itt lehetőségünk felvázolni a forradalom politikatörténetének alapvonalaát sem, de talán néhány szó nem lesz haszontalan: a rendi gyűlés harmadik rendbéli képviselőinek megválasztására hoztak létre Párizsban tizenhat régi negyed helyett hatvan körzetet (*district*). Párizsban már ez a választás is censuzon alapult, a későbbiek szempontjából az a kulcsfontosságú, hogy ezek a választási gyűlések a korabeli egyre forradalmibb hangulatban nem oszlottak fel, hanem tulajdonképpen helyi önkormányzati szervekké váltak. Ha nem is állandóan, de igen gyakran (ötven szavazati joggal bíró tag aláírása elég volt az összehívásukhoz) ülészetek, egyesítették a polgári és katonai (a Nemzetőrség is körzetenként szerveződött), a szabályozó (rendeletalkotó) és végrehajtó hatalmat. Nemcsak

mint a társadalom szent kötelessége, harmadrészt ingyenes, általános alsófokú oktatás (kiegészítve a szabadságra és egyenlőségre való állampolgári neveléssel).

¹⁵ A népi mozgalom osztályalapú leírásának két klasszikusa: Pierre Kropotkin: *La Grande Révolution, 1789–1793* és Daniel Guérin: *La Lutte des classes pendant la Première République*. Mindketten valamiféle preproletariátusként írták le a *sans-culotte* mozgalmat, melynek a forradalmi burzsoáziától eltérő osztályérdekei és társadalmi-gazdasági programja volt. Az anarchista Kropotkin a spontán népi mozgalom (osztályhelyzetükből fakadóan) opportunistá vezetőinek látta az *artisanat* kistulajdonos rétegeket; a forradalomról szóló könyve idején még inkább trockista Guérin mindezt kiegészíti a permanens forradalom koncepciójával, azaz a *sans-culotte* mozgalom már kifelé vezetett volna a „burzsoá forradalomból”. Soboul klasszikus munkája elég paradox módon, hiszen koncepciójában impliciten Guérin ellen íródott (mint általában a forradalom historiográfiájában, a jelenkori harcok írták a történelmet: Guérin trockista volt, míg Soboul, ha nem is volt ortodox kommunista, de közel állt a Kommunista Párthoz), tulajdonképpen a történelmi materiát szolgáltatva Guérin inkább spekulatív-ideológikus koncepciójához: társadalmi-szociális jellemzőket rendelt a *sans-culotte* mozgalom mögé, azaz noha nem engedhetett a polgári forradalom koncepciójából (azaz a „*sans-culotte*” nem lehetett osztály), de művében mégis a *sans-culotte* majdnem osztály, majdnem-osztályharcáról szövegezte a jakobinus burzsoázia forradalmi kormányzatával szemben is.

¹⁶ Egészen explicit módon kifejtve: Albert Soboul: *Démocratie représentative ou démocratie directe*, i. m.

döntöttek helyi kérdésekben, de különböző bizottságokat is felállítottak a végrehajtásra, sőt országos politikai kérdésekben is megnyilvánultak (petíciókat intéztek az Alkotmányozó Nemzetgyűléshez). Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1790 májusában fogadta el az új önkormányzati törvényt, amely a 60 körzetből 48 szekciót hozott létre (minden 25 000 lakosnál nagyobb várost szekciókra osztottak), a törvényhozás megpróbálta visszakényszeríteni a helyi demokrácia ezen intézményeit tisztán választási szerepkörbe, de a lehető legkevesebb sikerrel: a szekciók folytatták a körzetek gyakorlatát. Kezdetben lényegében a helyi *notables* (előkelők) szervei voltak (tagjai gazdag burzsoák és jogászok), végül 1792 augusztusának legelőjén (tehát még a „második forradalom” előtt) nyíltak meg e testületek a passzív választójoggal bírók számára is – és alaposan kicserélődött szociális bázison váltak a „sans-culotte” mozgalom legfontosabb intézményévé.¹⁷

A másik nagy eszköz a népszuverenitás állandó gyakorlására a klubok vagy egyre inkább a *sociétés patriotiques/fraternelles* (patrióta vagy testvéresülési társaságok) létrejötte volt már 1790 nyarától. Kezdetben ez sem népi jellegű intézmény volt: lényegében a helyi felvilágosult elit vitafórumai voltak, melyek egyre inkább politikai szerepet játszottak. Maga az Alkotmányozó Nemzetgyűlés is elismerte 1790 novemberében az állampolgárok jogát ilyen társaságok alakítására. Főleg az újságok révén kapcsolatok jöttek létre köztük (Marat lapja, a *L'Ami du peuple* ebben kulcsszerepet játszott), tulajdonképpen a „központi klubjuk”, *Cordeliers* (Marat, Desmoulin, Danton...) befolyása innen táplálkozott. Az első sikerek stimulálták ezeket a társaságokat, állandóan mozgolódtak, készenlétben álltak, Rousseau-t parafrázálva „egy nap sem telt el, hogy a párizsi nép ne lett volna szuverén”¹⁸ – állandóan megszólaltak országos ügyekben is, a cél „a forradalom védelme” immár az egyre konzervatívabb, tisztán képviseleti rendszerben gondolkodó Alkotmányozó Nemzetgyűléssel szemben is.

Első nagy felfutásukra az alkotmány körüli viták idején került sor,¹⁹ a fő harci terep pedig a népszuverenitás és a népi részvétel kérdése. Számukra az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nem szuverén, csupán képviseleti intézmény. Raymonde Monnier a nagy klasszikusa²⁰ ennek a talán még mindig kevésbé ismert, noha alapvető fontosságú mozgalomnak. Ezekből a körökből (ilyen például a *Cercle social*, Laurent Robert és a patrióta társaságok központi klubja, Condorcet-köre, az *Amis de la Vérité* társaság, Nicolas de Bonneville *La Bouche de Fer* című lapja) érkezett a „demokratikus köztársaság” gondolata, de még szélesebben a közvélemény hatalmának a gyakorlata és teoretikus megalapozása. Azaz a közvélemény (*opinion publique*) uralma elengedhetetlen ahhoz, hogy a népszuverenitás elve átkerüljön a

¹⁷ A jelenség a lehető legkevésbé volt népi vagy *sans-culotte* találmány: a közismert Rousseau-mondás az angol nép négy évenkénti szabadságáról 1789-től a Forradalom egyik alapproblémáját tükrözi, a képviseleti rendszer erős kritikája közszájon forgott. A körzetek, majd a szekciók egyébként magától a municipalitástól is féltve őrizték jogaikat: elképzeléseik szerint maga a municipalitás (a párizsi községtanács) nem is dönthet igazában, csupán a küldöttek információcserére szolgáló fóruma, a végső döntés a körzetek/szekciók kezében kell maradnia, hiszen a községtanács tagjai csupán küldöttek (*commissaires*, nem képviselők: „...elképzelhető lenne, hogy a Fiú paracsol és az Apa engedelmeskedik?”, szöveg még a cenzusos korszak egyik körzetének petíciója, Genty: *Paris 1789–1795*, 53.). A községtanácsot a körzetek (majd a szekciók) alkotják, melyeknek joguk van azt feloszlantni (ez történik tulajdonképpen 1792 augusztusában és 1793 májusában). Mindez igen relatívvá teszi a sobouli képet a „burzsoá” képviseleti és a „népi, *sans-culotte*” közvetlen demokráciáról. A párizsi körzetek, majd szekciók mozgalmáról, a népi társaságokról igen alapos könyv: Genty: *Paris 1789–1795*, i. m.

¹⁸ Genty: *Paris 1789–1795*, 51.

¹⁹ Ennek a legjobb leírása még mindig Albert Mathiez szép könyve: *Le Club des Cordeliers*.

²⁰ Lásd elsősorban: Monnier: *L'espace public démocratique*, i. m.

gyakorlatba, de a felvilágosult elitek eszköze is arra, hogy ellenőrzésük alatt tartsák az anarchiát, azaz a nép közvetlen uralmát (ebben játszanak kulcsszerepet a népi társaságok). Mindenesetre a társaságok gyakorlata sem a „népi mozgalom” találmánya volt.

A párizsi kistermelő és kistulajdonos rétegek végül 1792 nyarán léptek szervezetteren a forradalom színpadára: a „*sans-culotte-ok*” képében. Belépésükkel a Nemzetőrségbe (ahol már júniusban megszűnt a census), a klubokba, a társaságokba, részvételükkel a szekciók közgyűlésein és bizottságaiban politikai tudatosságuk új szintre lépett, intézményesült – olyannyira, hogy lassan átvették a szekciók nagy és a társaságok egy részének irányítását, és a saját érdekeik céljára használták azokat. 1792 nyarán a *sans-culotte* François Hanriot került a Nemzetőrség élére, és a csapatok immár szekciónként szerveződtek, ezzel lényegében a *sans-culotte* mozgalom komoly katonai erőt is jelentett; a népi társaságokban is egyre jelentősebb szerepet játszottak. Azaz szervezett népi mozgalommal van dolgunk: szekciók, bizottságok, petíciók, Nemzetőrség, állandó egyeztetés a szekciók között, sőt a felkelések idején valóban az egész városra kiterjedő forradalmi vezérkar.

A népi mozgalom derékhadát a kézművesek és kiskereskedők alkotják; ezt egészítik ki a bérmentesek, illetve a középosztálybeliek, szellemi foglalkozásúak (főleg jogászok, újságírók), burzsoák. Az utóbbiak aránya nagyobb (és a munkások száma elenyésző) a szekciók polgári bizottságaiban (*comités civils*), melyek lényegében a helyi adminisztráció mindennapi feladatait végezték a közsegélyezéstől a rendfenntartásig). A forradalmi bizottságokban (*comités révolutionnaires*: ez volt egy-egy szekció vagy vidéken egy-egy település „forradalmi élcsapata”) viszont alaposan lecsökken a középosztálybeliek száma, a munkásoké már tíz százalék körüli, végül az egyszerű *sectionnaire*-k, azaz a közgyűléseken résztvevők között a munkások aránya már húsz százalék.²¹ Azaz a szekciók vezérkara, tisztviselői gyakran alighanem más társadalmi rétegbe tartoztak, mint maga a *sans-culotte* „tömeg”, de a népi mozgalom alapvetően szociológiai tekintetben is megkülönböztethető volt a „forradalmi burzsoáziától”, a szekciók belső küzdelmeiben pedig a mérsékeltek és a radikálisok szembenállásának társadalmi alapja is volt (a szegényebb rétegek radikálisabb politikákat képviseltek).²²

A szekciók közgyűléseit illetően finoman szólva is igen kétarcú történelmi álláspontok léteznek: a „népi oldalon” álló történészek remek demokratikus intézményeknek tartják őket, a konzervatívok szerint a „cselekvő kisebbség” főleg ezek révén sajátította ki a népakaratot, és tetszelgett a népszuverenitás képviselőjének szerepében. Talán a legjobban akkor írhatjuk le őket, ha valamiféle dinamikában vesszük szemügyre a jelenséget; ez a dinamika a spontán demokráciától a formalizmus, a bürokratizálódás felé mutatott.

²¹ Magukról a konkrét felkelésekről, népmozgalmakról (némiképpen egyszerűsítve) az a képrajzolódik ki, hogy a munkások voltak többségben, ha a felkelés tisztán gazdasági-szociális jellegű (a Réveillon-ügy, a Saint-Lazare kolostor feldúlása 1789-ben, illetve 1792-ben és 1793-ban a fűszerboltok, pékségek kifosztása); és inkább *artisanat* jellegű a mozgolódás, ha főként politikai kérdésekről volt szó (Bastille, Mars-mező, Tuilériák ostroma, 1793 júniusa, végül a *prairiali* felkelés). Lásd Rudé fentebb említett könyvét, illetve uő: *La composition sociale des insurrections parisiennes*, i. m.

²² A Forradalom alatti népi mozgalomnak (és minden közvetlen demokratikus kísérletnek) az örök kérdése az, hogy mennyien vettek részt ezekben a demokratikus intézményekben, vitákon és döntéshozatalban. A részvételi arány a férfilakosság 4–19%-a között ingadozott (résztevőkön azokat értjük, akik legalább egyszer megjelentek szekciójuk közgyűlésein); a censusos időkben (logikusan) inkább alacsonyabb részvétel volt jellemző, a passzívok 1792. augusztusi csatlakozása hirtelen megnövelte ezt a számot, azonban csak egy időre. Azt mondhatjuk, hogy a részvétel igen hektikusan alakult, a válságok, felkelések hajnala idején megugrott, nyugodtabb időkben csökkent. Hasonló folyamatok játszódnak le a népi társaságok esetében is: itt a részvétel 7–10%-os volt, ezeknek a tagsága is erősen megváltozott, „népibbé” vált az 1790–1791-es társaságokhoz képest.

Kétségtelen tény, hogy már a kezdetekkor elég zűrzavarosan működtek (ez csak fokozódott a passzívok, azaz a „népibb” rétegek csatlakozásával), ez a demokrácia valamiképpen tanulóidejét jelentette, népszerűségük vitathatatlanul a népszuverenitás gyakorlására való jog és a demokrácia iránti forró igény bizonyítéka volt. Sikerük (igen gyakori ülésezések, komoly, az országos politikára is kiterjedő befolyás, bizonyos közhatalmi feladatok ellátása) azonban sok tekintetben beszűkülésük oka is volt: a nem feltétlenül elkötelezett állampolgároknak ez kissé „sok” volt. A fontos politikai irányváltásoknál, a nagy kríziseknél demokratikus szerepük vitathatatlan volt, de a mindennapokban, jóval kisebb részvétel esetében a legelkötelezettebbek zárt világa és bürokratikus-demokratikus formalizmus lett belőle. (És jól tudjuk, erre a folyamatra végül maga a forradalmi kormányzat tette fel a koronát, lényegében beolvastva a „sans-culotte demokráciát” és képviselőit az állami adminisztrációba).

Míndezzel együtt a szekciók közgyűlései nem elégtették ki teljesen a párizsi lakosság demokrácia iránti igényét – innen eredt a klubok és a társaságok szaporodása, amelyek kevésbé voltak formalizáltak, nyitottabbak voltak, a szociabilitás újabb lehetőségeit kínálták. Kezdeti, a közvélemény strukturálásában rejlő funkciójuk egy idő után, ha nem is szorult háttérbe, de mindenesetre egyértelműen politikai jellegűvé vált: a társaságok fő célja a szekciók közgyűléseinek az előkészítése, befolyásolása, sőt ellenőrzése. (A választásoké is: a baloldali központi klub, az *Evêché* éppen ezzel a céllal jött létre, ahogy a jobboldal számára a *Saint-Chapelle* is). Azaz a „szervezett közvélemény szerveire”, a népi társaságokra igencsak jellemző volt a népi legitimitás kisajátítása: egyre inkább olyan felelősséggel és funkciókkal ruházták fel magukat, melyek a hivatalos szervezeteknél jártak (azaz a szekciók közgyűléseinek), mely utóbbiak egyre inkább csak ratifikálták a társaságok döntéseit (gyakran a velük szimpatizáló lapokban nem is tesznek különbséget egy-egy szekcionális társaság és maga a szekció közgyűlésének döntései és petíciói között – talán jóhízeműen, talán kevésbé). A szekciós társaságok (*sociétés sectionnaires*, azaz melyek eleve egy szekcióterületéről toborozták tagjaikat) esetében volt ez a legegyszerűbb: általuk lényegében „megduplázódott” a szekció közgyűlése, a társaság itt egy politikai áramlat (legtöbbször a legelkötelezettebb, legradikálisabb) nyomásgyakorló csoportjává vált, amely gyakran elérte, hogy dominanciája alatt tartsa a közgyűlést (azaz a helyi politikát, míg a petíciók révén országos közhatalmi döntésekre is befolyással bírtak).

A kezdetben inkább „burzsoá-értelmiségi” politikai intézmény 1793 nyarára válik jellemzővé a népi negyedekben is: ekkor már minden szekciónak van ilyen társasága (néhol kettő is: 56-ról biztosan tudunk a városban). Ezen év őszétől, amikor a Konvent megszünteti a szekciók közgyűléseinek állandó ülésezési jogát (ezentúl legfeljebb heti kétszer ülhetnek össze, majd a forradalmi naptár bevezetése után dekádonként, tíz naponként kétszer), újabb, már igen népi összetételű társaságok alakulnak: szeptemberben kulcsszerepet játszanak a szekciók „megtisztításában” (azaz a mérsékeltetől való megszabadításában), s továbbra is véleményt nyilvánítanak az országos politikában is, de egyre inkább beleavatkoznak a szekciók ügyeibe, integrálódnak adminisztratív szervezetükbe. Ebben a Cordelier-klub stratégiaja döntő szerepet játszott: a cél az volt, hogy a társaságból lassan megszállják a szekciók vezető posztjait, s a jakobinusok érezték is a veszélyt, hogy a forradalmi kormányzat (és a jakobinus klub) mellett egy új erő jelent meg (innen az utánozhatatlan Saint-Just sokat idézett szavai: „*il y a dans ces sociétés trop de fonctionnaires, trop peu de citoyens, le peuple est y nul...*” [ezekben a társaságokban túl sok a hivatalnok, túl kevés a *citoyen*, a nép pedig nincs sehol] – mely kijelentés nem volt teljesen alaptalan, noha persze finoman szólva is politikailag motivált).²³

²³ Monnier: *L'espace public démocratique*, 106.

Mindenesetre a társaságokkal a népi mozgalom komoly szervezeti előrelépést tett (a szekciók forradalmi és civil bizottságai igazgatási és politikai teendőkkel jobban el voltak foglalva), fontosabbak lettek, mint a közgyűlések, az autonóm népi szerveződés legeminebb formái voltak. Másik oldalról a *Cordeliers* nagy befolyása is vitathatatlan volt, éppen a legnépibb negyedekben: nem tévedtek az ellenségeik, amikor azt állították, hogy a társaságok révén befolyásolták a közvéleményt, igen gyakran a szekciókat is. Azaz a *Cordeliers* radikalizmusa, találkozáskor a népi szekcionárius mozgalom demokratizmusával, igen erősen hozzájárult a *sans-culotte* mozgalom beéréséhez.

Mindennek a következménye végső soron a népi demokrácia formáinak degradálódása lett. A párizsi *sans-culotte* évek drámai paradoxona ez: minél nagyobb a demokrácia és a részvétel igénye, ami szélsőséges formákat ölthetett, a mozgalom bázisa annál inkább zsugorodik a gyakorlatban. A közgyűlések és a szekciók epurációja egyre nyilvánvalóbban nemcsak a gyanúsakat, a mérsékelteket érintette egy idő után, hanem lényegében a legradikálisabbakon kívül mindenkit. (A tisztogatás egyébként teljesen a *sans-culotte* aktivisták ügye volt, a Konvent és a Közűdvi Bizottság²⁴ leginkább csak eltűrte és sohasem engedte, hogy osztályalapúvá váljon.) Azaz a mozgalom ereje és hatékonysága talán nőtt, ám kiterjedtsége és visszhangja csökkent – majd a forradalmi kormányzat hatására fokozatosan bürokratizálódott és formalizálódott. (Nem véletlen, hogy a Thermidor utáni két nagy népi megmozdulásban alig játszanak szerepet az államosított, a népi mozgalom élő részétől elszakított forradalmi bizottságok tagjai.)²⁵

A szekciók és a társaságok tehát gyakran a forradalmi elit frakcióharcainak terepei voltak (1793 őszéig a mérsékeltek és a radikálisok, később a *Cordeliers* és a jakobinusok között), azaz amikor a forradalmi kormányzat felszámolja a társaságokat, és megtisztítja a szekciók közgyűléseit is a „hébertistáktól”, kétségkívül mélyütést visz be a népi mozgalomnak is, de alapvetően az ultraforradalmárok frakciójával kíván leszámolni, nem feltétlenül magával a

²⁴ Kis János (Soboul híres könyvének fordítója) javasolja a visszatérést a „girondistá” kifejezésről a patinásabb (még Lamartine művének első, 1865-ös fordításából származó), de mindenképpen pontosabb „girondi” kifejezésre, hiszen a Gironde földrajzi név, a francia forma is *girondin(e)*, nem „girondiste”. Szerintünk igaza van. Másik javaslata, a „Közjóléti Bizottság” felváltása a „Közmegegyezési Bizottság” kifejezéssel azonban nem támogatható; véleményünk szerint ez utóbbi éppoly pontatlan, mint a lecsereelni vágyott, hiszen a *salut public* leginkább közűd. Ezért (Ludassy Mária német könyvéhez hasonlóan, ő a „Közűdvi Bizottság” formát használja) mi a „Közűdvi Bizottság” fordítást részesítjük előnyben. Vö. Ludassy: *Négy arckép*, i. m.

²⁵ Más tényezők is szerepet játszottak: elsősorban persze az idő, hiszen a szekciók személyzete öt éve volt fáradhatatlan harcban, 1794-re egyszerűen elfáradt: a mozgalom sokat veszített harapósságából. Tagadhatatlan, hogy a mozgalom tagjainak nagy része is úgy látta, hogy ideje a Forradalmat befejezni, vagy legalábbis normalizálni a helyzetet a háború befejezésével és a nép megélhetésének biztosításával. Ennek a követelésnek lett a szimbóluma az 1793-as alkotmány bevezetésének *sans-culotte* igénye (az alkotmány életbe lépését a háború végéig elhalasztották, végül sohasem került rá sor). A dolog némiképp paradox volt, hiszen (hírével ellentétben) ez az alkotmány is a képviselői demokrácia talaján állt (Robespierre és a Hegypárt legbaloldalával is ez volt a helyzet), nem korlátozta volna a tulajdonjogot, igaz, homályos biztosítékot jelenthetett sok mindenre a nép (igen korlátozott) részvétele a törvényalkotás folyamatában, a „létezéshez való jog” deklarálása vagy éppen a felkelés jogának alkotmányos garanciája. Kétségtelen tény az is, hogy – amint lenni szokott – a konformizmus, a bürokratizálódás, az egyéni érdek is egyre nagyobb szerepet játszott a szekciók szervezeteiben, „a forradalmi elkötelezettségemért megérdemlek egy fizetett posztot” mentalitás könnyebbé tette a forradalmi bizottságok és a szekciók adminisztrációjának domesztikálását, személyzetük kormányalkalmazottá tételét – főleg, hogy a kormány politikája épp ez utóbbira irányult, sokszor a legnyíltabb kényszerrel.

népi mozgalommal. A hébertisták likvidálása nem járt együtt a *sans-culotte* mozgalmat sújtó kormányzati megtorlással, az igazi cél nem a mozgalom felszámolása volt, hanem beillesztése a forradalmi kormányzat rendszerébe: a megtorlás az ellenállókat sújtotta, azaz a szekciók, a társaságok, a polgári és forradalmi bizottságok nem betagozódnak, de igen aktív tagjait.

Véleményünk szerint nem teljesen arról van szó, amit Soboul sugall. Számára a két klub (a jakobinusok és a *Cordeliers*) összecsapása valójában a képviselői és a népi demokrácia (sőt, a kétféle, „burzsoá” és „*sans-culotte*” társadalomszervezés) összecsapása volt, akár szociális aspektusokkal is (Soboul értelmezésében a szekciókban az ekkorra már kormányzati fogaskerekekké tett forradalmi bizottságok és a társaságok közti, a közgyűlések ellenőrzésért vívott küzdelem lényegében hatalmi harc is a „középburzsoázia” és a „népi rétegek” között) –szerintünk a dolog inkább közvetve igaz. Azzal, hogy a *Cordeliers* lett a szekciós társaságok csatlakozási központja, az ellenük való fellépés vitathatatlanul a népi demokráciát is sújtotta, a hébertizmus felszámolása mégiscsak azt jelentette, hogy a kormányzat nem ért egyet a *sans-culotte*-ok politikai és szociális gyakorlatával. Jellemző volt, hogy 1794 tavaszától a jakobinus klub csak az 1792. augusztus 10., azaz a *sans-culotte*-ok politikai megjelenése előtt alakult társaságokat volt hajlandó elismerni leánytársaságnak, ami legalábbis szimbolikusan az egész népi mozgalom visszavonását jelentette, pedig az azzal való szövetség a jakobinusok politikai stratégiájának alapját jelentette, és ez juttatta a hatalomba őket. Az is tagadhatatlan, hogy a forradalmi bizottságok, majd a szekciók megtisztítása, a népi társaságok felszámolása szociális következményekkel is járt: a mérsékelt középburzsoázia tért vissza a szekciókba, a „hébertizmus” vádjával kiszabadult a szellem a palackból, bármely radikális elemre rá lehetett fogni, hogy „ellenforradalmár” – mindez kiegészülve a *sans-culotte* követelésre hozott rendkívüli intézkedések (az irányított gazdaság) erős lazításával, a forradalmi kormányzat diktatúrájának egyre nyilvánvalóbb kiépülésével, nemcsak a népi mozgalmat helyezte körön kívül, hanem szociális-politikai értelemben is a rendpárti, mérsékelt burzsoázia kezére játszott. Soboul leírása talán kissé sematikus, de az alapvető politikai kérdésben aligha téved: már a forradalmi kormányzat megfosztotta a *sans-culotte* mozgalmat vezetőitől és akcióformái legtöbbször: *Germinal* (az ultraforradalmárok likvidálása) egyenesen vezetett *Thermidor*hoz.

Soboul szerint ez az autonóm népi mozgalom nem tudta eltéríteni a forradalmat általános irányától, a burzsoázia forradalmától. A forradalom ugyan nem volt „egy blokk” (hiszen megjelentek benne autonóm erőik), de egy irányba tartott, amit a burzsoázia szabott meg végig az események során. A városi népi mozgalom „objektív szempontból” párhuzamba hozható a paraszti mozgalmakkal:²⁶ mindkettő autonóm volt sok tekintetben, szemben állt a gazdasági liberalizmussal és a kistulajdon híve volt. Azaz a *sans-culotte*-mozgalom retrográd társadalmi elképzelésekkel bírt (a kistulajdon fenntartása illuzórikus volt a tőkés rendszer lassan kibontakozó konjunktúrája keretében), ugyanakkor progresszív politikai nézetekkel (a közvetlen néphatalom igényével). Mindenesetre, mint láthatjuk, Soboul a klasszikus (ortodox) polgári forradalom koncepciójának talaján rajzolja fel a *sans-culotte* alakját.

De visszatérve a népi mozgalom szerepéhez a forradalomban, Soboul lényegében átveszi a Mathiez óta klasszikus tézist a burzsoázia és a nép szövetségéről az ellenforradalom ellen, mely szövetségben a burzsoázia eleget tett a nép legfontosabb szociális követeléseinek (főleg a maximumtörvényekre és az azok betartását célzó „terrorra” gondolunk) cserébe a Hegypártnak nyújtott támogatásáért. Azaz a hegypárti burzsoázia („a jakobinusok”) a *sans-culotte* törekvések élére álltak, ennek révén átvették a hatalmat, némi bizonytalankodás után

²⁶ A paraszti mozgalmak nagy, klasszikus leírása (a „*programme égalitaire paysan*” igen eredeti teoretikus megközelítésével): Ado: *Paysans en Révolution*, i. m.

kialakították a forradalmi kormányzat rendszerét, ahol a konventet a népi mozgalommal tartották sakkban, a népi nyomást pedig a konventtel fékeztek meg. Az események logikája oda vezetett, hogy kezükbe kellett venni a népi mozgalmat, de ez el is idegenítette őket, a forradalom „megfagyott”, eszerint végeredményben ebbe bukott bele a forradalmi kormányzat.

Soboul két irányban is társadalmi magyarázatot ad erre a politikai bukásra (ezek a magyarázatok többé-kevésbé a *sans-culotte*-jelenségről alkotott koncepciójából is következtek). A *sans-culotte*-ok és a forradalmi burzsoázia szövetségének nincs igazi osztályalapja: a II. év kompromisszuma, az irányított gazdaság, a maximumtörvények, a forradalmi kormányzat nem nyugodott osztálybázison; amint a különleges körülmények (a külső és belső ellenforradalom elleni harc) eltűntek, a szövetség társadalmi bázisa szétesett, hiszen az egész a társadalmi viszonyok „spirituális koncepcióján” (leginkább a jakobinus „nép”-fikción) nyugodott. Alapvető antagonizmus állt fent a forradalmi burzsoázia és a népi mozgalom között mind társadalmi, mind politikai értelemben.²⁷ Ez az antagonizmus egyértelművé vált a kormány és a mozgalom között, hiszen a „hébertizmus” felszámolásával nemcsak a politikai ellenzék egy csoportját számolták fel, hanem egy társadalmi harcban foglaltak állást: a forradalmi kormányzat az őt támogató egyik társadalmi csoportot idegenítette el (noha, és ez fontos különbség Soboul és Mathiez véleménye között, az előbbi, teljes joggal, a hébertistákat legfeljebb a mozgalom szószólóinak tekintette, míg az utóbbi a népi mozgalom valamiféle vezérkarának, noha aligha voltak azok).²⁸

Egy *strictu sensu* polgári forradalom koncepciója persze ma már nehezen tartható. A „szociális interpretáció” egy feltörekvő osztállyal (a burzsoáziával) számolt, amely nemcsak átvette a hatalmat, hanem *ezáltal* a kapitalizmus felé is vitte az országot. Ez a merev osztályhatárookra, majd ebből következő politikai stratégiákra épülő olvasat nem állja ki sem

²⁷ Ennek érdekes kritikája Florence Gauthier könyve (*Triomphe et mort du droit naturel en Révolution*), melyben a szerző felvázolja, hogy a jakobinusok baloldalát (*grosso modo* Robespierre-t és körét) nem választották el alapvető különbségek a *sans-culotte* népi mozgalomtól. Az utóbbiak *économie morale* (erkölcsi alapelveknek alávetett gazdaságfelfogása, vö. E. P. Thompson híres munkásságával) nézeti a jakobinusok ezen részénél már valamiféle *économie politique populaire* (a nép érdekében folytatott politikának alávetett gazdaságfelfogás) képét öltötték magukra: Robespierre emberi jogi tervezete maga után vont a közhatalom mindig lépjen fel, ha az élethez való jog veszélybe kerül (azaz éppúgy visszautasította a „gazdaság” autonómiáját, mint a korlátok nélküli tulajdonjogot). Az emberi jogok realizálását pedig kevésbé valamiféle állami dirigizmus útján képzelte el, mint a nép és képviselői hatalommegosztása révén. Azaz szemben Soboul értelmezésével, ez lényegében ugyanaz a koncepció, mint a népi mozgalomé: a politika és a törvényhozás alá van rendelve a természetjogok humanista etikájának, univerzalista elveinek és a közösségi demokráciának – ennek megjelenése az 1793-as alkotmány. Magunk igen különbözően vélekedünk a kérdésről, vö. Balázs: „A nép jó, a képviselői megvesztegethetőek”, i. m.

²⁸ A „túlzók”, az „ultraforradalmárok”, a „hébertisták” történelmi értékelése még a baloldali történészek tollán is inkább negatív: az „ortodox” oldalról Jaurès vagy Mathiez számára demagóg karriéristák voltak, a nép diühének szítói és kihasználói, „a vér szavának túlzói”, akiknek nem volt sem társadalmi programjuk, sem katonai elképzeléseik (noha sokáig a hadügyminisztériumban komoly befolyással bírtak), sem valláspolitikájuk (Hébert és Chaumette az ún. dekriztianizációs kampány vezéralakjai voltak), sem valódi alternatív politikai rendszerük, továbbá az alapvető humanizmusnak is híján voltak. Libertárius oldalról Daniel Guérin a népi forradalmi spontaneitás alapvetően program nélküli önjelölt vezetőit látta bennük, akik megtanultak a nép hangján beszélni, azt manipulálni és személyes érdekeik előmozdítására felhasználni. Magunk nem lennénk ilyen igazságtalannak velük szemben: a demagógia nem állt éppen távol tőlük, talán némi karriervágy sem, de sok tekintetben hatalmat és büszkeséget is adtak a népnek.

az *ancien régime* társadalmi elemzésének, sem a forradalomban követett stratégiák „osztályhoz való kötésének” próbáját.²⁹

Raymonde Monnier jegyezte meg (igaz, még a kilencvenes évek közepén), hogy Soboul klasszikus elemzései a *sans-culotte*-okról „semmit sem vesztek értékiükből”³⁰ – ez talán igaz, és magunk is mind Soboulnak, mind a tanítványi hűségnek nagy tisztelői vagyunk, de azért a *sans-culotte*-problémával kapcsolatban a historiográfiában több új eredmény is született a hatvanas évek óta. Ennek felvázolására fogunk itt kísérletet tenni.

Az éhség és hősei

Soboul tulajdonképpen széles körben elfogadottá vált, kétségkívül nagyszabású *sans-culotte*-teóriájának és leírásának az első kritikája Richard Cobbtól érkezett. Cobb a valóban némiképpen hagiografikus *sans-culotte* képet (egyébként szintén forrásokra támaszkodó kutatások alapján) teljes ellentétébe fordítja: számára leginkább politikailag hisztériás, a realitásokat illetően többnyire tragikusan tudatlan, konformista, erőszakos, összeesküvéselméletekben, régi városi fantazmákban (mint a *complot de farine*, azaz a kiéheztetés³¹ újabb változatai) hívó emberekről volt szó, akiket alapvetően egy dolog mozgatott: a kenyérgyűlölet. Ez a régi probléma (azaz a nagyvárosi tömegek élelmiszerhiányának bizonytalan volta) a különleges körülmények, elsősorban a háború és a milliókat érintő politikai mobilizáció révén valamiféle népi pszichológiai türengéshez vezetett, egy efemer történelmi balesethez: a *sans-culotte* mozgalomhoz. Cobb hangsúlyozza, hogy a *sans-culotte* természetesen nem feleltethető meg egy társadalmi osztálynak, a lehető legszűkebb volt a különböző városokban, gyakran ők maguk zárták ki az alsóbb néposztályokat köreiből. Maga a *sans-culotte* fogalom is leginkább absztrakció, amely teljesen eltérő jelenségeket foglal magában, melyeket csak a kenyérgyűlölet, a népi anarchia és a helyi kommunizmus köt össze, nem pedig osztály vagy program. Bukását logikusan hozta el a különleges helyzet vége, azaz a forradalmi kormányzat felállása, majd konszolidációja: a jakobinusok egyszerűen „felfalják” a mozgalmat, melynek tagjai „visszatérnek a kocsmaikba”.³²

Nyilvánvaló, hogy ez a kép több mint igazságtalan, és erősen ellentmond a Soboul-által prezentált forrásoknak. Hiányzik belőle egy fontos elem, hiszen a *sans-culotte*-oknak nagyon is volt politikai világlátásuk, egyenlőségen alapuló víziójuk a világról, illetve ehhez kapcsolódó erkölcsi értékrendjük. Hogy mindez – finoman szólva – gyakran erősen kizáró jellegű volt? Ez tény, de éppen passzéistának és tudatlannak nemigen tarthatjuk a mozgalmat. Cobb

²⁹ A forradalom példátlan történelmi súlyát mutatja, hogy Marx a forradalmat elbeszélő 19. századi liberális történészeknél vette át a „polgári forradalom” fogalmát, ami azonosította a kapitalizmust és a burzsoázia osztályuralmát (jól tudjuk, ez a „Kommunista kiáltvány” koncepciója). Noha Marx egész későbbi életműve alapjaiban cáfolta ezt a tézist, mégis óriási (lényegében döntő) hatással volt a későbbi munkásmozgalomra. A „kapitalizmust elhozó burzsoázia forradalom” elméletét ezernyi támadás érte azóta (nagy többségében joggal) szinte minden oldalról. E kérdés elméleti jellegű összefoglalása: Comminel: *Rethinking the French Revolution*, i. m. A „burzsoázia forradalom” történeti kérdéseinek újabb tárgyalása, túl immár a szociális olvasat „polgári-kapitalista forradalom” és a revizionisták „egységes felvilágosult elit” koncepcióján (mely utóbbi szintén tarthatatlannak bizonyult) is: Jessenne: *Vers un ordre bourgeois?* i. m.

³⁰ Monnier: *L'espace public démocratique*, 10.

³¹ A *complot de farine* a 18. századi nagy népi összeesküvéselméletek kiemelkedő jelentőségű reprezentánsa. Az élelmiszerellátás nehézségeit ebben a népi képzeletvilágban valamiféle összeesküvés okozta: a nagytermelőké, az arisztokratáké vagy éppen magáé a monarcháé.

³² Cobb: *Protestation*, 197.

nem vesz tudomást arról az akkulturációs folyamatról,³³ mely lezajlott a forradalom alatt: a felvilágosodás popularizált eszméivel való tömeges népi találkozásról, amelyből kinő az új-fajta mentalitás és mozgalom, amelynek talán valóban a „kenyérkérdés” volt a cementje, de teljes tartalma aligha. A jelenség efemer voltával kapcsolatban is erős ellenvetéseink lehetnek: végül is a *sans-culotte* képzeletvilág, társadalmi jelenség és népi mozgalom az egész 19. században elsőrangú jelentőséggel bírt, egészen a párizsi kommün eltiprásáig.

Érdekesebb talán Cobb Soboultt illető megfigyelése: maga a „népi mozgalom” koncepciója is tulajdonképpen egy tézis (jellemző, hogy Cobb a *protestation populaire* [népi tiltakozási mozgalom] terminust használja, véleménye szerint Soboul alapvetően nem egy népi mozgalmat ír le, hanem pár ezer aktivista mozgalmát), ami bizonyításra szorulna, különösen a „forradalmi kormányzat” és a „*sans-culotte* népi mozgalom” egyenrangú dualitásának tükrében. Beszélhetünk-e valóban egymással szembenálló osztályokról ebben a konfliktusban, melyek ráadásul azonos értékű szociális és politikai programot képviseltek? A forradalmi kormányzat (vagy szélesebben: a Gironde kiválása utáni jakobinusok, azaz *grosso modo* a Hegypárt) esetében efelől nemigen lehetnek kétségeink, ám a *sans-culotte* mozgalmat illetően annál inkább. Valóban létezett általuk képviselt demokrácia-modell, alternatív program, politikailag körülírható hatalomfelfogás? Azaz létezett-e *sans-culotte* alternatíva a forradalmi kormányzattal szemben? Cobb véleménye szerint Soboul egyszerűen a 19. század ismeretében feltételezett ilyesmit:³⁴ a *sans-culotte* veszély nem valamiféle alternatív modellel (országos szinten is értelmezhető ellenhatalommal, a kormányzás egy másfajta módjával) fenyegette a forradalmi kormányzatot, hanem egyszerűen „permanens forradalommal”, azaz anarchiával.³⁵ Így a kormányzat és a népi mozgalom³⁶ (Soboul felfogásában: a képviseleti és a közvetlen demokrácia, sőt a burzsoázia és a népi rétegek) küzdelmére még a *hatalmi harc kifejezés* is erős túlzás: a népi mozgalom tulajdonképpen nem volt más, mint állandó nyomásgyakorlás, gyakran éles kritika a forradalmi kormányzattal szemben, de semmiképpen sem képviselt vele egyenrangú politikai-társadalmi modellt.

Azaz különösen 1795-ös tragédiája fényében a nagy kérdés nem is az, hogy győzhetett volna-e a *sans-culotte*-mozgalom, hanem inkább az, hogyan volt egyáltalán lehetséges a működése. Hogyan kerülhetett a népi mozgalom, ha csak rövid időre is (leginkább 1792 nyara

³³ Ennek kimerítő leírása Michel Vovelle két klasszikus munkájában található: *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française* (1985), illetve *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française* (1993).

³⁴ Más szempontból (ezt már mi tesszük hozzá) érdekes jelenség, hogy a „szociális olvasat” historiográfiája, miközben alapítétként kezelte a „polgári forradalom” koncepcióját (azaz: a burzsoázia kapitalizmust elhőző osztályharcát a nemesség/feudalizmus ellen), jóval fontosabbnak tartotta a burzsoázia/népi mozgalom kettősét, amely egy polgári forradalomban mégiscsak kevésbé jelentősnek kellene hogy számítsa. Mi lehet ennek az oka? Alighanem a szociális olvasat tündöklésének kora: a népi mozgalom valamiképpen „az igazi forradalom” előképének számított az ötvenes, hatvenes, hetvenes években a sztálinizmussal, majd az ortodox kommunizmussal szemben (melynek a jól ismert bolsevik-jakobinus párhuzammal a jakobinusok voltak az előképei).

³⁵ Cobb szerint a „hébertisták” nagy statégiai tévedése éppen az volt, hogy úgy hitték, a *sans-culotte* mozgalomra támaszkodva alternatívát lehet képezni a forradalmi kormányzattal szemben. Cobb: *Protestation*, 172–173.

³⁶ Soboul duális felfogásához képest Claude Mazauric is inkább valamiféle dinamikát vázol fel: a konvent hajlamos volt a népi demokrácia intézményeit támogatni, sőt közhatalmi jogosítványokat is adni nekik, amíg azok a Hegypárt programját képviselték. A szekciók autonómiája mögött tehát valójában ott volt a kialakuló burzsoáz állam, melynek működése hamar háttérbe szorította a közvetlen demokrácia intézményeit, míg az utóbbiak (már teljes háttérbe szorításuk előtt is) inkább erősítették az államot, mintsem alternatívát képzeltek volna. Mazauric: *Jacobinisme et révolution*, 102–103.

és 1793 ősze között), az ország sorsát komolyan befolyásoló szerepbe? Cobb szerint a különleges körülmények magyarázzák mindezt, és sok tekintetben a jakobinusok stratégiája. A *sans-culotte*-ok lelkesedése, brutalitása, szenvedélyessége, de alig tagadható őszinteségük, önzetlenségük és patriotizmusuk is sok tekintetben megkönnyítette a forradalmi kormányzat dolgát. Erős történelmi túlzás azonban, hogy alternatívát képeztek volna a forradalmi kormányzat számára; valójában sohasem volt esélyük a győzelemre, kapacitásuk alternatíva képviselőre, sőt ezzel ők is többé-kevésbé tisztában voltak: innen eredt hetvenkedésük, „nagyopfajúságuk”, zajosságuk, ami a reménytelenség jele volt, egyfajta versenyfutás az idővel. Vagy éppen ellenkezőleg: erre vezethető vissza hihetetlen magabiztosságuk is, hogy nélkülözhetetlenek a forradalom számára, melyet csak ők menthetnek meg. Mindennek igazolását nyújtotta a jakobinus politikai stratégia a nép és a „forradalmi burzsoázia” szövetségéről, amely piederasztalra helyezte, de kanalizálta, korlátok közé szorította, majd felszámolta a népi mozgalmat.³⁷

Cobb értelmezésében a *sans-culotte* történelmi baleset háttérben alapvetően mégiscsak egy dolog állt: a *subsistance* kérdése, azaz a kenyér. A dolog a lehető legparadoxabb Cobb szemében: a forradalom talán legfontosabb politikai-társadalmi kérdése éppen ez volt, szakállas probléma, amit az *ancien régime* is hasonló eszközökkel próbált kezelni, mint a forradalom.³⁸ Cobb szerint a kenyérkérdésre szűkült a *sans-culotte*-mozgalom érdeklődése (ez azért, jól tudjuk, erős túlzás³⁹), minden más kérdés háttérbe szorult, ami nagyban megkönnyítette végül a forradalmi kormányzat dolgát: az éhezés felszámolásával a nagyvárosokban (a „maximum” ebben a tekintetben sikeres volt) a mozgalmat is domesztikálni lehetett. Amíg a kenyérkérdés ilyen erővel bírt, addig nem is volt lehetséges igazi országos erejű, sajátos politikai programmal rendelkező népi mozgalom (hiszen a probléma nem állandóan jelentkezett, ezzel magyarázható, hogy a *sans-culotte* mozgalom sporadikus kitöréseket produkált, ráadásul szembeállította egymással a várost és a vidéket), és az éhezés (vagy az éhezéstől való félelem) hívott életre egy valódi mozgalmat és tulajdonképpen egy programot is. De ez az egy kérdésre koncentráló program a lehető legkevésbé volt igazi politikai alternatíva: a terror, a népi igazságszolgáltatás, a rekvirálás, a forradalmi hadsereg működése vidéken,⁴⁰ a

³⁷ Cobb: *Protestation*, 173–180.

³⁸ Azaz a piacok felügyelete, *taxation* (kényszerár), kényszereladás, pékségek ellenőrzése, rekvirálás és szankciók a termelők ellen, ha szükséges (lásd mindezekről a módszerekről az *ancien régime* idején Mathiez említett munkájának bevezető fejezetét: Mathiez: *La vie chère*, 7–26.). Azaz a „maximum”-környéki csatározások nem sok újat hoztak a Hegypárt/*sans-culotte* versus alkotmányos monarchisták/Gironde harcba a régi tradícionista versus fiziokraták küzdeleméhez képest. Cobb megfigyelése, miszerint a legváratlanabb módon összekapcsolódott minden téma a kenyérkérdéssel a *sans-culotte*-ok körében: a dekrisztianizáció („az eskütagadó papok győzik meg a nagytermelőket, hogy ne adják el a gabonát”), a „leleplezés”-kultúrája („rosszat szólt a maximumról”), vagy a harácsolók, a rejtegetők, az árdrágítók elleni tirádák), a legtöbb *sans-culotte* intézmény (még a forradalmi hadseregek is) a kenyérkérdés szolgálatában állt fenyegetéssel és represszióval.

⁴⁰ A forradalmi hadseregek (nem összekeverendők a forradalom hadseregével) alighanem valóban a „*sans-culotte*” mozgalom mélypontját jelentették: 1793. őszi létrehozataluk célja a nagyvárosok élelmezésének biztosítása volt és a maximum betartatása a gabonatermelő vidékeken (összességében 56 ilyen hadsereg létezett, mintegy 30 000 taggal). Valójában a mozgalom legrosszabb, legerőszakosabb elemeit tömörítették, akiktől (enyhén szólva) nem állt távol az önkényeskedés, s a hivatalos ideológiával szemben a rekvizíciókban nem nagyon tettek különbséget a nagytermelők és a kistermelők között (az is igaz persze, hogy az utóbbiak alaposan kihasználták a városi éhezés kínálta lehetőségeket). Komoly gazdasági szerepet nem játszottak ezek a hadseregek (a forradalmi kormányzat a népi mozgalom domesztikálása keretében meg is szüntette őket 1794 tavaszán), leginkább a város/vidék ellentét végletes kiéleződése (és a paraszti és városi mozgalmak valamiféle

spekulánsok és a rejtegetők, árdrágítók elleni fellépés sohasem állt össze koherens politikai programmá, igazi diadala alapvetően aligha jelentett volna mást, mint újabb vérengzéseket. Mindez persze alapvető politikai kérdéssé tette a nagyvárosok (elsősorban Párizs) népe élelmezésének problémáját, de be is zárta a népi mozgalmat legendák, rögeszmék, mítoszok börtönébe, és korlátozta egyfajta politikai alternatíva kialakítását (végül is tucatszor törtek ki nagyjából ugyanolyan *sans-culotte* felkelések).

Cobb a kenyérgkérdésen túl mindenfajta politikai iniciatívát illúzióknak tart a népi mozgalommal kapcsolatban, márpedig ez nyilvánvaló képtelenség: a Mars-mezőtől augusztus tizedikén, a Gironde bukásán át egészen *prairialig* (a jelszó még ott is: „kenyeret és az 1793-as alkotmányt”) a *sans-culotte* mozgalom politikai motivációi nehezen vitathatók. Jól tudjuk, hogy az egész forradalom igazi explozív elegye a népszuverenitás ügyének és a nagyvárosok (elsősorban természetesen Párizs) élelmiszerellátásának az összekapcsolódása volt, ami kihatott minden hatalom legitimitására. Azaz a néphatalom és a „létezéshez való jog” egymást feltételezte.

Richard Cobb végkövetkeztetése aligha lehetne egyértelműbb: nem lehet a *sans-culotte*-okból szocialista vagy demokratikus előfutárt faragni (számára a jelenség igazi jelentősége éppen az, hogy a történeti realitásokkal szemben vált belőle modell), a mozgalom ennél jóval konkrétabb és szerényebb volt: tudta, hol van kenyér, és meg akarta azt szerezni.⁴¹ Azaz az éhínségnek is megvannak a maga hősei és mozgalma – ez a *sans-culotte*-jelenség egyszerű igazsága.

Népi mozgalom és burzsoá oligarchia

Richard Andrews híres (sőt csípőssége miatt hírhedt) kritikája, amellyel Soboul *sans-culotte*-teóriáját és képét illette, sok tekintetben ennél is tovább megy. Véleménye szerint Soboul egyszerűen összekeveri a *sans-culotte*-ok önmagukról szóló retorikáját a történelmi valósággal, vagy némileg szelídebben: mindent készpénznek vesz, amit magukról állítanak. Noha jól tudjuk, hogy a francia forradalomban (és minden forradalomban) a beszéd, a retorika alapvető szerepet játszik a szereplők önmeghatározásában, ellenségeképükben, Soboul egyszerűen valóságként kezeli ezeket a diszkurzív önmeghatározásokat, ami még a legjobb indulattal is példátlan naivság. A „*sans-culotte*”-ok elbeszélnek szociális valóságukat, retorikai-diszkurzív fegyverekkel élnek, mindezekből a szövegekből visszakövetkeztetni magára az

„egységfrontjának” ellehetetlenítése) fűződik a nevékhöz. A klasszikus, igen alapos monográfia: Cobb: *Les armées révolutionnaires*, i. m.

⁴¹ Szerzőnk ebben nem valamiféle primitivizmust lát: senkinek sem volt igazi receptje arra, hogyan lehetne megoldani a gabonaelosztás kérdését (mert, mint abban a gazdaságtörténészek is egyetértenek, Franciaország elég gabonát termelt népessége ellátására, s egyébként is nehéz elképzelni, hogy egy ekkora országban egy adott időszakban egyszerre mindenütt rossz legyen a termés). A probléma elosztási kérdés volt, nem termelési – amire tulajdonképpen egy megoldás született később: a vasút. Az „irányított gazdaság” háborús és belpolitikai kényszer volt (éppen a városi népmozgalmak nyomán), melyet korábban senki sem akart, azaz egy francia gazdaságtörténész szellemes *bon mot*-jával: „...a Hegypárt annyira volt etatista, mint Poincaré vagy Clemenceau.” (Hincker: *L'économie*, 178.) Mára egyébként is történészi közhely, hogy a Gironde–Hegypárt konfliktus elsősorban nem ideológiai jellegű volt, hanem a politikai stratégiát illette: a vidék-főváros, föderalizmus-centralizáció, liberalizmus-irányított gazdaság dichotómiákat nyilvánvalóan az utókor szembeállásai vetítették bele ebbe a politikai küzdelembe. Az is tény, hogy azért volt szükség szabályozásra, mert a mezőgazdaság alacsony színvonalon termelt, de nem a szabályozás miatt termelt alacsony színvonalon. Cobb *bon mot*-jával: „...a fiziokraták eltévessztették az országot, angol típusú megoldást javasoltak a szabad gabonakereskedelemmel indiai körülmények között”. Cobb: *Protestation*, 264.

„osztályhelyzetükre” egyszerűen tautológiát, körbejáró logikát eredményez csupán: Soboul szociális szempontokkal, osztályjellemzőkkel magyarázza a *sans-culotte*-ok diskurzusát, amely diskurzus az egyedüli forrása magára az osztályhelyzetükre nézve.

A politikai dokumentumok és az osztályhelyzet ilyen tautologikus egymást feltételezése Andrews szerint magával hozza a *sans-culotte* társadalmi jelenség és a „népi mozgalom” teljes félreértését. Soboul minden kritika nélkül használja a *populaire, plébien* kifejezéseket magára a mozgalomra, de osztálybázisára is – miközben (és itt érhető tetten Andrews kritikájának történeti magja) ezen fogalmak használata éppen a *sans-culotte* vezérkar és a jakobinusok eszköze volt a „nép” valóságos alávétésére. Véleménye szerint ugyanis a népi mozgalom csak legenda. Már egyszerűen empirikusan is: a Nemzetőrségnek 116 000 tagja volt Párizsban 1793 januárjában, ezenkívül még 80 000 párizsi harcolt a hadseregben, de önmagában a kézműves és kiskereskedő tulajdonosok száma is minimum 40–50 000-et tett ki. Ehhez képest a 48 frakció közgyűléseit szekciónként pár százán látogatták (de gyakran inkább kevesebben), de még ők sem tekinthetők a *sans-culotte* „mozgalom” igazi bázisának, hanem csupán a szekciók tisztségviselői: azaz legfeljebb 4000 ember egész Párizsban.⁴² A nagy frakcióharcok 1793 nyarán-őszén ezek különböző csoportjainak a küzdelmei voltak, melyekben a radikálisok az epuráció, a „fraternalizálás” révén az egyes közgyűlési szavazások idején valóban támaszkodtak szélesebb néprétegek szavazataira is, akiket egyébként a műhelyekben, árudákban befolyásuk alatt tartottak. Nem népi mozgalom volt ez, hanem a radikálisabb burzsoá oligarchia hatalomátvétele: nem utoljára fordult elő a történelemben, hogy egy oligarchikus csoport a saját küzdelmeit demokratikus harcként tüntette fel. A *sans-culotte* népi mozgalom esetében csak ezzel a kisszámú oligarchával számolhatunk: egyes forró pillanatokban (főleg a *journée*-k, a forradalmi napok idején) valóban volt mögöttük népi támogatás, de az „igazi nép” mindig marginális maradt, és természetesen sohasem vett részt valójában a szekciók irányításában. Sőt, az igazi választóvonal 1793–1794-ben is a nép, illetve ezen oligarchia (a „*sans culotte*-ok”) és a jakobinusok között húzódott, vagyis teljes tévedés „autonóm népi mozgalomról” beszélni, ahogy azt Soboul teszi.

A népi mozgalom nemcsak mozgalom nem volt, hanem népi sem – szól Andrews kritikájának másik oldala. Ez a szekcióbéli „oligarchia” nemcsak politikailag különbözött a néptől, de szociológiailag is: szó sincs arról, hogy az alsóbb néprétegekből érkeztek volna, a különböző bizottságok tagjai helyben ismert, beérkezett, tulajdonnal bíró, szakképzett emberek voltak (vagy jóval kisebb részben szabadfoglalkozású értelmiségiek), azaz *horribile dictu*: maguk is „burzsoák”. Társadalmi értelemben semmiféle tekintetben sem különböztethetők meg a jakobinusoktól: a jövedelem, a tulajdon, a műveltség, az ideológiai készletük tudatos volta sem különíti el őket a „forradalmi burzsoáziától”. Más kérdés, hogy a hatalmi harcokban az 1793–1794-es Párizsban a legfontosabb uralmi technológia éppen a „néppel való azonosulás” volt. Soboul éppen azokat a „szociális maszkokat” tekinti társadalmi realitásnak, melyek nem voltak mások, mint a populista burzsoá oligarchia hatalmi stratégiái. A korabeli körülmények között érdekükben állt „a népből származóként” tekinteni magukra, de valójában maguk is alkalmazottakkal rendelkező (legalábbis a néphez képest) gazdag kézművesek és kereskedők voltak, akik társadalmi hatalmat gyakoroltak a széles értelemben vett dolgozó nép felett. Így mindössze szociális képmutatás volt – és egyben hatalmi stratégia – az, amit Soboul társadalmi valóságnak tekintett. Ebből ered az a nehezen igazolható tézise is, mely

⁴² Elvileg egy-egy szekcióban nagyjából 160 tisztségviselő volt (például a bizottságok tagjai vagy a jegyzők és így tovább), azonban igen gyakran nem töltöttek fel minden helyet, és sokan több funkciót is elláttak, azaz 80 körül lehetett valójában a számuk, ezt szorozza fel Andrews a szekciók számával Andrews: *Social Structures*, 74.

alapján politikai véleményekhez osztálykülönbségeket társított: számára a mérsékelték mindig „burzsoák”, a radikálisok mindig „plébeien”-rétegek vagy *artisanok*, azaz nem vesz tudomást a II. év speciális helyzetének diszkurzív valóságáról (így fordul a dolog tautológiába: az *artisanok* politikailag radikálisok, mert osztályhelyzetükből ez következik, osztályhelyzetre pedig a politikai véleményükből következtetünk).

Andrews véleménye szerint Soboul koncepciója is minimum teleologikus: a hibás *sans-culotte*-kép következtében lesz *Thermidor*ból nemcsak politikai, hanem gazdasági reakció is, azaz az ipari tőke diadala a retrográd kistermelők felett, a kapitalizmus hajnala, a *sans-culotte* rétegek lassú lesüllyedése bérmunkásokká. Éppen ez a kép anakronisztikus: a *sans-culotte* a dinamikus, virulens, életerős burzsoázia neve volt, amely éppen a szekciókban levő hatalma révén tartotta függésben a munkásokat, legfontosabb társadalmi tőkájük pedig a munka világában levő irányító szerepük volt (azaz alkalmazottakkal rendelkező tulajdonosok voltak). Persze Andrews-nál is felmerül a kérdés: ha ez volt a helyzet, mi szükség volt egyáltalán az egész egalitárius *sans-culotte* ideológiára és tudatra?

Véleménye szerint a *sans-culotte*, főleg Párizs speciális világában, ugyanazt a szerepet játszotta, mint a jakobinus „*peuple*” képzet az országban: a forradalom védelmében egy táborba terelni a burzsoáziát és a népet, azaz politikai (ön)meghatározás révén felülírni a szociális törésvonalakat. Ebben az ideologikus diskurzusban a produktív, hasznos munka (fizikai, szellemi vagy éppen állampolgári, azaz a szekciókban való részvétel) volt a csoportképző erő a parazitákkal, a spekulánsokkal, az élőködőkkel szemben, azaz a dolog egyszerre felülről és alulról is zárt (nincsenek benne sem az „arisztokraták”, azaz a nemesek, sem az igazi városi szegény rétegek, azaz a legalsó társadalmi csoportok – ez magyarázza a *sans-culotte*-ok szolidaritásának hiányát a marginalizáltakkal szemben). A *sans-culotte* fogalma tulajdonképpen a dolgozó burzsoázia és a dolgozó nép szövetségének ideológiai alapzata volt. Ennek a szövetségnek alapvető fontossága volt a forradalom túlélésében: a *sans-culotte* paradigma a termelő munkát egyszerre állampolgári és társadalmi imperatívusszá tette egy nem gépesített (ráadásul háborúban álló) gazdaságban (ahol az egyetlen igazi energiaforrás az emberi és az állati erő). Azaz a termelő és az állampolgár megfeleltetése egymásnak igen hasznosnak bizonyult – mind a *sans-culotte*, mind a jakobinus diskurzusban.

A két retorika, folytatja Andrews Soboul koncepciójának éles kritikáját, inkább komplementer, mint egymással szembeállítható szerepet játszott: szó sem volt valamiféle radikális szociális mozgalomról. A gazdagok elleni *sans-culotte* jeremiádák nem valamiféle osztályharc megnyilvánulásai voltak, hanem a forradalmi burzsoázia és a dolgozó nép közti szövetség ideológiai cementjét adták az arisztokráciával, a spekulánsokkal, az élőködőkkel szemben. A hatalom 1792 augusztusától leginkább a termelő burzsoáziához került át a nem termelő rétegektől (járadékokból élők, szellemi szabadfoglalkozásúak, főleg jogászok), ezt mutatja magának a kommünnek az összetétele is. Hatalmi harc volt ez – de a burzsoázián belül.

Andrews megállapítása megállja a helyét: a párizsi önkormányzatban valóban hatalmi harc folyt, ugyan nem 1792-től, hanem már 1791-től fokozatosan többségbe kerültek a kiskipari műhely- és butiktulajdonosok, háttérbe szorítva lassan a szellemi szabadfoglalkozásúakat.⁴³ De ezeket a rétegeket „termelő burzsoáziának” tekinteni súlyos anakronizmusnak tűnik: az „*Arts et Métiers*” (vagy az „*Arts et Manufactures*”) világának tagjai, az „*artisanok*” a

⁴³ Az első (cenzusos) önkormányzati választásokon (1790 szeptemberében) a szellemi foglalkozásúak aránya a községtanácsban 59% (34% a jogászoké), a „termelő burzsoáziáé” 32% – a különböző választásokon az előbbieket száma egyre csökken, az utóbbiaké növekszik, végül az 1792. szeptemberi, már általános választás koronázza meg a tendenciát: a termelő burzsoázia többségbe kerül (58%), a jogászok aránya alig 9%. Lásd minderről: Genty: *Les élections parisiennes de 1789 à 1792*, i. m.

korban semmiképpen sem számítottak „burzsoának” (még ha tulajdonosok voltak, akkor sem), a burzsoáziát hasonló szakadék választotta el az *artisan* világtól, mint a nemességtől. Andrews és Soboul kritikája ebben a tekintetben súlyos tévedés: a szekciók elitje és tagsága ugyanabból a termelési világból származik – de ez nem a burzsoázia világa volt. Nem kétséges, hogy az *artisan* világban is volt hierarchia, de ez a hierarchia is ezt a burzsoázia világától alapvetően különböző világot tükrözi (erről még részletesen fogunk szólni) – ez a hierarchia egyébként nem akadályozta meg valamiféle egységes mozgalom kialakulását akár a burzsoáziával szemben is. Mechanikus megfelelést feltételezni az *artisan* és a *sans-culotte* között talán valóban nem lehetséges, de „burzsoának” minősíteni a *sans-culotte* mozgalom akár-csak vezérkarát szintén képtelenségnek tűnik. 1792 augusztusa után nem a „termelő burzsoázia” került a szekciókban lassan túlsúlyba, hanem ez az *artisan* réteg (főleg a későbbi „epurációk” révén, majd magától értetődően a kommünben szintűg: 1793 tavaszán a 132 fővárosi önkormányzati képviselőből 82 *artisan*, a Végrehajtó Bizottság 48 tagjából pedig 25). A politikai radikalizáció igen komoly mértékű személycserével járt. Egy jellemző példa: a Gravilliers-szekcióban a választott testület nemcsak teljesen megújult ugyanebben az időszakban, hanem a legbefolyásosabb szereplő Jean-Marie Boscary, egy gazdag kereskedő helyett a „veszett” Jacques Roux lett (s a harminchárom képviselőből huszonhárom érkezett az *artisanat* rétegből)...⁴⁴

De a történet vége is arra utal, hogy a korban nagyon is tisztában volt azzal mindenki, hogy a *sans-culotte* más társadalmi réteget jelent, mint a burzsoázia. A *Thermidor* utáni leszámolás a népi mozgalommal mind az elkövetők, mind az áldozatok szemében alig tagadhatóan szociális háború is volt: a „*gens honnêtes*” térnek vissza a szekcióba, és veszik újra a kezükbe a helyi hatalmat (sőt, mindez gazdasági programváltást is jelentett: a maximum, a rekvirálások, a házkutatások végét). Ők igencsak meglepődtek volna, ha mindezt valaki a burzsoázián belüli harcnak festi le számukra... Maga a *sans-culotte* is újra szitokszóvá vált, mint 1792 előtt (csak éppen már a terror bélyege is ott volt a homlokukon; ebből a korszakból indul egyébként a fekete legendájuk és/vagy a jelenséget sújtó felejtés, melyből Soboul húzza ki őket végül), szembeállították azzal a *citoyent*, és mindenki számára egyértelmű volt, hogy ennek a szembeállításának nemcsak politikai, hanem társadalmi alapjai is vannak. *Thermidor* után (főleg a külső veszély elmúltával) maga a burzsoázia is valamiféle aberrációnak tartotta a néppel való szövetséget – nem kizárólag politikai, hanem társadalmi alapon is: az antidemokratikus és antiszociális politika egymást feltételezte, és a *sans-culotte* az immár féken tartani vágyott népet jelentette. Ez másik oldalról szabad folyást engedett a *sans-culotte*-ok „osztálygyűlöletének”, a *germinali* és *prairiali* felkelések, melyek a mi meglátásunk szerint talán a modern történelem első igazi osztályháborúi voltak. Az ezt követő megtorlások, a mozgalom végleges felszámolása is kétségkívül bírt társadalmi szempontokkal, ahol kevésbé az egyéni tettek számítottak, mint a *sans-culotte* bélyeg – éppen a szekciók vezérkarára sújtottak le (elsősorban a forradalmi bizottságok tagjaira), akik aligha voltak „burzsoák”.⁴⁵

Andrews számára így természetesen egy valamiféle radikális politikai-társadalmi *sans-culotte* forradalom is legenda csupán. A hegyparti állami adminisztráció igen komoly vonzerőt jelentett a szekciók tisztségviselői számára, egy idő után egyszerűen beépítette őket a forradalmi kormányzat intézményrendszerébe. Ezért tévedés azt gondolni, hogy két

⁴⁴ Lásd Dupuy: *L'électorat de la section de Gravilliers 1791–1792*, i. m.

⁴⁵ Erről a történetről lásd Tønnesson már említett munkáját, illetve Cobb: *Note sur la répression contre le personnel sans-culotte de 1795 à 1801*, i. m.; Monnier: *De l'an III à l'an IX, les derniers sans-culottes*, i. m.

demokrácia-modell állt egymással szemben, inkább komplementer viszonyt kell közöttük feltételeznünk. A népi mozgalom politikai autonómiája helyett szimbiózis állt fenn a forradalmi kormányzattal, a kömmünnel, a politikai klubokkal, a népi társaságokkal. Éppen ez a szimbiózis biztosította a jakobinus hegemoniát elsősorban Párizsban, de más nagyvárosokban is.

Soboul nem a forradalmi Párizs politikai-társadalmi történetét írta meg a *sans-culotte*-jelenségen keresztül (noha még a legnagyobb ellenfelei, elsősorban Furet is mindent elhittek ez ügyben neki), hanem a társadalomtörténet valamiféle retorikai históriáját, egyszerű politikátörténetet vagy még inkább a forradalmi politikai kultúra egy aspektusának a históriáját, amelynek az általa feltételezett társadalmi alapjai tarthatatlanok. Bármilyen furcsán hangozzék is, a történeti valóság, fejtegeti Andrews, a következő: a *sans-culotte* fénykora a párizsi burzsoázia legautentikusabb hegemoniájának korszaka volt (hiszen leszámoltak mind a nemesség, mind a klerikusok politikai hatalmával) a város népe, az állam és a republikánus fegyelemben kényszerített nemzet felett.

A „forradalmi burzsoázia” világát (a jakobinus klubét vagy éppen a konvent képviselőjét) egyként kezelni vagy akár a szekciók világával szimbiózisban levőnek tekinteni azonban számunkra társadalmi-kulturális képtelenségnek tűnik:⁴⁶ a „*sans-culotte*-izmus” nem egyszerűen politikai elv és gyakorlat volt, hanem társadalmi létforma is, a *sans-culotte*-oknak egészen másfajta koncepciójuk volt a társadalmi kapcsolatokról, mint akár a jakobinusoknak. (Robespierre gyűlölte talán leginkább ezeket az új társadalmi érintkezési módokat, a tegeződést, a kokárdaviselést, a frígiai sapkát...) Alighanem volt a jakobinusoknak második vonalbeli gárdája (közülük a leghíresebb talán Claude-François Lazowski), amely közvetített a klub és a szekciók között, és természetesen könnyen elképzelhető, hogy ez a gárda más társadalmi réteghez tartozott, mint maga a *sans-culotte* „tömeg”. De ez a tömeg aligha lehetett a „burzsoázia beháborújának” tudatlan, manipulált ágense csupán, hiszen ha a népi mozgalomnak semmiféle autonómiája nem volt, hogyan magyaráznánk a leghatározottabban hangoztatott szociális követeléseiket, melyeket a Hegypárt egészen 1793 őszéig maga is ellenzett (a maximumot még Saint-Just, sőt Marat is)? Egy a helyi burzsoázia által dominált mozgalom vajon miért állt volna elő ilyen radikális követelésekkel?

A korporációktól a *sans-culotte*-ig

A klasszikus sobouli *sans-culotte* olvasat más kritikái egy másik paradoxonra hívják fel a figyelmet. Minden történész egyetért abban, hogy a *sans-culotte* mindenképpen valamilyen módon a munka világából érkezett (a korban domináns kisműhelyek és kisboltok miliójából), mégis éppen ez az az univerzum, amely a legkevesebb figyelmet kap a jelenség leírásában. Szinte úgy tűnik, mintha 1791 és 1795 (azaz, mondjuk, a Mars-mezei tüntetés és a *prairiali* felkelés) között a francia nagyvárosokban alapvetően nem is dolgozott volna senki – noha talán a *sans-culotte* jelenség kulcsa éppen itt van: a munkahelyi, a tulajdonosok és a munkások közti konfliktusok miliójában, mely konfliktusok a városi társadalmak (elsősorban

⁴⁶ A visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy még a hegyparti képviselők közül is igen kevesen és nagyon ritkán jártak el a szekciókba (Léonard Bourdon vagy Jacques-Louis David voltak az ismert kivételek, de jellemző anekdota *Thermidor* napjáról, hogy a szekciók küldöttei meg Robespierre-t sem ismerték fel, összetévesztették az öccsével). Lakóhelyük is távol volt a népi negyedektől: burzsoá buborékban éltek a Tuilériák és a Palais-Royal környékén, teljesen más világban, mint a *sans-culotte*-ok akár vezéralakjai is – respektussal, de érezhető távolságtartással kezelték a népi mozgalom mindennapi valóságát. Érdekes írás erről a forradalom egyik fontos angolszász történészétől: Jones: *La vie parisienne des Conventionnels en 1793*, i. m.

Párizs) alapmintázatát adták. A nagy forradalmi átalakulásban ezen összecsapás szereplői lassan felszerelkeztek a szabadság és az egyenlőség nyelvével, márpedig ez példátlan veszélyeket rejtett magában. Ezeknek a konfliktusoknak a kanalizálását szolgálta a lehető legúj-szerűbb társadalmi idióma, a *sans-culotte*.

A történetírásban a munka világának problémái teljesen eltörpültek a politikai kérdések mellett (maguk a szociális problémák is csak a *subsistance* képében tűntek fel), noha tulajdonképpen a nagy kérdés éppen ez: a francia társadalom egyre fegyelmezettebbé, rendezettebbé, keretek közé szorítottabbá, felügyeltebbé vált, nincsenek az adókkal szembeni lázadások, eltűnnek a klasszikus városi mozgolódások is – miközben a 18. század második felében mást sem hallunk a városi társadalmakról, mint az *indiscipline ouvrière* (a munkások lázongásainak) leírását, a legélesebb konfliktust a *maître*-ek és a *compagnonok* (a céhek mesterei és segédek) között. Majd egyszer csak varázsütésre 1792 nyarára a városi kisboltok és műhelyek népe valamiféle közös frontban lép a színre: immár mint *sans-culotte*. De még 1791 tavaszán is, a mesterek és a segédek közti szociális konfliktus zenitjén is elképzelhetetlen volt a *sans-culotte* jelenség mint (mondjuk így) szociopolitikai mozgalom és ideológiai nyomásgyakorló csoport. A nagy kérdés az, hogyan és miért válhatott a jelenség a forradalom legfontosabb társadalmi és politikai realitásává.

William H. Sewell a korporációk, azaz a mesterek céhei és az inasok többnyire fél- vagy teljesen illegális *compagnonnage*-ai (néhol vallási köntösbe bújtatott *confrérie*-ei, vagyis testvériségei) létének a fontosságát húzza alá a *sans-culotte* jelenség megszületésében.⁴⁷ E korporációk léte sokáig a történetírás egyik vakfoltja volt, noha a céhek és a *compagnonok* nagyon is léteztek még a forradalom kitörésének idején is (a felvilágosult elit és az *économistes* [a korabeli gazdasági liberálisok, elsősorban a fiziokraták] támadásai⁴⁸ ellenére), sőt általában véve a korporációs rendszer a városi népesség felügyeletének és ellenőrzésének szerve is volt, méghozzá nemcsak a munka világában, hanem a magánéletre kiterjedően is. A királyi és a helyi autoritások fontos segédcapatainak számítottak.⁴⁹ Nem véletlen, hogy 1789 augusztusában, a privilégiumok eltörlése idején a céhek megmenekültek (noha a mesterek magánéletre kiterjedő hatalma a segédek felett természetesen maga is „privilégium” volt), de az is tény, hogy mindenki sejtette: az új, a társadalmi testületek végét deklaráló rendben létezésük csak ideiglenes lehet.

⁴⁷ Sewell: *Gens de métier*, i. m.

⁴⁸ Elsősorban Diderot-ra gondolhatunk, aki szerint az egész társadalom szenved az *arts mécaniques* és az *arts libéraux*, azaz a mesterségek és a szabad művészetek közti hierarchikus különbségtételtől. Az Enciklopédia szócikkében is inkább az előbbiből találhatók a példák: ezek fejlődése segíti a társadalom fejlődését. Diderot ostorozza, hogy kortársai megvetik azokat, pedig azok a civilizáció alapjai, melyek nélkül a műveltség vagy a filozófia sem volna lehetséges, ugyanakkor az azokat művelők mechanikus automaták, nem azért értékesek, mert intelligensek volnának, hanem mert hasznosak. Számára ennek a munkának az értéke nem az emberekben, hanem a sematikus szabályaiban rejlik. A szabályokat mindenki számára megismerhetővé kell tenni, mert így megy előre a világ (ahogya tudományok esetében is). Azokat szabadon kell fejleszteni – azaz a céhek szabályozásának véget kell vetni. Az *économistes* kritikája közismert: a korporációk gúzsba kötik az egyének gazdasági szabadságát, így magát a gazdasági fejlődést is. Vö. Diderot: *Art*, i. m. XIII.

⁴⁹ A „*Corps et Communautés d'arts et métiers*” mintegy közhatalmi testületek voltak (igaz, a francia monarchiában nem rendelkeztek olyan hatalommal, mint Flandria vagy Itália városaiban), melyek kollektív ellenőrzés alatt tartották a közös szakmában dolgozókat. Kétségtelen tény, hogy a 18. század második fele már távolról sem számítható az aranykorukhoz, de még 1788-ban is 1700 új mestert iktattak be Párizsban. Tulajdonképpen az *ancien régime* egész társadalmát a korporációkból, társadalmi testületek láncolatából állt.

A mesterek céheinek panaszfüzetei a forradalom előtt tanúskodtak valamiféle forradalmi elkötelezettségről (fejenkénti szavazás a rendi gyűlésben, a privilégiumok vége, egyenlő adózás, azaz az állam alapvető reformja), miközben meggyőződésük volt, hogy az ő „prerogatíváik” (előjogaik) nem privilégiumok, azaz a legkevésbé sem gondolták, hogy kritikájuk a nemességről-papságról alkalmazható lenne a korporációkra is. De (különösen 1789 augusztusa után) vakok sem voltak. A mesterek céhei szinte élőhalott állapotba kerültek, miközben a segédek a forradalom nagy viharából éppen ellenkező következtetést vontak le: nemcsak a mesterek felettük gyakorolt személyes hatalmának, hanem a *compagnonnage*-ok féllillegális helyzetének is vége. A forradalom nemcsak a személyes szabadságukat hozta el, hanem kollektív szerveződésük teljes szabadságát is.

Nem csak kiléptek a féllárnyékból a régi „*confrérie*”-k (nehéz meghatározni ezek jelentőségét éppen a represszió hiánya miatt, hiszen az elsődleges források a „népi mozgalomra” nagy részben rendőri jelentések a korban; de komoly szervezetekről beszélhetünk a cipészek, a nyomdászok, a kovácsok, ácsok, szabók körében is), hanem – és ez még félelmetesebb lehetett a mesterek számára – elkezdték a forradalmi idióma nyelvét beszélni: az új szervezeteknek *club* vagy *société* a nevük, ahová az egyének szabadon beléphetnek (vagy sem), *secours mutuel*, *école fraternelle* szervezeteket hoznak létre (azaz a jótékonyaság és a szakma régi tradicionális korporációs intézményeinek átnevezése történik a forradalom nyelvére), különböző szakmai szabályozásokkal élnek (munkaerőpiaciakkal is), összhangban a forradalom menetével, elveivel, eszméivel, szabad a csatlakozás, de testületként, egységes akaratként működnek, a cél *le bien de notre art*, azaz valamiféle szakmai öngazgatás, de immáron a segédek, azaz maguk a munkások kezében!

Mideközben komoly „szociális konfliktusok” is zajlanak Párizsban (bérmozgalmak a különböző szakmákban), majd a mesterek céheinek 1791. márciusi eltörlése az immár volt mesterek között tovább növeli a pánikot. Végül, aligha váratlanul, az államhoz fordulnak a kérdés rendezése érdekében. Ez vezet el minket a híres-hírheft Le Chapelier-törvényhez (1791. június), amely megtiltja a volt segédeknek (munkásoknak) koalíciók létrehozását, azaz a kollektív szerveződést, hiszen ezek az akciók újjáélesztik a korporációkat, a testületekre épülő társadalmat, márpedig ez maga az ellenforradalom, *aprétenues intérêts communs* („az állítólagos közös érdekek”) képviselője, hiszen az egyéni érdek és az általános érdek között nincs, nem is lehet semmi – ezekkel az érvekkel végül sikerrel állította a törvény mögé szinte mindenkit az egyre konzervatívabb többség az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben.

De hogy lesz ebből *sans-culotte* mozgalom, tehetjük fel a kérdést. Sewell (kissé meglepő) feltételezése az, hogy valamiféle *esprit du corps* (testületi szellem) létezett egy-egy szakmán belül a mesterek és a segédek korporációi között: kapcsolatuk távolról sem volt konfliktusmentes, de mégiscsak egy univerzumhoz tartoztak, és – ami lényeges témánk szempontjából – maga a *sans-culotte* jelenség sok tekintetben ennek a viszonyoknak az örököse. A cenzustól megszabaduló szekciók lesznek a korporációk örökösei (így szinte „kimarad” egy év 1791 és 1792 nyara között, ez igen problematikus az érvelésben, amire később még visszatérünk), a *sans-culotte* pedig immár a jogilag egyenlő emberek közti munkahelyi kapcsolatok új idiómája. Ez magyarázza azt a valóban figyelemre méltó jelenséget, hogy nem volt igazi ellenállás a Le Chapelier-törvénnyel szemben – igaz, maga a törvény igen represszív, és mögötte ott a *loi martiale* és a Mars-mezei vérengzés árnyéka.

Sewell szerint tehát a *sans-culotte* valamiféle korporációs pótlék, a korporációs nyelvezet átalakulása a forradalmi idióma hatására. Az elv, hogy a közös szakmában dolgozóknak valamiféle külön érdekük vagy értékrendjük lenne, teljesen idegen az állampolgári egységben hívó *sans-culotte*-ok számára: a *gens de métier* helyett *sans-culotte*-ok, az egységes köztársaság egyenlő állampolgárai. Egy dolog maradt: a korporativizmus, az immár egységes

munka világa nem lett individualista, de a morális közösség most nem egy szakma, hanem a köztársaság. Itt sincs többé átmenet az egyéni és az általános érdek között, de a *sans-culotte* szembenáll az egyéni érdekekkel is – amivel tulajdonképpen nem áll messze az *ancien régime* korporációs idiómájától, de a szakmai közösség helyett most az egész nemzet van a közép-pontban, amely egy testként, egy akaratként viselkedik. Korporációk helyett ezt jelentik meg a szekciók mint a szuverén nép kifejeződései. Ezért joggal szólhatnak bele olyan dolgokba, mint régen a korporációk (bérek, segélyek, élelmezés); de immáron a népszuverenitás képviselői is voltak egyben, aminek, jól tudjuk, igen messze ható következményei voltak a forradalom menetére.

Sewell azt is hangsúlyozza, hogy távolról sem olyan inkoherens és ellentmondásos a *sans-culotte* ideológia, mint ahogy Soboul vélte, talán öntudatlanul is a 19. századi osztálytudat képéből kiindulva, melyben a sokszínű társadalmi bázis feltétlenül széttartó ideológiához vezet, hanem talán inkább brutális, nem túl szofisztikált, sokszor irreális, hosszú távú győzelemre bizonyára alkalmatlan, de koherens.

A tulajdonról való vélekedésük inkább a múltba, mint a jövő felé mutat; Sewell nézőpontjából szemlélve: a korporációk felé. Az *ancien régime*-ben a korporációk lényegében a nagytulajdon létrejöttének megakadályozására is szolgáltak, limitálták a tulajdon nagyságát, de a tulajdonnal való élés jogát is. A *sans-culotte* program e tekintetben is a korporációkat jellemző morális és közösségi karakterjegyeket kiterjeszti az egész társadalomra, a király helyett a nemzet lesz a közjó meghatározója, a szakmai korporációk helyett a szekciók a szabályozás eszközei, és persze mindez forradalmi nyelvezetben jelentkezik („arisztokraták”, „létezéshez való jog”, „egyenlőség” stb.), de mindennek félreismerhetetlen az eredete: a korporációs idióma.

Sewell koncepcióját a téma másik szakértője, Philippe Minard teoretizálja talán kissé világosabban: a korporációkkal maga a munka felügyelete és a mesterség szabályozó alapelve tűnt el, lényegében a munkások koalíciói maradtak csupán a porondon: „tulajdonosai lettünk a mesterségünknek”, ahogy a volt segédek büszkén megfogalmazták.⁵⁰ A régi céheket át kívánták alakítani valamiféle öngazgatássá, melynek ideális formájában mindenki kibontakoztatja a tehetségét az igazságosság határai között: a szabad piacot a tehetség, de a luxustól és kapzsiságtól való tartózkodás is szabályozza, és senki sem pusztul bele a munkába – létrejön az egyensúly a munkabér és az élelmiszerek ára között, azaz a meritokrácia ideológiája (a *dignité professionnelle* [a szakmai büszkeség] egy ideje már nem a korporatív fegyelem eszköze volt, hanem éppen ellenkezőleg, a munkásellenállásé, amely éppen azért viselte nehezen az alávetést, mert meggyőződése volt, hogy a munkások értenek igazán a szakmához) egy *artisan* utópiába torkollott.

A *sans-culotte* ideál eszerint nem a mesterek ideológiai dominanciájában gyökerezik, nem is valamiféle paternalizmusban, hanem különböző elemek konvergenciájában: valóban az *ancien régime* korporativizmusából merít, de tulajdonképpen annak munkások által történő kisajátítása. A *sans-culotte* nyelvezet a 18. századi műhely deformált-idealizált képét mutatja: a mester és segéd közötti egyenlőség csak ideológia volt, mítosz, de lehetőséget adott arra, hogy a forradalom mindent megváltoztató körülményei között a munkások szabad és egyenlő polgárokként határozzák meg önmagukat. A munkások koalícióinak tündöklése csak egy rövid pillanat volt, a Le Chapelier törvény szétverte szervezeteiket, ám maga az idea életképes maradt – csak a szakmai *corps* helyett már az egész nemzetre kiterjesztve: ennek a megvalósulási formája volt végeredményben a *sans-culotte* jelenség.

⁵⁰ Lásd a nyomdászok koalíciója kapcsán: Minard: *Identité corporative et dignité ouvrière: le cas des typographes parisiens*, i. m.

A korporációk vége és a sans-culotte

Noha Steven L. Kaplan a 18. századi korporációk történése, a róluk szóló (Sewellnél jóval alaposabb, a forradalom politikatörténetét is a témába kapcsoló), mára klasszikus könyve a *sans-culotte* jelenség forrásvidéke vizsgálatának is egyik elengedhetetlen munkája lett.⁵¹ Kaplan óta egészen egyértelmű, hogy a korporációk, a munka világa nélkül a *sans-culotte* jelenség sem érthető meg. Nemcsak arról van szó, hogy csak Párizsban az *ancien régime* idején mintegy 40 000 mester és 124 céhműködött, hanem arról is, hogy a korporációk rendszere a városi társadalmak alapvető szövetét jelentette; nem egyszerűen termelési és elosztási (azaz gazdasági) rendszer, hanem mindenekelőtt a társadalmi reprezentáció és rétegződés szisztémája és természetesen a rendfenntartás eszköze is volt (szerzőnk szavaival: a *grande chaîne de la discipline corporative*, „a korporatív fegyelmező láncolat”).

A városi társadalmi viszonyok, a régi rendre oly jellemző módon, megelőzték a gazdasági viszonyokat, és sok tekintetben formálták is azokat. A mesteri cím nemcsak (sőt nem is elsősorban) gazdasági, hanem társadalmi hatalmat is jelentett – főleg a munkaerőpiac és a munkahelyi fegyelem tekintetében; itt a társadalmi viszonyok domináltak a termelőviszonyok felett, a mester–segéd nem egyszerűen munkaadó–bérmunkás viszony volt. Az utóbbi engedelmességgel tartozott, de nem (vagy legalábbis nem csak) a fizetésért, inkább azért, mert alacsonyabb társadalmi helyzetben volt: a segéd távolról sem volt tagja a korporációnak, de eleme volt a korporációs rendszernek, azaz segéd és mester között létezett intézményszerű, jogi, „gazdaságon kívüli” viszony is.

Ez magyarázza, hogy Turgot a korporációk eltörlését illető reformja (1776) valóban a világ feje tetejére állítását, vagy ahogy a korban mondták, a társadalmi viszonyok „karnevalizálását”⁵² jelentette. Még érdekesebb, hogy ez a néhány hónapig tartó karnevál mit jelentett a főszereplőknek: Turgot szabadságról beszélt, a mesterek azonban egyenlőséget hallottak, azaz a régi hierarchiák végét, amelyek a rend és a szabályozás alapját képezték – és a segédek is így értették a dolgot: mostantól egyenlőek a mesterekkel, ezért fogadják örömmel és karnevállal Turgot rendeletét. (Mondanunk sem kell, hogy mindez alapvetően ellentmond Sewell érvelésének, aki a korporációkban valamiféle harmonikus rendet vélt felfedezni, amely „univerzumnak” a segédek is bevett tagjai lettek volna.)

A céhek gyors, alig pár hónappal későbbi visszaállítása után aligha meglepő módon még kiélezettebbé vált a mesterek és a segédek viszonya, miközben mind a korporációk, mind a mesterek szorítottak ellenőrzési mechanizmusaikon – valamiféle, a korabeli „arisztokrata reakcióra” emlékeztető jelenség lehetett mindez a mesterek között? Az arisztokraták helyett inkább Turgot másik bukott reformja (a gabonakereskedelem teljes szabadsága) ellenzőit állíthatjuk párhuzamba velük. Kiderült, hogy a munkaerőpiacot sem lehetséges kizárólag a piacra bízni, a mester és a segéd közti gazdasági kapcsolat csak másodlagos a korporációs rend társadalmi szerepéhez képest (ahogy a városok népességének élelemmel való ellátása sem egyszerűen a piaci szabadság kérdése volt, hanem szociális, rendfenntartási kérdés is). Mint már Sewellnél láttuk felvillanni: valójában a segédek sem a teljes liberalizációt akarták – hanem a saját kezükbe venni a szakmák szabályozását.

1776 után mindenesetre sohasem állt vissza teljesen az eredeti céhes rendszer; ehhez túl nagy volt már az ellenállás, és persze egyre nyilvánvalóbbak lettek a rendszer gazdasági hatékonyságot is korlátozó vonásai. Nem a régi rendszer éledt újjá: szociokulturális valóságból inkább az állam felügyelete alatt álló, a mesterek és a munkások közti mediációs szerv lett a

⁵¹ Kaplan: *Corporations*, i. m.

⁵² Vö. „Le carnaval de Turgot: l’apocalypse”. Kaplan: *Corporations*, 77–104.

korporációkból (racionalizálásuk is megtörténik: számuk alig harmadára, 45-re esik vissza). Kaplan kifejezésével ez az „új korporativizmus” lényegében véget vetett a korporációknak mint valamiféle (akár látszólagosan) morális autonóm közösségeknek. A céhek ilyen szerepe, elsősorban a segítők ellenérzései miatt, egyébként is illúzió volt már a század végén. Kaplan szerint Sewell sok tekintetben ugyanabba a csapdába esik a korporációkkal, mint Soboul magával a *sans-culotte* mozgalommal kapcsolatban: mindenféle kritika nélkül elhiszi, amit magukról állítanak, valamiféle társadalmi valóságként kezelve a magukról szóló retorikájukat.

Necker kevésbé ismert (ami annál is meglepőbb lehet, mert tulajdonképpen az egyetlen sikeres) reformja,⁵³ az „új korporativizmus” bevezetése a céheket illetően a regularizáció és a liberalizáció kettősségével élt: az új rendszer rugalmasabb volt, nagyobb teret adott az egyéni előrejutásnak, az autonóm mozaikok helyett egységes rendszert hozott létre. Megmaradnak tehát a céhes keretek, de a cél immár a piac és a regularizáció összeegyeztetése a fejlődés és a rend érdekében az állam gyámsága alatt, s nem valamiféle morális közösség fenntartása. Az állam nem is kívánta a céheket egyszerűen feltámasztani, de belátta, hogy a felszámolásuk nem a megfelelő megoldás, mivel a munka elkerülhetetlenül a társadalmi kontroll legfontosabb eszköze, így a korporációs rendszer a *police* (a kormányzás) frontvonalra; ezért hatékonyabbá, mert jobban integrálttá tették, ahol az államnak nagyobb súlya volt. Ezentúl az állam döntött arról, hogy hol lehetnek korporációk, és ezek milyen feltételekkel és célokkal működhetnek – a regularizáció sok tekintetben állami feladattá vált. Az új korporativizmus beverte az utolsó szöveget a céh mint „morális közösség” paradigmájának korporsójába: bürokratizálta és deszakralizálta a korporációkat, a félig még mindig vallásos, idealizált közösséget tulajdonképpen felváltotta az egy szakmához tartozó hivatásosak közössége. Az állam sem kívánta többé a társadalmi viszonyokat olyan intézményeken keresztül fazonírozni, mint a régi típusú korporációk, egyszerűen egy országos szintű ellenőrző-szabályozó rendszert akart. Ez annál is sürgetőbb volt, mert a 18. század második felében egyre több munkámegmozdulásra került sor a városokban, és ezek lecsillapítására a bürokratikus módszerek sokkal hatékonyabbnak tűntek, mint a mesterek hagyományos eszközei. Az új korporativizmus idején a mesterek közti régi szolidaritás repedezett (a *maîtrise*, a mesteri cím pénzért való megvásárolhatósága, függetlenül a céh közösségének véleményétől, jórészt illúzióvá tette a mesterek közti közösséget is), miközben egységes, uniformizált, bürokratizált, racionalizált szabályozás jött létre, amely egyébként egy tekintetben inkább megnövelte a mesterek hatalmát: most már explicitebb módon lettek az államhatalom képviselői is a munkásaik felett.

A lehető legnagyobb szkepszissel tekinthetünk tehát a forradalom előestéjén a Sewell-féle képre a „korporációs idióma” erejéről és szerepéről a (későbbi) mester-segéd, tulajdonos-munkás egységfront létrejöttében.

És még csak most következett a forradalom.

A forradalom „kezdétén” (mint köztudott, legalább 1789 júliusáig senki sem tudta, hogy egy forradalom kezdetét éli meg) a korporációk is bizalommal tekintettek a rendi gyűlés összehívására elé, hiszen ez azt mutatta, hogy az állam továbbra is a közösségi élet alapvető szerveként kezeli őket; a vidéki városokban többnyire megőrizték alapvető szerepüket a képviselők megválasztásában és a panaszlevelek összeállításában. Intő jel lehetett azonban, hogy Párizsban már nem ez volt a helyzet (ott már körzetenként jöttek létre a harmadik rendet megválasztó gyűlések), s a felvilágosult elitek is világossá tették, hogy mit gondolnak ezekről a korporációkról: Helyi érdekeltségű, egymással is vitában álló testületeket láttak bennük, amelyek nem képesek felemelkedni az új, nemzeti érdekeket képviselő politika szintjére,

⁵³ Kaplan: *Corporations*, 324–326.

s kioltanák a közösségi szellemet, ha ők uralnák a választási gyűléseket. A létrejövő párizsi önkormányzat is már egyének, nem társadalmi testületek által alkotott közösség élén képzelte el magát (azaz valamiféle politikai *Gesellschaft* veszi át a céhek által is szimbolizált *Gemeinschaft* helyét).

Az idők szavával (individualizmus, szabadság) szemben a céhek híveinek (főleg a gabonakereskedelem teljes szabadságát tekintették analóg jelenségnek: a piac ott is káoszhoz vezethet, ahogy a céhek megszüntetése is) érvei keveset értek, de 1789-ben amúgy is annyiégető kérdés merül fel, hogy a közvélemény nemigen foglalkozott velük, s megszüntetésük hatalmas problémahalmazzal vetett volna fel a mindennapokban. Így azután 1789. augusztus 4-e híres éjjelén eltörölték az összes privilégiumot, egyet kivéve: a korporációk rendszerét. Mégis sokan úgy hitték, hogy a céhek vagy már megszűntek, vagy a küszöbön áll a megszüntetésük, hiszen augusztus 4-e az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata után olyan nagy képzelőerőre nem volt szükség, hogy valaki úgy gondolja, minden ember azt a foglalkozást választja magának, amelyiket akarja... A céhek védelmezői hiába érveltek azzal, hogy egyik dokumentum sem szól *explicit*e a munka világáról, a munkások elkezdtek úgy érteni, hogy szabadon változtathatnak munkahelyet, mindenki azt a tevékenységet folytathatja, ami nem árt másnak vagy nem veszélyes a társadalomra, azaz: minden, ami nem tilos, az szabad – a korporációk létalapja voltaképpen megszűnt.

A mesterek a helyzetet látva stratégiát váltottak. Kaplan koncepciója szerint itt kereshetjük a *sans-culotte*-ok egyik forrásvidékét: a korporációk *de facto* végét látva, a mesterek a munkásaik feletti társadalmi hatalmukat az új képviseleti szervek által látták biztosítottnak, ezért hangsúlyos szerepet kezdtek játszani a helyi politika szerveiben (klubok, népi társaságok, körzetek, majd szekciók, maga a municipalitás, ezek bizottságai). Azaz, amit Sewell a korporációk valamiféle továbbélésének gondolt, valójában a felváltásuk volt valami újjal, a munkások feletti társadalmi hatalom más eszközökkel. Sőt Kaplan még tovább megy: azt állítja, hogy nemcsak az ekkor még cenzusos (azaz csak a mesterek számára nyitott) helyi politikai szervek felhasználása, hanem maga a *sans-culotte* ideológia és beszédmód születésénél is járunk ezen a ponton. Vajon nem a korporációk öröksége-e az Alkotmányozó Nemzetgyűlés kizárólagos képviseleti koncepciójával szembeni harcos ellenkezés, arra hivatkozva, hogy az nem képes képviselni a társadalmi-politikai érdekeiket? Másrészt a klub, a népi társaság, a körzet, majd a szekció valamiféle „forradalmasított” korporációként működött: a bennük használt egalitárius nyelvezet (végül is ezek a társaságok és a szekciók lettek a cenzus legeltökéltebb ellenségei) a nemzeti politikára vonatkozóan éppúgy, mint magukban a szekciókban; a rend fenntartására irányuló bizonyos paternalisztikus attitűd; egyfajta „forradalmi szociális paktum” képvisellete a gazdasági liberalizmussal (mindenekelőtt a felszabadított gabonakereskedelemmel) szemben – mindez lassan-lassan kirajzolja a szemünk előtt a későbbi *sans-culotte* ideológia alapzatát.

A mesterek 1789 végén, 1790 elején feltűnő nagy találmánya a következő volt: megtartani társadalmi hatalmukat a munka világában a helyi politikai hatalom kézben tartása által – de már a forradalom új politikai nyelvét beszélve. Másképpen fogalmazva: a korporációkban megtestesült társadalmi, politikai tőkét átváltották a forradalom alatt is érvényes tőkére. A dolog persze nem volt ilyen egyszerű, hiszen e stratégiában versenytársat is kaptak, jelesül saját munkásaikat: mind a mestereknek, mind a segédeknek össze kellett hangolniuk régi szociális-gazdasági érdekeiket új *citoyen* szerepük elvárásaival. Ez a politikai, munkahelyi, társadalmi és nem kevésbé szimbolikus küzdelem zajlott a francia városokban 1790 elejétől 1791 nyaráig, hogy aztán lényegében mindenki számára váratlanul egy teljesen új felállásba torkolljon: a *sans-culotte* jelenségbe.

De a jelenség kialakulásához mégiscsak „mindkét fél” szükséges volt. Hogyan léptek ugyanebbe az irányba a segédek, a munkások is? És főleg: miért?

Kaplan szerint a munkások, a még *de iure* segédek csak akkor érezhették, hogy elnyerték a szabadságot, ha a korporációk *de facto* végre valamiféle egyenlőséggel is kiegészültek. Már 1789-től minden alkalommal éreztették, hogy ők mindenekelőtt *citoyenek*, a nemzet szolgálói és nem csupán munkások. A mesterek 1776-os rémálma vált lassan valóra: a munkások nemcsak magasabb fizetést és jobb munkafeltételeket követeltek, hanem egyre többször fordultak a municipalitáshoz, sőt magához az Alkotmányozó Nemzetgyűléshez, hogy bepanaszolják a mestereket, akik nem engedik, hogy éljenek az újonnan elnyert szabadsággal. Maguk a mesterek ugyanezek a fórumokon érveltek egyre kétségbeesettebben: a forradalom egy dolog, a lázongás meg egy másik – ami a munkások számára emancipáció volt és a Forradalom elvei által legitimált magatartásforma, az a mesterek szemében az *ancien régime* alatt rendszeres munkalázongások talán jobban kifejezett (így ravaszabb), de mégiscsak ugyanazon formája. Meggyőződéssel vallották, hogy forradalom ide vagy oda, a gazdaság nem működik úgy, hogy a munkaadóknak és a munkásoknak egyforma jogaik vannak – legálábbis magában a munka világában.

Még aggasztóbb lehetett számukra, hogy a munkások, a kor kifejezésével élve, a *cabale*-től (a titkos szervezkedéstől) lassan eljutnak a *coalitionig*, azaz a kollektív szerveződésig, olyan követelésekkel, mint a munkanélküliek segélyezése, sőt a minimálbér. A mesterek ezt tulajdonképpen lázadásnak és törvényellenesnek tartották, miközben a segédek a szabad egyesülési jogra hivatkoztak. 1790-ben már gyakoriak nemcsak az egyéni összeütközések, hanem a segédek kollektív fellépése is: sztrájkok, kollektív akciók a magasabb bérért, mindenfajta engedély nélküli munkahelyváltás. A munkások célja a munkapiac ellenőrzése lett, azaz lényegében a régi céhek felváltása a munkások koalícióival. Ezt már a municipalitások is a lehető legkevésbé nézték jó szemmel, de a munkások lassan megtanulták a politika új nyelvezetét és szabályait (azaz a *citoyen* jogok érvényesítéséről beszéltek), és a nagyvárosokban minden bizonnyal sokat tanultak az egyre terjedő népi társaságok gyakorlatából is.

Sok dokumentum mutat arra, hogy a *compagnonnage* újjáéledt, de már inkább nyíltan és mutualista formában, és ez változtatta meg alapvetően a felállást: a munkások lettek a korporációk retrográd fenntartói (bármit is állítsanak maguk ezekről az új koalíciókról), míg a céhek elkerülhetetlen felszámolásába beletörődő mesterek a forradalom elveinek (az egyéni szabadságnak a munka világban is) a képviselői. Ez persze azt is jelentette, hogy a munkások előbb-utóbb magával az állammal kerültek szembe.

Mindenesetre igen érdekes jelenség, hogy egy ilyen, több százezer ember, a nagy- és kisvárosok lakossága számára oly létfontosságú, a munka világát alapvetően érintő ügyben (amely a gazdagság alapja volt, de a társadalmi rend fenntartásának is fontos intézménye), mint a korporációk, a forradalom majd két éven át hezitált (igaz, a földkérdésben sem volt más a helyzet, noha az még fontosabb volt). De nem nehéz erre magyarázatot találni: egyrészt éppen az ügy súlya volt igen nyomasztó, másrészt egyszerűen nehéz volt összeegyeztetni a forradalom elveit a mindennapi valósággal (az egyéni szabadságot a munka világa szabályozásának igényével) vagy más elvekkel (például a tulajdon szentségével, hiszen a *maîtrise* lényegében valóban tulajdon volt, a mesterek fizettek is érte). Aligha véletlen, hogy nem volt konszenzus a forradalmi elit köreiből arról, hogy mi legyen a korporációkkal (sok tekintetben jobban is ismerték ezt a világot, mint a parasztokét), és persze Turgot példája sem volt éppen vonzó: a korporációk megszüntetése több gondot okozhatott, mint amennyi megoldást kínált; létük ugyan a forradalmi elveknek alapvetően ellentmondott, de nem látszott, hogy mivel lehet felváltani őket a munka világának szabályozásában. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés habozása nagy hatással volt a helyi önkormányzatokra is, amelyek nem

tudták, mit tegyenek az új helyzetben: a munkások koalíciói egyre kiterjedtebbek voltak, de már akkor is nehéz volt elképzelni egy világot, ahol a munkások szabadon szervezkedhetnek, miközben a tulajdonosok szervezetei lényegében megszűntek

A forradalom nemcsak a vidéki társadalmat dezorganizálta a „feudalizmus eltörlésével” (amit a parasztok úgy akartak érteni, hogy többé nem kell járulékot fizetniük a saját kezelésükben levő földek után – az Alkotmányozó Nemzetgyűlés viszont nem ezt értette a privilégiumok eltörlésén, a Lefebvre-féle „negyedik forradalom”, azaz a lankadatlan paraszti mozgalmak majd csak 1793 nyarára érik el a céljukat), hanem a munka világát is a céhek *de facto* körön kívül helyezésével (legalábbis a segédek így kívánták érteni a Nyilatkozat IV. és V. cikkelyét). Ez 1790-re a vidéki társadalomra jellemzőhöz hasonló gyűanyagot hozott létre: a segédek és a mesterek között egyre élesebb konfliktusok robbantak ki, s az utóbbiak ellenfele immár nem a szabad, hanem a koalícióba tömörülő munkás volt.

A mesterek mindezt rettegve fogadták, és képtelenségnek tartották, hogy mostantól egy szakmában a segédek koalíciói határozzák meg a szabályokat. Ezek a koalíciók egyébként is szembekerültek az egyéni szabadság elvével, hiszen ha a hatalom „megszüntette” a mesterek céheit, nem hagyhatta meg a munkásokét. Eközben a munkások is a forradalom nyelvezetével érveltek: a munkájuk hasznosságáról és a köztük levő természetes *fraternité*ről (testvériségről) beszéltek, visszautasítván, hogy szervezeteik korporációk lennének, de illuzórikusnak minősítették, hogy a munkás egyedül meg tudná védeni az érdekeit. A mesterek végül két úton is a politikához menekültek: egyrészt petícióikban a koalíciók betiltását követelték a törvényhozástól; másrészt a szekciókhoz fordultak, belátván, hogy a szekciók lehetnek a korporáció utódai a mestereknek a munkások feletti szociális és politikai ellenőrző szerepben. Kaplan leszögezi, hogy mindkét vállalkozásuknak hatalmas jelentősége lesz a forradalom későbbi lefolyása szempontjából.

1790 második, 1791 első felében – elsősorban Párizsban – már-már osztályharc zajlik, melyben a bérkövetelések játsszák a legfontosabb szerepet, de ez inkább csak a jéghegy csúcsa. Az immár forradalmi nyelvezetben minden probléma előkerül: a munkafegyelem, az emberi méltóság és egyenlőség a műhelyekben, a munkaerőpiac irányítása. S ami a legfontosabb: a küzdelmek arról is szólnak, hogy ki tudja a saját oldalára állítani a forradalmat és annak nyelvezetét, és ezzel eldönteni a munka világa felügyeletének kérdését (az elsőben való siker nagy mértékben kondicionálta a második eredményét is).

Am a forradalom sodró áradásában nemcsak szociális küzdelem zajlik (szinte a háttérben), hanem elsősorban politikai harc az egyre konzervatívabb irányba forduló Alkotmányozó Nemzetgyűlés és a születő népi társaságok között. Ez utóbbi harc fő kérdése a népszuverenitás definiálása, azaz a választás egy tisztán képviseleti rendszer, illetve a képviselet elvének és a nép közvetlen szuverenitásának kiegyensúlyozása (ezt nevezik a korban – jóval pontosabban, mint manapság – képviseleti demokráciának) között. Az utóbbi hívei, a társaságok, a Cordelier-klub, a *Cercle social*, a *Bouche de fer* nevű lap 1791 tavaszára állnak a munkások pártjára (sokáig csak Marat lapja számolt be a munkások harcairól). Állaspontjuk szerint óriási hiba lenne represszióval elidegeníteni őket a politikától és a forradalomtól.⁵⁴ Joguk van szerveződni és közösen megvédeni az érdekeiket, hiszen mi lenne a szabadságból, ha a munkásokat rabszolgaként kezelnék? A népi társaságok igazi célja kevésbé a munkások szervezeteinek megmentése (noha folyamatosan petíciókat fogalmaznak a munkások és a közmunkák rendszere mellett), inkább a *menu peuple* (a szegényebb népi rétegek), a passzív választójoggal bírók bevonása a politikába. Számukra a munka világa kisembereinek harca

⁵⁴ Az egyik legnagyobb „koalíció”, az ácsoké (*Union fraternelle des ouvriers de l'art de la charpente*) egyenesen a Cordeliers-klubban tartotta az üléseit.

ugyanannak a küzdelemnek a része, mint a petíciós jogért, a társaságok politikaalakító szerepéért, a közvélemény uralmáért, az általános választójogért folytatott harc. Az ő képük inkább valamiféle idealizált elképzelés a kisműhelyek fraternizáló világáról, ahol a patrióta-demokrata mesterek és a segédek lassan radikális demokrata irányba fordulnak, azaz egyszerre bevezetik a munka világát a politikába, de semlegesítik is annak konfliktusait a radikalizálódó forradalom politikai céljai érdekében.

Ez talán, jelenti ki Kaplan, a *sans-culotte* jelenség születésének másik központi epizódja. Még akkor is, ha tulajdonképpen sokáig éppen az ellenkezője történik: a mesterek és az inasok közti konfliktusok egyre keményebbek, a harc retorikája is durvábbá válik: a mesterek 80 000 „koalícióban álló” munkásról beszélnek, lusta brigantikról; a segédek vérszívókról, keselyűkről, sőt már új arisztokratákról is. Valamiféle *Grande Peur urbaine* (városi „nagy félelem”) veszélye van a levegőben – nyilván sok túlzással is (melyek nem is spontánok talán, hiszen immár a politika is használja őket), de a veszély realitása nem lehetett kérdéses: már nemcsak a munkások szabadságának kérdéséről, hanem a termelőeszközök felügyeletéről és a műhelybeli hatalomról is szó volt, a társadalmi ellenőrzés első vonala (a munkahelyi) megszűnt, és a munkások kollektív szervezetei látszottak benyomulni a helyébe.

E kettős veszély (azaz egy városi, ha nem is *jacquerie*, fenyegetettség, teljes dezorganizációval és zúrzavarral, másrészt a népi társaságok stratégiája a munkások bevonására a radikális-demokrata mozgalomba) a törvényhozást igen gyors és radikális cselekvésre készítette. Ennek első eleme a mesterek céheinek a megszüntetése⁵⁵ volt – erről szólunk már. A másik elem Le Chapelier két törvénye 1791 júniusában és augusztusában: az első betiltotta a munkások koalícióit is, a második elvette a népi társaságoktól a kollektív petíció jogát, azaz az egyének kollektív részvételét a tisztán képviseleti szisztéma politikájának befolyásolásában. Az, hogy ezeknek a törvényeknek volt elvi alapjuk (egyéni érdek/általános érdek), véleményünk szerint nehezen vitatható, de az sem kevésbé egyértelmű, hogy konkrét politikai célokat szolgáltak. Nemcsak az előterjesztő személye köti össze a két törvényt, hanem az alapvető céljuk is, a forradalom „perverz hatásainak” a felszámolása. A szabadság vadhajtásainak felszámolása, melyek annál inkább veszélyesebbek, ha nem egyénileg, hanem kollektív módon jelentkeznek: az egész alkotmányos és társadalmi rend megvédéséről volt immár szó. A munkások koalícióinak megtiltásával a cél a társadalmi stabilitás biztosítása,⁵⁶ de a népi

⁵⁵ Az 1791. áprilisban elfogadott d’Allarde-törvény kapcsán sok történész annak *ad hoc* jellegét húzza alá, hiszen tulajdonképpen egy új adónem bevezetéséről szólt (a *patente*-ről, melyet ha valaki kifizetett, azt a mesterséget gyakorolta, amelyiket akarta), melyhez elengedhetetlen volt a korporációk vége; azaz egy technikai jellegű, fiskális törvényről volt szó, amely mintegy szándékolatlan szociális következménye a céhek megszüntetése. Ez azonban aligha volt így (túl azon, hogy nemcsak a *maîtrise* szűnt meg, hanem a *jurande* is, azaz a korporációk természetesen a segédekre is kiterjedő belső igazságszolgáltatása). Alapvető jelentőségű törvény vetett így véget a bizonytalanságnak a céheket illetően, megszüntetett egy évszázadokon át fennálló társadalmi intézményt, politikai autoritást, termelési struktúrát, az *ancien régime* egyik utolsó maradványát. Hogy ilyen kerülő módon hajtják végre, inkább a törvényhozó mély aggodalmát jelzi a megszüntetés következményét illetően.

⁵⁶ Ez azt is jelenti, hogy illik kerülni az anakronizmusokat Le Chapelier törvényekapcsán (amiben a későbbi „szocialista” historiográfia nemigen jeleskedett). Nem „szakszervezetellenes” törvényről volt szó, és Le Chapelier sem volt prométheuszi kapitalista burzsoá, aki a munkások szerveződésének tilalmával kívánta volna megnyitni a modern kapitalizmus, az industrializáció és proletarizáció előtt az utat. Az új társadalmi-politikai rend védelme volt a cél, de az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nagy többsége számára az egyéni érdek kizárólagossá tétele nem a kapitalista kreatív rombolást jelentette, hanem az egyének szabad kifejlődésének lehetőségét. Az ő számukra nem Marx kérdése volt az érdekes a „minden, ami rendi és állandó elpárolgásáról” (de nem is Turgot-é a gazdasági racionalitásról), hanem Rousseau-é: hogyan lehet egyénekből társadalmat létrehozni?

társaságok semlegesítése is (az, hogy a népi társaságok a munkások szerveződésének támogatásával a korporációk felélesztését akarták volna, azaz ellenforradalmat, persze már a forradalom szokásos nyelvezetének a megnyilvánulási formája, amit távolról sem csak a szélsőbaloldal használt). Azaz minden népi részvételi forma visszametszése felé mutatott, kifejezte a népszuverenitás kifejeződési formáival, a demokrácia túlzott formáival szembeni aggodalmat. A baloldalon ezt jól érzékelték, és dühösek is voltak: Desmoulins szavaival Le Chapelier *misérable ergoteur* (szánalmas szómágus), aki fél a néptől és a nép által hordozott igazságoktól.⁵⁷

Még lényegesebb volt, hogy a törvény alapja a szép jövő előtt álló koncepció volt: az elválasztás *citoyen* és munkás között, a politika és a munka világa között (azaz saját szavainkkal: „...legyetek, munkások, ti is *citoyenek*, ennek a feltétele viszont az, hogy ne politizáljatok a munkahelyeken, és ne politizáljátok át a munkát”), de a két szféra elválasztása akadályt emelt a radikális-demokrata mozgalom előrehaladása előtt is. Okos eszköz volt, hiszen a népszuverenitás deklarálása után nem volt lehetséges teljesen alárendelt helyzetbe visszahozni a népet, és a sürgető ügyben egyértelműen sikerrel járt: véget vetett a munkások lázongásainak, a koalícióknak, eközben meggyengítette egy időre a demokratikus népi kultúra kialakulását is (igaz, ehhez kellett a Mars-mezei vérengzés,⁵⁸ a *petite terreur tricolore* és a *loi martiale* is).⁵⁹

Azaz: befejezni a forradalmat. A történelem fontos tanulságai közé tartozik, hogy ez az éles elválasztás *citoyen* és munkás, a politika és a munka világa között alapvető jelentőséggel bírt a *sans-culotte* jelenség kialakulásában – azaz a forradalom mély radikalizálódásában. A korban senki sem tudott elképzelni olyan világot a munka univerzumában, amely teljesen piaci viszonyokra épült volna, melyben semmilyen felügyeleti rendszer sem létezik. A mesterek és a segédek jogi egyenlősége immár megvalósult, de az új törvények távolról sem rendezték úgy a munkaügyi viszonyokat, mint a régi korporációk, azaz bizonytalanságot hoztak magukkal – és ez vezet el a *sans-culotte* jelenséghez. A tulajdonosok megoldásokat kerestek, hogy immár a korporációk nélkül fenntartsák ellenőrző hatalmukat, míg a munkások jó része

⁵⁷ De jellemzően csak a népi társaságok semlegesítését rótták fel (a munkások koalíciós jogának elvételekor még Robespierre sem emelte fel a szavát). Egyedül Marat látott általános támadást már a júniusi törvény kapcsán a kisemberek ellen (és üdvözölte a két szféra, a munkások és népi társaságok egymáshoz közeledését és a munkások átpolitizálódását), és egyedül ő látta előre, hogy ez a demokráta (azaz kollektív) népi nyomás elleni hadjárat része, ami után majd a népi társaságok megrendelése fog következni, mivel a hatalom célja a közügyek közös megvitatásának elhallgattatása, mivel a vita hosszú távon veszélyeztetné az uralkodó osztályok hatalmát.

⁵⁸ Ez volt lényegében az egyetlen tömeges párizsi népmozgalom 1789 és 1795 között, melyben a „kenyérkérdés” nem játszott szerepet: a Cordeliers-klub több tízezer embert mozgósított kizárólagosan politikai célok képviseletére (Varennes után lényegében arról a petíciójukról volt szó, amely a néphez fordult volna a király sorsának kérdésében). Ebben a tekintetben talán ez volt, ha nem is a *sans-culotte* történet kezdete, de talán előszava: az első nagy etap a harmadik renden belüli politikai harcban, ahol a radikálisok a „néphez” (azaz már nem a munkásokhoz) fordultak támogatásért (de még a „nagy szövetség” előtt, hiszen a jakobinusok végül kihátráltak a dologból). Az 1791. júliusi vérengzés után a kormányzó hatalom a különleges törvények keretei között fellépett a radikális demokráciákkal szemben (ez volt a „kis trikolór terror”), ekkor szorult rövid időre emigrációba nemcsak Marat, de Danton is.

⁵⁹ Ne feledjük, hogy 1791 és 1792 fordulóján a forradalom radikálisai a lehető legpezzsimistábbak: Desmoulins vagy Louis-Marie Prudhomme nemcsak a forradalom végéről ír, hanem a visszarendezés komoly veszélyéről is, vagy mint mindig, a lehető legkifejezőbben Marat fogalmaz: „*La Révolution a échoué*” („a forradalom elbukott”). Idézi: Kaplan: *Corporations*, 566.

hatalmasat csalódhatott a forradalomban, amely a cenzussal kizárta őket az aktív politikai közösségből, az új törvénnyel pedig valósággal hadat üzent nekik.

Kaplan koncepciójában a szekcióban való politizálás lesz a munka világában a társadalmi rend és felügyelet új formája: az új idióma pedig nem a korporatív közös érdek immár (mely lényegében a mesterek hatalmát intézményesítette), de nem is a munkások sajátlagos érdekei és kollektív szerveződése, hanem patrióta etikán, közös állampolgári tudaton, egalitarizmuson és bizonyos „populizmuson” (azaz a nép fikciója révén a munkások szociális követeléseinek képviseletén) alapuló ideológia. Így a szekciók alapvetően különböztek a korporációktól: a munkások számára a társaikkal való találkozásnak és a politika (akár a munkahelyeket érintő politika) befolyásolásának fontos és egyetlen helyeivé váltak, ettől a pillanattól lettek a szekciók a cenzus, az egyre konzervatívabb irányba forduló rendszer, a „forradalom lezárása” legnagyobb ellenségeivé.

Minden dokumentum arra utal, hogy a volt mesterek uralták a szekciókat korporációs tapasztalatuk, gazdasági hatalmuk, vagyonuk, szimbolikus és kulturális tőkéjük révén – a szekció így nem volt más, mint valamiféle „ideális korporáció”, ahol a mesterek és a segédek között morális közösség és fraternális unió jött létre. Azaz a *sans-culotte* mozgalom nem volt más, mint posztkorporális társadalmi felügyeleti rendszer, nagy előnyökkel: a munkahelyi konfliktusokban az 1791-es zűrzavar helyett egységet hozott létre; a korporációk végével létrejövő atomizáció helyett patrióta egységfrontot; a szabadság gyakorlását „egészséges irányba” fordította (azaz a forradalom radikálisainak céljai felé – a politikai elit szerepére a *sans-culotte* jelenség kialakításában természetesen még visszatérünk); vezetői képesek voltak létrehozni egy fikciót, mely alapja már nem valamiféle (többnyire képzelt) szakmai-morális közösség volt, hanem a honpolgári egyenlőség, a patriotizmus, a forradalom védelme. Mindeközben a *sans-culotte* a tömeges politizáció idején a „nép” természetes kifejeződési formája lett, amely a szekciókban és a népi társaságokban a szervezeti terepét is megtalálta.

A *sans-culotte* tehát egyszerre volt a demokratizálódás, de a társadalmi kontroll intézménye is. Egyszerre emelte a népet a politikába és semlegesítette a munkahelyi harcokat. Az ellenállás munkás-ügy helyett *citoyen*-ügy lett – ennek hőse és főszereplője a *sans-culotte*: ágense és metaforája a népi demokratikus mozgalomnak, az eddig inkább félelmet keltő munkás hirtelen a forradalom legfontosabb garanciájává és az erény hordozójává vált. Noha a munka világa problémáinak kérdése még a történetírás fókuszából is kikerült 1791 nyara után, Kaplan eltökélten érvel amellett, hogy nem lehet eltekinteni attól, hogy a *sans-culotte*-ok a munka világából érkeztek: ennek folyamatát kell rekonstruálni, hogy megértsük létrejöttüket és működésüket.

Kaplan gondolatmenetét folytatva, aligha kétséges: a mesterek és a segédek közti organikus affinitás (az ezerszer idézett példa Robespierre szállásadója, Duplay „asztalos” – valójában nagyvállalkozó, aki nem engedte az asztalához segédeit) nem igazán lehetett alapja a mozgalomnak. De a másik oldalról Sewell képe, amely a múltból, a korporációkból akarja megmagyarázni a jelenséget, szintén komoly problémákkal küzd: illuzórikusnak tetszik a *sans-culotte* „tulajdonmaximalizálási” programot a korporációk tulajdon-felfogásából levezetni, hiszen a mesterek mást sem tettek, mint foggal-körömmel védték a legkisebb tulajdonukat is. Nagyon kevésbé hihető az *ancien régime* korporációinak valamiféle kollektivizmusáról vázolt képe is: ez utóbbi valóban létezett a vetélytárs korporációkkal szemben, de ez nem akadályozta meg az individualizmust, a vagyonosodás egyéni stratégiáit és így tovább. Sőt, maga a *sans-culotte* egalitarizmus is erősen visszafogott volt a tulajdon nagyságát illetően: őszintén szólva csak pár saját szövegükre tudunk hivatkozni a tulajdon nagyságának korlátok közé szorítására, s leginkább csak a létfenntartási termékek előállításáról esett szó, amikor az abszolút tulajdonjogot korlátozni kívánták volna. A létfenntartási jogból pedig

aligha következtethetünk valamiféle általános tulajdonjog-maximalizálásra. Persze ez nem akadályozta meg, hogy a *sans-culotte* mozgalom vezéralakjai retorikai túlzásokkal mobilizálják csapataikat, azonban az „erényes tulajdon” emlegetése inkább a harc és a szekcióbeli pozíciójuk biztosításának eszköze volt.

Egy helyen látjuk az egalitárius diskurzus konkrét megnyilvánulási formáját: a *subsistance* kérdésében, a spekulánsok, rejtegetők és a harácsolók elleni fellépésben (de mint láthattuk, jól bejáratott toposz volt ez már az *ancien régime*-ben is) – ám minden funkcionárius tudta már a régi rendszerben is, hogy ha Párizs éhezik, abból komoly gondok lehetnek. A *subsistance* problémája nemcsak a valóban éhezőket érintette, hanem mindenkit, aki aggodott a közrend fenntarthatósága miatt (azaz ezen követelések képviselője távról sem jelentette azt, hogy a szekciók vezéralakjai valóban éheztek volna).

A történetírásban konszenzus látszik formálódni az alábbi kérdésben: a munkások szerveződéseinek alapvetően nem (az egyébként vitathatatlan: törvényi és gyakorlati) represszió vet véget, hanem a társadalmi harcok fókuszának áthelyeződése a szociális, sőt a munka világának konfliktusairól a politikai küzdelemre, azaz a *sans-culotte* alapvetően politikai jelenség (még ha szereplői a munka világából is jönnek). Túl azon azonban, hogy mindez kronológiai problémát is felvet (mi történt a párizsi dolgozó néppel az 1791 júniusát követő egy évben, amikor hirtelen elénk állt teljes fegyverzetben a *sans-culotte* mozgalom?), ez a magyarázat sem nyújt teljességgel kielégítő választ. A magyarázatot a patriotizmus, az ellenforradalom elleni harc és a *subsistance* triásza adhatja meg, jelenti ki Kaplan, amely az egymás torkának ugró (volt) segítőkéből és mesterekből *sans-culotte*-okat hozott létre, átalakítván a domináns retorikai alakzatokat, az ideológiát, a társadalmi és politikai felállásokat.

Kaplan elég meggyőzőnek tűnik, amikor azzal érvel, hogy ebben a nagy átalakulásban szinte kémiai folyamatot ír le a történetírás: eszerint elemek vegyülnek egymással, lírikus, szinte mágikus dimenziókban mozogva: akarat, hazafiság, meggyőződés, félelem, aggodalom, gyanú..., azaz politika- vagy társadalomtörténet helyett szinte pszichológia, a *sans-culotte* valamiféle kollektív pszichózis, udvariasabban: forradalmi lelkesedés eredménye. Az ebből következő probléma azonban az, hogy volt-e ennek a pszichózisnak racionális alapja, azaz ellenforradalmi veszély, s ha igen, azt kik testesítették meg és így tovább – ebben a történetírói vélemények persze igen eltérők.

A patriotizmus és az ellenforradalmi veszély elleni fellépés nehezen tagadhatóan komoly szerepet játszott ebben a nagy átalakulásban: nemcsak a mesterek, de a Forradalom vezetői is elsősorban a munkásokat célozták meg (és a lángoló lelkesedés és a morális zsarolás között elég vékonyka volt a határ); s a retorika igen egyértelmű volt: aki a széthúzást képviseli (mondjuk, a saját munkás érdekeit helyezi előtérbe), az az ellenforradalmat támogatja. A tulajdonosok (akik a szekciókban döntő szerepet játszottak) a közösség ítélőszéke elé citálhatták ezeket – ami jó a hazának, az jó a békés (azaz a munkások alárendeltségén alapuló) munka világának is.

A másik „összekötő láncszem” az eddig legélesebb konfliktusban lévő rétegek között a *subsistance*. Az, hogy a forradalomban ez alapvető szerepet játszott, hogy a városi lakosság egy része valóban sokszor éhezett, még többször félt az éhezéstől, természetesen vitathatatlan. A *sans-culotte* jelenség magyarázatában ez Soboul (sőt *mutatis mutandis* Mathiez és Lefebvre) óta az állandó elem. Ez magyarázza nemcsak a mesterek és a segítők (kistulajdonosok és munkások) egységfrontját, hanem az egységfront bizonyos jellemzőit is: mivel a létfenntartási cikkek fogyasztói voltak, ezek hiánya tömörítette őket közös frontba, szinte teljesen háttérbe szorítva a bérkérdéseket is (hiszen ha nincs mit enni, akkor a bér nem is igen fontos probléma). De Kaplan joggal teszi fel a kérdést: az éhség és az éhségtől való félelem alapvető szerepet játszott a *sans-culotte* mozgalomban, de a szekciók vezérkarát alkotó

kistulajdonosok valóban éheztek, vagy éppen a társadalmi rend veszélyeztetését látták munkásaik kenyérgondjaiban? Ezeknek a követeléseknek a képviselője (például a maximumé) nem volt-e egyben a bérkérdések háttérbe szorításának eszköze is?

Az „egyenlőség” alig jelenthetett többet a gazdagabbak számára, mint az *ancien régime* irányított gazdaságának valamiféle folytatását (tulajdonképpen a maximum révén ez is történt), ám ez fényévnnyire van az *égalité des jouissance*-tól (egyenlőség a birtoklásban), amelyet Soboul néhány dokumentumra hivatkozva a mozgalom közös követelésének vélt. Vagy éppen: ki gondolhatta a műhelytulajdonosok közül, hogy a gazdagoknak nem kellene jobban élniük, mint a szegényeknek?

A „*sans-culotte*” nyilvánvalóan csak egy kisebbség: mi lett a tömegekkel, akik 1791 és 1794 között megszűntek a munka világában mozgolódní? Kaplan válasza a következő: a *sans-culotte* mozgalom nem volt más, mint a tulajdonosok sikeres stratégiája a munkások demokratikus és szocializmozgalma kanalizációjára saját és közösségi céljaikra, a munka világának további kontrollálása immár a forradalom retorikája, politikája, beszédmódja kereteiben. A nagy kérdés az, hogy minden *sans-culotte* hagiográfiának ellentmondva, a társadalmi ellenőrzés ezen stratégiája nem inkább akadályt jelentett-e a forradalom demokratikusabb lefolyásában. A nagy *sans-culotte* metamorfózis elsősorú oka az volt, ahogy a forradalom átalakította a munka világot és a környező világot is: a politika univerzumába való belépésnek a munkásöntudatról való lemondás volt az ára.

Persze Kaplan koncepciójában szembeötlő a politikai szféra tárgyalásának hiánya. Arra, hogy milyen politikai univerzumban, milyen politikai célok, milyen politikai szereplők, milyen politikai stratégiák mentén „találták ki” a *sans-culotte*-ot, erre Haïm Burstin révén kíséreljük megadni a választ.

A *sans-culotte* mint *metafora*

Michael Sonenscher koncepciója udvarias, ám átfogó bírálattal illette a „Soboul-mátrixot”.⁶⁰ Sonenscher szerint egy dolog biztosan egyértelmű: megfelelés az *artisanat* rétegek és a II. év politikai elvei között aligha létezik, nagyon nehéz megmagyarázni a *sans-culotte* jelenség kiemelkedését ebből a mátrixból. Ennél sokkal komplexebbek voltak a termelési viszonyok a műhelyekben, azaz a *sans-culotte* politikának nemigen léteztek szociális determinációi (vagy ha igen, nem a Soboul-fele idealizált műhely alakjában vagy az általa vázolt összefüggésrendszerben). A *sans-culotte* véleménye szerint alapvetően nem társadalmi, hanem politikai jelenség: maga a politikai program létezik tulajdonképpen már 1790–1791-től a gyakorlatban is érvényesülő népszuverenitás, a szekciók állandó ülésézése, a municipalitás és a törvényhozás befolyásolására irányuló petíciók formájában – azonban ezt a programot távolról sem az *artisanat* rétegek képviselték (vagy legalábbis nem csak ők), azaz erősen kérdéses a jelenség szociológiai meghatározottsága.

Egyébként maga a kronológia is a jelenség politikai olvasata felé vezet bennünket: a városi népi rétegek nagy politikai mozgósítása már 1789-ben lezajlott (s nem 1792-ben, ahogy Soboul sugallja), maga a *sans-culotte* jelző és főnév erősen pejoratív jelentésből (*montrent leur cul à travers leurs guenilles*, „rongyaikon keresztül mutogatják a feneküket”⁶¹) lassan fordult pozitív irányba. Ez az 1792 nyarára befejeződő folyamat 1791 szeptemberében indult. Azaz az alkotmány-körüli vitáktól számolhatjuk azt (jóval korábbról, mint mikor a nép „visszatért” a forradalom színpadára), és a *sans-culotte* jelző távolról sem szociális,

⁶⁰ Sonenscher: *The Sans-culottes of the Year II*, 304–305.

⁶¹ Soboul: *Dictionnaire*, 960.

hanem politikai kontextusban értelmeződött. Az alkotmány demokratikus ellenfelei tulajdonképpen a *sans-culotte*-ok, gyakran a jakobinusok (a Feuillants-szakítás⁶² után), vagy egyenesen (a külsőségekben is a lehető legkevésbé *artisan*) Robespierre vagy Pétion, s a *sans-culotte* kifejezés sok tekintetben egyszerűen a „patrióta” szinonímája (sőt Robespierre 1793 nyarán még magát is a *sans-culotte*-ok közé sorolja). Azaz a fogalom folyamatosan politikai jelentéssel bírt, azt nem lehet egyszerűen azonosítani az *artisan*okkal, azaz egy társadalmi réteggel.

Sonenscher másfelől összít az alatti Soboul által klasszikussá tett műhelybeli termelés-képet, ám nem a korporációk jogi-intézményes szerkezete, de nem is a mesterek és a segédek közti társadalmi harcok realitása, hanem maga a termelési folyamat és szerkezete felel. A célkeresztben a *sans-culotte* és a kézműves egymásnak való megfeleltetése áll, mely véleménye szerint a *sans-culotte*-ok által megrajzolt, a műhelyről és a butikról szóló metafora és a valóság összemosása. Sonenscher kérdése a lehető legalapvetőbb: egyáltalán megfelel-e a kézműves termelésről kialakított sobouli kép a valóságnak?

A kor termelési viszonyairól nincsenek modern értelemben vett leírások, ezért a történészek különböző források összevetésével dolgoznak, például a termelés konkrét struktúrái kapcsán – e viták részletes elemzésétől megkíméljük olvasóinkat.⁶³ Mindenesetre úgy tűnik, a Soboul-féle kép a kisműhelyek szinte családias viszonyáról a korban aligha lehetett domináns. Valóban nagyon kevés valódi nagyüzem működött, de például a lakatosok több mint fele tíznél több munkással dolgozott együtt, majd harmada tizenöttnél többel – ez lehetett a helyzet mindenütt, kivéve az élelmiszert áruló kisboltokat és a ruhaipari műhelyeket. Mindez persze magára a munkafolyamatra, a munkamegosztás rendszerére is kihatott (a nagyobb műhelyek inkább megosztott feladatokat, azaz specializálódást is jelentettek). Nem valamiféle intim, szinte családai kapcsolatot kell feltételeznünk, hanem –szerzőnk szavaival élve – a munkások *moteurs humains dans un monde sans machine* (embergépek egy gép nélküli világban) voltak.⁶⁴ Arra sincsen különösebb okunk, hogy azt gondoljuk, a mester jelen volt a kétkezi munkában, vagy hogy a munkások együtt dolgoztak vele. Az is érdekes, hogy a források arról beszélnek, hogy igen komoly mobilitás jellemezte ezt a világot: nem voltak ritkák az egy-két hetes, hónapos szerződések, de általában is lényegében évente változtattak munkahelyet a segédek. Már ez a tény is kizárja valamiféle családias kapcsolat domináns realitását a mestereikkel, de nem feltétlenül intim, még kevésbé harmonikus a mester és a

⁶² A Mars-mezei sortűz után az alkotmányos monarchisták (az Alkotmányozó Nemzetgyűlés legnagyobb nevei: Antoine Barnave, Alexandre de Lameth, a már többször említett Isaac Le Chapelier és a képviselők elsöprő többsége) kiléptek a jakobinus klubból és megalapították a Feuillants-társaságot. Tulajdonképpen ekkor született meg a „klasszikus jakobinizmus” (melynek ekkor még a girondiak is tagjai voltak 1792 őszéig).

⁶³ Az első kísérlet a forradalom alatti párizsi ipari struktúra statisztikai megragadására még a századelőn történt: Braesch: *Essai de statistique de la population ouvrière de Paris vers 1791*, i. m. Braesch körülbelül 290 500-ra becsülte a munkások számát a városban, az egy tulajdonosra jutó munkások átlagos számát pedig 16–17-re. Ezt sokan bírálták azóta (Soboul mellett George Rudé is: *La population ouvrière parisienne de 1789 à 1791*, i. m.), a javított becslések 350 000 körüli munkásnépséggel és 10 körüli átlagos munkásszámmal kalkulálnak. Ez kétségtelenül egyértelművé teszi, hogy a párizsi ipar gerince a kisipar volt, de arra is utal, hogy legjellemzőbb talán az *artisanat* és a manufakturális ipar együttélése lehetett. Ezt kiegészítette a kiszervezett otthoni munkavégzés (a céhek visszaszorulásával egyre terjedő *Verlag* rendszer, azaz az *artisan* sok tekintetben *chambrelan* is volt). Ez sem igazolja jelentős ipari, manufakturális koncentráció jelenlétét, de a tulajdonos és munkás közti családias kapcsolatot sem...

⁶⁴ Sonenscher: *Artisans, sans-culottes*, 39.

munkások közti viszony más szempontból sem. Amint láthattuk, a két közösség közötti állandó súrlódások voltak a 18. században. A mesterek és a segédek között biztosan létezett kölcsönös tisztelet és familiaritás is, de leginkább a harc volt jellemző, olyan realitásokkal, mint a rövid idejű szerződések, kihelyezett munka, állandó jogi viszályok a munkabért, a ki- és belépést illetően és folytonos összeütközések.

A *sans-culotte* nyelv azonban nem ilyen kapcsolatról beszél, hanem a Soboul által felvázoltól: ha a valóság nem ilyen lehetett, akkor a történész feladata az, hogy megmagyarázza, miért vált mégis ideológiailag-retorikailag uralkodóvá a *sans-culotte* nyelvezet, hiszen ezen nyelv kialakulásának komplexebb folyamatnak kellett lennie, mint a valóság egyszerű lefestése. Sonenscher válasza szerint a *sans-culotte* retorika magyarázata egyszerre a kézműves termelésben fennálló komplex viszonyokban és egyszerre a politikában keresendő, hiszen ha 1776 (vagy akár 1791) és 1793 nyelvét összehasonlítjuk, nehezen hihető, hogy ugyanaz a termelési valóság és ugyanazok a mindennapok születték volna őket szinte automatikusan – valaminek meg kellett változnia.

Sonenscher igen eredeti választ ad erre a tényleg kulcsfontosságú kérdésre. Jól tudjuk, hogy a forradalom folyamatosan kitermelte a maga „szociális interpretációját”, azaz hajlamos volt egymásnak megfeleltetni társadalmi életfeltételeket és politikai stratégiákat (legtípikusabban ilyen az „arisztokrata” vagy a „nép” fogalma), és a *sans-culotte* különösen explicit esete ennek: nem egyszerűen *artisan*, hanem tulajdonképpen metafora. A forradalom társadalomtörténetében fontos elem, hogy a mindennapi létezés és a közösségi élet igen szorosán összefüggött egymással. Ezt igen gyakran a magánszféra eltűnéseként vagy a közszférának való alávetettségéként írják le a történészek (többnyire a modernitás, a két szféra elválasztásának gyermekeiként borzadállyal), a *sans-culotte* metafora ereje azonban nem a közszférának alávetett magánszféra viszonyban gyökerezik, hanem éppen ellenkezőleg. A politika nyelve (főleg a II. évben) a köz- és a magánszféra fúziójának eredménye; ennek egy speciális típusa a *sans-culotte* nyelv, jelenség és metafora. Speciális, hiszen ebben a metaforában, szemben az „arisztokrata” vagy a „nép” metaforájával, köz és magán viszonya éppen fordított: inkább az utóbbi bír döntő hatással a közszféra nyelvezetére.

E jelenség kialakulását elősegítették a kor különleges viszonyai. Láthattuk, hogy a munkahelyi konfliktusok jellemzőek voltak a században, ám 1789 (majd véglegesen 1791) új helyzetet teremtett. Megszűntek a kényszerítő apparátusok, a jogi hatalom és az autoriter formális nyelv a munka világának szereplői körében. Ezért a munkahelyi viszonyokban ki kellett alakítani egy új nyelvezetet, amely lehetővé tette az egykori mesterek és segédek egymás mellett élését. A dialógus a két fél között egyre inkább azokon az értékeken és morális erényeken nyugodott, melyeket a segédek a mestereknek tulajdonítanak – a *sans-culotte* rejtély titka az, hogy honnan jön ez a nyelvezet, amely végül a II. év *sans-culotte* metaforáját is létrehozta.

Mint említettük, csupán a *subsistance* problémája nem lehet elégséges magyarázat, hiszen más korokban is komoly gondot jelentett a városi tömegek élelmezése (nemcsak a múltban, hanem a jövőben is, lényegében a 19. század utolsó harmadáig), mégsem jött létre egységfront a munkahelyi tulajdonosok és munkásaik között; másrésről aligha gondolhatjuk, hogy a bolt- és műhelytulajdonosok valóban éheztek volna akárcsak a forradalom legrosszabb pillanataiban is. Gyümölcsözőbb lehet talán a 18. század egy valóban létező tendenciájára vetnünk egy pillantást: az *Art et Métiers* világához tartozók valamiféle közös identitásának kialakulására elsősorban a lakájokkal, a cselédekkel, a háztartási alkalmazottakkal és világukkal szemben. Ennek a legfontosabb megjelenési formája, a *livret* (a munkakönyv, amely erősen korlátozta a segédek munkavállalási, így mozgási szabadságát) elleni küzdelem volt az, melyben a *compagnon*okat gyakran támogatták a mesterek is („*ils n'étoient pas les*

laquais” [nem voltak ők sohasem lakájok], mondták a saját segédeikről⁶⁵). A *livret* elleni harc volt talán az alapzat, erre támaszkodtak azok a nyelvi és kulturális konvenciók, amelyek létrehozták a II. év *sans-culotte* nyelvét: egyenlőség, tisztelet, szabadság, nyíltság – szemben az alávetettséggel, talpnyalással, tekintélytisztelettel, azaz az *artisanok* és a lakájok közötti különbség. A mesterek ebben a kapcsolatban leginkább a tulajdonon alapuló tekintélyük respektálását célozták (például a tegeződés visszautasítását), a *compagnonok* pedig munkahelyeik effektív kontrolljának elismerését (azaz hogy magába a munkafolyamatba a mester ne folyjon bele) és egyenlőségük legalábbis szimbolikus elismerését (például alkalmanként közös megbeszélésekkel).

Az „urak és szolgák” világválaló morális szembenállás hozhatott létre valamiféle közös kódot a két fél között: a *sans-culotte* tulajdonképpen azoknak a pozitív elemeknek a metaforája, melyeknek létezniük kellene a mesterek és a segédek között. Sikerének oka elsősorban az volt, hogy nem is állt más nyelv rendelkezésre a munkahelyeken: a forradalom elsöpörte a régi autoritásokat, a megmaradó állami felügyelet pedig nem volt hasonlítható az *ancien régime* korporációinak erejéhez. Azaz, ha ez a nyelv arról szólt, hogy a kézműves egy szabad és termelő *citoyen*, ezzel nem feltétlenül a társadalmi valóságot írta le, hanem a (volt) mester és a (volt) *compagnon* új körülmények közti speciális viszonyára reagált. Ehhez az is kellett, hogy a munkát addig kötelességként leíró közbeszéd legkésőbb 1791-ben eltűnt. Az új politikai metafora lényegi elemét azok a morális kategóriák jelentik, melyeket a *compagnonok* tulajdonítanak a jó mesternek. Igen nagy távolságra van már ez a mesterek korporatív, alapvetően paternalista, de még inkább autoritárius nyelvezetétől; ez a segédek nyelve, akik a tulajdonostól azt várják, hogy jó *citoyen* legyen, aki méltó a respektusukra. Ezeknek a nyelvi és kulturális konvencióknak sokat köszönhetett a *sans-culotte* metafora.

A metafora erejét jól jelzi, hogy a speciális körülmények között lassan behatolt a közszférába is: a kis eufemizmussal „különleges körülmények” valójában a közszféra nyelvének lényegi összeomlását jelentették 1792 nyarára, s ez egészen explicitté vált a második forradalom, augusztus 10-e után. Láthattuk, hogy nem anyagi létfeltételek reprezentációja a *sans-culotte* metafora, hanem morális jegyeké – és e diskurzus lassan dominánssá válik a közszférában is: informális közszféra alakul ki a műhelyek és a szekciók hálózatában, amely lassan befolyással bírt a nagypolitikára is, politikai nyelvezete, kategóriái, morális elvárásai már a széles közönséghez szólnak, a közszféra ennek szimbólumaival telítődik, az egész politikai nyelv hasonul az ebben a *sans-culotte* metaforában létező (idealizált) műhely képéhez. Erre talán a híres *Le Père Duchesne* lap sikere a legjobb példa: az „univerzális *artisan*” képe, melyben a műhelybeli termelés és a mindennapi társadalmi kapcsolatok összefonódnak, és befolyásolják egymást.⁶⁶ Hébert nagy találmánya volt, hogy a *compagnonok* és a mesterek

⁶⁵ Sonenscher: *Sans-Culottes*, 101.

⁶⁶ „*Père Duchesne*” a forradalom alatt közismert fiktív figura volt, pampfletek, színházi darabok szereplője: *artisan*, aki a keze munkájával keresi a kenyerét, szerényen, de nélkülözés nélkül él, természetesen *bon vivant*, akinek komoly reputációja van a kerületében, sokan figyelnek a szavára, amikor kommentálja a politika eseményeit, egyszóval népi hős, akinek az alakjából Hébert lapja kitalált szerzőjét faragta. A csúcson a lapnak talán 50 000 előfizetője is volt (a hébertista hadügyminisztérium anyagilag is támogatta a lapot, és terjesztette a hadseregben), ehhez hozzászámolandók a kiplakátolt cikkek olvasói és azok is, akiknek a kocsmákban, *cabaret*-kban felolvasták a lap cikkeit – egyszóval komoly olvasótáborral rendelkezett. Hébert (aki persze eredendően színházi ember volt, nem *artisan*) egyébként inkább a visszhangja, mint vezére volt a népi mozgalomnak, de annak egészen virtuóz nyelvi tolmácsolója. (A cikkek korrekt franciasággal íródtak, leszámítva a helyesírás fantáziadús voltát és persze a káromkodásokat és kiszólásokat.) Michel Biard e nyelvezet nagy

stílusa és eltérő nézőpontjai valamiképpen összeolvadnak a *sans-culotte* nyelvben, majd mindez egészen példátlan befolyást gyakorol a „nagypolitikára” is. Nemcsak arról a banális megállapításról van szó, hogy a politikai nyelvet befolyásolja a mindennapi nyelv, hanem arról is, hogy ebben a nyelvezetben magánélet és közélet összekeveredik, méghozzá oly módon, hogy a közéletben megjelennek a műhelybéli élet kifejezései és kulturális kódjai. Hébert úgy beszél a királyi családról, majd a forradalmi elittről is, ahogy a segédek beszélnek a mestereikről, tulajdonképpen morális elveket (mármost a segédeknek a mesterektől elvárt morális elveit) kér rajtuk számon.⁶⁷ Majd ez az alapvetően retorikai stratégia lesz egyre szélesebb körű az egész közélettől elvárt morális jegyek (patriotizmus, az ellenforradalom, a harcslók, a spekulánsok megbüntetése, az erényes nép képe és így tovább) számonkérésében.

Nem a gabonát fogyasztó kézművesek szociális helyzetének a passzív képe ez, de nem is a műhelymunkáé (ahogy a „szociális olvasat” hirdette), hanem a kézműves munka konfliktusaié, feszültségei, mindennapjaié – és ezek morális kategóriákban való megoldásáé. Majd a II. év különleges körülményei között mindez utat talál a közbeszédbe: a kézműves termelés retorikája megjelenik a nagypolitikában. Erre az adott lehetőséget, hogy a második forradalom lerombolta a közszférát – ebbe a „vákuumba” folyt bele ez a beszédmód, és teremtette meg végezetül a *sans-culotte* metaforáját.

Természetesen felmerül a kérdés: a tulajdonosoknak mi szükségük volt egy olyan nyelvezetre, amely erősen favorizálta a munkásokat? Szerzőnk válasza az, hogy ez volt az ára annak, hogy folyjon a termelés nagyobb összecsapások nélkül (főleg 1789/1791 után), amikor eltűnik a korporatív rendszer. Mindenkinél jobb volt a viszonylagos béke, melyhez a republikánus nyelvezet kétértelműségei jó alapot biztosítottak. Egalitarizmus, patriotizmus, egyetemes közérdek, a „nép” felmagasztalása (melynek vagyontól való megfosztottsága egyben garantálja morális felsőbbrendűségét is). Mindez elősegítette a tulajdonosok dominanciáját a munkások felett, de a munkásoknak pozitív identitást adott, és az általuk elképzelt ideális műhely képének kivetítését eredményezte a politikára is.

Sonenscher nagy találmánya szerint tehát azt kell megmagyarázni, hogy ez a nyelvezet hogyan hozta létre a *sans-culotte*-ok „sobouli” képét a kisműhely familiaritásáról és egalitarizmusáról (nem pedig a *sans-culotte*-ok kialakulásának szociális-gazdasági körülményeit). A munka világának ez a nyelvezete akár a harcokon keresztül is, de megteremtett valamiféle *code d'honneur*-t (becsületkódexet) a két fél között, ez erősen hatott a *sans-culotte*

szakértője, aki még szótárt is összállított a „*sans-culotte* nyelvről”: *Parlez-vous sans-culotte? Dictionnaire du Père Duchesne (1790–1794)*, i. m.

⁶⁷ Egy elég meggyőző példát ismerünk erre, mégpedig a Daniel Roche által felfedezett Jacques-Louis Ménétra-t, a legautentikusabb *sans-culotte* alakját. Az üveges *artisans*ként dolgozó, a szekciójában az egész forradalmat aktívan végigélő Ménétra naplót vezetett évtizedeken keresztül (melyben a *bonhomme* verekedéseinek és mulatozásainak számát csak szerelmi hódításainak példátlan sora haladja meg; egyébként egyszer magával Rousseau-val is poharazgatót, aki figyelmes barát képében jelenik meg naplójában, hiszen „szereti az erényt és undorodik a bűntől”, és akit az imposztorok meghurcoltak). Ebből a naplóból valóban ilyesmi rajzolódik ki: hűség a népi szociabilitás közös szabályaihoz, szemben a rangokkal és a vagyonnal; kétségtelenül a népi *fraternité* az önéletrajz igazi motorja, a forradalmi események csak megerősítették benne a szolidaritás, a bajtársiasság, a népi *bonhomie* értékeit, ezek viszik a szekciós mozgalomba, ahol a politikában is évenyenesíteni akarja mindez. Ménétra a történet végén (1802-ben) leginkább egy kiábrándult *sans-culotte*: „*J'ai vu de près de la Révolution, mais c'est, pour un homme sensible, une terrible leçon.*” (Közről láttam a forradalmat, amely egy érzékeny ember számára igen kemény lecke volt.) Aligha lehetett egyedül ezzel az érzéssel. Roche: „*Journal de ma vie, Jacques-Louis Ménétra, vitrier compagnon du 18ème siècle*”, 158., 402.

metaforára, majd kiegészülve a republikánus nyelvezettel, az egész városi világra, végül magára a „nagypolitikára” is.

**„Ha nem lett volna, ki kellett volna találni”:
a sans-culotte mint politikai invenció**

Haïm Burstin (hozzánk korban a legközelebb álló) *sans-culotte* olvasata sok tekintetben a fentiek kritikus szintézise, de több is ennél: számára a jelenség elsősorban a párizsi nép átalakulását jelenti egy példátlan politikai esemény hatására.⁶⁸ Szociológiai tekintetben sokszínű, elsősorban politikai kategória: magában a forradalom félelmetes sodrásában jött létre („helyileg” pedig a szekciók miliójében, azaz ott, ahol találkozik a „felülről és az alulról” jövő politika: értelmiségiek, jogászok, burzsoák érintkeztek itt boltosokkal, műhelytulajdonosokkal, munkásokkal), a születő demokratikus térben, nagy ideológiai választások és konkrét problémák közepette, igen nagy számú szereplő részvétele révén.

A *sans-culotte* sok tekintetben invenció, politikai találmány, de nem manipuláció vagy felülről érkező hatalmi szó egyszerűen, hiszen a forradalom kezdetektől népi mozgalom volt, s a hihetetlenül kitágult részvétel révén igazi közvélemény alakult ki. A historiográfiában sokat emlegetett igen korai *imputation au politique* (a politika nép általi „megragadása”) nemcsak a tömeges népi részvételt jelenti, hanem azt is, hogy tömegek kerestek politikai magyarázatokat és megoldásokat gazdasági és társadalmi problémákra. A lassan a pályára futó politikai erők természetesen kanalizálják ezt a népi áradatot, ám az „élcsapat” már mint a népi mozgalom szóvivője szerepel a hatalom dialektikájában: szó sincs egyszerű manipulációról. Az élcsapat szerepéért különböző csoportok, frakciók állnak egymással irdatlan konkurenciaharcban, és bizony egy-egy csoportnak igen pontos és konkrét „nép-képpel” kellett rendelkeznie, jóval túl a retorikai sémákon. De a nép is hasonlóképpen viszonyult az élcsapathoz: konkrét követeléseket fogalmazott meg a forradalmi elitnek irányában. A francia forradalmat ez a dialektika tette egyedülállóvá: a forradalom történetében döntő az a viszony, melyet az élcsapat kialakított a közvéleménnyel, a „néppel” (Párizs ebben persze kulcsszerepet játszott, hiszen lényegében az országos politikai hatalom egyenrangú partnere volt) – minden politikai intézkedés azonnal reakciót váltott ki, a közvélemény állandóan „ülésezett”.

A nép kérdése, a forradalom *histoire populaire*-je (népi története) elsősorban fontosságú, mégpedig nem *a posteriori* történeti felfogásból vagy elfogultságból, hanem mert ez volt a hatalom egyik döntő kérdése – a forradalom előrehaladtával a nép egyre kevésbé volt valamiféle amorf magma (mint az angol *mob*), hanem a politika alanya, reprezentációjának és dinamikájának elsősorban szereplője lett. Jól tudjuk, hogy azok a politikai erők kerültek a forradalom élére, melyek leginkább ki tudták fejezni a nép kívánalmait gazdasági, politikai és szociális téren. Nyilvánvaló, hogy ezért nem kis árat kellett fizetni, elsősorban a forradalom radikalizálódása formájában. Ebből ered az ismert dinamika: minden politikai csoport meg akarja állítani, be akarja fejezni a forradalmat, amint hatalomra kerül – tulajdonképpen ennek a politikai kanalizációnak, ellenőrzésnek, kontrollnak volt az eszköze az események egy szakaszában a *sans-culotte*.

Burstin nem látja meggyőzőnek a jelenségre adott gazdasági-társadalmi magyarázatokat – egyik oldalról sem. Ahogy a *sans-culotte*-ből az *artisanra* következtetés (elsősorban Soboul tollán) önmagába zártnak bizonyult, úgy komoly gondjaink lehetnek az *artisanból* a *sans-culotte*-vezetési kísérleteivel is (Sewell, Kaplan); a munka világa nyilvánvalóan fontos szerepet játszott, de Párizs nem hozta létre automatikusan a *sans-culotte*-okat. Ahhoz, hogy

⁶⁸ Burstin: *L'invention du sans-culotte*, i. m.; Burstin: *Révolutionnaires*, i. m.

ez az új személyiség kialakuljon az *ancien régime* kisboltosaiból és kézműveseiből, a forradalom kellett: a *sans-culotte* új paradigma, a jelenség a forradalomhoz kötött, *political accident* („politikai baleset”, ahogy Cobb tartotta) – nem egyszerűen társadalmi vagy gazdasági réteg.

Soboul (de tulajdonképpen *mutatis mutandis* már Mathiez) nyomán a forradalom fő kérdésévé a jakobinusok és a *sans-culotte*-ok kapcsolata vált: az utóbbinak van-e autonóm létezése, vagy jakobinusok (és más élcsapatok: a *Cordeliers* vagy a „veszettek”) invenciója csupán? Vagy egyszerűen metafora? Bustin válasza szerint talán leginkább ideáltípus, egy absztrakció, amely politikai kontextusban jön létre, ezért nem is egy csapásra alakul ki, hanem fokozatosan, a politikai szituáció függvényében. Ám az élcsapat és a tömegek kapcsolata – az előbbiek politikája, hogy az utóbbiakat bevonják a politikai harcukba – nem egyszerűen manipuláció, hanem valódi politikai-stratégiai választás valójában már a forradalom kezdete óta (már az 1789-es októberi asszonyok menete is hagyományos kenyérlázadás, de ez kényszerítette rá a királyt a Nyilatkozat elfogadására és a Párizsba költözésre).

Aligha tagadható, hogy ebben a stratégiában a legsikeresebbek messze a már hegy párti jakobinusok voltak (Jaurès szavaival ők testesítették meg leginkább a „forradalom szellemét”, és váltak ezáltal Gramsci híres kifejezésével a „burzsoázia hegemoniájának” létrehozóivá⁶⁹). Egyszerre használták a népi mozgalmat, retorikai nimbuszt adtak neki, sok tekintetben ideológiai tartalmat, de körül is határolták a területét, ameddig még hasznosnak bizonyult az általuk meghatározott forradalom számára. Ez az a pillanat, amikor a *sans-culotte*-ok színre lépnek. Ezért természetesen nem pontos, hanem elmosódott a jelenség definíciója is: ez a fluiditás ad lehetőséget arra, hogy a különböző politikai szituációkban más és más szerepet adjanak nekik, máshol húzzák meg részvételük határait. Így Párizs népének a metonímiája is a *sans-culotte*, ezáltal tér nyílik a különböző népi akciók szelekciójára (mikor fejezik ki ezek a „nép akaratát”?). Innen nézve logikus, hogy nincs a fogalomnak gazdasági-társadalmi definíciója, hanem politikai és morális meghatározottsága: *sans-culotte* lehet a nép egésze, lehet a nép tudatos része, a politikai konjunktúra függvényében kizárattathat ezáltal belőle a *populace* (aljanép) és így tovább. Azaz a *sans-culotte* absztrakció, ideáltípus, a nép *senior pars* része, amelyet a politikában hoztak létre: normatív jellegű, nagyon nehezen azonosítható „tisztá állapotában”, pontosan ezáltal alkalmas a népben levő gazdasági-társadalmi ellentétek eltüntetésére is. Egészen félelmetesen hatékony eszköz a társadalom egymással konfliktusban levő társadalmi-gazdasági struktúráinak és politikai reprezentációjának összeegyeztetésére (ilyen értelemben hasonló szerepet játszik, mint a mindent átfogó *peuple* [nép] absztrakciója a forradalomban).

De a dolog nem lehetett volna ilyen sikeres, ha a másik oldalról a nép nem találja meg önmagát a *sans-culotte* alakjában – különösen fontos ez a forradalom nagy, a társadalmi hierarchiát gyökeresen átalakító munkája idején: egy új kollektív identitást hozott létre forradalmi átalakulás a párizsi nép számára. A jakobinusok érdeke természetesen az volt, hogy ez az identitás szerepet kapjon abban, hogy a párizsi nép az ő politikájukhoz csatlakozzon (és a klub igen komoly munkát végzett ennek érdekében a szekciókban és a népi társaságokban), hogy megtalálja a helyét a patrióták táborában. Ez egyszerre adott a népi mozgalomnak páratlan presztízst (a *canaille*-ből [a csőcselékből] a *populace*-ből a forradalom élharcosait faragta), másrészt (Kaplannak ebben teljesen igaza lehet) a konfliktusokat távol tartotta a munka világától, lényegében „szociális békét” hozott létre a kisműhelyek termelési világában.

⁶⁹ Hobsbawn: *Aux armes, historiens*, 132., 168.

Példátlan sikerét egyrészt a valóban fennálló külső és belső ellenforradalmi veszély eredményezte, másrészt a szerencsés találkozás az élcspatnak a népi mozgalom köré határokat húzó törekvése és a népi mozgalom identitáskeresése között. Lehetőséget adott széles néprétegek bevonásába a politikába, de a teljes zűrzavar és anarchia elkerülésére is: átmeneti, de hatékony megoldás volt. Burstin szavaival a jakobinus normatív *devoir-être* (azaz amivé a népnek kellene válnia) és a népi *vouloir-être* (azaz amivé a nép akart válni) találkozott egy jól funkcionáló metaforában, amely definiálta, egységesítette és normalizálta a párizsi népi mozgalmat.⁷⁰

Burstin elvi gondolatmenetét az alábbiakban néhány történeti aspektussal szeretnénk megvilágítani. A jakobinusok nemcsak kanalizálták a népi mozgalmat, hanem közhatalmi funkciókkal is felruházták. Ez tulajdonképpen már a Gironde bukása előtt megkezdődött: 1792 decemberétől a szekciók intézték a segélyezés ügyeit (megszűntek a parókiák bizottságai, a szekciókban alakultak *comités de bienfaisance*-ok [segélyezési bizottságok], sőt márciustól egy központi szerv is létrejött a negyvennyolc szekció küldötteiből). De a legfontosabb a *comité de surveillance*-ok (felügyeleti bizottságok) felállítása volt 1793 márciusától. Kezdetben hatáskörük az idegenek regisztrálására terjedt ki, majd ebből a „gyanúsak” felügyelete lett (az idegenek többé-kevésbé gyanúsak számítottak), végül 1793 őszén az immár a konvent által törvényesített és uniformizált bizottságok (minden szekcióban és kömmünben a közgyűlések tizenkét tagot választanak) felveszik a *comité révolutionnaire* (forradalmi bizottságok) nevet, és komoly hatalmat kapnak kezükbe a minden közhatalmi funkció betöltéséhez elengedhetetlen *certificat de civisme* (állampolgári igazolás) kiadási jogosultságával. De a szekciók szervezték a Vendée-be küldött párizsi csapatok toborzását, a rekvirálásokat és a tavasszal a párizsi gazdagokra kírót 12 milliós kényszer államkölcsön ügyeit is. Küldött-ségeik, petícióik állandó kapcsolatot teremtettek a konventtel, azaz a törvényhozás folyamatos befolyásolására volt lehetőségük.

Már ez is példátlan (többé-kevésbé azóta is példátlan) hatalmat adott a nép kezébe – de jól tudjuk, hogy ez még nem volt minden. A *sans-culotte*-okra jellemző politikai, társadalmi és morális elvek, ha nem is kötelezővé tétele, de meghonosítása a társadalomban hatalmas dolog volt, ám a nép a forradalmi burzsoáziával szövetségben (ahol néhány hónapon keresztül az előbbi legalábbis egyenrangú fél volt) ekkor számolt le valójában az *ancien régime* civilizációjával. Mindez a szó legszélesebb értelmében vett „kulturális” (azaz az egész civilizációt érintő) forradalmat jelentett. Célja a társadalom „regenerálása” volt, vagyis teljesen új alapokon való felépítése.⁷¹ Ez, noha a népi mozgalomra nagyon is támaszkodott, elsősorban nem *sans-culotte* ügy volt (bár a népi mozgalom ösztönös egalitarizmusa nagyon is a részét képezte), hiszen a forradalmi burzsoázia legnagyobb alakjai voltak az inspirálói. A cél aligha

⁷⁰ Burstin: *L'invention du sans-culotte*, 83–84.

⁷¹ *Az An II*, a II. év (1793/1794) kulturális forradalmában merült fel először a teljes női egyenjogúság is a gyakorlatban. A nagy forradalom alatt a nők igen fontos szerepet játszottak a szekciók életében, a nőellenes előítéletek hiánya a *sans-culotte*-ok körében minden bizonnyal a népi életmód egyik jellemző jegye volt. A korabeli városi társadalmakban a nők ugyanolyan fontos szerepet játszottak, mint a férfiak, a városi lázadásokban (melyek igen gyakran a hagyományos női feladatnak számító „kenyérkérdés”, azaz a család élelmézése körül törtek ki) talán még fontosabbat is. A konvent 1793 áprilisában elutasította a női szavazati jogot, azonban a szekciókban a női részvétel egyre elterjedtebb lett, sőt szavazati joguk sem volt ritka. Külön női társaság is alakult (*Société des Citoyennes républicaines révolutionnaires*), amely jó kapcsolatokat ápolta a „veszettekkel”. Így a női társaság felszámolása a forradalmi kormányzat által egyszerre volt politikai ügy, de nyilvánvalóan kulturális kérdés is, és jól mutatja a népi mozgalom és a jakobinusok (és egyébként a *Cordeliers*) közti kulturális különbségeket.

lehetett volna ambiciózusabb: „jobbá tenni az embereket a törvényeiknél”, azaz, hogy a honpolgári erény alapja a belső meggyőződés legyen. A cél a forradalom „bevezetése” volt az erkölcsökbe, szinte ösztönszerűvé tenni a jó követését és a rossz elutasítását (tulajdonképpen a Legfőbb Lény ünnepe mint „polgári vallás” is erre szolgál). Végeredményben a híres „erény” nem volt más, mint „az egyenlőség szeretete”. Az egyenlőségre törő nép jó, erényes, nagylelkű, türelmes, az emberiség, az általános érdek szószólója – sőt a nép erényessége teszi lehetővé, hogy a nép szuverenitásának gyakorlása által visszahozza az erényt az emberi közösségekbe.

Visszatérve Burstin koncepciójához: itt nemcsak hogy nem áll fenn kontinuitás az *ancien régime artisanat*-társadalmá és a *sans-culotte*-ok között, hanem igazi lényegi átalakulás történik a forradalom hatására, amely az *artisanból sans-culotte*-ot farag. Ennek iskolái voltak a szekciók és a népi társaságok mint a szociális, ideológiai és politikai átalakulás, keveredés terepei. Ezek egyébként hatottak a szekciók *notables*-jaira is, akik fokozatosan átvették a populáris viselkedést és nyelvezetet. A *sans-culotte* alakja konvergációs ponttá válik az alulról és felülről jövőknek is: például a nyelvük is ennek a keveredésnek az eredménye, nem lehet egyszerűen megmagyarázni az *artisanat*-munka világából.

A népi cselekvés legitimitációja olyan teorémára épült, amely meghatározta az egész korszakot, és ez adta a *sans-culotte*-ok korabeli „szociológiai” definícióját is: a szegények „természetszerűleg” a forradalom hívei. Ez a tétel a cenzusos választójogkörűli vitákban formálódott ki (azaz az egész radikális-demokrata tábor tollán, Marat-tól a *Cordeliers*-kenát a korabeli, azaz még a Gironde–Hegypárt szakítás előtti jakobinusokig), mintegy az elitek véleményének ellenpólusaként (akik a nép éretlenségével, tudatlanságával érveltek a cenzus mellett). De vajon miért győzhetett? Valószínűleg leginkább azért, mert a forradalomnak tényleg széles népi támogatásra volt szüksége: így jutunk el a tisztességes és szerény erkölcsök magasztalásától addig a felismerésig, hogy a szegények biztosan nem akarhatják az *ancien régime* visszatértét, hiszen nekik sohasem voltak privilégiumaik. Később persze maguk a népi felkelések teszik a dolgot egyértelművé: a szegények sokat tesznek a forradalomért, nem lehetnek egoisták, hiszen kevéske szabad idejüket is a közügyekre szánják, azaz teljes ellentétébe fordul az elitek paradigmája: a szegények természetesen erényesen viselkednek a politikában.⁷² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a *sans-culotte* jelenség minden modern szociológiai definíciója ne ütközne igen súlyos akadályokba – inkább metaforikus, mint szociális kategóriáról van szó, s ez a kettő nemigen felel meg egymásnak. De nem is ez a lényeg, hanem az, hogy a szereplők szemében a nép társadalmi kategóriája és a *sans-culotte* metaforikus alakja megfelelt egymásnak, és mindez lehetőséget adott sokaknak, hogy magukra ismerjenek, elhelyezvén magukat a forradalom által létrehozott új társadalmi szisztémában.

Burstin olvasatában a *sans-culotte* jelenség tulajdonképpen a forradalom „nép-élcsapat” kapcsolatának speciális megjelenési formája, de az alapmintázat alig változik 1789-hez képest: az az élcsapat kerül a forradalom élére, amely hajlandó megfizetni a népi támogatás politikai és szociális árát (vagy legalábbis sikerrel képes ilyesmit elhíttetni magáról), majd

⁷² A legtisztábban, mint mindig, Robespierre szól: „...a társadalom bajai sohasem a néptől származnak, mindig csak a kormányától. A nép érdeke közérdek, a kormányon levők érdeke magánérdek [...] vegyék szemügyre azt a vitathatatlan alaptételt: a nép jó, a képviselői megvesztegethetők, a nép erényében és szuverenitásában kell keresnünk az ellenszert a kormányzat bűneivel és despotizmusával szemben.” Vagy: „...minden alkotmány, amely nem feltételezi, hogy a nép jó és a kormány megvesztegethető, tévedés” („A képviselői kormányzatról”, 1793. május 10.). Robespierre: *Textes choisis*, 142., 145–146.

megkísérli leszerelni a népi mozgalmat és „befejezni a forradalmat”, azaz konszolidálni a helyzetet és kizárni a népet a hatalom gyakorlásából. Ez lényegében a jakobinus kísérletig minden esetben kudarcot vallott, mert az élcsapat képtelen volt egyrészt megszüntetni a népi elégedetlenség okait, másrészt hatékonyan leszerelni az elégedetlenség kifejezésének intézményeit, amelyekben a népi mobilizáció testet öltött (azaz a szekciókat és a népi társaságokat).

A jakobinusok hajlandóak voltak megfizetni a népi támogatás árát⁷³ – két területen is: a konkrét követelések és a retorika szintjén. Ezzel véget vetettek a republikánus nyelvezet sokszínűségének, de testet is adtak a nép nyelvének és magának a népnek (illetve ezzel ők váltak a közvélemény szemében a nép követeléseinek legautentikusabb képviselőjévé). Ám mindez nem volt egyszerűen demagógia, oportunizmus vagy retorikai manőver, hanem kormányzati stratégia is. Ennek legnagyobb mestere vitathatatlanul Robespierre volt, aki példátlanul sikeresen tudott a „nép” absztrakt, virtuális kategóriája révén mintegy preventíve határt szabni a népi mozgalom spontaneitásának: a „jó nép” és a „rossz nép” megkülönböztetése kijelölte a népi akció határait, ahol az akciók még „forradalminak” számítottak. A *sans-culotte* tulajdonképpen a „jó nép” metaforája volt ebben a narratív alakzatban, definíciója pedig nagy mértékben függött az adott politikai helyzettől, illetve a tömegek és az élcsapatok kapcsolatának specifikumaitól. Jól tudjuk, még a jakobinusok is csak középtávon voltak képesek erre a bűvészmutatványra, elsősorban (és itt Burstin a lehető legklasszikusabb érveléshez nyúl) amiatt, mert nem tudták összeegyeztetni a forradalmi kormányzat mögött álló társadalmi rétegek eltérő szociális és gazdasági érdekeit.

A *sans-culotte* invenció éppen addig működött, amíg a küzdelem elsősorban politikai jellegű volt, hiszen a nagy harc a Gironde–Hegypárt küzdelem volt a „forradalmi konszenzusról” (hegemoniáért), éppen Párizsban, ahol a politikai és a szociális harc igen bonyolultan keveredett egymással.⁷⁴ Számos szekcióban a gazdasági-szociális struktúrák és a politikai attitűdök megfeleltethetők egymásnak, máshol viszont nem ez volt a helyzet. Az említett Braesch már a századfordulón jelezte ezt, alighanem közelebb járva az igazsághoz, mint Soboul sematikus képe, melyben a radikálisok mindig az alsó középosztály, a mérsékeltek pedig kivétel nélkül a burzsoázia képviselői.⁷⁵ Ráadásul a fenti csatában a harc egyre inkább politikává vált, egyre távolabb került a párizsi nép konkrét érdekeitől, és egyre kevésbé lett világos, hogy kinek a győzelme milyen kormányzást hozna magával: biankócsekk volt, melyet a párizsi nép egyre kevésbé volt hajlandó szignózni.

A jobb megértés érdekében itt ismét történelmi kiegészítésekkel fogjuk alátámasztani Burstin gondolatait. Maga a Hegypárt teljesen máshogy értékelte a gazdasági-szociális válságot, mint a „*sans-culotte* mozgalom”. Számukra inflációs krízis volt csupán, amit az assignáták lassú kivezetésével, a *biens nationaux* (nemzeti javak: az egyház, majd az emigránsok elárverezett tulajdona) eladásának felpörgetésével le lehet törni, így maguktól leszállnak az árak, visszatér a bizalom, ezáltal megszűnik a harácsolás és a rejtegetés is. A *sans-culotte*-ok számára viszont a harácsolás és a rejtegetés az oka mindennek, azaz valamiféle összeesküvés (így a dolog szinte spontánul politizálódott): az arisztokratáké, az ellenforradalmároké vagy

⁷³ A vidékre küldött konvent-képviselő, Jeanbon Saint-André sokat idézett szavaival: „Vidéken a gazdagok gyűlölik a forradalmat, a nép pedig kenyeret akar. Mindenképpen életben kell tartani a szegényeket, ha azt akarjátok, hogy segítsenek nektek véghez vinni a forradalmat!” Idézi: (Hazan: *Une histoire de la Révolution française*, 288.

⁷⁴ Lásd erről: Pertué, Michel: *Autonomie du mouvement populaire parisien et contrôle jacobin sous la Convention girondine*, i. m.

⁷⁵ Braesch: *Essai de statistique*, 291.

egyre inkább a szabadkereskedelmet támogató Gironde-é. Innen a rövidzárlat a népi mozgalom és az élcsapat között; az előbbi azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy kitör ebből a „forradalmi konszenzusból”, és olyan felfordulást okoz, hogy nehéz lesz visszaszorítani a palackba (lényegében ez lett volna a „veszettek” programja, de nem az ultraforradalmároké, a „hébertistáké”, akik ekkor még a Hegypárt álláspontján álltak). A jakobinusoknak végül sikerült visszazerezniük az irányítást, vagy legalábbis kanalizálni a mozgalmat: ez az egész élcsapat-nép viszonyt (így sok tekintetben a *sans-culotte* kérdést is) leginkább megvilágító két hónap, 1793 februárjának és márciusának a története.⁷⁶

A nagy jakobinus stratégia abban állt, hogy a szociális követeléseket megfogalmazó mozgalmakat politikai akciókra kell ösztönözni – ez háromszor is sikerült nekik: először 1792 novemberében és decemberében, majd 1793 márciusában, végül 1793 szeptemberében. Az első idején a hatalmas népi elégedetlenségből végül a király pere lett, a második azonban már jóval erősebb és erőszakosabb volt. Egyszerűen gyakran valóban nem volt elég kenyér Párizsban, a nép pedig már nem a vak dühöngő tömeg. A forradalmi burzsoázia négy éve használta politikai céljaira, a forradalom motorjává tette, azt mondta neki, a kenyér Versailles-ban van, a Temple-ban, a Tuilériákban – és eljött a pillanat, amikor a nép elgondolkozott: lehet, hogy a konventben van. („*Eh bien*, polgártársak, a ti oly nagyszerű párizsi képviselőitek nem kívánják, hogy a választóik egyenek” – hangzott el egy szekcióban.⁷⁷) Sohasem látott szociális aspektust kapott a harácsolókkal, a burzsoákkal, a telehasúakkal, az inkompetens adminisztrációval szembeni elégedetlenség, a nagy újdonság a népi mozgalom egyértelmű antiburzsoá karaktere volt. *Accapareur* (harácsoló) – ez a szó foglalja legjobban össze a „kereskedő arisztokrácia” (azaz a burzsoázia) elleni harcot. Igazi szociális küzdelem rémképe látszott felderengeni, amely antiparlamentáris és antiburzsoá volt, azaz a burzsoázia társadalmi dominanciája és az azt fenntartó jogi struktúra és politikai személyzet elleni támadásról volt szó. A forradalmi burzsoázia érezte is a veszélyt,⁷⁸ de egyelőre nem volt kész megfizetni a népi támogatás gazdasági-szociális árát, inkább politikai választ kívánt találni a társadalmi válságra: a Gironde ellen létrehozni a forradalmi egységet, a nép dühét a szociális helyett a politikai térre irányítani. A fosztogató, már akár a Hegypárt és a forradalmi burzsoázia ellen forduló szociális mozgalmat politikai síkra kellett téríteni, de úgy, hogy a forradalmi rendszer alapvonásai ne sérüljenek (már Jaurès is észrevételezte mindezt) – ez az 1793. márciusi népmozgalom története.

Ekkorra már egyértelművé válik a jakobinusok (és némileg a *Cordeliers*) koordináló szerepe. Erre utal az az érdekes tény is, hogy egyetlen *meneurs* (a mozgalom irányítója) sem ugyanaz februárban és márciusban. Robespierre ismét beszédet mondott a klubban, s kifejtette, hogy a „népnek” nem szabad eltévesztenie a célt: a Gironde a nagy ellenfél, az újságírók a nép legnagyobb ellenségei – rá pár napra feldűlják a girondista lapok nyomdáit... A szociális követelésekből végül is a forradalmi törvényszék felállítására lesz, és a népmozgalom

⁷⁶ Ezek politikai-társadalmi kontextusba helyezett leírása: Viola: *Sur le mouvement populaire parisien*, i. m.; Boursier: *L'émeute parisienne du 10 mars 1793*, i. m.

⁷⁷ Viola: *Sur le mouvement populaire parisien*, 509.

⁷⁸ Még a konvent baloldala és a jakobinusok is értetlenül és némi félelemmel figyelték a népi akciót. Robespierre el akarta hitetni (alighanem magával is): „Párizs népe képes porba sújtani a zsarnokokat, de alig támad a fűszeresekre. Nemigen érdeklí, hogy szétzúzza a kis harácsolókat.” Idézi: Guérin: *La lutte des classes*, 78. A hébertisták lapja, a *Le Père Duchesne* is hasonlóan vélekedett: „...az oroszlán nem kapkod a legyek után, az istenit neki, cukor- és kenyérárusok ellen akarjuk megnyerni a háborút?” Guérin: *La lutte des classes*, 84. Végül a „megoldás” egyrészt az lett, hogy „aristokraták férköztek a nép közé”, másrészt a bűnbak a „veszett” Jacques Roux lett (talán Marat-t is kímélendő, aki újságjában néhány boltosnak a boltja előtti felkötésére szólított fel).

egyidejű provokálására és féken tartására irányuló jakobinus stratégia fényes sikert hozott. A történetírás sokáig a „veszettek” szerepét hangsúlyozta a februári mozgalomban; ma már inkább úgy tűnik, hogy a dolog spontán volt, igazi autonóm *sans-culotte* akció⁷⁹ – de az események azt is megmutatták, hogy a népi mozgalom nem képes hegemoniát kivívni a forradalmi eseményekben.

Végül 1793 júniusa, a Gironde bukása hozta el a stratégia nagy sikerét, a leszámolást a Gironde-dal, de nem az ország girondista részével. Nem került sor arra a masszív tisztogatásra, amit az ultraforradalmárok akartak. Sebészeti beavatkozás történt, lényegében parlamentáris puccs, amelyben a népnek csak annyi szerep jutott, hogy (nagyon finoman szólva, a konventre irányuló ágyúkkal) „nyomást gyakoroljon”. A dolog nem volt kockázatmentes, de végül teljes sikerrel járt a nagyon ügyes kettős játék, vagyis a néppel nyomást gyakorolni a konventre, de ugyanettől a nyomástól meg is védeni. A Gironde végével azonban a tisztán politikai követelések dominanciájának is vége szakadt, Burstin szellemes találmányával a népi mozgalom üzenete a következő volt az immár hegy párti dominancia alatt álló konventnek: *pas de représentation sans taxation*, azaz a maximum elfogadása nélkül a képviselő, a konvent legitimitása is bármikor megkérdőjelezhető (vö. „*no taxation without representation*”), a szociális és gazdasági követelések teljesítése (és ezek realizálásához a „terror”) a konvent, a képviselői kormányzás hatalmának elfogadásáért cserébe.

A Gironde bukása nem oldotta meg a kenyérkérdést Párizsban, a hegy párti dominanciájú konvent még nem engedett a népi követeléseknek („maximum és terror”), miközben a népi mozgalom szószólókra talált a veszettek, elsősorban Jacques Roux személyében,⁸⁰ aki egyértelműen hadat üzent a Hegypártnak is. (A konventben elmondott beszédek a képviselők joggal ijedhettek meg szavaitól: „...itt gazdagok hoznak törvényeket gazdagoknak [...] rakjatók le a Köztársaság alapjait, ne végezzétek pályafutásotokat gyalázatban”.⁸¹) Úgy tűnt, hogy a népi mozgalom újra a legradikálisabbak, az egymással is konkurenciaharcban álló „veszettek” és ultraforradalmárok oldalára áll, a Hegypárttal szemben is. Párizsban pedig a Hegypárt rémálmának a megvalósulását láthatjuk: az új alkotmány elfogadására a városba érkezett radikális vidéki küldöttek, a „veszettek”, a hébertista kommün és a *sans-culotte* szekciók

⁷⁹ Nem kevés történész elhitte a közös jakobinus-girondi korabeli propagandát arról, hogy a „veszettek” irányították az 1793. februári mozgalmat. Ez bizonyosan nem így volt. A veszettek, lényegében három ember (Jacques Roux, Jean-François Varlet és Jean-Téophile Leclerc) a spontán népmozgalom tolmácsolói voltak, talán ideológusai is – de semmiképpen sem a vezetői. Párt nem létezett, de nagyon is volt program: maximum, a harácsolók, felhalmozók megbüntetése (Roux: „...a szabadság csak fantom, az egyenlőség csak fantom, a köztársaság csak fantom, ha nélkülözés a hatalmasok karmában tartja az embereket” – idézi: Biard-Dupuy: *La Révolution française*, 211.) és mindehhez a közvetlen népszuverenitás gyakorlása (a képviselők kötelező mandátuma, visszahívhatósága, a népi részvétel intézményesítése a törvényhozásban – főleg Varlet hirdette ezt). Vö. Gilles: *Représentation et souveraineté chez les Enragés (1792–1794)*, i. m.

⁸⁰ Ha volt valahol Furet-nek igaza a Ligára hajazó népi mozgalommal kapcsolatban, akkor talán a „veszettek” voltak azok, akik valóban nem álltak távol ettől. Elsősorban éppen a volt pap, Jacques Roux az, aki valami nagyon ősit képviselt, célja az emberek olyan egyenlőségének megvalósítása, amilyen egyenlők Isten előtt; s egyszerre volt a legvérszomjasabb szónoklatok tartója („talán féltek pár csepp vértől?” – idézi Kropotkine: *La Grande Révolution*, 223.), de egyben igazi humanista ember is, ha a népről volt szó (a nők jogainak, az árvák örökbe fogadásának nagy propagátora). A veszettek a régi, tipikusan párizsi hagyomány (Étienne Marcelltől *mutatis mutandis* a párizsi kommünig tartó) örökösei voltak bizonyos tekintetben: egy pap (Roux), egy középosztálybeli (Varlet) és egy bohém (Leclerc) a népi mozgalom szószólójának szerepében.

⁸¹ Soboul: *Les sans-culottes parisiens*, 56.

szövetségét immár a konventtel szemben (vagy legalábbis azt a legszorosabb ellenőrzés alatt tartva).⁸²

Ebbe a helyzetbe robbant bele a *sans-culotte* mozgalom újabb (szeptember eleji) kvázi-felkelése, mely azzal fenyegetett, hogy a párizsi nép és a kommün lényegében ugyanazt akarja megtenni a hegypárti konventtel, amit a girondival tett – ez majdnem bizonyosan sohasem látott polgárháborúhoz (vagy talán még inkább az 1871-es párizsi kommünhöz hasonló felálláshoz) vezetett volna, hiszen e szövetséget aligha fogadta volna el az ország többsége. A szeptemberi felkelésről kevés szó esett még a szociális olvasat nagy historiográfiájában is. Mathiez a hébertisták művének tartotta – ennek éppen ellenkezője volt igaz; Soboul valódi spontán népi mozgalomnak, immár a hegypárti Konvent ellen is. Talán az inkább rémült, „hébertista” Pierre-Gaspard Chaumette írta le legjobban a helyzetet: „...ez a szegények háborúja a gazdagok ellen.”⁸³

Politikai értelemben alighanem ez volt a forradalom autonóm népi mozgalmának a csúcspontja, megfékezésére végül a megoldás kettős volt: a *sans-culotte* gazdasági-szociális követelések teljesítése (a maximum és a teljes állam átalakítása a népi erőszak becsatornázására), egyben az alkotmány felfüggesztése. Azaz a nép „győzött”, de a konvent megtartotta a legfontosabbat: a hatalmat és a tekintélyét. Kialakult a képlet, amely az 1793 decemberében létrejött forradalmi kormányzat hatalmának alapját jelentette: a kormányzat a konventet a népi mozgalom fenyegetésével tartotta sakkban, a népi nyomást pedig a konvent erejével és tekintélyével fékezte meg. A forradalmi burzsoázia nem mondott le legfontosabb vívmányáról, a képviselői kormányzásról, azaz a konvent teljhatalmáról.

Miközben 1793 szeptemberétől a programjuk tulajdonképpen megvalósult, magukat a „veszetteket” ellenfeleik leléptették a színről (helyüket ekkor veszik át az ultraforradalmárok: Hébert, Chaumette, Momoro, Rosin, Vincent és az általuk vezetett párizsi Községtanács⁸⁴), ám a „veszettek” programjának elfogadása azt jelentette, hogy a szociális kérdés vált a forradalom *par excellence* problémájává, ami tovább radikalizálta a forradalmat. Az új alkotmány elfogadása és a szeptemberi intézkedések révén a Hegypárt végleg magához kötötte a *sans-culotte* mozgalmat. Innentől kezdve a konvent képviselőire hárult az a szerep, hogy lefordítsák a nép szükségleteit és szenvedélyeit a nép nyelvére. Ez együtt járt a népi mozgalom lassú határok közé szorításával is: a jakobinusok érvényesítik a hegemoniájukat – használják a *sans-culotte* mozgalmat, de saját céljaikra használják, a „terror” államosítják és intézményesítik. Danton híres mondata, mellyel a forradalmi törvényszék megalakítása mellett érvelt: („...legyünk szörnyűségesek, hogy maga a nép ne váljon azzá!”⁸⁵) lényegében ezt jelentette. A hébertista sajtó különleges bíróságokat követelt az áruhalmozók ellen (csak népi esküdtekkel); a szekciók epurációiban a radikálisok valódi osztályszempontokat kívántak érvényesíteni (immár nemcsak a volt nemesek, hanem a gazdagok ellen is), de a forradalmi kormányzat megakadályozta ezt, azaz kijelölték a határokat a terrorban és az irányított gazdaságban is.

⁸² Ezt az összefüggérendszerrel Raymonde Monnier meséli el nekünk igen szuggesztíven: Monnier: „Cordeliers, sans-culottes, jacobins”, i. m.; Guilhaumou–Monnier: *Les Cordeliers et la République de 1793*, i. m.

⁸³ Soboul: *Les sans-culottes parisiens*, 122.

⁸⁴ A korábban a „veszettek” ellen a hegypárti konventet támogató „hébertisták” ekkortól követik a lehető legszorosabban a radikális népi követeléseket (népfelkelés, harácsolók megbüntetésé, maximum, terror), s lesznek ők a *sans-culotte* mozgalom tolmácsolói, szószólói.

⁸⁵ Dupuy: *La République jacobine*, 101.

A másik egyértelmű „határhúzás” (és ezt már mi tesszük hozzá Burstin elméletéhez) az 1793. őszi dekriztianizációs mozgalom idején vált explicitté: a *sans-culotte* népi kulturális forradalom bizonyos elemei (például az egalitarizmus, az erény és a *civisme* uralomra jutása) beilleszthetők voltak a hegypárti *Cité idéale* (ideális politikai társadalom) programjába, ám az a hatalmas vulkanikus kitörés, ahogy ez a mozgalom létrejött, és főleg a tartalma már kevésbé. Történészek örök vitája folyik arról, hogy mennyire volt spontán ez a vihar (Soboul és a téma egyik szakértője, Serge Bianchi szerint alapvetően az volt), vagy mennyire gerjesztették az ultraforradalmárok. Kétségtelen, hogy Hébert és Chaumette példátlan kampányt indított: „Jézus volt az első népi társaság megalakítója, a legveszettebb jakobinus Judeában [...] igazi *sans-culotte*, ki a papok kezétől vezett el.”⁸⁶ Talán Michel Vovelle-nek lehet igaza, aki nem tagadja a hébertista kampány és a helyi delegátusok szerepét (például Joseph Fouché ténykedése Nièvre-ben legendássá vált), de azt sem, hogy nagyon is volt népi támogatása a kampánynak.⁸⁷ Az Ész temploma és a vallásghalázó népi karneválok talán együttesen jellemzik a dekriztianizáció kétarcúságát. Mindenesetre a *sans-culotte*-mozgalom – legalábbis ezen a téren – valóban autonómmá vált, és világosan kirajzolódott a különbség a „regeneráció” két koncepciója, a népi mozgalomé és a jakobinusoké között. 1793 novemberének végére olyan veszélyessé vált a helyzet, hogy alighanem a Hegypárt vezetőinek a fejében is megfordult a gondolat: lehetséges, hogy a Gironde-nak volt igaza, s a *sans-culotte*-okkal való összefogás tényleg „anarchiához” vezet?

A jakobinusok ellentámadása a számukra legbotrányosabb *sans-culotte* eszme ellen indult meg: a dekriztianizációs kampányt Robespierre a legkeményebb szavakkal ítélte el. (Fordulatai közül a leghíresebb: „az ateizmus arisztokrata” vagy a *bonnet rouge* és a *talon rouge*-közti kapcsolatra való utalás – azaz a „rossz nép” immár akár az ellenforradalom ágense is lehet.) Danton is a konventen belüli „istentagadó maszkabálok” beszűntetésére szólított fel – végül a mozgalom el is halt, a megijedt ultraforradalmárok pedig a leggyorsabban változtattak véleményükön. Soboul (és Guérin) a forradalom nagy fordulópontját fedezi fel a dekriztianizáció elleni jakobinus fellépésben: először fordult elő, hogy a Hegypárt a népi mozgalom ellen fordult, először lépett a forradalom egy lépést hátra – és tény: a dekriztianizációs mozgalom felszámolása egybeesett a frimaire-i rendeletekkel,⁸⁸ azaz a „jakobinus diktatúra” kezdetével.

Azt a jól ismert történetet itt már nem meséljük el, ahogy a jakobinusok végül 1794 tavaszára felszámolják a népi mozgalmat, azaz a *sans-culotte* politikai gyakorlatot⁸⁹ – miközben

⁸⁶ Guérin: *La lutte des classes*, 239.

⁸⁷ Vö. Vovelle: *Religion et Révolution. La déchristianisation de l'An II*, i. m.

⁸⁸ Az 1793. december 4-én hozott rendeletek hozták létre végeredményében a forradalmi kormányzatot, azaz a „jakobinus diktatúrát” (tartalmukról lásd a következő lábjegyzetet).

⁸⁹ A szekciókat, a forradalmi bizottságokat, a Kommünt megtisztították a radikális elemektől; a népi társaságokat felszámolták; a forradalmi hadsereget feloszlatták; a forradalom hadseregébe visszavezették a katonai fegyelmet; a magasabb rangú elöljárók választását megtiltották; a még fennálló kormány teljesen háttérbe szorult, lényegében a két bizottság végrehajtó szervévé vált; a konvent által vidékre küldött képviselők hatalmát megnyirbálták az *agents nationaux*-k (a bizottság helyli biztosai) javára, ezzel szemben a bizottság különleges küldötteinek hatalma korlátlaná vált. A bevett történelmi elbeszélésekkel szemben a „jakobinus gazdasági kényszer” valójában *sans-culotte* program volt, hiszen ez utóbbi mozgalom bukásával ért véget. Mind Robespierre, mind Saint-Just „a gazdaság egészséges működéséhez való visszatérésnek” tartotta az 1793 őszi bevezetett intézkedések eltörlését: az ármaximálás erősen enyhült, az *assignátákat* újra szabadon lehetett átváltani, nem történt többé fellépés a harácsolók ellen, a külkereskedelem ismét teljesen szabaddá vált és így tovább.

a „jó nép” metaforáját nagyon is megtartják. A *sans-culotte* csak *Thermidor* (azaz a jakobinusok bukása) után válik pejoratív jelzővé, ami talán Burstin koncepciójának az erejét mutatja, ha nem is a *sans-culotte*-ok lényegi jakobinus „feltalálásáról”, de arról, hogy a két politikai jelenség szimbiózisban volt egymással – Robespierre, Saint-Just, Couthon, Billaud-Varenne, Collot d’Herbois, a Konvent vidéki hegy párti képviselői, a helyi jakobinusok a nép őszinte barátai voltak. És egyúttal persze a nép közvetlen hatalomgyakorlásának meghiúsítói is: az erényes nép a szemükben behelyettesítődött a nevében és érdekében hatalmat gyakorlókkal, egy diktatúrával, amely (alighanem őszintén) önmagát nem látta diktatúrának.

Nehéz volna tagadni, hogy Burstin felfogását alapvetően meghatározza Antonio Gramscinak a *Börtönfizetekben* kifejtett elmélete az „alávetett társadalmi osztályokról”, akik mindig *marginali della storia* voltak, „mindig a domináns csoportok kezdeményezésére”⁹⁰ csupán. Ez utóbbiak mindig fenn tudták és tudják tartani az uralkodó konszenzust s ezzel az ellenőrzést az alávetett rétegek felett. Burstin lényegében ennek az „örök történelmi igazságnak” az egyik epizódját veszi szemügyre a *sans-culotte* jelenségben. Ennek a gramscianus olvasatnak az eredője az is, hogy Burstin számára a legkülönlegesebb pillanat, a népi mozgalom csúcspontja az, amikor ez a két szint szinte összeolvad: éppen az elit akadályozza meg, hogy a nép visszacsússzon a prepolitikai, „plebs” szintre, a politikai részvétel által az alávetett osztályok hatalomra és befolyásra tesznek szert. Vagyis nem is a népi mozgalom autonómiája az igazi kérdés; inkább arról van szó, hogy a forradalom nagy felfordulásában annak hívei képesek a politika új nyelvét használni saját követeléseik érvényesítésére, ami a *politique populaire* egészen gazdag tapasztalatát hozta magával⁹¹

A mi véleményünk szerint mindenesetre nehezen cáfolható, hogy (Soboul képével szemben, aki „a közvetlen demokráciára alapuló népi diktatúráról” mint a burzsoá/jakobinus képviselői demokrácia egyenrangú vetélytársáról beszél) a *sans-culotte* mozgalomnak nem voltak igazi receptjei az állam felépítésére – alapvetően megmaradt a „burzsoá” hatalmi berendezkedés elméleti és gyakorlati keretei között, a forradalom alatt nem állt fenn igazi „kettős hatalom”. A népi hatalom igen ambivalens dolog volt: egyszerre volt függő és autonóm, azaz a „burzsoá” politikai cselekvés egyik alkotóeleme, de némiképpen autonóm is tőle, magában a forradalmi táborban (vagy a harmadik rendben) képezett antagonizmust. A kettős hatalom csak a felkelésekben volt tetten érhető (mint valamiféle permanens forradalom, amelyről 1793 nyarára világossá vált, hogy minden stabilizálódást lehetetlenné tesz, s a *sans-culotte* politikai gyakorlat lassan az egész politikai társadalom szétverésével fenyegetett), nem épült rá igazi politika, még kevésbé a képviselői demokráciával egyenrangú elméleti-gyakorlati modell. Nyilvánvaló lett a *sans-culotte* mozgalom politikai gyengesége, amikor

⁹⁰ Idézi: Burstin: *L'invention du sans-culotte*, 68.

⁹¹ A forradalom *populár historyjének* fontos történésze, Daniel Andress (vö. „*The French Revolution and the People*”, i. m.) komoly ellenvéleményt jelentett be: számára már maga a „*sans-culotte* mozgalom” is a spontán népi mozgalom ellenőrzésének és marginalizációjának az egyik állomása volt. Ha összevetjük a népi felkelések ismert résztvevőinek nevét és a szekciók, bizottságok, társaságok szereplőinek listáját, nem találunk átfedést, azaz a *népi mozgalmat* (vagy legalábbis annak autonómiáját) a *politikai radikálisok akadályozták meg*. Ez az elsősorú oka annak, hogy ennek a radikális *sans-culotte* elitnek a politikai diskurzusában nyoma sincs a termelőmunka konfliktusainak, s ennek az elitnek köszönhető az is, hogy a mozgalomban az élelmészről szólt minden (és a bérek kérdését háttérbe szorította az árak problémája). Mindez az államtól függő, kiszolgáltatott fogyasztókat csinált a „népből”. A valódi népi mozgalom elbukott – nem is elbukott, hanem azok söpörték félre, akik másról sem beszéltek, mint a népről: azaz a *sans-culotte*-ok. Lásd érdekes hozzászólását a kérdéshez: Alpaugh–Andress–Burstin–Cohen–Guicheteau–Wahnich: *Peuple et Révolution française*, 142–145.

korábbi szövetségeseivel, a forradalmi burzsoáziával került szembe: a *sans-culotte* demokrácia csak ebben a szövetségben volt életképes. A népi felkelések mindig csak „megújították”, „megtisztították” a legális hatalmat, de valójában nem állítottak vele szemben alternatívát – talán a párizsi községtanácsban,⁹² bizonyosan a Cordelier-klub elképzeléseiben⁹³ és az ún. jakobinus föderalizmusban⁹⁴ felfedezhetünk a forradalmi kormányzattal szembenálló

⁹² A híres párizsi „hébertista” (a Pache–Chaumette–Hébert trió által irányított) községtanács 1793 nyarára állt fel a választások után, s radikalizálódására jellemző, hogy még az 1792. augusztusi „felkelő kommün” 144 tagjából is 111-et leváltottak a választásokon. Ez a kommün kétségtelenül független volt a jakobinus klubtól is, de 1792 augusztusa után már nem felkelés szításának, a konventtel való szembeszegülésnek a kiemelt eszköze (maga a Cordelier-klub is inkább a népi társaságokra támaszkodik). Páratlan intézmény volt a maga nemében: 1792 augusztusa és *Thermidor* között egyszerre volt a párizsi nép fontos demokratikus intézménye, a törvényhozás befolyásolója, a felkelések szimbóluma, a forradalom radikalizálódásának talán legfontosabb eszköze, a szekciók egységének félelmetes ereje, de a jakobinusok hatalomra segítője is (és alapvetően igen jól működő önkormányzati adminisztráció, noha a tagjai többnyire teljesen tapasztalatlanok voltak). Nem utolsósorban pedig a népi erőszak fontos kanalizátoraként is jól működött (nem véletlen, hogy a *prairiali* felkelés idején, amikor a nép a kommün „tamponja” nélkül jutott a konventbe, egy képviselő feje pikán végezte...), hiszen sok tekintetben a népi mozgalom domesztikálójá is volt, a szélsőségek leszerelője, a nép dühének a politikai harcokba való bekapcsolója. *Thermidor* után a kommün tagjainak háromnegyede az életével fizetett ezért a kalandért.

⁹³ A *Cordeliers*-ről már többször szoltunk. A klub alapeszméje az volt, hogy a szabadság védelme nem képzelhető el a népszuverenitás aktív gyakorlása nélkül, ami a polgárok szabad kommunikációján alapul. Azaz a cél „mindenki akaratát összeegyeztetni az általános akarattal”: a törvényhozó hatalom ellenőrzése nem közvetlen demokrácia által, de a *société délibérante* (döntéseket hozó társadalom – Louise Robert) révén, a közvélemény állandó felügyeletével, hogy a törvények megfelelnek-e a természeti jogoknak. Az állami adminisztráció így a nép állandó ellenőrzése alatt áll, de nem a nép közvetlen kormányzata révén (ami anarchiát jelentene): a népszuverenitás elvének gyakorlati megvalósulása a közvélemény uralma, amely elsősorban a népi társaságok révén manifesztálódik (melyek hangot adnak a „nép szavának”).

⁹⁴ A történészek által is csak a kilencvenes években felfedezett „jakobinus föderalizmus” lényegében a *Cordeliers* alternatív köztársaság-modellje volt, ahol a népszuverenitás – demokratikus alkotmány – természeti jogok triász megvalósulásának eszköze a föderalizmus. A modell lényegében a népi társaságok révén állandóvá tette volna a törvényhozó hatalom legszorosabb ellenőrzését: a társaságok évenkénti kongresszusa két hónappal a törvényhozás előtt ült volna össze, nyilvánvalóan meghatározva annak programját is (az 1793-as alkotmány évenkénti konvent-választást írt elő). A föderalizmus érvényesülését elősegítendő ez a kongresszus minden évben más városban ült volna össze, illetve a népi társaságok megyénként létrehozott *comité de surveillance*-i a kormány vidéki képviselői felett gyakoroltak volna állandó felügyeletet (a népi társaságok piramisának tetején pedig egy országos, hús főből álló *comité exécutif* (végrehajtó bizottság) állt volna, melyet aligha lehetett másnak tekinteni, mint lényegében alternatív kormányznak. Mint látható, itt is a népi társaságok játszottak volna közvetítő szerepet a közvetlen népuralom és a törvényhozás kizárólagos hatalma között. Egyébiránt több helyi kongresszusra is sor került (a legnagyobbra 1793 novemberében Marseillen, ahol az 1500 küldött mintegy 400 népi társaságot képviselt, a dél-keleti országrész társaságainak több mint felét), a Hegypárt elképzelhető ellenzése ellenére. Végül a mozgalmat a konvent és a forradalmi kormányzat helyi biztosai számolták fel, tiltották be – de mindez valóban alternatív modellt jelentett a Hegypárt „*centralité légisative*”-éhez (vö. Jacques Nicolas Billaud-Varenne) képest, és alapvetően más képet fest a sokáig tisztán párizsiként kezelt *Cordeliers* vidéki befolyásáról is (mindennek a képviselői vidéken a jakobinus klub tagjai voltak, innen a jelenség elnevezése). Két konferencia foglalkozott ezzel a témával, számos igen érdekes hozzászólással: *Les Fédéralismes. Réalité et représentations 1789–1874* (1994), illetve: *Existe-t-il un fédéralisme jacobin? Etudes sur la Révolution* (1986).

modellt, de ez nem *sans-culotte*modell volt, éppúgy kívül állt a népi mozgalmon, mint maga a jakobinizmus (igaz, szemben azzal, nem akarta ezt a mozgalmat felszámolni, sőt).

Mint említettük, Burstin nem tagadja, hogy a „szociális kérdés” alapvető szerepet játszott a forradalomban, a *sans-culotte* alakja a probléma kezelésének egy módja volt, a tartalmát illetően pedig egyetért a fentebb részletesen ismertetett koncepciókkal: a *sans-culotte* nyelvezet tulajdonképpen a 18. századi műhely idealizált képét mutatja, a mester-segéd (tulajdonos–munkás) egyenlőség csak ideológia volt, mítosz, morális és politikai igénybejelentés és program, ám egyúttal lehetőséget adott arra, hogy a forradalomban a munkások szabad és egyenlő polgárokként határozzák meg önmagukat, a forradalomhoz való kötődésük sajátos és példátlanul hatékony formája volt. Burstin azonban elsőként figyelt fel arra, hogy mindkét oldal (sőt, egy idő után a harmadik, az állam, a forradalmi kormányzat is) milyen virtuozitással használta ezt a patrióta *sans-culotte* nyelvezetet a munkahelyi konfliktusok során is. A munkások gyakran ezzel a nyelvezettel fordulnak a szekciójukhoz gazdasági érdekeik védelmében; a tulajdonosok a szekcióbeli *sans-culotte* hatalmukat éppúgy használják az engedetlen munkásokkal szemben (például a *certificat de civisme* kiadásának megtagadásával), mint a morális zsarolásra igencsak alkalmas patrióta nyelvezetet, miszerint a *l'amour de la patrie* (a haza szeretete) egyúttal *l'amour du travail* (a munka szeretete) is. Majd a forradalmi kormányzat ebből a zsarolásból kiindulva nyílt repressziós politikát vezet be a *Thermidort* megelőző hónapokban. A jakobinus állam még retorikájában sem igen különbözött a későbbi korszakoktól: ha a munkások engedetlenségéről volt szó, a már jakobinizált párizsi önkormányzat élén álló Claude-François Payan sztrájkolókhöz intézett szavai („panaszkodtok, hogy nincs mit ennetek, és napokig nem csináltok semmit!”⁹⁵) bármely kor bármely tulajdonosának becsületére váltak volna. A legrosszabb helyzetben a fegyvergyártás állami műhelyeinek dolgozói voltak. Egyrészt számukra volt a leghátrányosabb az 1794. július elején Párizsban is bevezetett bérmaximum (elvieken 1793 szeptemberében az árak mellett a béreket is maximalizálták, az utóbbit azonban a városban az ultraforradalmár községtanács sohasem vezette be⁹⁶), másrészt maga az állam jóval keményebb kezűbb bizonyult, mint a magántulajdonos. A patrióta himnuszokat katonás fegyelem egészítette ki, tilos volt a sztrájk, a munkahelyi agitátorokat egyenesen „gyanúsként”, azaz ellenforradalmárként bélyegezték meg, a terror idején ennek megfelelő veszélyeivel. Ezekben az állami műhelyekben aligha lehetett sokkal kellemesebb dolgozni a forradalmi kormányzat idején, mint a korabeli angol manufaktúrákban.... Számunkra komoly érv a *sans-culotte* mint „posztkorporációs társadalmi ellenőrző rendszer” leírása mellett, hogy amint vége a *sans-culotte* mozgalomnak (még a „jakobinus diktatúra” idején), azonnal újraindulnak a munkások mozgalmi, de ekkor már nem retorikai alakzatokkal néznek szembe, hanem az állami represszióval.

Ennek a „parapolitikai” forradalmi nyelvnek, mely sok tekintetben a *sans-culotte* jelenség alapját jelentette,⁹⁷ a munka világa melletti megjelenési helye természetesen a *sub-*

⁹⁵ Idézi: Guérin: *La lutte des classes*, 409.

⁹⁶ A bevezetett bértábla bizonyos szakmákban felére csökkentette a béreket: a forradalom „megfagyása” mellett ez volt a konkrét oka, hogy *Thermidor* napján a munkások nem csatlakoztak a Robespierre és hívei mellett felkelt szekciókhoz („*foutu maximum*” [átkozott maximum] morogta a párizsi munkástömeg még Robespierre kivégzési menete láttán is). Lásd: Rudé–Soboul: *Le maximum de salaires parisiens*, i. m.

⁹⁷ Louis-Sébastien Mercier, aki igen kevésbé szerette az egész *sans-culotte* virsasztot, beszélt „*logomachie sectionnaire*”-ről (szekcióbéli szócséplésről), más szerzők udvariasabban „*parodie absurde du gouvernement*”-ről (a kormányzás abszurd paródiájáról), ahol ez a parapolitikai nyelvezet (*tyrannie, despotisme, souveraineté, citoyen...*) lassan kitört a szekciók világából, és lényegében a társadalom egész életét átjárta. És innen a jelenség, amikor a szabadjára engedett szavak lassan

sistances problémája volt. Ebben az idiómában a *juste prix* vagy a *juste salaire* (az igazságos ár és bér) nem egyszerűen igazságos, megfelel a társadalmat alkotó morál alapvetéseinek (azaz annak a minimumnak, hogy a létezéshez valóban mindenkinek joga van, ami az E. P. Thompson által leírt népi *économie morale* alapvetése), hanem már ott van mögötte a patriotizmus és a *citoyenneté* is – Burstin kifejezésével ez az *économie éthico-politique* (az erkölcs és a politika által is befolyásolt gazdaság),⁹⁸ ahol a nép forradalmi elköteleződése jutalmat érdemel: így nem egyszerűen etikai, hanem politikai tekintetben is helyes az igazságos ár vagy bér, amely (legalábbis) életben tartja a forradalom oszlopát, a népet. És jól tudjuk: ez nagy adu volt a harmadik rend kezében (már 1789 októberétől, az asszonyok menettétől), de igen nehéz is volt határok közé szorítani. Másrészt ennek a fonákja is igaz: a *subsistance* kérdésével minden politikának számolnia kellett, s ez lehetőséget is adott az elitek kezébe, hogy a kenyérkérdést összekössék politikai céljaikkal, biztosítva ezáltal az utóbbiakhoz is a nép támogatását. Néha olyannyira összekeveredik a két motívum, hogy a történészek között vita folyik arról, hogy egy-egy felkelés „népi” volt vagy „politikai”. Végül a maximum oldja meg a problémát: a forradalmi kormányzat ezzel mintegy „leválasztja” a kenyérkérdést a népi spontaneitásról.

A Burstin által leírt népi politikai képzeletvilágot (*imaginaire politique populaire*) a politikai hatalom aktivizálhatja, kanalizálhatja, befolyásolhatja, akár manipulálhatja és fel is használhatja saját hatalmi céljaira – de a forradalom alatt a jelenség a másik irányban is működött: ez a képzeletvilág adott feladatokat a politikai eliteknek, akiknek a hatalomért, a konszenzus megteremtéséért és a hegemoniáért folyó küzdelmében ezeknek az igényeknek a kielégítése döntő szerepet játszott. Mindehhez alapvetően járult hozzá, hogy a forradalmi elit jó része „forradalmat akart forradalommal”, azaz 1789 után a politikai-társadalmi „lehetséges” mezeje igencsak kitágult, a *lehetséges* és az *aktuális* sok tekintetben egybeesett. Ez nemcsak a népi részvétel egyik leghatalmasabb motorja volt, hanem a radikális forradalmi elitek céljainak is megfelelt – példátlanul gyűlékony elegy volt mindez, melynek a forrponájában alighanem éppen a *sans-culotte* állt.

Számunkra nem kétséges, hogy a népi mozgalom és képzeletvilág sok tekintetben autonóm volt – mi sem igazolja ezt jobban, mint az, hogy a forradalom talán legfontosabb problémája ennek a féken tartása volt. A *sans-culotte*idiómában mindkét elemnek fontos szerep jutott: egyszerre volt a népi mozgalom autonómiájának eszköze, de sok tekintetben a korlátok közé szorításának is (miközben, mint láthattuk: a munka világában a szociális konfliktusok zárójelbe tételének volt igen hatékony eszköze).

Burstin igen komplex koncepciójában ért tehát talán pillanatnyi „csúcspontjára” a *sans-culotte* kérdést tárgyaló historiográfia: a forradalmi elitek konkurenciaharcában kialakult politikai fogalomról van szó (a „jó népről”, amely harcaival a forradalom céljait segítette elő; ezeket a célokat egy idő után a hegemonisztikus helyzetbe kerülő jakobinusok határozták meg), amely ha nem is definiálható egyértelmű szociális kategóriákban, de gyökereit nagyon is a társadalmi harcokba eresztí: egyrészt a *sans-culotte* szociális követelések tartalma mégiscsak a „népi rétegek” valamiféle kontúrját vázolja fel, másrészt maga a *sans-culotte* alakja vitathatatlanul a kis műhelyek (idealizált) világát festette le. A *sans-culotte* sok tekintetben a forradalom kulcsfigurája: „felülről” az események egy szakaszában jelentette a szociális kérdés megiszemélyesítését és politikai kanalizációját, „alulról” pedig a népi rétegek

elszabadulnak: a közhelyekből a radikális beszédmód elemeivé válnak, és lassan átalakítják a valóságot is. Lásd: Burstin: *La dynamique d'assemblée*, 131–132.

⁹⁸ Vö. Thompson: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, i. m.; Burstin: *Problèmes du travail*, 668.

forradalomhoz való kötődésének sajátos formáját, mely rétegek mély aspirációkkal fordultak a politika felé a forradalom idején (és ne feledjük, ezeket az aspirációkat nem is éppen sikertelenül képviselték).

A sans-culotte és a 19. század

Az alul lévők politikai képzeletvilágának óriási erejű és hatású formája volt a *sans-culotte*: aligha lehet kérdéses, hogy sajátos politikai kultúrát hívott életre a népi rétegekben. A nagy vereség után nem épp úgy tűnt, hogy a *sans-culotte* mint politikai-társadalmi formula szép jövő előtt áll: *Thermidor* és az utána következő évek megsemmisítették a „II. évet”, azaz egyszerre a jakobinusokat és a *sans-culotte* mozgalmat. Az utóbbiak utolsó felkelése, a *germinali-prairiali* lázadások talán a forradalom (és a modern kori történelem) első igazi szociális háborúját alkották; klasszikus osztályharcok, valódi burzsoáellenes felkelések voltak, melyekben a volt jakobinusoknak már igen mérsékelt szerep jutott. A program sem egyszerűen a forradalmi kormányzat visszaállítása volt, hanem „kenyér és az 1793-as alkotmány”, azaz egalitarizmus és népi demokrácia. Először fordult elő, hogy a népi mozgalom nem a forradalmi burzsoáziával (a jakobinusokkal) „szövetségben” lépett fel; az eddig használatos foratókönyv, mely szerint a népi felkelés dönti el a burzsoázia frakcióharcait, érvényét veszítette. A nagy vereség után a nép a forradalom előtti állapotába zuhant vissza. Jól tudjuk, majd négy évtizedre volt szükség, hogy a párizsi nép visszatérjen a történelem nagyszínpadára, ahonnan csak 1871-ben távozott – talán örökre. Mindenesetre az a példátlan kollektív tapasztalat, melyet a *sans-culotte* évek jelentettek, modellt teremtett egy olyan mozgalom számára, amely 1848-ban vagy 1871-ben egy 1793-hoz hasonló helyzetben, de egy jóval erősebb és represszívebb állammal és hadsereggel találta szemben magát.

Ismerjük a forradalom példátlan politikai súlyát az egész 19. században. Nem egyszerűen hagyomány volt vagy példatár: az egész század – a párizsi kommünig – a forradalom politikai harcainak újrajátszása más eszközökkel.⁹⁹ A megszilárduló Harmadik Köztársaság éppen ezeket a harcokat kívánta lezárni egy republikánus üdvtörténetben, ahol 1789 (sőt a felvilágosodás – innen indul Voltaire vagy Rousseau állami kultusza is) végpontja a létrejövő konzervatív-liberális, republikánus parlamentáris rendszer. Ezért kezelték a forradalmat egy blokként, noha a főszereplői megítéléséről nagyon is komoly viták folytak. És éppen ezért nincs Franciaországban olyan kultusza az „alapító atyáknak”, mint Amerikában, szemben a forradalommal.

A forradalom politikai kérdései és megoldásai a 19. század társadalomtörténetét is alapvetően befolyásolták: a politikai és a szociális 1791-es radikális elválasztása tette lehetővé a patriotizmus, az ellenforradalom elleni küzdelem és a *subsistance* kérdése körül a „nép” társadalmi-politikai kategóriájának a megalkotását. Mindez a konkrét társadalmi viszonyok helyett az absztrakt *citoyenneté* uralomra jutását hozta magával,¹⁰⁰ de azt is, hogy ezzel a politika nyelve a nép nyelvéné (Marx tollán: a tömeg nyelvéné) vált, példátlan progresszista tradíciót indítva el ezzel. A nép egyfajta fogalma, a *citoyenneté sans-culotte* felfogása (már a forradalom alatt sem csupán a nép, hanem a „nép barátai” ajkán is) az egész 19. században döntő tényező lesz Franciaországban a politikai törésvonalakat illetően. Történt-e valaha olyan, hogy az alávetett osztályok nyelve mindenfajta közvetítés nélkül olyan dominanciához

⁹⁹ Minderről hosszan írtunk könyvünkben: Balázs: *Párizs, szabad város – 1871. A párizsi kommün*, i. m.

¹⁰⁰ Érdekes írás a kérdésről: Minard: *Le métier sans institution*, i. m.

vagy legalábbis igen fontos szerephez jutott, mint a *sans-culotte* nyelv és retorika? Még a munkásmozgalomban sem történt ilyesmi, hiszen ott nagyon is volt közvetítés.

Párizssal, a 19. század forradalmi fővárosával is hasonló a helyzet, mint a *sans-culotte*-jelenséggel. Ahogy az utóbbit igen nehézkes megmagyarázni csupán a korporációk világából, úgy a forradalmi főváros magatartásformáira sem utalt túl sok minden az *ancien régime* Párizsában. De ahogy a *sans-culotte*-ből sok tekintetben meg lehet érteni a francia 19. századot, úgy a 19. századi Párizst a forradalmi Párizsból érdemes szemügyre venni. Inkább a forradalom csinálta a forradalmi Párizst, mint fordítva – bármit állítsanak is a legendák. Az 1790-es évek eseményei alapvetően meghatározták Párizs történetét a 19. században; a forradalmi Párizs nem végpont, hanem egy új világ kezdete, mely új világ tulajdonképpen egészen a párizsi kommun leveréséig tartott. Párizs és társadalma alapvetően megőrizte legfontosabb társadalmi jellemzőit, ideértve a *sans-culotte* társadalmi bázist, politikai kultúrát és cselekvésmódokat is.

Másrésről maga a 19. századi francia munkásmozgalom is a kézműves műhelyben születik meg – nem a sötét, ördögi manufaktúrákban. Nyilvánvalóan új környezet jött létre az ipari átalakulásnak köszönhetően (az országban mindazonáltal a lehető legkevésbé sem robbanásszerűen, természetesen ez is fontos szempont), de a munkások szervezetei mindegyike tradicionális értékek, mentalitások, szervezeti hagyományok által reagáltak. A forradalom itt is alapvető törést jelent, ám a korporációk megszűntével együtt megmarad a gondolkodásmódban és az akciókban valamiféle jelentős állandóság. A 19. század utolsó harmadáig (az új iparvidékek kivételével) ott léteznek munkásszervezetek, ahol már az *ancien régime* alatt is voltak városi korporációk. Nem is az a kérdés, hogy az 1848 utáni korporatív munkásszerveződések teljesen más jelentést hordoztak-e, mint az *ancien régime*-ben (a korporációk végével a munkaeszközök tulajdonjoga tesz különbséget a két osztály között: nem mester lesz és segéd, hanem tulajdonos és bérmunkás, a köztük levő viszony csak a munkahelyre terjedt ki, a magánéletre nem). Valójában csak a forradalom utáni pár évtized elteltével kristályosodik ki a helyzet. Nem véletlen, hogy a munkások a korporációk – persze *mutatis mutandis* – felélesztésével kezdik meg a szerveződést a 19. században, a „szakma” morális közösségként való felfogásával, azaz tulajdonképpen a korporatív idióma újjáélesztésével. Ez 1830-ig alapvetően párhuzamosan zajlott a Restauráció *républicain* ellenzékének tevékenységével, hiszen nem léteztek kapcsolatok köztük: a munkás inkább *prérevolutionnaire*, ösztönös és „gyakorlati” (a munkahelyeken szerveződő), míg a republikánus ellenzék teoretikus, politikai és intellektuális. A júliusi forradalom után változik meg a munkásszerveződés nyelve és jellege: a munkásokból „nép” lesz, és *association fraternelle* (testvéresülési társaság) lép a korporációk helyére, az egyének szabad társulása, melynek célja a termelőeszközök kollektív tulajdona, ehhez pedig forradalom kell. Megtörténik tehát a korporatív idióma és a forradalmi/republikánus nyelvezet összekapcsolása már jóval teoretikusabb alapokon. 1848 és az *association* nagy jelszava ennek a fénykora: univerzalista, morális tartalom, nem egyszerűen csak osztályharc; az igazi ellenfél nem a tulajdonos, hanem inkább a rendszer, amely fenntartja a kizsákmányolást. Az *association* váltja fel az egoista világot: a munkások a forradalom nyelvén beszélnek, egy speciális osztály szempontjából, de univerzalisztikus jelleggel, a felvilágosult emberiség nevében szólnak, nem egy osztályéban; a harc célja nem valamiféle revans a tulajdonosokon, hanem egy igazságos társadalom. (Majd miután erről a forradalomról is kiderült, hogy „burzsoá” forradalom, indul meg a munkások „önelvű” szerveződése, vagy lép színre Pierre-Joseph Proudhon.)

1848-ban Párizsban minden elemében hasonló volt a helyzet, mint 1793-ban: a társadalom szövete nem sokat változott (azaz domináns maradt a kisműhelyek-kisboltok rendszere), a forradalmi körülmények fennálltak, a fő kérdés a kenyér volt, azaz a nép egy része

éhezett. És mégis: senki nem ármaximumot követelt, hanem a bérek emelését, a jelszó az *association* volt, a *tarif* (a munkabér), a munka megszervezése. Mi lehetett mindennek az oka? Alighanem az, hogy 1848 júniusában, a munkásfelkelés idején a februárban még oly élő *sans-culotte* nép hirtelen elemeire esett szét: megjelentek mögötte a munkások és a tulajdonosok – mindennek az eredménye pedig a nagy vérengzés lett. Ahogy Ernest Renan írta: „...a fűszerekek megölték mindenkit, akit a boltjuk ellenségének gondoltak.”¹⁰¹ Széles ív rajzolódik ki a nagy forradalomtól 1848 februárján át a párizsi kommünig, a párizsi *sans-culotte* forradalmak kora: az ív végpontja vagy inkább már amalgámja a valódi osztályalapú munkásmozgalommal a párizsi kommün.

Ebben az értelemben a forradalom nagy tette, a két szféra (a gazdaság és a politika) drasztikus elválasztása nemcsak megszülte a *sans-culotte* mozgalmat, hanem sok tekintetben igen különlegessé tette a francia 19. századot is. A „forradalmi burzsoáziával” való szövetség bevezette a népet a politika világába, és sohasem látott hatalmat és befolyást adott a nép kezébe – a *sans-culotte* idióma ebben alapvető szerepet játszott.

Sok tekintetben ez maradt az egész 19. századi Franciaország alapvető politikai-társadalmi képlete; amikor a nép kitört ebből a „forradalmi konszenzusból”, igen komoly felfordulásokat okozott. Lényegében ez volt a „veszettek”, később az „egyenlők” programja, vagy 1848 júniusa és a párizsi kommün. Ezekből a kitörésekből indult útjára a két nagy baloldali tradíció is: a népi felkelés spontaneitásában hívőké (ennek a *sans-culotte* csúcs- és végpontja mindenképpen a párizsi kommün, amikor maga a népi mozgalom került hatalomra, ez a forradalom alatt sohasem történt meg); másik oldalról pedig az élcsapat-tradíciójáé, melyet természetesen Gracchus Babeuf reprezentál. Ez utóbbi tradíció hagyományozódik át Philippe Buonarroti híres könyve révén (egyébiránt jakobinus elemekkel keveredve, maga a szerző is Robespierre lelkes híve lévén) elsősorban a blanquizmusba, majd a kommunista mozgalomba (mint köztudott, leginkább éppen a bolsevizmusba).

Jól tudjuk, a forradalom valósággal dominálta a 19. századi politika alapvető tartalmát (harc az *ancien régime* ellen), de politikai nyelvét („a szabadság–egyenlőség–testvériségtől” a legkülönbözőbb országok jakobinusaiig) és szimbolikáját is (gondoljunk a trikolór diadalútjára a legtöbb európai nemzet zászlójában). Az *ancien régime* elleni küzdelem és a társadalmi változásokat kitűző forradalmak a forradalom nyelven beszéltek, a 19. század második felében kialakult munkásmozgalom is szinte természetesen használta ezt a nyelvezetet. 1848-tól kezdve a fő kérdés abban állott, hogyan lehetne végigvinni a polgári forradalmat, de túl is lépni rajta. Majd a párizsi kommün kötötte véglegesen a politikai forradalom egy formájához, a felkeléshez, a francia mintájú forradalomhoz a proletár tartalmat – egy évszázadra szólóan.

A francia helyzet specifikuma az a paradoxon, hogy a munkásosztály Franciaországban a forradalmak révén már a 19. század közepére integrálódott politikai tekintetben (még a polgárháborús párizsi kommünnek is az egyik cementje az volt, hogy a francia munkásnak igenis „volt hazája”), azonban mint a nép tagja, nem mint munkás. A francia népi rétegek az itt valóban létező forradalmi burzsoáziával szövetségben vívták meg forradalmaikat (három ízben is 1789 és 1848 között), ami mélyreható következményekkel járt: kétségkívül a kontinensen sokáig példátlan politikai hatalmat adott a „termelő rétegek” kezébe (például a német proletariátus valódi politikai integrációja lényegében csak 1945 után történt meg), de a *nép tagja csak mint citoyen volt minden, s ennek ára éppen az volt, hogy mint termelő semmi legyen.*

¹⁰¹ Ernest Renan levele Henriette Renannak, 1848. július 16. Idézi: Bensaïd: *Politiques de Marx*, 51.

Franciaországban nem kellett hozzá a szociáldemokrácia (azaz munkáspárt), hogy a szubaltern népességet, ezt a társadalomban alávetett csoportot beemeljék a társadalomba, politikai, hatalmi és kulturális tényezővé tegyék. A népet 1789, 1793, 1830 és 1848 tette azzá, s ehhez nem pártra, hanem munkásszervezetre volt szükség.

Azt a történetet már nem tárgyaljuk itt részletesen, hogy a párt és a szakszervezet, a politika és a gazdasági harc banális szembeállításából hogyan lett két világkép összeütközése: az államelvű, autoritárius és az államellenes, libertárius szocializmusé (és a hagyományok erejét jól mutatja, hogy sokan ebben a harcban jakobinus/*sans-culotte* összecsapást láttak, főleg, hogy a korabeli francia „ortodox marxisták” inkább voltak jakobinusok, mint szocialisták – mint köztudott, Marxnak a lehető leglesújtóbb véleménye volt róluk). A mi témánk szempontjából annyi érdekes ebből, hogy míg a párt ideológiailag-kulturálisan is „proletarizálni” akarta a francia szocializmust, a szakszervezet számára a munkásautonómia kulturális autonómiát is jelentett, és ebben a kultúrában még hangsúlyos szerepet játszottak az inkább népi, *populaire*, mint *prolétaire* elemek. A századforduló egyik főszereplője, Émile Pouget híres lapja, a *Le Père peinard* párizsi argóban szórta a *populo* átkait a burzsoáziára – igen távol volt ez a korabeli *Die Neue Zeitt*ől vagy akár *Népszavától*, de igen közel Hébert klaszikus *Le Père Duchesne*-jéhez vagy a párizsi kommün nagy lapjához, az ennek mintájára létrejött *Le Père Duchêne*-hez.

Mindenesetre látható, hogy a *sans-culotte* paradigma a párizsi kommünig bizonyosan, de egyes elemeiben egészen a 19. század végéig komoly befolyással bírt a francia politika alakulására. Ez arra is felhívhatja a figyelmünket, hogy maga a forradalom is éppen azért hagyott ilyen hihetetlenül erős örökséget hátra, mert *nem* egyszerűen burzsoá/polgári forradalom volt. A népi rétegek részvétele a forradalom megkülönböztető jegye, a lehető legszélesebb alapokon nyugvó *sans-culotte* demokrácia pedig a demokrácia igen kifejlett formáját jelentette – még ha ez nem feltétlenül állt összhangban embrionális gyakorlati állapotával. Mindkettőből nehezen felejthető történeti precedens, modell és példatár lett, hiszen a *sans-culotte* alig tagadhatóan egy példátlan kollektív kaland kifejeződési formája volt. Ahogy a híres „*La Carmagnole*” tartja: „*Oui nous nous souviendrons toujours / Des sans-culottes des faubourgs, A leur santé buvons / Vive ces francs lurons!*”¹⁰²

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Lator László (szerk.): *Ça ira, a francia forradalom dalai, 1789-1795*. Budapest: Európa, 1960.

Robespierre, Maximilien: *Textes choisis*. Paris: Editions sociales, 1973.

Roche, Daniel: *Journal de ma vie: compagnon vitrier du XVIIIe siècle. Jacques-Louis Ménétra*. Paris: Albin Michel, 1998.

Szakirodalom

Ado, Anatoli: *Paysans en Révolution. Terre, pouvoir et jacquerie (1789-1794)*. Paris: Société des études robespierristes, 1996. <https://doi.org/10.14375/NP.9782369438090>

¹⁰² Az általunk elért, a forradalom dalairól szóló kötetben (Lator: *Ça ira, a francia forradalom dalai*, 86–88.) a *Carmagnole* fordításánál („A királyhúékról szóló forradalmi körtánc”) nem szerepel ez az utolsó versszak, így saját fordításunkban közöljük: „Igen, mindig emlékezni fogunk/a külvárosok *sans-culotte*-jaira/Igyunk az egészségükre/Éljenek ezek a merész fickók!”

- Alpaugh, Micah – Andress, David – Burstin, Haïm – Cohen, Déborah – Guicheteau, Samuel – Wahnich, Sophie: *Peuple et Révolution française*. Annales historiques de la Révolution française, t. 402. (2020) No. 2. 131–158.
- Andress, Daniel: *The French Revolution and the People*, London: Hambledon, 2004.
- Andrews, Richard Mowery: *Social Structures, Political Elites and Ideology in Revolutionary Paris, 1792–1794: A Critical Evaluation of Albert Soboul's "Les sans-culottes parisiens en l'an II"*. Journal of Social History, vol. 19. (1985) No. 1. 71–112. <https://doi.org/10.1353/jsh/19.1.71>
- Arendt, Hannah: *On Revolution*. London: Faber & Faber, 1963.
- Augustin Cochin: *La Machine révolutionnaire*. Paris: Tallandier, 2018.
- Balázs Gábor: „A nép jó, a képviselői megvesztegethetőek”. *Az 1793-as francia alkotmányról*. Világtörténet, 44. évf. (2022) No. 4. 539–585.
- Balázs Gábor: *Párizs, szabad város – 1871. A párizsi kömmün*. Budapest: Napvilág, 2020.
- Bensaïd, Daniel: *Politiques de Marx*. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Inventer l'inconnu. Textes et correspondances autour de la Commune*. Paris: La Fabrique éditions, 15–107.
- Biard, Michel – Dupuy, Pascal: *La Révolution française. Dynamique et ruptures (1787–1804)*. Malakoff: Armand Colin, 2020. <https://doi.org/10.3917/arco.biard.2020.01>
- Biard, Michel: *Parlez-vous sans-culotte? Dictionnaire du Père Duchesne (1790–1794)*. Paris: Points, 2009. <https://doi.org/10.3917/talla.biard.2009.01>
- Bouloiseau, Marc: *La République jacobine 10 août 1792 – 9 thermidor an II*. Paris: Éditions du Seuil, 1972.
- Bourderon, Roger (dir.): *L'An I ou l'apprentissage de la démocratie*. Saint-Denis: Éditions PSD, 1995.
- Boursier, Anne-Marie: *L'émeute parisienne du 10 mars 1793*. Annales historiques de la Révolution française, t. 208. (1972) No. 3. 204–230. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1972.4642>
- Braesch, Frédéric: *Essai de statistique de la population ouvrière de Paris vers 1791*. Révolution française, t. 5. (1912) No. 3. 289–322.
- Burstin, Haïm: *Entre social et politique: réflexions à partir du cas parisien*. In: Bertrand, Jean-Paul – Brunel, Françoise – Duprat, Catherine (dir.): *Mélanges Michel Vovelle sur la Révolution: approches plurielles*. Paris: Société des études robespierristes. 1997. 474–495.
- Burstin, Haïm: *L'invention du sans-culotte. Regard sur le Paris révolutionnaire*. Paris: Odile Jacob, 2005. <https://doi.org/10.3917/oj.burst.2005.01>
- Burstin, Haïm: *La dynamique d'assemblée: de l'expérience de la démocratie à la démocratie abusive*. In: Vovelle, Michel (dir.): *Paris et la Révolution*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 123–133. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.66959>
- Burstin, Haïm: *Problèmes du travail à Paris sous la Révolution*. Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine, vol. 44. (1997) No. 4. 650–682. <https://doi.org/10.3406/rhmc.1997.1891>
- Burstin, Haïm: *Révolutionnaires. Pour une anthropologie politique de la Révolution française*. Paris: Vendémiaire, 2013.
- Burstin, Haïm: *Une révolution à l'œuvre. Le faubourg Saint-Marcel (1789-1794)*. Seyssel: Champ Vallon, 2005.
- Chaunu, Pierre – Foisil, Madealine – Noirfontaine, Françoise de: *Le basculement religieux à Paris au XVIIIe siècle*. Paris: Fayard, 1998.
- Cobb, Richard: *La protestation populaire en France (1789–1820)*. Paris: Calmann-Lévy, 1975.
- Cobb, Richard: *Les armées révolutionnaires. Instrument de la Terreur dans les départements: avril 1793 – Floréal an II*. Paris: Mouton & Co, 1961–1963. <https://doi.org/10.1515/9783112313459>
- Cobb, Richard: *Note sur la répression contre le personnel sans-culotte de 1795 à 1801*. Annales historiques de la Révolution française, t. 134. (1954) No. 1. 23–49.
- Comninel, George C.: *Rethinking the French Revolution, Marxism and the Revisionist Challenge*. London: Verso, 1987.
- Cousin, Bernard (dir.): *Les Fédéralismes. Réalités et représentations 1789–1874*. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 1994.

- Diderot, Denis: *Art*, Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Tome premier, A-Azyme / par une société de gens de lettres ; mis en ordre et publié par M. [Denis] Diderot, ...et quant à la partie mathématique, par M. [Jean Le Rond] d'Alembert, XIII.
- Ducoudray, Emile – Monnier, Raymonde – Roche, Daniel – Daniel-Laclau, Alexandra: *Atlas de la Révolution française*. Tome 11. Paris. Paris: Éditions de l'EHESS, 2000.
- Dupuy, Catherine: *L'électorat de la section de Gravilliers 1791–1792*. In: Vovelle, Michel (dir.): Paris et la Révolution. Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 97–103.
<https://doi.org/10.4000/books.pSORBONNE.66914>
- Dupuy, Roger: *La République jacobine – terreur, guerre et gouvernement révolutionnaire 1792–1794*. Paris: Éditions du Seuil, 2005.
- Furet, François - Ozouf, Mona (dir.): *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Paris: Flammarion, 1988.
- Gauthier, Florence: *Triomphe et mort du droit naturel en Révolution: 1789, 1795, 1802*. Paris: PUF, 1992.
- Genty, Maurice: *Les élections parisiennes de 1789 à 1792. Etude socio-professionnelle des élus locaux*. In: Vovelle, Michel (dir.): Paris et la Révolution, Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 59–70.
<https://doi.org/10.4000/books.pSORBONNE.66884>
- Genty, Maurice: *Paris 1789–1795. L'apprentissage de la citoyenneté*. Paris: Messidor, 1987.
- Gilles, David: *Représentation et souveraineté chez les Enragés (1792–1794)*. «Pour tout être qui raisonne, gouvernement et révolution sont incompatibles». In: Le concept de représentation dans la pensée politique. Aix-en-Provence: Presses universitaires d'Aix-Marseille, 2003. 253–286.
<https://doi.org/10.4000/books.puam.172>
- Gourden, Jean-Michel: *Gens de métier et sans-culottes: les artisans dans la Révolution*. Paris: Editions Créaphis, 1988.
- Guérin, Daniel: *La Lutte des classes pendant la Première République, 1793–1797*. Paris: Gallimard, 1968.
- Guilhaumou, Jacques – Monnier, Raymonde: *Les Cordeliers et la République de 1793*. In: Vovelle, Michel (dir): Révolution et République. L'exception française. Paris: Éditions Kimé, 1994. 200–213.
- Guizot, François: *Considérations sur les principaux événements de la Révolution française*. Paris: Garnier, 2009.
- Hazan, Eric: *Une histoire de la Révolution française*. Paris: La Fabrique éditions, 2012.
- Hincker, François: *La Révolution française et l'économie*, Paris: Nathan, 1989.
- Hobsbawm, Eric J.: *Aux armes, historiens: deux siècles d'histoire de la Révolution française*. Paris: La Découverte, 2007.
- Jaurès, Jean: *Histoire socialiste de la Révolution française*. Paris: Ed. Sociales, 1968.
- Jessenne, Jean-Pierre (dir.): *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>
- Jones, Colin: *La vie parisienne des Conventionnels en 1793*. In: Bastien, Pascal – Macdonald, Simon (dir.): Paris et ses peuples au XVIIIème siècle. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2020. 75–88.
<https://doi.org/10.4000/books.pSORBONNE.104802>
- Kaplan, Steven: *La fin des corporations*. Paris: Fayard, 2001.
- Kaplan, Steven: *Réflexions sur la police du monde du travail, 1700–1815*. Revue Historique, vol. 529. (1979) No. 4. 17–77.
- Kropotkine, Pierre: *La Grande Révolution, 1789–1793*. Neuilly-sur-Seine: Atlante, 2019.
- Labrousse, Ernest: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. Paris: Presses universitaires de France, 1990.
- Lamartine, Alphonse de: *A girondiak története*. Budapest: Pfeifer, 1864
- Le Bon, Gustave: *La Révolution française et la psychologie des révolutions*. Coulommiers: Détera, 2019.
- Lefebvre, Georges: *La Grande Peur de 1789*. Paris: A. Colin, 2014.
- Lefebvre, Georges: *Quatre-vingt-neuf*, Paris: Ed. Sociales, 2023

- Liris, Elisabeth: *Paris Pavoisé. Quand Paris apprend la démocratie dans les districts, avril 1789–juillet 1790*. In: Gauvard, Claude – Robert, Jean-Louis (dir.): *Être parisien*. Paris: Publications de la Sorbonne, 2004. 293–305. <https://doi.org/10.4000/books.pSORbonne.1439>
- Ludassy Mária: *Négy arckép*, Budapest: Szépirodalmi, 1989.
- Mathiez, Albert: *La vie chère et le mouvement social sous la Terreur*. Paris: Payot, 1927.
- Mathiez, Albert: *Le Club des Cordeliers pendant la crise de Varennes et le massacre du Champ de Mars*. Paris: H. Champion, 1910.
- Mignet, François-Auguste: *Histoire de la Révolution française*. Paris: Classiques Garnier, 1998–2001.
- Minard, Philippe: *Identité corporative et dignité ouvrière: le cas des typographes parisiens, 1789–1791*. In: Vovelle, Michel (dir.): *Paris et la Révolution*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 23–33. <https://doi.org/10.4000/books.pSORbonne.66854>
- Minard, Philippe: *Le métier sans institution: les lois d'Allarde-Le Chapelier de 1791 et leur impact au début du XIXe siècle*. In: Kaplan, Steven – Minard, Philippe (éd.): *La France, malade du corporatisme? XVIIIe–XXe siècles*. Paris: Belin, 2004. 81–96.
- Monnier, Raymonde: „*Cordeliers, sans-culottes, jacobins*”. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 300. (1995) No. 3. 249–260. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1995.1786>
- Monnier, Raymonde: *De l'an III à l'an IX, les derniers sans-culottes. Résistance et répression à Paris sous le Directoire et au début du Consulat*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 257. (1984) No. 4. 386–406. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1984.4348>
- Monnier, Raymonde: *L'espace public démocratique: essai sur l'opinion à Paris, de la Révolution au Directoire*. Paris: Kimé, 1994. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1994.3404>
- Monnier, Raymonde: *Le Faubourg Saint-Antoine (1789–1815)*. Paris: Société des études robespierristes, 1981. <https://doi.org/10.14375/NP.9782908327281>
- Pertué, Michel: *Autonomie du mouvement populaire parisien et contrôle jacobin sous la Convention girondine*. In: Nicolas, Jean (dir.): *Mouvements populaires et conscience sociale: XVIe–XIXe siècles*. Paris: Maloine, 1985. 529–545.
- Quinet, Edgar: *La Révolution*. Paris: Belin, 1987.
- Roche, Daniel: *La culture des apparences. Une histoire de vêtement XVIIe–XVIIIe siècle*. Paris: Fayard, 1998.
- Rudé, George – Soboul, Albert: *Le maximum de salaires parisiens*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 127. (1952) No. 1. 1–22.
- Rudé, George: *La composition sociale des insurrections parisiennes*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 127. (1952) No. 4. 256–288.
- Rudé, George: *La foule dans la Révolution française*. Paris: F. Maspero, 1982.
- Rudé, George: *La population ouvrière parisienne de 1789 à 1791*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 187. (1967) No. 1. 15–33. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1967.3878>
- Sewell, William: *Gens de métier et révolutions. Le langage du travail de l'Ancien Régime à 1848*. Paris: Aubier–Montaigne, 1983.
- Soboul, Albert (dir.): *Dictionnaire historique de la Révolution française*. Paris: PUF, 1989.
- Soboul, Albert: *Démocratie représentative ou démocratie directe. L'exemple de la démocratie populaire en l'an II*. *Raisons présentes*, t. 49. (1979) No. 1. 15–31. <https://doi.org/10.3406/raipr.1979.1971>
- Soboul, Albert: *Les sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire (1793–1794)*. Paris: Éditions du Seuil, 1968.
- Soboul, Albert: *Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794*. Budapest: Kosuth, 1983.
- Soboul, Albert: *Problèmes du travail en l'an II*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 144. (1956) No. 3. 18–37.
- Sonenscher, Michael: *Artisans, sans-culottes and the French Revolution*. In: Forrest, Alan – Jones, Peter (eds.): *Reshaping France. Town, Country and Region during French Revolution*. Manchester: Manchester University Press, 1991. 105–121.

- Sonenscher, Michael: *Sans-Culottes: An Eighteenth-Century Emblem in the French Revolution*. New Jersey: Princeton University Press, 2008. <https://doi.org/10.2307/j.ctt227274m>
- Sonenscher, Michael: *The Sans-culottes of the Year II: Rethinking the Language of Labour in Revolutionary France*, *Social History*, vol. 9 (1984) No. 3. 301–328. <https://doi.org/10.1080/03071028408567599>
- Taine, Hyppolite: *Les origines de la France contemporaine 2. La Révolution. Le gouvernement révolutionnaire. Le régime moderne*. Paris: R. Laffont, 1986.
- Thiers, Adolphe: *Histoire de la Révolution française*. Paris: Classiques Garnier, 1998–2001.
- Thompson, Edward P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. *Past & Present*, vol. 50. (1971). No. 1. 76–136. <https://doi.org/10.1093/past/50.1.76>
- Tønnesson, Kåre D.: *La défaite des sans-culottes*. Oslo: Presses universitaires d'Oslo, 1989.
- Viola, Paolo: *Sur le mouvement populaire parisien de février-mars 1793*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 214. (1973) No. 4. 503–518. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1973.4145>
- Vovelle, Michel: *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française*. Paris: Éditions La Découverte, 1992.
- Vovelle, Michel: *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française*. Paris: Éditions sociales, 1985.
- Vovelle, Michel: *Le peuple de Paris en révolution*. In: Robert, Jean-Louis – Tartakowsky, Danielle (dir.): *Paris le peuple. XVIIIe–XXe siècle*, Paris: Publications de la Sorbonne, 2009. 113–129. <https://doi.org/10.4000/books.pSORBONNE.1275>
- Vovelle, Michel: *Religion et Révolution. La déchristianisation de l'An II*. Paris: Hachette, 1976.

BARABÁS GÁBOR

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 179–183.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.179-183

www.aetas.hu

Hit, térítés, terjeszkedés

*Paul Srodecki – Norbert Kersken (eds.):
The Expansion of the Faith: Crusading on
the Frontiers of Latin Christendom in the
High Middle Ages. Brepols, Turnhout,
2022. 350 oldal*

Az *A hit expanziója: Keresztes hadjáratok a latin kereszténység határvidékein az érett középkorban* című tanulmánykötet egy a németországi Marburgban 2017-ben megrendezett konferencián¹ alapul, az ott elhangzott előadások átdolgozott változatait tartalmazza. A tudományos ülés célja a perifériáknak tekinthető, az érett középkorban lezajlott keresztes hadjáratok komparatív vizsgálata volt. Ennek megfelelően a kötet tanulmányai is a szervezők által megfogalmazott központi kérdésekre igyekeztek választ találni. Egyebek mellett arra, hogy pontosan mely hadi vállalkozásokat tekintették a vizsgált korszakban keresztes hadjáratnak, milyen hatással jártak ezek a kereszténység „végvidékeinek” társadalmaira, a hadjáratok játszottak-e egyáltalán szerepet, és ha igen, mennyiben egyfajta közös, nyugati-keresztény tudat és szolidaritás kialakításában, illetőleg egyfajta keresztes- és határidentitás kialakításában.

A kötet első írásában az egyik szerkesztő, Paul Srodecki (*Crusading on the Periphery in the High Middle Ages Main Debates, New Approaches*) nyújt kiváló összefoglalót a keresztes hadjáratok historiográfiájáról. Mi tekinthető keresztes háborúnak, mennyiben azonosítható az a szent háborúval, illetve

jogi, szervezeti vagy hitbéli kérdés volt-e inkább? Ezen alapvető kérdések mellett a szerző kitér a vitatott kezdetekre, valamint a változó keretekre és a problematikus terminológiára is. A keresztes hadjárat eszméje ugyanis konstans változást mutat, például egyre újabb és újabb területek jelentek meg célpontként. Srodecki összefoglalásának kifejezetten fontos része a nyugati kereszténység perifériáival foglalkozó történeti irodalom, illetve az egyes résztémákat érintő publikációk bemutatása, amely nem kizárólag egy átfogó kép felvázolására szolgál, de a kötet tanulmányait is segít kontextusba helyezni.

A kötet első nagyobb, *Adaptáció és reakció* című fejezetét Zdzisław Pentek tanulmánya (*Why Did so few Crusaders from East-Central and Eastern Europe Participate in the Crusades to the Holy Land?*) nyitja, amely a „hagyományos”, a Szentföldre vezetett keresztes hadjáratok kelet-közép-európai résztvevőivel kapcsolatos elszórt adatokat és a historiográfiát mutatja be. A szerző az írása címében is feltett kérdésre keresi a választ, megkísérli felvázolni, hogy milyen okok állhatnak a kelet-közép-európai régióknak a nyugatival összehasonlítva szerényebb érintettsége mögött. Pentek értelmezése szerint elsősorban nem a kereszténység „fiatalság”-ában, sokkal inkább az uralkodó elit hajlandóságában kell keresni az okokat. Kiemelte továbbá, hogy a Szentföldre elinduló kisebb cseh és lengyel csoportok elsősorban a német uralkodók kíséretében keltek útra.

¹ Vö. <https://www.hsozkult.de/event/id/event-84433> (Letöltés: 2022. október 2.)

Darius von Güttner-Sporzyński elemzésében (*The Periphery of Europe and the Idea of Crusade Adaptation and Evolution of Crusader Ideology in Poland under the Piast Dynasty [1100–47]*) azt a folyamatot mutatja be és elemzi részleteiben, ahogyan a keresztés háború gondolkörét a Piastok monarchiájában adoptálták és alakították sajátos helyzetüknek megfelelően. A szerző megállapítása szerint a lengyel uralkodók kifejezetten gyorsan reagáltak, és használták fel a szent háború eszméjét a poroszok, pomeránok és az elbai szlávok krisztianizációja során. Ez azért is különösen figyelemreméltó, mivel a Szentföldre irányuló hadjáratokban való lengyel részvétel legfeljebb epizodikusnak nevezhető, de Güttner-Sporzyński ismertetése ezekre is részletesen kitér.

Neven Budak írása (*Crusades and Crusading in High Medieval Dalmatia and Croatia — Failed, Abused, Imaginary*) egy másik területre, Dalmáciára és Horvátországra fókuszál. A horvát történész kiemeli, hogy a nyugati területekkel összehasonlítva igen alacsony volt a részvételi hajlandóság, amelyet egyrészt azzal magyaráz, hogy a régióban elérhető közelségben folyt harc a kereszténység ellenségei (eretnekek, skizmatikusok) ellen, így nem volt feltétlenül szükséges a Szentföldre utazni, ha valaki a hit ellenségeivel kívánt harcolni. Emellett II. András hadjáratának kudarcát is azon okok közé sorolja, amelyek nem kedveztek a keresztés eszme népszerűbbé válásának.

A könyv második, *Meggyőzés és erőszak* című fejezetét Kurt Villads Jensen tanulmánya (*Burning of Idols — Mission and Theology around the Baltic Sea*) nyitja, amelyben a keresztés hadjáratok és a keresztény miszió összekapcsolódására fókuszál, még hozzá a pogányság és annak keresztény szempontból bálványként tekintett kultikus tárgyai (és helyei) elleni fellépés viszonylatában. A kereszténység szemében a bálványok káros és a hitetlenséget jelképező tárgyak voltak, de egyben élénken érdeklődtek is utánuk. Jensen elemzéséből kitetszik, hogy azok

elpusztítása, összekapcsolódva a keresztény hit terjesztésének ideájával, a balti keresztés hadjáratok során az egyik kiemelt cél volt.

A könyv egyik szerkesztője, Norbert Kersken írásában (*The Crusade Idea in the Areas of the North-Western Slavs around the Time of the Second Crusade*) a kereszténység és a pogány szlávok kapcsolatát helyezi új megvilágításba az 1147. évi, a balti szlávok ellen vezetett keresztés hadjárat kapcsán, kiemelve a német és lengyel keresztés együttműködésének szintjeit. Kersken értelmezése szerint a területre vonatkozó 12. századi keresztés-propaganda három szakaszra osztható: a krisztianizációra, az egyházszervezésre, valamint a német, dán, illetve lengyel politikai törekvésekre. Ez utóbbival kapcsolatban különösen érdekes, hogy a helyi elit tagjai között már voltak keresztények, azonban ez nem befolyásolta a keresztés propagandát, azt egyfajta ideológiai köntösként használták fel a területiális expanzió legitimálása érdekében.

Kristjan Kaljusaar tanulmánya (*A North German Prince on a Pilgrimage in Arms. Political Implications of the Livonian Crusade of Albert I, Duke of Saxony*) ugyancsak a baltikumi keresztés hadjáratok témakörét vette vizsgálat alá, még hozzá Livónia és a Rigai Püspökség vonatkozásában. Kiindulópontja szerint III. Sándor *Non parum animus noster* kezdetű bullája hasonló szerepet játszott az 1170-es években a baltiai, észtek és finnek elleni hadi vállalkozások esetében, mint korábban a pogány szlávok viszonylatában III. Jenő *Divini dispensatione*-ja. A szerző elemzéséből megismerhetjük, hogy a kegyes célok mellett milyen motivációk játszottak szerepet az esettanulmányként kiválasztott I. Albert szász herceg katonai vállalkozásaiban. Ahogy azt is, hogyan használta fel útját hazatérése után propagandisztikus célra. Emellett a szerző Albert rigai püspök szerepét elemzi, aki egyfajta ideológiai kezdeményezőként állt a livóniai hadjáratok mögött.

David Sychra írásában (*The Role Played by Bishop Bruno of Olomouc in the Prussian*

Crusades of the Bohemian King Ottokar II Premislas) ugyancsak egy nagy hatású egyházi vezető, Brúnó olomouci püspök esetét elemezte, aki II. Ottokár cseh király 1254–1255-ös, valamint 1267–1268-as porosz hadjáratainak az előkészítésében játszott nagy szerepet. A cseh uralkodó valóban törekedett a német királyi cím megszerzésére, ez azonban Sychra vizsgálódásai alapján – a közvélekedés ellenére – nem játszott szerepet kereszties vállalkozásai elindításában. Azok háttérében sokkal inkább Brúnó püspököt, valamint adott esetben a pápaság sürgetését kell látnunk. A magyar olvasó számára kifejezetten érdekes adalék annak bemutatása, hogy az olomouci püspök milyen szerepet játszott a IV. Béla ellen megfogalmazott vádak ügyében.

A harmadik nagy, *Hódítás és expanzió* címmel ellátott egységet Jens E. Olsen írása, a kötet első német nyelvű tanulmánya (*Die schwedischen Kreuzzüge nach Finnland aus der Ostsee-Perspektive*) nyitja, amely a finn területekre vezetett svéd hadjáratokat illetően segít eligazodni. Ezek célja a pogány finnek megtérítése mellett politikai és gazdasági természetű volt, a svéd uralkodókat fennhatóságuk kiterjesztésének igénye is vezette. A szerző érinti a svéd kereszties vállalkozások eltéréseit a szentföldiektől, illetve a más balti kereszties hadjáratokkal fennálló párhuzamokat és különbségeket is számba veszi. Maga a kereszties hadjárat, illetve közvetlen és közvetett hatásai olyannyira fontos szerepet játszottak a finn történelemben, hogy a keresztieshadjáratok korának nevezik ezt az időszakot.

Martin Schürerer munkájában (*Ein folgenloser Kreuzzug? Die Herrschaftsreiche Graf Adolfs II. von Schauenburg und des Abodritenfürsten Niklot nach dem Wendekreuzzug von 1147*) ismételtén a baltikumi szlávok elleni hadjáratok kérdéskörét vizsgálja. A kereszties hadjáratok területszerzésben betöltött eszköz-szerepére fókuszál, kitérve a meghódított szláv területek integrálásának kérdéskörére is. Teszi mindezt a címben is megnevezett két főszereplő, II.

Adolf schauenbergi grófnak, valamint Niklotnak, az obodriták fejedelmének a hadjárat után kifejtett tevékenységén keresztül.

Oliver Auge tanulmánya (*The Conquest of the Island of Rugia, 1168/1169. A Danish Crusade?*) egy a svéd hadjáratokhoz hasonló eseménysort, a dán király, I. Valdemár 1168–1169-ben a szláv „birodalom”, Rugia (a mai németországi Rügen szigete) ellen vezetett hadjáratát vizsgálja, amelyben – hasonlóan a finn helyzethez – szerepet játszottak gazdasági megfontolások is. Kifejezetten érdekes annak vizsgálata, hogyan hatott a kereszties eszme a Pomeránia elleni hadi vállalkozások esetében is, különös tekintettel arra, hogy annak lakosai ekkorra már felvették a keresztienységet.

Luis García-Guijarro tanulmányával (*The Battle of Las Navas de Tolosa [1212] in the Context of Ibero-Christian Conquests in al-Andalus*) a nyugati keresztienység egy másik végvidékére kalauzol el, a jól ismert és a *reconquista*, valamint tágabban a spanyol történeti emlékezetben kitüntetett helyet elfoglaló 1212-es Las Navas de Tolosa-i csata áll vizsgálódása középpontjában. Az egyesített ibériai keresztien seregeknek az almohádok felett aratott győzelme finoman fogalmazva is szimbolikus jelentőségű, azonban katonai értelemben nem tekinthető fordulópontnak, illetve az oly gyakran hozzá kapcsolt kereszties hadjáratként történő ábrázolás legalábbis megkérdőjelezhető. Kifejezetten érdekes, hogy III. Ince pápa annak tekintette, míg VIII. Alfonz kasztíliai király értelmezése szerint a szent háború sokkal inkább egyfajta közös ibériai vállalkozás volt az elfoglalt keresztien területek visszaszerzése érdekében, azaz a *reconquista* része.

A negyedik nagyobb, *Katolicizmus és ortodoxia* című egységben Nikolaos G. Chrissis írása (*Tearing Christ's Seamless Tunic? The 'Eastern Schism' and Crusades against the Greeks in the Thirteenth Century*) a katolikus–ortodox kapcsolatok területére vezet el bennünket. A kereszties eszme – mint eszköz – ugyanis nem csak a Baltikumban vagy éppen az Ibériai-félszigeten jelent meg expan-

ziós törekvésekkel összekapcsolódva. Chris-sis elemzésében kitér a kereszténység nyugati és keleti felében egymással kapcsolatban élő kép változásaira, amely révén a 13. században már a skizmatikusnak tekintett keletiek „meggyógyításának” eszközeként tűnt fel a keresztes hadjárat eszméje. A Latin Császárság létrejöttének katalizátor szerepe mellett III. Ince pápa és utódai jelentőségét emeli ki a megváltozott, egyre inkább expanziós jellegű nyugati hozzáállásban.

A következő tanulmány (*Rus Adversaries and Allies of the Crusaders in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*) szerzője, Anti Selart ugyancsak a nyugati és a keleti kereszténység kiéleződő ellentétei kapcsán vizsgálódott, a Rusz, illetve a litván területekre irányuló északi hadjáratokra helyezve a fókuszot. Kiemelendő, hogy ezek deklarált célja a nem-keresztények megtérítése volt, így egyfajta katolikus–ortodox vetélkedésről is beszélhetünk, amely óhatatlanul konfliktusforrássá vált a két egyház között. Ennek eredményeképp pedig a keleti keresztény ruszok is ellenségként jelentek meg nyugaton. Mindazonáltal nem kizárólag hadmozdulatokról tudósítanak a források, az uniós törekvések is fontos szerepet játszottak, elég talán Danyiil halicsi fejedelem IV. Ince pápa által adott királyi címére utalni.

A kötet ötödik, egyben utolsó, *Legitimáció és propaganda* című fejezetének első tanulmányában Eric Böhme (*Legitimising the Conquest of Egypt. The Frankish Campaign of 1163 Revisited*) egy, bár később a hagyományos kereszteshadjáratok esetében is célpontként megjelenő, de bizonyos szempontból mégis perifériálisnak tekinthető területre, Egyiptomba kalauzol el. Az 1163. évi frank, azaz a keresztes államokból induló, Almaric jeruzsálemi király által kezdeményezett és vezetett hadjáratot, valamint tágabban a térség politikai viszonyait veszi vizsgálat alá. Böhme elemzésének egyik kulcsdokumentuma a jeruzsálemi uralkodónak VII. Lajos francia királyhoz írott egyik levele volt, amelyet részletesen elemzett. Nora Berend írásában (*Centrality of the*

Periphery in Crusade Rhetoric. The Afterlife of the Crusade of Andrew II of Hungary) egy a magyar olvasó számára ismerős, de éppen ezért kifejezetten fontos témát vizsgál, II. András 1217–1218. évi keresztes hadjáratának emlékezetét, valamint az abban az idők során beállt változásokat. Különösen érdekes ebből a szempontból a kezdeti, a Magyar Királyságban is inkább negatív értékelés átalakulása, illetve egyre inkább pozitívvá válása. Olyannyira, hogy a 15–16. században, az oszmán fenyegetés árnyékában, az egykori magyar király már szinte *athleta Christiként* tűnt fel a kortársak számára.

Robert Antonín elemzése (*The Rhetoric of the Crusades and Anti-Paganism in the Political Propaganda of Ottokar II Premislav of Bohemia*) egy másik jelentős köztes-európai uralkodónak, II. Ottokár cseh királynak a keresztes hadjáratokban játszott szerepét elemzi. IV. Béla nagy ellenfele, majd szövetségese ugyanis részt vett a Német Lovagrend porosz hadjárataiban, és ebbéli szerepével kapcsolatban már életében megjelentek propagandisztikus elemek is, amelyek aztán mítoszként éltek tovább. Maga II. Ottokár kitüntetett helyet foglal el a cseh történelmi emlékezetben bátor és bölcs uralkodóként, igazságos lovagkirályként, aki vagy a nemesség árulásának, vagy éppen saját hanyagságának köszönhette tragikus végét. A magyar olvasó számára különösen érdekes lehet annak bemutatása, ahogy a kereszténység védelme mint propagandisztikus eszköz megjelent a magyar uralkodóval fennálló konfliktus esetében is, sőt hangsúlyosabban, mint a poroszok elleni hadjáratok vonatkozásában.

Paul Srodecki a kötet utolsó tanulmányában (*Fighting the 'Eastern Plague'. Anti-Mongol Crusade Ventures in the Thirteenth Century*) a mongol fenyegetéssel kapcsolatos keresztes terveket elemzi, amelyek hasonlóan az 1241. évi próbálkozáshoz, ugyan nem valósultak meg, de értékes adalékokkal szolgálnak a lengyel és a magyar történelemmel kapcsolatban, valamint a mongol fenyegetésre történő pápai és tágabban nyugati

reagálás vonatkozásában is. A szerző kiválóan elemzi azt a politikai és diplomáciai kontextust, amely miatt sem 1241-ben, sem a későbbi esetekben nem indult keresztes sereg a mongolok ellen. Fontos Srodecki azon megállapítása is, mely szerint a „tatárjárások” esetében olyan jellegzetességgel kell számolnunk, amely a többi keresztes hadjárat vonatkozásában nem állt fenn: itt ugyanis nem a kereszténység expanziójával van dolgunk, hanem egy külső fenyegetés ellen kellett – volna – védekezni.

Összességében megállapíthatjuk, hiánypótló kötettel van dolgunk, amely alapvető jelentőségű a keresztes hadjáratok történetének kutatói számára. Egyrészt olyan régiók állnak a vizsgálódás fókuszában, amelyek

nemcsak a korszakban számítottak a nyugati kereszténység végvidékének, de a történeti érdeklődés szempontjából is leginkább perifériálisnak tekinthetők. Az egyes tanulmányok mind magas színvonalúak, nem kizárólag a nyugati-, de a kelet-közép-európai régió kutatói számára is értékes összefoglalást nyújtvák az egyes megvalósult vagy éppen tervként megmaradt hadi vállalkozásoknak, illetve a keresztes eszme, valamint a szent háború képzetének propagandisztikus célú felhasználásának. Kritika leginkább a kötet képanyagának minőségével kapcsolatban fogalmazható meg, amely sajnálatos módon nem méltó az impozáns külsőhöz.

EÖRY ÁRON

Önfoglalkoztató politikatörténeti kutató

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 184–187.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.184-187

www.aetas.hu

Vörös napfelkelte az Alpokalján – további színeképelemzésre várva

Forradalmak sodrában II. Visszaélések és atrocitások Sopronban és Sopron Vármegye területén a Tanácsköztársaság idején. Összeállította, bevezette, jegyezte: Suslik Ádám. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020. 155 oldal

A Sopron vármegyei 1919-es tanácsuralom levéltári forrásairól a jubileumi évben folytatódó dokumentumkiadás¹ 2020-ban kapott nyomdai formát. A tartalomkivonatoló kopfokkal ellátott iratközlést, a direktórium ügybeosztásáról is beszámoló függelék, valamint a fotókópiás mellékletre ki nem terjedő névmutatót a szerkesztett kötetet jegyző Suslik Ádám szerkesztő gazdag, de a kötetben olvashatóktól különböző forrásbázisú tanulmánya vezeti be. (7–28. old.) Ez utóbbi kissé fésületlen magyarságát, az egykorú betűzések korjelölő értékét a források között figyelmen kívül hagyó helyesírási modernizálást (lásd például a borítóra került kézi zsinórirásos ítéletszöveg esetét, vö. 60. sk. oldalak), valamint az olvasószerkesztői munka szembetűnő hiányát leszámítva egy tartalmában kiadós, továbbgondolásra indító kötetet foghat kezébe az érdeklődő.

„Visszaélések”, „atrocitások” – igazítana el az alcím, bár aránytévésztésig lágy kifeje-

zéseknek tetszenek ezek olyan időkre vonatkozóan, amelyekben a hatalom intézői kezdetől nem kevesebbet, mint *történelmet* akartak írni – szinte „bemelegítés nélkül”. A társadalmi realitást nyíltan tagadó, egy elképzelt „új magyar és emberi” jövő vízióját sem lehetetlennek, sem utópiának nem látó messianizmus forradalmárai a „szocializmus” szervezési és működési alapjait kívánták lerakni. Az egyesült párt vezeterei nem hívták rendszerüket „kommunistának”, hiszen az a meg sem közelített végcélra mutatott volna a marxi tantételek alapján, melyeket nagyobbára ismertek, de ekkorra gyakorlati használatra részben felhígítottak és vulgarizáltak. Ennek ellenére a fogalom feltöltődését és konjunktúráját jelzi, hogy az illetékes népbiztosság alkoholelleses agitációs plakátján – az eszme tudói számára kiáltó elvi önellentmondást hordozó – „kommunista államrendről” is olvasni *aktualitást jelölő kategóriaként*. (142. old.)

A közvetlen utókor szóhasználatában az egészen kifejező „tanácsrendszer” vagy „szovjet kormány” időszak mellett a 133 napra már kezdett ráégni a „kihirdetett” vagy „kitört” „kommunizmus”-ként való aposztrofálás. Arra, hogy ennek mechanikus átvétele problematikus, a történettudomány mintha mindmáig elfelejtene reflektálni, pedig a bolsevik típusú hatalomgyakorlás hazai

¹ Az első kötetet lásd: *Forradalmak sodrában. A Tanácsköztársaság Sopronban és Sopron vármegyében a kortársak szemével (1920–1921)*. Összeáll., bev., jegyz.: Dominkovits

Péter – Németh Ildikó. Sopron, 2014. (a továbbiakban: *Forradalmak sodrában I.*)

kísérletére számos semlegesebb – és főleg pontosabb – terminus áll rendelkezésre.

Mindenesetre az erős hadtörténeti vé-nájú szerző nagy tárgysűrűségű, plasztikus korabeli naplójegyzeteket is beszéltető bevezetője helyenként bizony megkívánja olvasójától az otthonosságot a tágabb okozati és kronológiai összefüggésekben. Az értő szemmel olvasni vágyóknak ezért – e pillanatban még mindig – Hajdu Tibor 1969-es alapművével² és a vonatkozó helytörténeti munkák helyi uralmi struktúrákra, regionális politikai hagyományokra kitérő társadalomrajzai-val kell kezdeniük.

Az egyik elbeszélendő történet azé a hazai németiség, illetve német tudatú magyarságé, mely jelentős létszámban élt munkásként a vármegyében, s erős szociáldemokrata érdekképviselői hagyományokkal rendelkezett. Szerveződéseik csak üdvözölhetők, amikor a megyei közigazgatásban 1918 októbere után fontos szerep jutott a nemzet(iség)i önrendelkezési jog elismerésének és biztosításának. Később a tanácsállam egyesült pártjának létesült német tagozata is, soproni és Sopron környéki gyűlésein mindig akadt német szónok. A kormányzótanács a nyugat-magyarországi németiség főbb településeinek a szerveződő német autonóm területbe való bekapcsolódást ajánlotta. Négy járásból a vármegye településeinek 40%-a kérte, hogy a felsőbb hatóságok velük német nyelven érintkezzenek. (127–129. old.) A szóban forgó településterület összefogó német kerületi tanács (*Gaurat*) közigazgatási önállóságra vonatkozó aspirációit azonban a megyei tanácsszervek mégsem engedték érvényesülni. (24. old.) A *Gaurat* Kun Béla által meglátogatott nyitóülésén Kalmár Henrik nemzetiségi népbiztos vezetésével ugyan nem utoljára születik deklaráció a Tanácsköztársasághoz való ragaszkodásról, s a német lakosság alapjogai a

júniusi írott alkotmányban is megerősítettek, később mégis jelentékeny volt – igaz, nemcsak a németiséget buzdítva – az Ausztriához csatoltatás érdekében folytatott szeparatista agitáció.

A megye mindvégig ingatag és rossz lakossági közérzetét a hatalom birtokosai is érzékelték. A gyülekezeti hitvyakorlást korlátozó antiklerikális intézkedések bejelentései komolyabb és szélesebb körre kiható nyugtalanságot idéztek elő, amit nemsokára rendeleti szinten, de az alkalmazás gyakorlatában is enyhítések és kompromisszumok igyekeztek oldani.³ A vagyontulajdonosok féltő módos gazdák tömeghangulat-formáló agitációja mindenesetre könnyen táptalajra lelhetett a falvakban és azokon túl is a hitoktatás féltése, a nagybirtokok szocializálásával kielégítetlenül maradt kisgazda vágyak, az élelemhiány, a „fehérpénz” erőltetése, majd a céltalan háborúviselés nyomán. Pedig egy a legfontosabb társadalmi háttérként számon tartott dolgozó rétegek életkörülményein sürgősen javítani kívánó szociális intézkedéssorozat részeként – a közvetlen utókor pénzügyi korifeusainak forrásnyelvét idézve – „a munkások bére egész aránytalanul felemeltetett”, a mezőgazdaságban is már igen hamar „megengedhetetlenül” magas napszámokat kezdtek fizetni. Ily módon „a személyi kiadások” minden vonalon rendkívül megemelkedtek.⁴ Másfelől megfigyelhetjük, hogy a „szegényebb néprétegek” hátrányára az „antikorszakos” osztálypolitika más területeken nem érvényesült (19. old.), sőt még az is megesett, hogy egy „szocialista” vált statáriális kivégzés áldozatává. (107. old.)

A vármegye területén – a félreállított polgári bíróságok helyett – felállított egyetlen (a horvát községekre is tekintve háromnyelvű) forradalmi törvényszék ténykedésébe is részletes betekintést enged a forráskötet.

² Hajdu: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, i. m.

³ Lásd például az úrnapi körmenet lebonyolítását szavatoló városvezetés eljárását. *Forradalmak sodrában*, I. 123.

⁴ *Forradalmak sodrában*, I. 74., 59., 77.

Nagy értékkel bír a soproni törvényszéki és ügyészségi irattárak pusztulása után maradt töredékekből nyújtott válogatás.

A főleg 1919 végétől kezdődő megtorló perek ítéletszövegeiből óvatos becsléssel következtetni lehet az elítéltetési tárgytipusok megoszlására. A szakirodalomból ismert országos arányokhoz viszonyítva helyi sajátoságként érzékelhető a tetten ért csempésztevékenység (és a vele párhuzamos engedély nélküli határátlépés), ahogy a „kékpénzt” favorizáló pénzforgalmi műveletek és „jogtalan” fegyverbirtoklás kiugróan magas száma is. Ezenkívül a „laikus bírák” döntései nyomán a helyben folyton újraszabályozott szeszfogyasztási korlátozások elleni vétség is a leggyakoribb – bár legenyhébben büntetett – cselekmények közé tartozott Sopron vármegyéjében, de a közbüntényes ügyek szintén szép számmal sorakoztak.

Az is nyomon követhető, ahogy az ellenforradalom hirtelenjében nem tudott – talán nem is akart – mit kezdeni a társadalomátalakító tartalmában kétségkívül forradalmi helyzet rendkívüli körülményeivel. Ezért – a Friedrich-kormány rendelete értelmében – a Tanácsköztársaság fenntartásában részt vett intézményi szereplőket és működésmódokat illegitimnek minősítette és *en bloc* kriminalizálta. Mivel a tanács hatalmat egy kalandor csoport államot foglyul ejtő kárhözátos expedíciójának tekintették, funkcionáriusaitól minden közhivatalnoki minőséget megtagadtak, és az exponáltan „vörös” tisztviselőket „törvényen kívüli” szereplőnek nyilvánították, akik hivatali tetteikért is magánemberként felelősek. Ezek a tettek pedig gyakorta – államügyészi megfogalmazásban – „kommunisztikus bűncselekményeknek”⁵ számítottak, melyeket a vádhatóság rendre a régi-új polgári állami büntetőködex megfelelő büntetendő tényállásaira igyekezett „lefordítani”.

A végrehajtott halálos ítéletek esetei természetesen a „halálos kimenetelű bűncselekmények” közé soroltattak be. A forra-

dalmi törvényszékben ítélkező bírák eszerint legalábbis „ölésre irányuló felbujtást” követtek el, azaz „előidézői, eszmei szerzői” voltak a kivégzéseknek. Amikor fegyházbüntetéseket osztottak ki, azzal valójában „személyes szabadság megsértésének” halmozott elkövetőivé váltak. Pénzbüntetés, vagyonelkobzás kirovásával „zsarolást” követtek el, amennyiben – a későbbi ítélkezők szerint – „vagyoni haszonszerzési” cél munkált bennük, amikor az óhatatlanul félelemkeltő törvényszéki fellépéssel „törvényesnek feltüntetett hatóság hivatalos rendeleteinek ürügye alatt kényszerítették a sértetteket a vagyonelkobzás tűrésére, illetve a pénzbüntetések lefizetésére”, majd az így befolyt értékeket ugyan nem maguk tartották meg, de azokat a „diktatúra” „proletárok” között osztotta szét. Megtévesztő látszattal gyakoroltak tehát nyomást az elítélteikre, hatósági jogkör „színlelésével vagy bitorlásával”. (52–53., 64. old.) Mintha az egész tanács hatalmi bürokrácia csak ördögi agyafúrtsággal megrendezett színjátékot adott volna elő...

Kétségkívül voltak a hatalmi helyzetükkel visszaélve önhasznukra eljárók (akiknek cselekményét ugyanakkor a bírói indoklások gyakorta egybemosták az állampárt és a Tanácsköztársaság javára való szerzéssel [83. old.]), azonban a „visszaélések visszaszorítására” születtek önkorrekciós intézkedések is, melyek hatásköri túlterjeszkedések, hatósági „visszásságok” (csalások, rendeletalkalmazási túlkapások, tilalmas rekvirálások) felülvizsgálatával azok reparációját rendelték el, nemegyszer elégtételt szolgáltatva a kárvalottaknak. (14., 18., 22. old.) Mi több, hatósági megvesztegetést is sújtottak elmarasztaló ítélettel. (43., 45. old.)

Az ellenforradalmi perek vádindítványában túlzások, rosszhiszemű tényállási minősítések is előfordultak, ami az azokat visszavető, alaptalanságukat levezető bírói differenciálásokból válik világossá, mely okfejtések realisabb alapokra helyezték az ügyészi

⁵ *Forradalmak sodrában*, I. 113.

állításokat vagy az elfogult tanúktól származó mondvascinált ráfogásokat.

Igen informatív 1919. augusztus 4-i jelentés olvasható továbbá a diktatúrát megelőző bűnügyek átértékelésére még április végén kiküldött „likvidáló bizottság” működéséről. A Sopronban „Régi Bűnügyek Átvizsgáló Tanácsa” néven működő testület „az előbbi rend alatt volt gazdaságilag gyengébbek védelmének elve” alapján (101. old.) kétharmad körüli arányban hozott megszüntető határozatot folyamatban levő bűnvádi eljárásokban, illetőleg rendelte el kiszabott büntetések további „mellőzését”. Az ügyiratok „diskurzuselemzésével” és foglyok meghallgatásával dolgozó testület működésének kedvezményezettjei „az urak, a kapitalisták ellen bűnöző” egyének voltak, akiknek deviáns magatartását a revizorok a társadalmi rendben rejlő „exogén okokra” látták visszavezethetőnek – mérlegelésükben „minde nélkülött saját forradalmi jogérzékük”⁶ által vezetve. Mindamellettt fogházak letartóztatottjait nemegyszer egyértelműen a magyarországi vöröshadseregbe belépés fejében engedték el. A bizottság szabadlábra helyező határozatait utóbb azután „többrendbeli fogolyszöktetés büntettként” értékelte az új kurzus igazságszolgáltatása.⁷

Egy korabeli plakát a „Sopron vármegyei vértanúk lelki üdvéért” mondandó 1919. szeptember 7-i gyászmisére hívott, melyet „a minden boszuvágytól megtisztult, az Isten végezésén való megnyugvásban megdicsőült igaz fájdalom méltó kifejezésének” szántak. (140. old.). Az igen példamutató felhívás ellenére a kommün több vezetőjére alighanem az őket kísérő feldbachi különítmény önhatalmú „büntető-igazságszolgáltatásának” keze sújtott le. Első helyen említhető Bors László, a soproni direktorium sajtó- és propagandaügyi biztosa és a forradalmi tör-

vényszék egyik vádbiztosa, aki helyben a KMP egyik pionírja, alapítója, szervezője volt. Egy Móra Ferenc és Juhász Gyula által is méltatott forrongó fiatal költő és hírlapíró, aki osztálykülönbségeket megszüntető „szocialista köztársaságot” akart, május elsejei – utolsó – költeménye szerint akár saját vére „drága, tisztító fürdővé” válása árán. Annál különösebb, hogy egy egykorú forráspár (117. sk.) szerint tisztázatlan gyanúsítás nyomán – egy kissé túlráajzott beszámoló cikke miatt – július elején a vörösörök rövid időre őrizetbe vették. Hasonlóképp „utolsó csepp véréig” hirdetett harcot a rezsím védelmében az álmodozónak és tehetséges zongoristának ismert Entzbruder Dezső tanító, aki vármegyei katonai biztosi szerepét megelőzően volt a fegyveres karhatalmi erőt jelentő soproni vasútbiztosító őrség szervezője-irányítója, mely később a Cserny-csoport(ok) egyik vicinális – és simulékonyabb – megfelelőjeként jellemezhető. A két huszonéves fiatalember Kellner Sándor teljhatalmú biztossal a soproni kommün afféle triumvirátusát alkotta a munkásmozgalomtörténeti kánon szerint. Másokkal együtt ők hárman is a város környéki országút mentén lelték halálukat, amikor a jelentések szerint „szökési kísérleteik” nyomán az őket (fogházból fegyintézetbe) kísérő katonai őrség kényszerítve volt a fegyverét használni.⁸

A történeteket életszerűsítő forráskritika értelmezési alternatívái mellett ugyanakkor az is *személyiség, életkörülmények* és *korhangulat* erejét ütköztető, feltáró magyarázatért kiált, hogyan vált poétából és muzsikusból a „proletárállam” engesztelhetetlen és mások életét sem sajnáló működtetője. Vagy éppen az, hogy a rezsím helyi exponensei, operatív közegei körében miért találni annyi hadviselt – sőt kitüntetetes – közkatonát és többgyermekes családapát.

⁶ Hajdu: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*, 134.

⁷ Vö. *Forradalmak sodrában*, I. 108., 106.

⁸ *Forradalmak sodrában*, I. 48., 113.

ZSIGA NIKOLETTA EVELIN

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 188–191.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.188-191

www.aetas.hu

Népiirtások a 20. században

Az ismeretterjesztés egy példája

Bozzay Zoltán: *Népiirtások a XX. században*. Scolar, Budapest, 2019. 288 oldal

„Milyen okai lehetnek annak, hogy emberek egy csoportja dehumanizálja a másik etnikumú, vallású vagy eltérő gondolkodású embertársait? Hogyan képes valaki eljutni odáig, hogy erkölcsi gátlások nélkül, sőt sok esetben élvezettel öljön, korra és nemre való tekintet nélkül?” Többek között ezekre a kérdésekre keresni a választ Bozzay Zoltán történelemtanár a 20. századi népiirtásokról szóló ismeretterjesztő könyvében, mely hiánypótlónak tekinthető, ugyanis ilyen átfogó és összefoglaló jellegű, magyar nyelvű munka Magyarországon még nem látott napvilágot.

Bozzay könyvét Lovas István *Népiirtások a XX. században*¹ című munkája előzte meg, a két kötet között a megegyező cím² ellenére jelentős tartalmi eltérést találunk. Lovas István meglehetősen nagy számú népiirtást, tömeggyilkosságot, illetve mézszárlást akar „bemutatni”, sok esetben csak néhány sorban megemlítve a konfliktus kezdő és befejező dátumát, az áldozatok számát, illetve a szemben álló feleket, vagyis a „népiirtókat” és az áldozatokat. A hosszabbnak mondható – maximum egy oldalnyi – leírásokban nagy vonalakban már a történeti előzményeket is

felvázolja. Ezzel szemben Bozzay a genocídiumok előzményeit és eseményeit kidolgozottabb formában jeleníti meg. A 20. századi népiirtások közül ugyan jóval kevesebb, összesen tizenkettő mézszárlást tárgyal, de egyaránt beemeli a közvélemény számára már ismert (például a holokauszt, a délszláv háborúk idején történt népiirtás, a ruandai népiirtás), illetve kevésbé ismert eseteket (például a kelet-timori népiirtás, a nankingi mézszárlás, a bangladesi népiirtás). Lovasi lényegre törő, sokszor lexikonszerű bejegyzéseihez képest Bozzay munkájában a tárgyalt „konfliktusokról” már jóval részletesebben olvashatunk. A hangsúlyt a szerző ugyan az eseménytörténetre helyezi, de ezzel együtt a kiváltó okokat, körülményeket is körbejárja, és beszámol az érintett országok, nagyhatalmak, illetve nemzetközi szervezetek (például az *Egyesült Nemzetek Szervezete*) reakciójáról. A népiirtások „utóélete” (az elkövetők felelősségre vonása, a megbékélés menete) szintén megjelenik, továbbá arról is olvashatunk, hogy a nemzetközi közösség és a mézszárlásban érintett ország elismeri-e a népiirtás tényét.

A kötet felépítését tekintve három nagy fejezetből áll. Az első fejezetben a szerző a népiirtás definícióját tárgyalja; közli az 1948-ban megszületett Genocídium-egyezmény által megfogalmazott definíciót,³ szót ejt a

¹ Lovas István: *Népiirtások a XX. században*. Budapest, 2001.

² A Lovasi-féle könyv borítóján szereplő helyesírási hibát leszámítva.

³ Népiirtás alatt a következő cselekmények bármelyikének, valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport mint olyan teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával való elköve-

fogalom nemzetközi jogban történő alkalmazásáról, illetve az azóta született alternatív meghatározásokról is. Ennek kapcsán három megközelítést emel ki – Irving Louis Horowitz, Leo Kuper és Jack Nusan Porter tollából –, amelyek között szerepel szociológiai, illetve politikai értelmezés is. Ezekben közös pontként az elkövető (az állam vagy annak megbízottjai), a célcsoport (amelyet társadalmi, vallási, faji, politikai, gazdasági indíttatásból jelölnek ki), illetve a végrehajtás különböző módszerei, stratégiái jelennek meg. Ez a fogalomtörténeti ismertetés elengedhetetlen egy szélesebb olvasóközönséget megcélzó kiadványban, mert sokan nincsenek tisztában azzal, hogy mit takar ez a – még mindig vitatott – definíció, és a „pontatlan” megfogalmazás miatt milyen problémák merülnek fel annak a nemzetközi és a büntetőjogban történő alkalmazásakor.

A második – és terjedelmét tekintve egyben a leghosszabb – fejezetben a népi társaságok ismertetése kapott helyet. A műszámlásokat a szerző kronológiai sorrendben tárgyalja, az egyes alfejezetek előtt egy-egy találó idézetet szerepeltet. Ez nemcsak a figyelemfelkeltés eszközeként szolgál, de az olvasó tájékozódhat arról is, hogy a szóban forgó népi társaság még milyen – például irodalmi – kontextusban került elő. Az időrendet szem előtt tartva a szerző a 19. század vége és a 20. század eleje között zajlott afrikai gyarmatosításokkal indít. II. Lipót belga uralkodó ugyanis Kongót (akkori nevén Kongói Szabadállam) személyes birtokává „tette”, az ott élő emberekkel szemben pedig kegyetlen bánásmódot alkalmazott. Terroruralma a becslések szerint 3–10 millió áldozatot követelt (a járványok, az éhezés, a kényszermunka és a gyilkosságok áldozataival együtt).

A következő alfejezet – a ma már ismeretesebb – namíbiai népi társaságot ismerteti, amelyet

Délnyugat-Afrikában követtek el a német gyarmatosítók a hererók és a namák ellen, és közel négy év (1904–1908) alatt a herero törzs 75–80%-át (65 ezer ember) és a nama törzs körülbelül 60%-át (10 ezer ember) irtották ki.

Szintén az ismertebb népi társaságok közé sorolható az örmény népi társaság, amely – mint sok másik genocídium – meglehetősen elmentmondásos megítélésben részesült (Magyarország és Törökország sem ismeri el népi társaságként), az 1932–1933-as ukrajnai éhínség (más néven *holodomor*), a nankingi népi társaság (1937 decembere és 1938 januárja között) és a mindezen borzalmakat háttérbe szorító holokauszt.

A Magyarországon kevésbé ismert genocídiumok közé tartozik az az 1971-ben elkövetett népi társaság, amelyet a pakisztániak – a Banglades függetlenségért vívott harc során – hajtottak végre. A háború alatt a fő célpontok a bengáliak és a hindu vallásúak voltak, elsősorban a – jó erőben lévő – férfiak és fiúk, illetve az értelmiségi réteg. Az áldozatok számát illetően a kutatók között nincs egyetértés: egyes szakértők szerint 300–400 000 embert öltek meg kilenc hónap alatt, míg a bangladesi kormány ezt a számot 3 millióra teszi.

Szintén a kevésbé ismert esetek közé tartozik az 1975 és 1978 között zajlott kambodzai genocídium, amelynek következményeként a lakosság körülbelül negyede, vagyis kétfélmillió ember halt meg a Pol Pot által vezetett kommunista Vörös Khmer mozgalom rémuralma alatt.

A függetlenségi harcok során elkövetett népi társaságokhoz csatlakozik az indonézektől elkövetett műszámlálás a timoriak ellen. A Délkelet-Ázsiában található Kelet-Timor 1975 és 1999 között küzdött a függetlenségéért, és szenvedett az indonéz csapatok kegyetlenség-

tését érti: (a) a csoport tagjainak megölése; (b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása; (c) a csoportra megfontolva oly életfeltételek ráerőszakolása, melyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztu-

lásának előidézése; (d) oly intézkedések tétele, amelyek célja a csoporton belül a születések megállítás; (e) a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele. Bozay: *Népi társaságok a XX. században*, 13.

gétől; módszereik közt szerepelt például a születésszabályozás és az éheztetés. A közel tizenöt év alatt Kelet-Timor lakosságának körülbelül egyharmada meghalt, vagyis az áldozatok száma 100–300 000 közé tehető.

Szaddam Husszein, az iraki elnök az irak–iráni háború alatt, az 1980-as évek végén a kurdokkal szemben is fellépett. Nem volt ritka a vegyifegyver-támadás (ideggázzal), a kiéheztetés és a koncentrációs táborokba zárás. A válogatott módszerekkel történő népirtás rengeteg áldozattal járt, az *Anfal* – vegyi fegyveres – hadművelet 50–100 000 kurd életét követelte.

A 20. század egyik legintenzívebb népirtása az 1994-es ruandai genocídium volt, amely közel száz nap alatt nyolcszázezer – egy millió tuszi és mérsékelt hutu életét követelte a kis közép-afrikai országban. A gyilkosságok fő eszköze a machete és a bunkósbot volt, amellyel a szélsőséges hutuk óránként 300–400 ember halálát okozták. A sokszor munkaként végzett öldöklést a rokonok, a szomszédok és más családtagok mellett a milíciák és a ruandai hadsereg végezte.

Az utolsó tárgyalt eset a volt Jugoszlávia területén, a délszláv háború idején zajlott. Az 1995-ben történt srebrenicai mészárlás során ugyanis 8000–9000 bosnyák nemzeti-ségű embert – nagyrészt fiúkat és férfiakat – öltek meg a szerb katonák.

Az alfejezetek terjedelme és a közreadott információk mennyisége egy ilyen szerteágazó könyvben elegendőnek mondható, az olvasó nincs túlterhelve, nem veszik el az adatok tengerében. Az alfejezetek logikus felépítésűek, a szerző csak a történelmi kontextus és az előzmények felvázolása után kezd bele az események tárgyalásába. A térben és időben elhelyezés, illetve a kiváló politikai, gazdasági vagy társadalmi problémák felvázolása rendkívül fontos az ok-okozati összefüggések szemléltetésekor. Erőssége a könyvnek, hogy az olvasottak megértését térképek és korabeli – történelmi személyekről készült – fotók is segítik. Visszaemlékezéseket is közöl a szerző túlélőktől, elkövetőktől és politikai szereplőktől egyaránt.

Ezek egyrészt némi könnyebbséget jelentenek az olvasó számára, ugyanis megtörik a „monoton” olvasást, másrészt – ami talán fontosabb – közelebb hozzák az eseményt az olvasóhoz. A szerző a népirtások utáni eseményekre is kitér, mint például a traumafeldolgozás, a megbékélés vagy a felelősségre vonás. A nemzetközi kontextus kapcsán – többek között – említést tesz a külföldi országok humanitárius segélyakcióiról, az igazságszolgáltatást célzó erőfeszítésekről, a be nem avatkozásról, illetve a kényesnek mondható fegyveres támogatásról, amellyel a népirtókat segítették.

Fontos, hogy a szerző által összeválogatott és bemutatott genocídiumok mellett az előző évszázad során számos olyan, nem kevésbé elhanyagolható népirtás történt, amely nem kapott akkora figyelmet, vagy nem kísérte akkora visszhang, hogy – a kutatókon és esetleg az érdeklődőkön kívül – minél több hétköznapi ember tudomást szerezzen róla (például az 1972-es burundi népirtás). Az afrikai népirtások, mészárlások vizsgálatakor jómagam is sokszor szembesültem azzal, hogy más kontinens kormányai, illetve a nemzetközi szervezetek (mint például az ENSZ) az ilyen „konfliktusokat” belügynek vagy polgárháborúnak nyilvánítják. Emiatt a népirtás „címét” is csak későn vagy utólag alkalmazzák az események kontextusában. Így a szélesebb közvéleménynek nincs vagy alig van tudomása a történeletről, s a kormányok és az ENSZ csak utólag próbál „beavatkozni” vagy korrigálni.

A befejező fejezet, mintegy keret adva a könyvnek, a népirtás pszichológiai vetületeit vizsgálja, és a lélektani kérdésekre igyekszik válaszolni, úgy vélem, sikerrel. Öt tényezőt emel ki annak kapcsán, hogy mi motiválhatja a népirtások elkövetőit, illetve résztvevőit: ezek a nárcizmus, a kapzsiság, a félelem, a dehumanizáció és a tömegpszichózis. Mindezzel a szerző rámutat a genocídiumok közötti hasonlóságokra. Megállapítható azonban az is, hogy a lehetséges motivációk genocídiumonként eltérőek lehetnek. Erre példaként szolgálhatnak az 1994-es ruandai

népiertás női elkövetőiről készült tanulmányok, amelyekben olyan motivációk is megjelennek, mint a nemi szerepekkel való összhang, illetve disszonancia, a katasztrófamentális, a zavar és ambivalencia vagy a szórakozás.⁴ A külső szemlélő érzelmeiről és reakcióiról is ír a szerző; ez a tabusítás és sokszor a közömbösség kérdése miatt fontos. Ennek kapcsán egy illusztratív idézetet közöl, mégpedig Sztálintól: „*Egy ember halála tragédia, millióké statisztika.*” (258. old.) Az emberi agy képtelen felfogni a népiertások áldozatainak nagy számát, emiatt mint külső szemlélők nem tudunk megfelelően reagálni.

Bozzay kötete megírásakor a magyar és a nemzetközi tudományos kutatások eredményeit vette alapul. A külföldi szerzők közül elsősorban Adam Jones *Genocide: A Comprehensive Introduction* című munkájára alapozta állításait, sőt a pszichológiai vetületeit vizsgáló fejezet részben szintén erre támaszkodik.⁵ Jones nagy lélegzetvételi munkája ugyanis a népiertáskutatásban megkerülhetetlen alaplúnak számít. Külön örvendetes, hogy Bozzay a rendelkezésre álló

magyar nyelvű munkákat is igyekezett felhasználni. A hazai feldolgozottság kapcsán azonban meglepő, hogy a Lovasi-féle könyvre nem hivatkozott, aminek hátterében az állhat, hogy Bozzay arra törekszik, hogy mindig az eredeti forrásokra utaljon. A felhasznált irodalom jegyzéke további lehetőséget biztosít az alaposabb elmélyülésre egy-egy népiertás kapcsán.

Bozzay Zoltán munkája remek kezdeményezés arra, hogy a szélesebb közönség is tudomást szerezzen a múlt században történt népiertásokról, s felkeltse a figyelmet – remélhetőleg – azokra is, amelyek a 21. században zajlottak és zajlanak még a mai napig. A téma iránt érdeklődőktől kezdve a tudományos szféráig bezáróan mindenki megtalálhatja azt a szempontot, ami miatt érdemes kézbe venni a könyvet. Egy-egy történelemóra tananyaga mellett például kísérő olvasmányként ajánlható középiskolások számára. A felsőoktatásban résztvevők, a történettudomány művelői és a kutatók számára is hasznos ismereteket hordoz.

⁴ Zsiga Nikoletta Evelin: *Az 1994-es ruandai népiertás női elkövetői: a gyilkolást vezető nők.* In: Varga Anikó – Virág Nándor (szerk.): *Eötvözet 9.: Az Eötvös Loránd Kollégium 9. konferenciáján elhangzott előadások.* Szeged, 2021. 117–127. <http://www.eotvos.u-sze->

[ged.hu/sites/default/files/muhelyek/%5Buser%5D/9E%C3%B6tv%C3%B6zet_k%C3%B6tet_pdf.pdf](http://www.eotvos.u-szeged.hu/sites/default/files/muhelyek/%5Buser%5D/9E%C3%B6tv%C3%B6zet_k%C3%B6tet_pdf.pdf) (letöltés: 2023. január 20.)

⁵ Jones, Adam: *Genocide: A Comprehensive Introduction.* Abingdon, 2006.

BARÁTH KATALIN

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 192–195.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.192-195

www.aetas.hu

A mozgó képek forradalma

*Füzi Izabella: A vurstlitól a moziig.
A magyar vizuális tömegkultúra
kibontakozása (1896–1914). Apertúra
Könyvek – Pompeji, Szeged, 2022.
285 oldal*

Budapest Főváros Levéltárában őriznek egy barna fedőlapú, öles könyvet, amelynek címlapján ez áll: „Rendőrség által beszedett helyi díjak nyilvántartó II. könyve”. A fondjegyzék szerint időrendben ez az első „vigalmi adó” cím alatt fennmaradt nyilvántartás (pontosabban: „Nyilvános színi előadások, mutatványok és táncvigalmak utáni, rendőrség által beszedett helyi díjak nyilvántartó könyve”, 1899–1903),¹ amit az évek előre haladtával egyre több és egyre ölesebb kötet követett az irattári polcokon. A fővárosi adóhatóság szorgalma tehát nem lankadt, amikor a szórakoztatás ágenseitől kellett bevasalni a járulékokat. A könyv kézbevételeivel súlyos bizonyosságot szerezhettünk arról is, hogy a szórakozás alkalmi kilóban mérhetően is tömegesedtek, egyszersmind hatékony harci arzenálra teszünk szert a legvilágosabb és legelszigetelt leltári asztalokért folyó eternális küzdelemben.

A vigalmak adóját 1899 és 1903 között számon tartó könyvben a 33. oldalig kell lapoznunk, míg az első „mozgó képek” bejegyzést megtaláljuk egy bizonyos Hein Samu neve mellett, aki a Kerepesi út 82. alatt űzte a szórakoztatóipart (többek között tamburazenét is szolgáltatott), és aki 40 korona adó

ellenében 1900. január 11-től február 9-ig mulattatott mozgóképekkel. Az öt esztendő adóköteles budapesti vigalmait fősorakoztató nyilvántartás azt sugallja, hogy a századforduló szórakoztatását nem a mozgó- vagy állóképes vállalkozások uralták, habár a klasszikusabb vurstliszámok (az „óriásfiú” vagy a „szakállas jósnő”), a nyilvános zene-szolgáltatás és az orfeumi („chantan”) események közé be-beékelődtek a vizualitásra alapozó mutatványok. (Igaz, a látvány, a megmutatás a szolgáltatások jelentős hányadának volt lényege, hiszen mi másért állítanánk ki egy óriást, ha nem azért, hogy megbámulják.) A nyilvántartásban a „mozgó kép” előtt-után felbukkannak például a panorámák („Bem és Petőfi”), a „sugárképek”, „ködfátyolképek”. A vigalmi adó könyve ugyanakkor megerősíti azt a „köztudomás”-t, hogy a mozi eleinte zökkenőmentesen simul bele a szakállas jósnők és kerékpáros körhinták szórakoztatóipari környezetébe.

A vurstlira háramló kortárs és utókori ítéletet, az alantasság bélyegét ilyen módon az első mozgóképes alkotások, kísérletek, hibridek is magukon viselik – és ez az a pont, ahol Füzi Izabella határozottan belemetsz a hagyományosan fejlődésívű filmtörténeti elbeszélések fonalába, jelezve, hogy ezúttal egy másféle történettel fogja megismertetni az olvasót. A *vurstlitól a moziig* bevallottan az úgynevezett revizionista avagy új filmtörténet iskolájának könyvtárát gyarapítja, ami

¹ Nyilvános színi előadások, mutatványok és táncvigalmak utáni, rendőrség által beszedett helyi díjak nyilvántartó könyve, 1899–1903.

Budapest Főváros Levéltára BFL IV.1413. mm. 265. kötet.

leegyszerűsítve annyit tesz, hogy nem az első világháború után dominánssá lett történetmondó (narratív) mozgókép bicebócskódó felmenőinek históriáját olvassa ki a mozi intézményesülésével záruló két évtized jelenségeiből. „A korai mozi kutatása és a vizuális nyilvánosság” című (második) bevezetésben Füzi összefoglalja azt a jó néhány tematikus ösvényt, amelyeken az új filmtörténet követője elindulhat. (75. old.) Mire a kötet utolsó lapjaihoz érünk, az a benyomásunk alakul ki, hogy Füzi nyolc fejezeten át tartó filmtörténeti sétáján többé-kevésbé minden ilyen ösvényt útba ejtett, tanúságot téve arról, hogy ha (a történetési gyakorlatban nem ritka módon) egy adott időszakban nem csak a később uralkodóvá, tipikussá lett jelenség belemegítő fázisát ismerjük föl, akkor vizsgálódásaink dúsabb termést hozhatnak, és nem pusztán a filmtörténet vagy filmesztétika javára.

A magam részéről különösen ígéretesnek találok azt a megközelítést, amely „az érzékelés és észlelés megváltozott kulturális feltételei”, a 19. századi modernitás érzékekre vonatkozó fejleményei, a vizuális nyilvánosság születése felől közelít a mozgókép korai alkalmazásmódjaihoz. Az egymás után szokatlan sebességgel pergő képeknek, a mozgás megörökítésének és ismételhetőségének új tapasztalata, „az érzéki lehenylerés”, összességében „az attrakció mozija” az a történeti fejlemény, amit a mozi hajnalával közvetlenül foglalkozó fejezetek kiváltképpen vizsgálnak. A másik fő tematikus csomópontot pedig azoknak a diskurzus(ok)nak a föl-tárásával és aprólékos elemzésével azonosíthatjuk, amelyek ezt az új vizuális mutatványt tárgyalták.

A föntiekből remélhetőleg kiderült, hogy *A vurstlitól a moziig* nem a hagyományos történeti monográfia műfajának egy újabb példánya, tehát ne várjuk tőle a címben feltüntetett filmtörténeti korszak krónikaszerű, kronologikus összefoglalóját. Annak ellenére sem, hogy az áttekintő(bb), programadó(bb) fejezetekből azért kirajzolódik egy efféle történeti vázlat is, köszönhetően nem utolsó-

szorban annak, hogy a szerző könyvtárnyi elméleti és történeti szakirodalomból, valamint egykorú sajtótermékből kinyert tekintélyes mennyiségű információ megmozgatásával tör maga is a megbámulandó mutatványos babérjaira. Ezzel látszólagos ellentétben az is nyilvánvaló, hogy kérdéseire választ nem elsősorban a szintézisalkotás, hanem a szorosabb olvasás útján kíván (szeret?, szokott?) találni, leginkább a 19. század technológiai újdonságai közé frissen beékelődő kinematográfia ma többnyire ismeretlen alkalmazásait, a kor média-kiméráit körüljárva. Nagyítójával szívesen hajol egy-egy különleges filmszalag (például a nemzeti identitás építését célzó ünnepi felvonulások ritka felvételei vagy az 1912-es vérvörös csütörtök néhány képkockája) fölé, vizsgál kimerítően a nézői tapasztalatot rímbe öntő moziverseket vagy intermediális gyakorlatokat. (Leginkább a kinemaszkeccseket, azaz a színházi előadással elegyített mozgókép mulattató célzattal született műveit.) Ezek az egyszerre kontextusba helyező és minuciózusan (sorról sorra, képkockáról képkockára) elemző fejezetek a tömegmédiá történetével foglalkozó kutató gyakorlatában nem csupán közvetlen tanulságaik miatt hasznosulhatnak, hanem azért is, mert példát mutatnak arra, miféle leleménnyel lehet válaszokat kicsikarni a legkülönfélébb, első pillantásra nem túl informatív szövegekből abban az esetben, ha az elsődleges forrásoknak (azaz a mozgóképeknek) csupán a töredéke élte túl a huszadik századot, és ez a töredék sem hozzáférhető teljes egészében.

Habár az emlegetett tömegmédiá-történetész számára a könyvnek a tárgyalt időszak mozgóképre vonatkozó, valamint az utókorban művelt historiográfia paradigmaváltásait kellő alapossággal, sőt hiánypótló jelleggel összefoglaló és ismertető fejezetei (*A korai mozi kutatása és a vizuális nyilvánosság* [74–84. old.], *A korai mozi nyilvánossága és a mozgókép kulturális megítélése* [166–192. old.], *A film megjelenésének intézményi feltételei és következményei* [244–274. old.]) látszanak legfontosabbnak és valóban erő-

sen ajánlottnak is, egy olyan elemzést is külön kiemelnék, amely a szerző által „intermediális gyakorlatok”-nak nevezett jelenségek körébe utalható. A bohózat, amelynek Füzi egy teljes fejezetet szentelt, a *Mozgó fényképek* címet viselte, és a német eredetiből (1897) a mozgókép hazai bemutatkozása után mindössze két évvel (1898) már a Víg-színház repertoárját gazdagította. A rákövetkező évtizedben szerte a magyar színpadokon fényes sikereket arató színdarab a szárnyait bontogató mozgóképiparral beoltott szórakoztató színház egyik hibridje volt, amelynek tüzetes vizsgálata jóval több tanulsággal kecsegtet egy elfelejtett századfordulós attrakció pusztá fölelevenítésénél. Füzi biztos kézzel hánt le újabb és újabb olyan rétegeket a darabról, „amelynek érdeme, hogy a mozivetítések kezdete után pár évvel zavarba ejtően komplex módon állítja elénk azokat a problémákat, melyek azóta is relevánsak”. Azaz hogy a mozgókép miként változtatja meg a vizuális nyilvánosságot, és a korabeli közönség miként reflektál(hatott) „a mediatisált képmás” nyilvános megjelenésére. (141–142. old.)

A bohózat egy sorozatos leleplezés poénjára építő (meta)történet, amelynek női szereplői egy mozilátogatás során szembesülnek a férji hűtlenséggel. A színdarabbéli moziban másorra tűzött élet(mozgó)képek kockáin ugyanis ráismernek férjeikre, amint azok egy idegen hölgynek teszik a szépet. A családi botrányt okozó filmet betiltani, megvásárolni igyekvő férj problémája fölveti a képmás szerzőiségének kérdését, és megmutatja az erre adott korabeli válaszokat csakúgy, mint a hamar riválisokká váló színház és mozi eltérő, itt kölcsönhatásba lépő működés módjait, de a privát és a publikus nyilvánosság határainak képlékenységét is, nem beszélve a mozilátogatás és mozgóképnézés aktusának színre viteléről, egyben megörökítéséről vagy a filmre vitel egykorú

gyakorlatának szemléltetéséről. A *Mozgó fényképek* sokoldalú bemutatása ékesen példázza *A vurstlitől a moziig* szerzőjének elemzési készségeit, egyszersmind azt, miként tehetünk szert tudásra közvetett forrásokból az új szórakozási formához éppen csak hozzáédesedő tömeg reakcióiról. (Tudható, hogy „a” tömeg és „a” társadalom hozzáférhetősége mind a tömegkultúra, mind a társadalom történetének bűvárlását megnehezítő akut probléma.)

Hasonlóan virtuóz viviszekcióra mutat példát a kötet első két fejezete is, amelyekről eddig nem ejtettem szót – nem véletlenül. Igaz, e két elemzés (a milleniumi kiállítás és Ős-Budavára látványosságainak sokrétű összevetése, majd „az első vizuális tömegmédiaként számon tartott” panoráma, azon belül *A magyarok bejövetele* olvasatainak feltárása) korántsem idegen elem a mozgókép kultúrtörténeti genealógiáját is érdeklődésére méltató új filmtörténet témakészletében, és illik a kötet talán leginkább újszerű, leginkább hangsúlyozott ajánlatához is, miszerint „a korai mozgóképet a korabeli vizuális kultúra technikáival és tömegszórakoztatási formáival összefüggésben érdemes vizsgálni”. (5. old., kiemelés az eredetiben). Elképzelhető azonban, hogy az emlegetett vizuális kultúra mozgóképen inneni és túli rokon médiumainak sorába továbbiakat fölve kevésbé tűnne az első fejezetben tárgyalt látványosságok kiválasztása némileg ötletszerűnek. Meglehet, csak a (vizuális kultúra kutatóinak ízléséhez képest) merev történeszi beidegződésekből támadhat az ötletünk, hogy e „rokonattrakciók” vizsgálata külön kötetet is megtölthetne. A mozgóképre koncentrálo nyolc fejezettel szervesebb egységet alkotna a szerzőnek a könyvből (számomra meglepő módon) kimaradt mozi-történeti alapvetése.² Az utóbbinak azért is volna jó helye a mozgóképes fejezetek mellett, mert direkt módon számol azzal a jelen-

² Füzi Izabella: *Néző és közönség – Mozi-történeti vázlat*. Apertúra, 2018. tavasz. <https://doi.org/10.31176/apertura.2018.3.6>.

ben zajló, forradalminak is nevezhető folyamattal, amely újfent többszörözi a médium funkcióit, formáit és formátumait – éppen olyan filmes kavalkádot, sokarcúságot megalósítva, mint amilyen a mozgóképek hajnala volt. Ez a körülmény nemcsak Füzi munkájának aktualitását biztosítja, hanem azt is, hogy a mozgóképek száz évvel ezelőtti képlékenységére, sokrétűségére nyitottá válik a 21. századi néző/alkotó értelmezői horizontja.

Végezetül, ami a kulcsint illeti: a sor végi elválasztás és a sorközök egységessége terén elvértve tapasztalható malőrök (például 171. old.) javításán túl megfontolandó volna a

visszatérés a bekezdések megszokott elkülönítési (behúzásos) módjához, mert a valamivel szélesebb sorköz ilyen célú alkalmazása a hagyományos elrendezéshez képest – tapasztalatom szerint – kevésbé könnyíti meg az olvasást és szövegbéli tájékozódást. Ugyanakkor a bőséges, nem ritkán színesben mellékelt képanyag jócskán kárpótolja az olvasót a jelzett apró problémákért. Nem beszélve a tartalomról, amelynek mélyvizében elmerülni (avagy a kötet frazeológiájához híven: „immerzíven” kalandozni) mind a vizuális, mind a tömegkultúra történetét kutatóknak félniük nem kell, sőt erősen javallt.

GALAMBOSI PÉTER – RIBI ANDRÁS

HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia 1000–1387
Kutatócsoport

Bizánci kereszténység és korai egyházszervezet Erdélyben az első ezredfordulón*

*Christianization in Early Medieval
Transylvania. The Oldest Church in
Transylvania and Its Interpretation.*

*Edited by Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan
Mureșan and Gabriel Tiberiu Rustoiu.
(East Central and Eastern Europe in the
Middle Ages, 450–1450, Volume: 83) Brill,
Leiden – Boston 2022. 524 oldal*

A neves Brill kiadó Kelet-Közép- és Kelet-Európa középkori történetére fókuszáló sorozatának keretében látott napvilágot 2022-ben az a többségében román, kisebb részben magyar és szerb szerzők által jegyzett tanulmánykötet, mely az erdélyi kereszténység legkorábbi történetét igyekszik körbejárni. Miképpen arról a kötet előszavában *Gabriel Tiberiu Rustoiu*, a Nemzeti Egyesülés Múzeumának igazgatója és a kötet egyik szerkesztője is megemlékezik, az elmúlt évtizedek régészeti szenzációja volt Romániában, amikor *Daniela Marcu Istrate* vezetésével 2011-ben – az 1970-es évek után – ismét előkerültek annak a gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyháztól nyugatra fekvő templomnak a romjai, amely a 10. század közepétől a 11. század második feléig állhatott az egykori római erődítmény területén. Mindez felélesztette a tudományos diskurzust az erdélyi kereszténység korai történetéről, amely már a 18. század óta vita tárgyát képezi a történeti kutatásban (nemcsak román és magyar, ha-

nem katolikus és protestáns összevetésben is). A kötet időzítése annyiban szerencsésnek tekinthető, hogy a rendszerváltást követően Romániában is új lendületet kaptak az egyháztörténeti kutatások, amit módszertani fejlődés is követett, így joggal várhattuk a kötetből, hogy színvonalas, modern szemléletű írások formájában számol be a legújabb eredményekről, összekapcsolva a régészet és a történetírás, a vallás és a politika, illetve a román és a magyar historiográfia területét.

A kötet húsz szerző munkája, a bevezetővel és összegzéssel megtámogatott tanulmányok közül négy régészeti, kilenc történeti, egy pedig építészeti-rekonstrukciós témákat boncolgat. Igényes könyv született, számos (többnyire színes) képi illusztrációval, ábrával, térképpel, melyek nagyban hozzájárulnak az írott szöveg mélyebb megértéséhez a különböző tudományterületekről érkező olvasók számára.

A könyv nyitó tanulmánya a szerkesztőként is közreműködő *Daniela Marcu Istrate* (Román Akadémia Régészeti Intézete) nevéhez fűződik, aki az említett 2011-es ásatásokat vezette (*From the Greek Bishop Hierotheos to the Latin Bishop Simon: The Churches in Alba Iulia and the Controversies Related to the Beginnings of the Diocese of Transylvania*). Szerencsés felütés ez, hiszen a szerző csak azt követően tér a tárgyra, hogy alaposan bemutatja az erdélyi kereszt-

* A könyvismertetés elkészítését az HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia 1000–1387 Kutatócsoport (azonosítószám: 1421707) támogatta.

ténység korai története körüli bizonytalanságokat, Gyulafehérvár természeti és antik gyökerű építészeti adottságait, társadalmát, illetve a Szent Mihály-székesegyház környékén (és alatta) feltárt egyházi épületeket. Az egy évtizeddel ezelőtti ásatások eredményeinek – egyébként már másutt publikált – megértését gazdag képanyag és jó ábrák segítik. A környéken talált sírok segítségével Marcu Istrate meggyőzően datálja a templom létezését a 10. század közepétől a 11. század közepéig tartó időszakra, az épületet pedig egy bizánci jegyeket felmutató, görög kereszt alaprajzú, négy pilléres templomként azonosítja, melyhez párhuzamokat is említ a Bizánci Birodalom egykori területéről. Ezt követően a szerző vázolja a templom azonosítása kapcsán kibontakozó vitát, igen határozottan szembehelyezkedve az azt továbbra is a latin kereszténységhez kötő Takács Miklós álláspontjával. Marcu Istrate szerint a katólikus katedrális – az új idők jeleként – egyértelműen a görög kereszt alaprajzú templom bontását követően építették. Véleménye szerint ez utóbbi – kellő óvatossággal fogalmazva – a Hierotheosz-misszióhoz köthetően jött létre a 10. század közepén.

Ettől eltérő állásponttal találkozunk *Florin Curta* (Floridai Egyetem) tanulmányában, mely a dél-erdélyi térség bolgár kapcsolatait helyezi a középpontba (*Bulgaria beyond the Danube: Water under Bridge, or Is There More in the Pipeline?*). A kötet több tanulmánya esetében fordítóként is közreműködő amerikai professzor a *Scriptor incertus* művéből ismert 813. évi adrianopolisi ostrommal indítja írását, amely után – s ez a román historiográfiában komoly visszhangot váltott ki – a foglyokat a „Dunán-túli Bulgáriába” deportálták. Ez utóbbi lokalizációját a szerző a gyulafehérvári Stația de Salvare temető 9–10. századi, részben bolgár vonatkozású leletanyagának segítségével kísérel meg azonosítani, ugyanis a bulgáriai régészeti anyagon a kereszténnyé válás olyannyira látványosan kirajzolódik, hogy ha volt kapocs Dél-Erdéllyel, annak ott is látszódnia kell – véleménye szerint a 2011-ben elő-

került templomot ebben a kontextusban is felfoghatjuk. Curta – saját megfogalmazása szerint – „ellenáll a kísértésnek”, hogy a templomot írott forrásokhoz (és így a Hierotheosz-misszióhoz) kösse, helyette a térség városias településeit jellemző vízvezetékdarabokat (kerámiákat) vizsgálja. Ilyeneket Gyulafehérváron is találtak, ráadásul a feltárt egyház párhuzamba állítható a Preslav környéki templomokkal. Véleménye szerint így Gyulafehérvár egy 10. század közepi bolgár úr rezidenciájaként egyfajta előretolt állás lehetett az Alföld felé, amit a Bizánc és a Rusz között kibontakozó háború, illetve Szent István király tevékenysége számolt fel.

A korábban már említett Stăția de Salvare temető 9–11. századi leletanyagát elemzi *Horia Ciugudean* (Nemzeti Egyesülés Múzeuma, Gyulafehérvár), *Aurel Dragotă* (Lucian Blaga Egyetem, Nagyszeben) és *Monica-Elena Popescu* (Lucian Blaga Egyetem, Nagyszeben) írása, ami kulcsfontosságú a 2011-ben feltárt templom datálása szempontjából (*The Transylvanian Cradle: The Funeral Landscape of Alba Iulia in the Light of 'Stația de Salvare' Cemetery [9th–11th Centuries]*). Az említett temető, mely a római *castrum* délnyugati sarkától – vagyis a mai székesegyház környékétől – körülbelül egy kilométernyire északnyugatra terül el, a legjelentősebb erdélyi sírleletek közé tartozik; kutatása a 20. század eleji kezdeteket követően főképp az utóbbi évtizedekben élénkült meg. A legkülönbözőbb szempontok (sírok tájolása, anyaga, a temetkezés módja, mellékletek elhelyezkedése, kerámia, ékszerek, egyéb eszközök, párhuzamok más temetőkkel, életkori összetétel stb.) szerint történő elemzés alapos munka, ahol a szöveg és a jó minőségű ábrák egymást gyámolítják. A főbb eredmények a következők: a temető jól példázza a különböző népek együttélését és fejlődését, hiszen egy Maros-völgyi (egyébként a szerzők által érthetetlen módon még mindig Keánhoz kötött) bolgár népesség mellett a 10. század első felétől a magyar vonatkozású sírok is megjelennek, ami a Gyulák központjaként mutatja a térséget.

Ugyanakkor a szerzők rekonstrukciója szerint az ókori erődön kívül szláv és romani- zált (!) lakosság jelenléte is feltételezhető, akik gyakorlatilag a bolgár elit helyébe kap- ták a magyar uralmat a 900-as években.

A kötet utolsó régészeti tanulmányát *Călin Cosma* jegyzi (Régészeti és Művészet- történeti Intézet, Kolozsvár), témája – a Ro- mánia területén feltárt bizánci ereklyetartó kereszttek – inkább csak érintőlegesen kap- csolódik a könyv tárgyához (*Byzantine Bronze Reliquary Crosses with Embossed Figures Discovered in Romania*). Az ötven- három fennmaradt figurás keresztet kataló- gusba rendező és több szempontból tipizáló munka a többi régészeti tárgyú íráshoz ha- sonlóan alapos elemzés, melynek legfonto- sabb következtetése az, hogy a leletanyag fő- képp a 10–11. századra datálható, a kereszt- tek készítési helye, ideje és a lelőhely pedig összefüggésbe hozható Bizánc éppen aktuá- lis politikai helyzetével, céljaival és a kereszt- nyi térítés előrehaladtával. A legtöbb *enkol- pion* ennek megfelelően a tágabb térségen belül, a Duna mentén került elő.

A történeti tanulmányok sorát *Tudor Sălăgean* (Erdélyi Néprajzi Múzeum, Ko- lozsvár) írása nyitja a 10. századi Erdély tör- ténetéről azzal a céllal, hogy a Hierotheosz- missziót a friss régészeti eredmények nyo- mán kontextusba helyezze (*From Terra Ul- trasilvana to Regnum Erdeelw: Notes on the Historical Evolution of Transylvania in the 10th Century*). Sajnálatos módon ahelyett, hogy egy mértéktartó, a rendelkezésre álló forrásokot és a román, illetve a magyar szak- irodalom eredményeit részletesen összefog- láló munka született volna, egy meglehető- sen zavaros, nehezen követhető – egy térkép innen rendkívül hiányzik –, mind szemléle- tében, mind eszköztárában elavult tanul- mány foglalkozik ezzel a fontos kérdéssel. Sălăgean minimális kritikával veszi át An- onymus *Gestájának* (a 10. század eleji észak- erdélyi megtelepedésről írt) és a *Képes Kró- nikának* (a 10. század közepi gyulafehérvári hódításról szóló) híradásait, miközben a Kristó Gyula munkáinál frissebb magyar

szakirodalmat teljesen mellőzi. A 2011-ben feltárt gyulafehérvári templommal kapcsol- atban sem kevésbé zavaros az állásfoglalása: egyfelől érdemi indoklás nélkül veti el Kris- tónak az északról délre költöző katolikus püspöki székhelyről megfogalmazott néze- teit, másfelől a görög kereszt alaprajzú temp- lom végét az 1046-os pogánylázadáshoz köti, bár azt ő is elismeri, hogy a felkelés kapcsán erdélyi vonatkozású eseményt nem ismer- rünk. Összességében a szerző úgy véli, hogy Szent István a pogány ifjabb Gyula legyőzése után nemcsak anyja örökségét szerezte visz- sza, hanem újraalapította az erdélyi püspök- séget is.

Sokkal inkább szolgálja a politikai viták- tól is terhelt történeti problémák közötti szakmai eligazodást *Jan Nicolae* (1918. de- cember 1. Egyetem, Gyulafehérvár) historio- gráfiai jellegű írása Hierotheosz 18. századi „felfedezőjéről”, Gottfried Schwarzról (*Hagiography and History in Early Medieval Transylvania: from the Byzantine Bishop Hierotheos [10th Century] to the German Historian Gottfried Schwarz [18th Cen- tury]*). Az 1707 és 1788 között élt evangéli- kus tudós a felvidéki Iglóból származott, majd németországi egyetemi tanulmányokat követően Rinteln püspökeként tevékenyke- dett. Az 1730-as évek végén írta meg művét a magyarországi keresztény térítés korai tör- ténetéről – keleti szempontból, teljes siker- nek tekintve azt. Nicolae az erre érkező reak- ciókat elemzi tanulmányában: míg protes- táns körökben és a 18. század végi erdélyi ro- mán történészeknél kedvező fogadtatást ka- pott az elmélet, addig a magyarországi jezsu- ita történetírók hevesen vitatták Schwarz el- képzeléseit, magának Hierotheosznak a léte- zését is kétségbe vonva. A szerző fontosnak tartja leszögezni, hogy az utókor – természe- tesen számos ponton árnyalva a dolgot – végeredményben igazolta Schwarzot, hiszen Hierotheosz létezését ma már olyannyira nem szokás kétségbe vonni, hogy 2000-ben a konstantinápolyi pátriárka szentté avatta őt. Kanonizációja, mely egy időben történt a keleti kereszténység részéről I. István király

szentté avatásával, fontos gesztus volt a kárpát-medencei népek és felekezetek megbékelésének elősegítése érdekében.

Kétségtelen, hogy *Dan Ioan Mureșan* (Rouen–Normandia) Egyetem) Theophülaktosz pátriárkáról írt fejezete a kötet egyik legkiemelkedőbb momentuma (*Patriarch Theophylact, the Horses, and the Hungarians: The Religious Origins of the Byzantine Mission to Tourkia*). A bizánci egyház- és politikatörténet nemzetközi szinten elismert kutatója – aki nem mellesleg a kötet egyik szerkesztője – a pátriárka egyházi és politikai pályafutásának újraértékelését tűzte ki célul, mivel meglátása szerint a főpapról alkotott tudományos képet napjainkig meghatározza Jóannész Szkülitész „karaktergyilkos” portréja, amelyet a pátriárka tevékenységének egyoldalú bemutatásán túl ténybeli tévedések jellemeznek. Theophülaktosz pátriarchátusa alatt a bizánci birodalmi egyház szervezeti és ideológiai szempontból egyaránt jelentős változásokon ment keresztül. Ezen korszakos jelenségek keretein belül vizsgálja a Bizánci Birodalom külkapcsolatait és missziós törekvéseit, új megvilágításba helyezve a 10. századi magyar történelem egy meghatározó kérdését. A magyar középkorkutatásban hosszú évtizedek óta elfogadott nézet szerint Bulcsú harka 948-ban keresztelkedett meg, midőn Tormás Árpád-házi herceggel Konstantinápolyban járt követségben, az erdélyi gyula pedig 950 körül hajthatta fejét a keresztvíz alá. Mureșan azonban a magyar–bizánci viszonyt a birodalom átfogó közép- és kelet-európai diplomáciai kapcsolattrendszerének tükrében vizsgálva valószínűbbnek tartja, hogy Bulcsú 943-ban, az akkor esedékes magyar–bizánci békekötést megerősítendő vette fel a keresztiséget politikai megfontolásból, a gyula pedig 946 körül járhatott Konstantinápolyban. A kötet tárgyát tekintve tehát Mureșan legfontosabb eredménye az erdélyi Hierotheosz-misszió újszerű keltezése, s mindezzel összefüggésben kitér Theophülaktosz közismert lovas szenvedélyére és a pátriárka szerepére a Bizáncban elsősorban harcos lovas-

népként számon tartott magyarokkal kötött béke előkészítésében.

A délkelet-európai régió középkori hadtörténelmének ismert kutatója, *Alexandru Madgerau* (Védelempolitikai és Hadtörténeti Intézet, Bukarest) az al-dunai régió egyházszerkezeti fejlődését a bizánci hatalom újbóli megerősödésének kontextusában vizsgálja a 10. század közepétől a 11. század elejéig terjedően (*Ecclesiastical Consequences of the Restoration of Byzantine Power in the Danubian Region*). Madgerau a korai magyar történelem több egyházszerkezeti, külpolitikai és hadtörténeti kérdéséhez is hozzászól, jölehet ezek többsége nem kapcsolódik a kötet tárgyához. Ahhoz az állásponthoz csatlakozik, mely szerint Hierotheosz nem Erdélyben, hanem a Maros-Körös közén térített, minthogy a bizánci kapcsolatokra utaló régészeti leletek ezen a területen összpontosulnak. Hangsúlyozza, hogy a források szerint Hierotheosz követően még három főpap viselte a Turkia püspöke titulust, ami alapján elfogadja azt a feltételezést, mely szerint a görög rítusú püspökség hosszabb időt is megélhetett a Kárpát-medencében, s a territoriális alapú latin és a görög egyházszervezet párhuzamosan működött volna egymás mellett Szent István királyságában. Ehhez kapcsolódóan Ajtony marosvári vezér bukását 1003–1004-re keltezi, ami látványos visszalépés a magyar történettudomány immár több évtizedes eredményeihez képest. A Madgerau által is vallott nézet szerint a görög rítusú egyházszervezet az Ajtony által uralt területeken létrehozott csanádi és bihari, valamint az Ajtony-nyal rokon gyulák erdélyi területén alapított püspökségeket ölelte volna fel, de ezen túlmenően Turkia püspöke az ország összes görög rítusú egyházi intézménye felett joghatóságot gyakorolhatott.

A kötet első magyar szerző által jegyzett tanulmányában *Thoroczkay Gábor* (ELTE) hangsúlyozza, hogy a magyar kereszténység nyugati és keleti gyökerekkel egyaránt rendelkezik, melyek közül az előbbi a fontosabb ugyan, de a másikkal is érdemes foglalkozni

(*Some Remarks on the Church History of the Carpathian Basin during the 10th and 11th Centuries*). Bemutatja a Hierotheosz-misszió forrásait (Szkülitész leírása, ószláv források, Nikon krónika), majd – egyúttal a Gyulák között is rendet vágva – igyekszik eligazodni a térség bizonytalan és változó politikai viszonyai között. Míg az először az 1970-es években feltárt templomot korábban ő is az első latin székesegyháznak tartotta, és a 11. század közepére keltezte, az új régészeti eredmények nyomán elfogadhatónak tekinti, hogy az említett egyház egy évszázaddal korábbi és bizánci stílusú. Így az sem zárható ki, hogy a templom valóban Hierotheosz tevékenységéhez köthető, és a korabeli Gyulafehérváron élő szláv, illetve a 10. században bevándorló magyar népesség számára épült. Thoroczkay álláspontja szerint a metropolia a 11. század közepén azért szűnhetett meg, mert az akkorra már uralkodóvá váló latin kereszténység miatt egész egyszerűen elfogyott az ortodoxok körül a levegő.

Révész Éva (Szegei Tudományegyetem) Hierotheosz és utódai tevékenységének tér- és időbeni határait tette vizsgálat tárgyává (*Gyula's Christianity and the Bishopric of the Eastern Mission*). Hangsúlyozza, hogy a magyar szállásterület a 10. század közepén még nem terjedt ki Erdélyre, s a gyulák csak 950–1000 között tették át szállásukat keletre. Ennél fogva Hierotheosz maga sem Erdélyben térített, hatásköre a korabeli magyar szállásterület teljességére, szorosabban a Duna-Tisza közére és a Tiszántúlra terjedt ki. Véleménye szerint Hierotheosznak legkésőbb 958-ban el kellett hagynia Magyarországot, mivel ekkor kiújultak a magyar–bizánci háborúk. Nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a 11. század elejéig még három személy tűnik fel Turkia metropolitájaként a görög rítusú egyházban, ezért nem veti el az intézményesített keleti keresztény egyházi szervezet működésének lehetőségét Szent István királyságában. Mivel a papszentelés kizárólagos püspöki jogkör volt, Révész szerint Turkia püspökének tevékenységét bizonyítja az a tény is, hogy a

korai alapítású görög monostorok a 11. század végéig folyamatosan működtek, hiszen az egyházi utánpótlás feltétele volt a görög papokat felszentelő és felügyelő görög püspök működése. Véleménye szerint Hierotheosz utódai missziós keretek között folytatták működésüket a latin egyházszervezeten belül, aminek bázisai a görög rítusú monostorok lehettek. Bizánci, bolgár és szerb párhuzamok alapján azzal számol, hogy Turkia püspöke valamely jelentős görög monostor előjárója is lehetett egyúttal.

Boris Stojkovski (Újvidéki Egyetem) a magyar–szerb kapcsolatok, a Szerémség, illetve a jelenkori Vajdaság középkori történetének kutatója a 11–14. századi Magyarországon működő görög rítusú monostorok helyzetét tekinti át (*The Byzantine Monasteries of Medieval Hungary Revisited*). A görög rítusú kereszténység korabeli helyzetének és az államalapítás kori Magyarországon betöltött szerepének átfogó elemzése helyett ugyanakkor a szerző csupán a fontosabb intézmények (Visegrád, Veszprémvölgy, Dunapentele, Marosvár, Oroszlámos, Dombó és Száva-szentdemeter) történetének egyes kérdéseit mutatja be, a kötet tárgyával, a gyulafehérvári templommal és Erdély korai egyházi történetével érdemben nem foglalkozik. Szerencsésebb lett volna talán, ha a tanulmány a történeti rész elején kap helyet, s egyfajta bevezetőként felvázolja, hogy a görög rítusú kereszténység milyen szerepet töltött be a 10–11. századi Magyarországon. Az Erdélytől jelentős távolságra fekvő rendházak részletes, ugyanakkor a kötet tematikáját tekintve irreleváns ismertetése helyett pedig érdemes lett volna jobban kidomborítani a különböző görög rítusú egyházak változatos történeti és régészeti kutatása során felhalmozott módszertani és gyakorlati tapasztalatokat, melyek esetleg a gyulafehérvári kutatásoknak is újabb szempontokat szolgáltatathatnának.

Şerban Turcuş (Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár) a 11. századi magyar állam és egyház helyzetét a korabeli német birodalmi és szentszéki politikai gondol-

codás összefüggésrendszerében igyekszik láttatni (*The Hungarian Kingdom between the Imperial Ecclesiology of Otto III and the Pontifical Ecclesiology of Gregory VII*). Koncepciója szerint a középkor felfogásában nem létezett függetlenség, a társadalmi és állami szerveződések csakis a keresztény impérium részeként értelmezhetők. Mindebből egyenesen következne, hogy Szent István királysága sem volt önálló, a magyar állam- és egyházszervezés kezdeményezője III. Ottó német császár, támogatója pedig II. Szilveszter pápa volt, ugyanakkor a magyar történetírás tudatosan törekszik jelentőségük hátterbe szorítására és Szent István szerepének felnagyítására. Noha Turcuş többször felrója a magyar kutatóknak, hogy kortárs források helyett a késő középkorból fennmaradt krónikás és hagiográfiai irodalomra építik elméleteiket, tanulmánya végén egy 20. század elején kelt szentszéki dokumentumra hivatkozva igyekszik bizonyítani a középkori magyar egyház függő helyzetét, nyíltan kilépve a vizsgált korszak eszmei koordináta rendszeréből. Összegzésében hangot ad azon véleményének is, mely szerint az Árpád-kor és főként Erdély korai történetét újra kellene írni a szentszéki forrásanyag alapján, s szemrehányást tesz a magyar történettudománynak, mondván, nem helyes a korai magyar egyháztörténetre vonatkozó források hiányát politikai legendákkal kitölteni. Az ilyen és ehhez hasonló, a tanulmány egészét jellemző megjegyzésekkel Turcuş nyíltan semmibe veszi a magyar történettudomány eredményeit mind az átfogó egyháztörténeti kutatások, mind a forráskritika vonatkozásában. Megjegyzendő, hogy a szerző szinte teljesen ignorálja a magyar szakirodalmat, egyoldalú véleményformálása során nem reflektál érdemben sem a korai időkből fennmaradt egyházalapító oklevelekre, sem az egyházi vonatkozásban nagyon is értékes információkkal szolgáló elbeszélő forrásokra. Turcuş szemlélete és stílusa hátráltatja a tudományos – vagy bármilyen jellegű – párbeszédet, s egy olyan kötetben, mely az erdélyi

történelmi örökség közös ápolását tűzi ki célul, joggal tűnhet akár provokatívnak is.

Modern szemléletét tekintve egyértelműen kiemelkedik az *Adinel C. Dinča* (Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár) és *Kovács Mihai* (Román Akadémia Történelmi Intézete, Kolozsvár) által írt fejezet, amelyben Erdély középkori egyháztörténetének kutatói az erdélyi latin püspökség alapítását, korai történetét, nem utolsósorban a magyar és regionális egyházi szervezetben elfoglalt helyét vizsgálják (*Latin Bishoprics in the 'Age of Iron' and the Diocese of Transylvania*). Már a tanulmány elején hangsúlyozzák, hogy az erdélyi püspökség nemcsak a Magyar Királyság, hanem az egész latin kereszténység egyik legkeletibb egyházmegyéje volt, s ebből adódóan jelentős kulturális kapcsolatokkal rendelkezett a keleti kereszténységgel, ezért fontos a kérdéskör sokoldalú megközelítése. A nyugati szakirodalmat mérlegre helyezve bemutatják, hogy a püspökök és a püspökségek milyen szerepet tölthettek be a 10. századi Európa társadalmi és politikai szervezetében. Ezt követően részletesen áttekintik a 11. századi magyar egyházi szervezet kialakulásának menetét, figyelemmel a fejlődés politikai hátterére. Ennek során határozottan elvetik azokat a nézeteket, amelyek szerint a 11. századi Magyarországon párhuzamosan működött volna a latin és a görög rítusú területi alapú egyházi szervezet. A Hierotheosz-kérdésben tartózkodó álláspontot foglalnak el, hangsúlyozva, hogy a vonatkozó források nem említik Erdélyt, s a rendelkezésre álló adatok alapján a gyulák családfája és rokonsági viszonyai is csupán kérdőjelesen vázolhatók fel, de még az sem dönthető el egyértelműen, hogy az egyes forrásokban a *gyula* szó személy- avagy tisztségnévként értelmezendő-e. A latin rítusú erdélyi püspökség alapítását a magyar középkorkutatás eredményeivel összhangban a 11. század első évtizedére keltezik, egyedi, területre utaló elnevezését missziós funkciójából vezetik le, hangsúlyozva, hogy az efféle térítőpüspökségek Európa-szerte működtek a krisztiani-

záció korai fázisában. A szerzőpáros a régibb és a legújabb magyar, román és nemzetközi szakirodalomban egyaránt tájékozott, s hangsúlyoztatja a modern szemlélet alkalmazásának szükségességét az egyháztörténeti kutatásokban. Ennek szellemében hangsúlyozzák, hogy nem időpontoszerű korszakhatárokhoz kellene kötni az egyes intézmények történetét, hanem működésük körülményeire kell fokozott figyelmet fordítani, mint az egyházmegyék határainak megszilárdulására, a középső- és alsósztintú egyházi szervezet és a személyi hierarchia kialakulására vagy a birtokstruktúra fejlettségére.

Nicolae Călin Cifăr (Ion Mincu Építészeti Egyetem, Bukarest) és *Marius Mihail Păsculescu* (Kolozsvári Műszaki Egyetem) a gyulafehérvári templom lehetséges rekonstrukcióit veszik számba (*The 10th- to 11th-Century Pillared-Church in Alba Iulia: Reconstruction Proposals*). Hangsúlyozzák, hogy a fellelt maradványok alapján többféle épülettípus is felvázolható, a kereszt alaprajz pusztán egy ezek közül, s ezzel kapcsolatban a gyulafehérvári megfigyeléseket összevetik a középkori Magyar Királyság területén fellelt hasonló templomépületekkel. Három lehetséges rekonstrukciót mutatnak be: egy keresztalaprajzú előcsarnokos, egy kereszt-

alaprajzú előcsarnok nélküli, végül egy álbazilikális, tornyos templomépületet. Hangsúlyozzák ugyanakkor, hogy a leletek mennyisége és minősége túl csekély ahhoz, hogy a bemutatott modelleket véglegesnek lehessen tekinteni. A gazdag fényképanyag és az igényesen elkészített digitális grafikák nem csupán a fejezetet teszik szemléletessé, de az építészettörténetben járatlan olvasónak is segítenek jobban megérteni a szerzők gondolatmenetét.

Összességében a kiadvány tanulmányai – ugyan változó tudományos színvonalon – több szempontból körüljárják az erdélyi kereszténység korai történetének problematikus és olykor forrásokkal nehezen alátámasztható vitás kérdéseit. Egyetértve a kötet zárszavát jegyző *Ana Dumitrannal* (Nemzeti Egyesülés Múzeuma, Gyulafehérvár), valóban sajnálatos, hogy a magyar történeti kutatás részéről nem vállalták többen, hogy írjanak egy ilyen jellegű, reprezentatív kötetbe. Ellenkező esetben a nemzetközi tudományos közönség minden bizonnyal egy még sokoldalúbb művet vehetett volna kézbe, amely jobban közvetíti a magyar historiográfia eredményeit is Erdély korai történetéről.

HAJNÁCZKY TAMÁS
Károli Gáspár Református Egyetem

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 203–205.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.3.203-205
www.aetas.hu

Cigányzenész hangok a Nagy Háborúból

*D. Szakács Anita: Ifj. Munczy Béla
I. világháborús frontnaplói. Magyar
Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron
Megye Soproni Levéltára, Sopron,
2020. 194 oldal*

Az elmúlt években a nemzetközi tudományos szinten kiemelt figyelmet kaptak a 20. század első felében cigányoktól vagy cigány szervezetektől származó történelmi források. E kutatási törekvések zászlóshajójaként tekinthetünk az Elena Marushiakova által vezetett *Roma Interbellum – Roma Civic Emancipation Between The Two World Wars* című projektre, amely során számos kiadvány és tanulmány látott napvilágot, több mint egy tucat ország kutatóinak részvételével.¹ A magyarországi vizsgálatok a cigányzenészekre és az általuk alapított egyesületekre és lapokra fókuszáltak, részben cigányoktól származó korabeli interjúkra, jegyzőkönyvekre és iratokra hagyatkozva. Mindezek fényében különösen értékes D. Szakács Anita történész, levéltáros forráskiadványa, amely ifj. Munczy Béla cigányzenész első világháborús frontnaplóját közli, amit a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára őrzött meg az utókor számára. A Nagy Háborúról cigány származású személy tollából alig-alig maradtak fenn források. A történész kiváló kötetében ezt a csendet törte meg, szóhoz juttatva egy hajdani cigánymuzsikust. Ez jelenti a kiadvány legfőbb érényét és újdonsá-

gát. Egyúttal kiemelendő, hogy nemcsak a világháború egy-egy hadszínteréről szerezhetünk ismereteket, hanem a cigánymuzsikusok, a cigányzenekarok helyzetéről, szerepéről, mindennapjairól is az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében.

D. Szakács Anita a frontnapló közzététele során rendkívül alapos munkát végzett, mintegy hetven oldal terjedelemben ismertette – korabeli fotókkal gazdagon tűzdelve – a naplóíró cigányzenész családjának történetét. Levéltári forrásokra, korabeli osztrák és magyar napilapokra támaszkodva részletesen tárja az olvasó elé a Munczy család szerteágazó múltját. A 18. század végéből fennmaradt dokumentumok szerint „új jobbágyként” telepedtek le Sopron vármegyében. A 19. század közepétől a források már arról írtak, hogy zenéléssel keresték kenyerüket. A tágabb rokonságban híres cigányprímásokat is fel lehet lelteni, akik bejárták az egész kontinenst, sőt olykor még uralkodók, hercegek előtt is felléptek, tetemes vagyonna szert téve. A történész a frontnaplót több mint háromszáz értelmező lábjegyzettel látta el, s a forráskiadványt rövidítések jegyzékével, helynév-, illetve személynévmutatóval zárta.

A cigányzenész naplója a Nagy Háború embertelen valóságába kalauzolja el az olvasót, a hulláktól, emberi ürüléktől és szeméttől bűzlő lövészárkokba, a sebesültek véget nem érő kiáltásába, a széttroncsolt tetemek látványába. Munczy Béla mindezt testközel-

¹ A projektről és a megjelent publikációkról lásd bővebben: <https://arts.st-andrews.ac.uk/romainterbellum>

ből nézte végig, többször osztották be az első vonalba, alkalomadtán halottakat kellett hordania, amiről többek között a következőket jegyezte fel: „Körülbelül öt [gránát] talált be a futóárokba és rémes hatása volt. Egy sebesültvivőt, azt mondják derékban vágott ketté (én nem néztem meg, mert ilyesmit nem bírok megnézni), egy másikat (ezt önkéntelenül kellett látnom) a jobb kezét vitte le tőben és a combján lógott a hús és még egy sebe volt a hátán. Szegény annyira jajgatott! A keze egy ujjnyi széles bőrön lógott. Micsoda fájdalom lehetett. Mire a segélyhelyre vitték elvérzett. Bors volt a neve! [...] Rémes látvány volt, amint szegény Bors keze lógott és a hús, mint mikor a disznót vágják, csüngött róla! Igazi vágóhíd!” (105–106. old.) Rendszeresen beszámolt a Nagy Háborúban elsőként bevetett mustárgázzról, hogy mekkora rettegést váltott ki a katonákból. A harci gáz miatt sokszor gázmaszkban gyakorlatoztak, vagy külön oktatásban részesültek, hogy miképpen éljenek túl egy gáztámadást. Az imént említetteket csak tetőzte a háborús propaganda, mely során repülőgépről szórták rájuk az ellenfelek a demoralizáló röplapokat. A „békésebb” napokat pedig a tisztek parancskiáltásai törték meg, amelyektől egy perc nyugta sem lehetett a közlegényeknek. Fegyverpucolási és -forgatási kiképzéseken, bajonettvívási és gránátdobási gyakorlatokon kellett részt venniük. Ezt az örökös körforgást gyakran kiegészítette a körlettisztítás, a ruhavizit, valamint a tiszti szemle.

Nemcsak a háború végeláthatatlan borzalmainak, a sebesültek és a halottak mindent átszövő látványának voltak kitéve a katonák, hanem az elégtelen táplálkozás, az ivóvíz hiánya és a zord elszállásolás is keserítette mindennapjaikat. Munczy Béla frontnaplójában napról napra beszámolt az étkezésekről, ugyan egyszer-egyszer megemlítette, hogy finom és bőséges ételmezést kaptak, azonban többnyire lesújtóan nyilatkozott: „Az ebéd gulyás árpával! Mint az állatoknak!” (102. old.); „A vacsora rántott levesnek mondott mosogatóvíz.” (133. old.); „Nagyon silány ebéd volt, kis lötyt pár szem

bab és krumpli volt beleszórva.” (111. old.) Rendszeresen konzerveket kaptak és kétszersültet vagy cvibakot, de az sem számított ritkaságnak, hogy délidőben a csajkájuk üresen kongott. Előfordult, hogy napokon-heteken keresztül káposztát vagy árpalevest ettek, olykor csak penészes kenyérhez jutottak. Mindezt tetőzte a rendszeres ivóvízhiány, ami miatt gyakran desztillált vízre vagy ciszternák zavaros levére fanyalodtak. A szomjúságtól és az éhségtől elgyötörten, hol a szabadban, hol kemény priccseken vagy a nyirkos földön kavernákban, földbe vajt odúkban és barakkokban hajtották álomra fejüket.

Munczy Béla frontnaplóján keresztül nemcsak az első világháború iszonyatába nyerhetünk betekintést, hanem a cigányzenészek hadseregbeli hol kiváltságos, hol megvetett helyzetébe is. Amikor a cigánymuzikusokat besorozták a seregbe, nem feltétlenül cigányzenekarokba osztották be őket, gyakran hangszer helyett fegyvert adtak a kezükbe. A szerencsésebbeket – egy-egy magas rangú tiszt pártfogását élvezve – bandákba szervezték, amivel számos előnyre tehetek szert. E tekintetben is a primás járt az élen, mivel ő altiszti kosztot kapott, az ő kiváltsága volt a kapcsolattartás a tisztekkel, sőt olykor ugyan alacsonyabb, de tisztirangot is kaphatott. Kiemelendő, hogy a cigányzenekarokat nem küldték ki az első vonalba harcolni, hanem a fedezékek viszonylagos biztonságában maradhattak. A tábori szolgálat alól azonban sokszor nem kaptak felmentést, ami jobb esetben ételhordást vagy konyhai kisegítést jelentett, rosszabb napokon nehéz fizikai munkát, melyről a következőket jegyezte fel a frontnapló szerzője: „Nem muzikusnak való munka ez a kapálás és csákányozás, olyan lesz a kéz, mint a fa! De sokat kell szenvedni és olyasmit csinálni, amit még álomban sem képzeltem volna!” (88. old.) Amikor pedig zsákokat és fákat kellett raknia egész nap egy kocsira, megjegyezte, hogy „parasztoknak való” munka volt. A cigányzenészek a szolgálat során olykor a tisztek gunyoros megjegyzéseinek is ki

voltak téve: „Délelőtt ástam. Egy kis kellemtelenségem volt a szolgálatot vezető szakaszvezetővel. Ő azt mondta, hogy jobban illik a vonó a kezembe, mint a lapát. Én erre azt mondtam, hogy hiszen az a foglalkozásom. Ő azt felelte erre, hogy az nem becsületes foglalkozás. Én persze tiltakoztam, mire ő azt mondta: talán nem tetszik? Persze, hogy nem tetszik! Erre nekem jött és mellbelökött.” (168. old.) Olyan esetről is megemlékezett a naplóíró, hogy a százados határozottan megtiltotta, hogy tábori szolgálatra osszák be, azonban egy segédtsízt mégis ráparancsolt, hogy ő is vegye ki a részét a munkából. A cigányzenekarok a tekintetben is előnyt élveztek a közkatonákhoz képest, hogy némi keresetre is szert tudtak tenni a seregben, amikor a tiszteknek vagy altiszteknek játszottak. Ezen bevételükből tudtak cigarettát vásárolni vagy a hiányos, sokszor egyhangú étkezéseket kiegészíteni, változatosabbá tenni. Előre sohasem tudhatták, hogy a katonatisztek egy átmulatott este után mennyivel jutalmazzzák játékukat, fizetségük többnyire a tivornyázók kénye-kedve szerint alakult. Sokszor egy-két koronát vagy egy doboz cigarettát kaptak, de az sem számított ritkaságnak, hogy több tíz korona ütötte a markukat, olykor pedig néhány korsó sör, egy kancsó bor vagy egy tál étel is dukált a fizetség mellé. Azonban nem egyszer előfordult, hogy üres kézzel kullogtak vissza a szállásukra, és még egy pohár itallal sem kínálták meg őket. A legénységnek csak alkalomadtán, hivatalos események keretében zenéltek. A mulatozó tiszték viszont szó szerint ugráltatták őket; éjnek évadján az ágyukból parancsolták ki őket, hogy húzzanak el néhány nótát. A cigányzenész-identitás és a cigány-, pontosabban a cigányzenész–paraszt (gádzsó) ellentét is felszínre

került Munczy Béla emlékirataiban. A cigánymuzsikus sokszor megvetően nyilatkozott a parasztokról, erőteljesen bírálta például zenei ízlésüket: „Hiába az én természetem nem veszi be a paraszt tempót. Úgy énekelnek, mint mikor a marhák ordítanak tele torokkal.” (71. old.) Vagy felháborodva az igény szintjüket kifogásolta, amikor egy büdös istállóban kellett aludnia velük: „Majdnem rosszul lettem, mikor bementem. A parasztkok fel sem vették, hiszen ők otthon is ott aludtak! És aki panaszkodik kigúnyolják!” (76. old.) Egy szakaszvezető, látva a viszonyokat, a cigányzenésznek szerzett ágyat egy másik szálláson, vele kapcsolatban Munczy Béla feljegyezte, hogy „ez jó ember, nem paraszt!”. (76. old.) Az őrzetői rangban lévő cigányprímás sokszor szigorúan lépett fel a zenekari tagokkal szemben, de ezt a naplóíró nem bánta, mivel „Inkább elfogadja az ember a parancsolást egy romától, mint egy paraszttól.” (171. old.) Ugyanakkor egyes tiszték cigányokkal kapcsolatos ellenérzései is felszínre buktak, előfordult, hogy „pizok, büdös cigánynak” (173. old.) nevezték a cigányzenekari tagokat, és pofonvágták őket, vagy az „alakíztatás” közben tettek rosszálló megjegyzést a származásukra: „Mikor bejelentkeztem nála [századparancsnok], párszor ismételtette velem a fordulatot. Azt mondta látszik, hogy cigány vagy, még fordulni sem tudsz.” (172. old.)

D. Szakács Anita hiánypótló kötete gyarapítja a cigányság múltját kutatók könyvtárát, ugyanakkor a szélesebb tudományos közönség érdeklődére is számot tarthat. A felsőoktatásban hasznos segédkönyvvé válhat, de a történelmi ismeretterjesztés terén is megkerülhetetlen hivatkozási alapul szolgálhat.

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 206–209.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.206-209

www.aetas.hu

Feminista mozgalmak története transznacionális perspektívában

Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2021. 286 oldal

Czeferner Dóra jelenleg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, valamint a Bécsi Egyetem Jelenkortörténeti Intézetében dolgozik egy munkacsoporton belül a „*Frauen schreiben an Frauenbewegungsaktivistinnen, 1870–1930*” című nő-történeti vállalkozás megvalósításán. A bécsi projekt személyes források vizsgálatát állítja a középpontba, tagjai a nőmozgalmak aktivistáihoz írott leveleket elemzik, csoportosítják és használják fel társadalmi kapcsolati hálózatok rekonstrukciójához. Az itt bemutatott mű a szerző első könyve, amelyet több éves – Bécsben, Budapesten és New Yorkban végzett – kutatómunka, illetve számos tanulmány publikálása előzött meg.

A kötet az Osztrák–Magyar Monarchia három kiemelkedő polgári-liberális, feminista nőszervezetének sajtóját vizsgálja 1907 és 1918 között. A három nőszervezethez (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein, Nőtisztviselők Országos Egyesülete, Feministák Egyesülete) kapcsolódó három sajtótermék a *Neues Frauenleben*, *A Nő és a Társadalom*, továbbá *A Nő. Feminista Folyóirat*. A témakijelölés előrevetíti, hogy az

elemzési keret egyszerre transznacionális (a szervezetek egymásra hatása) és összehasonlító (a szervezetek külön-külön vizsgálata és összemérése) szempontokat is alkalmaz. A tárgyalt problémák igen sokrétűek: Czeferner Dóra könyve egyszerre szól a társadalmi mozgalmakról,¹ a feminizmus történetéről, sajtótörténetéről, de általában véve az Osztrák–Magyar Monarchia múltjáról is. A szerző a különböző politikai irányultságú nőmozgalmak közül azért választotta kutatási témaként a polgári liberális, feminista sajtót, mert erről az irányzatról születtek eddig alapkutatások, szemben a keresztényszocialista vagy a szociáldemokrata szervezetek történetével, amelyek még érintetlen terepnek számítanak. Ráadásul a szociáldemokrata *Nőmunkás* című lap megjelenését a vizsgált periódusban hatósági szabályozás és forráshiány is akadályozta.

Az osztrák–magyar összehasonlító szemzőg a szerző szerint sokkal relevánsabb tudást nyújthat a magyarországi feminista mozgalmak történetéről, mint a korábban túlhangsúlyozott angol kapcsolatok kontextusa, hiszen az osztrák és a magyar szervezetek között lényegesen több közvetlen és közvetett összeköttetés létezett. Czeferner Dóra megállapítja, hogy a magyar nőszervezetek több tekintetben sikeresebbek voltak új előfizetők megnyerésében, valamint a vidéki társadalmi bázis kiépítésében, mint az osztrák mozgalom. Ennek következtében a ma-

¹ A téma újabb szakirodalmi áttekintését lásd: Berger, Stefan: *What is New in the History of*

Social Movements: a Review Article. *Moving the Social*, vol. 64. (2020) 175–192.

gyarországi feminista mozgalom „az első világháború előestéjére virulensebbé vált, s a legtöbb tekintetben eredményesen zárkózott fel a hasonló profilú, nyugat-európai női szervezetek mögé, illetve mellé”. (38. old.) Ez különösen fontos értékelés, hiszen azt bizonyítja, hogy Magyarországon a feminista mozgalomnak számottevő jelentősége, a nemek egyenlőségéért folytatott küzdelemnek pedig gazdag hagyománya van. Ez a hagyomány a szerző számára is értékes, hiszen – üdvözlendő módon – a könyvben időnként olvashatunk a jelenre vonatkozatható kritikus megjegyzéseket arról, hogy a nőkről milyen sztereotípiák élnek még ma is a köztudatban. Czeferner Dóra történelmi munkájával arra is törekszik, hogy a feminista mozgalmak tárgyalása nagyobb szerepet kapjon a magyar politikai mozgalmak történetében, hiszen a rendszerváltás után a történetírásban nem történt meg a feminizmus hagyományának integrációja (94., 247. old.) – hozzátehetjük, hogy mindeztidáig e folyamat a kollektív emlékezetben sem ment végbe.

A szerző nagyban támaszkodik a történetírás társadalomtudományos/szcientista, analitikus válfajának eszköztárára. Ezt részben indokoltta tette a hatalmas szövegtömeg (hatezer cikk), amit a kötet vizsgál. Czeferner Dóra munkája számos igényes diagramot, táblázatot és térképet tartalmaz, amelyekkel a kvantitatív eredmények vizuális befogadását teszi könnyebbé. Ezekkel a mellékletekkel szemlélteti például a szervezetek taglétszámának, bevételi forrásának alakulását vagy a lapokban megjelenő témák eltérő jelentőségét. A tematikát érintő adatokból arra következtet, hogy a 20. század eleji feministák számára korántsem csak a szavazati jog bírt jelentőséggel, hiszen kiemelten tárgyalták például a munka és az oktatás ügyét is. A könyvben azonban nem csupán kvantitatív szempontok kaptak helyet. A mozgalmak központi alakjainak (Auguste Fickert, Schwimmer Rózsa és Glücklich Vilma) levelezésén keresztül a szerző személyes forrásokat is bevon vizsgálatába. Ennek köszönhetően képet kapunk a lapszerkesztés

mindennapjairól, az egyes szerzők közötti nézeteltérésekről, generációs és osztálykonfliktusokról, valamint a nyilvános forrásokat árnyaló, bizalmas magánvéleményekről is. Így feltárnak a különbségek például az antiszemita, a külföldi és vidéki olvasóközönység felé zárkózottabb Auguste Fickert és a rugalmas, nagyobb nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező Schwimmer Rózsa között. Utalások szintjén megjelenik továbbá a szociáldemokraták és a polgári feministák közötti ellentét is. (153. old.)

A periodikák tartalmi és műfaji elemzése után külön fejezet szól arról, hogy az egyes nemzetiségi területek, valamint a külföldi országok mennyire voltak reprezentálva a lapok hasábjain. Kiderül, hogy mind a bécsi, mind a budapesti szervezetek számára a németországi nőjogi mozgalmak jelentek meg kiemelt példaként, erről az országról olvashattak ugyanis a legtöbbet a lapok előfizetői. Népszerűek voltak az egyesült államokbeli és az angliai hírek is, jóllehet a szüfrazsettek erőszakot alkalmazó akcióit elítélték. (236. old.) A külföldi országokról alkotott kép azonban néhol felületes maradt, ugyanis ezeket az osztrák és magyar lapok gyakran idealizált, mintakövetésre alkalmas példaként tálalták olvasóiknak. Czeferner Dóra találó kritikával kommentálja az ilyen eseteket: „Ahogy arról egyszer a *Neues Frauenleben* is beszámolt, az olasz asszonyok szervezkedése és egyesületbe tömörülése már az 1800-as évek végén megindult, a 20. század elején pedig a női lakosság 32,4%-a munkát vállalt. Homályba veszett azonban, hogy közülük a legtöbben a mezőgazdasági szektorban robotoltak.” (239. old.)

A szerző több alkalommal felteszi a kérdést, hogy a lapok mennyire voltak tárgyilagosak, objektívek, és hogy elfogultságuk miben nyilvánult meg. Ezzel maguk a lapszerkesztők is gyakran szembesültek, és reflektáltak a problémára. Feltűnő, hogy az osztrák progresszív nőmozgalom első lapja *Dokumente der Frauen* címmel jelent meg, beosztójában pedig hangsúlyozta: szigorúan a „tényekhez” kötik magukat, és függet-

lenek fognak maradni, miközben a pártosságot igyekeznek mellőzni. (46. old.) A folyóirat utódja, a *Neues Frauenleben* is igyekezett kiterjedt tudományos apparátust alkalmazni cikkeiben: vezércikkei és publicisztikai hosszú és elemző lábjegyzeteket tartalmaztak, képeket alig közöltek. Ezzel szemben *A Nő és a Társadalom* vezércikkei sokkal rövidebbek és könnyebben befogadhatóbbak voltak. Schwimmer egy alkalommal nemzetkarakterológiai keretek között értelmezte az objektivitás/subjektivitás kérdését: szerinte a magyar nép „temperamentuma” nem engedi meg, hogy a lapszámok teljesen „színezetlen objektivitásúak” legyenek, tehát egyfajta tendenciózusságnak, olvasmányosabb stílusnak kell teret engedniük a szerkesztés során. (150. old.) Az objektivitás versus pártosság ellentéte szerintem azért különösen lényeges, mert a nőtörténeti kutatásoktól a társadalmi nemek tudományáig jelen van az a dilemma, hogy e fogalmak mit is jelentenek, s a feminista elköteleződésnek, értékválasztásnak mi a szerepe a kutatásokban. A feminista történetírás gyakran szembeállítja saját, subjektív álláspontját a régebbi korok történetíróinak objektivitására való törekvésével.² A Czeferner Dóra által vizsgált periodikák a feminista hagyomány sokszínűségét mutatják ezen a téren. Az osztrák folyóiratok azáltal próbálnak méltó vetélytársai lenni a férfiak által dominált szakmáknak, hogy az akadémiai szféra által követett módszereket (lábjegyzetek, elemző írások) és ethoszt (igazságkeresés bizonyítékok alapján) igyekeztek meghonosítani lapjukban. Ezzel szemben Schwim-

mer részben praktikus okokból (nagyobb olvasószám elérése), részben meggyőződésből inkább hagyta érvényesülni a subjektív vonatkozásokat. Úgy gondolom, érdemes tárgyabb, tudomány-, illetve tudástörténeti kontextusban megvizsgálni ezt a problémát, és valamennyire differenciálni az objektív/subjektív fogalompár jelentését. Az újabb historiográfiai kutatások szerint már nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a feminista történetírás inkább érvényesítette és érvényesíti a subjektivitást (az értékalapú kutatómunkát) a magát objektívnek (pártatlannak, értékmentesnek) láttató professzionális (döntően férfiak által művelt) történetírással szemben. A 19. században professzionizálódó történetírás férfieszménye olyan tudós volt, akinek vannak értékei, érzelmei, empátiája és fantáziája, s a munkáiban nem zárja ki ezeket az (általában nőiesnek tartott) tulajdonságokat. Ugyanakkor azt vallották, hogy a munka érzelmi részét tudományos szabályok közé kell szorítani, azaz forrásokat kell racionális alapon elemeznie – az ideális történetírásban tehát az értékek, érzelmek, pártosság („subjektivitás”) és a racionalitás, igazságkeresés („objektivitás”) nem kizárják, hanem támogatják egymást.³ A 19. századi történészvitákban a történészek rendre „nőiesnek” bélyegezték azokat a férfi kollégáikat, akiknél szerintük az érzelmek legyőzték a racionalitást. Azok a történészek viszont, akiknél a rideg érzelemmentesség és racionalitás került túlsúlyba, gyakran megkapták az „eunuch” vagy „férfiatlan” jelzőt.⁴ A korszak tudományos és társadalmi nemi diskurzusainak fényében nem látszik ellent-

² Smith, Bonnie G.: *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge–Massachusetts, 1998.; Brigitte Mazohl-Wallnig: *Männer Macht Geschichte. L’Homme*, vol. 7. (1996) No. 1. 6–33.

³ Erről részletesen lásd: Schnicke, Falko: *Die männliche Disziplin. Zur Vergeschlechtlichung der deutschen Geschichtswissenschaft 1780–1900*. Göttingen, 2015. Schnicke munkájával kapcsolatban viszont nem eldöntött kérdés, hogy ez a fajta történeti ethosz

mennyire volt elterjedt a professzionális történetírásban: vajon mainstream, vagy marginális pozícióról volt-e szó?

⁴ Az egyik híres példa Gustav Droysené, aki Leopold von Rankét eunuchnak nevezte, mert az szerinte túlságosan pártatlan és apolitikus. Schnicke: *Die männliche Disziplin*, 426. Az eunuch metaforája a kor diskurzusa szerint több szempontból is alkalmas volt arra, hogy férfiatlannak minősítsen egy történészt. Mivel az eunuch terméketlen, és hiányzik belőle a

mondásnak, hogy például a *Dokumente der Frauen* szerzői egyszerre akartak „tényszerűek” lenni és feminista nézőpontból írni a világról, amivel minden bizonnyal a férfiszakmák ethosának dobták oda a kesztyűt. Fickert és Schwimmer eltérő attitűdjét úgy is lehet értelmezni, hogy az előbbi retorikájában, ethosában inkább közelített a maskulin szakmaisághoz (ezáltal egyben kihívást is intézett afelé), míg az utóbbi erre kevésbé törekedett, és a retorika szintjén jobban vállalta a pártosságot. Érdekes tanulsága Czeferner Dóra könyvének, hogy Schwimmerék hozzáállása sikeresebb volt.

Elméleti és társadalomtörténeti kérdéseket vet fel az a dilemma, hogy a nőket mennyiben lehet egységes csoportként kezelni. A szerző történeti választ ad: szerinte a női nemet nem lehet homogén, egyfajta „ideológiai közösséget” alkotó entitásként értelmezni, hiszen az elemzett feminista periodikák némelyike nyíltan kirekesztő volt a nem polgári származású nőkkel szemben. (25. old.) Ez a vita egyébként az esszencializmus és antieszszencializmus (történetiség) szembenállásaként is felmerülhet, és ezt a feminista elmélet rendszeresen problematizálja. Herta-Nagl Docekal bizonyos értelemben középutas állást foglal el, mert szerinte valóban nincs egységes női közösség, ugyanakkor a patriarchális viszonyok között a női létezésnek keletkeznek bizonyos közös magatartásfor-

mái és kompetenciái.⁵ Czeferner Dóra kutatásai összetett választ adnak az előbb vázolt dilemmára. Egyrészt a kötetből kiderül, hogy milyen generációs és társadalmi különbségek feszítették belülről a női mozgalmakat, vagy hogy milyen szakadék választotta el olykor a szerkesztőket a lapolvasóktól, másrészt arról is bőven olvashatunk, hogy az ellentéteken túl léteztek olyan társadalmi keretek, amelyek a nők többségét hátrányosan érintették, például, hogy a női tanítók (akik közül a feminista lapok szerzői nagy számban kerültek ki) számára Ausztriában és Németországban is tilos volt a házasodás. Hogy a hátrányos (patriarchális) társadalmi keretek mennyiben vezetnek valamilyen egységes tapasztalat kialakulásához, és így mennyiben képezhetnek alapot a politikai mozgósításra, az már igen bonyolult kérdés, s ennek a problematikusságát a kötet is jól szemlélteti.

Czeferner Dóra kötete hiánypótló munka. Az alapos forrásbázisról, a komparatív látószögről és a nagy gonddal elkészített ábrákról már esett szó, ezért érdemes még kiemelni a külföldi szakirodalom magabiztos ismeretét, amelynek köszönhetően a szerző határozottan foglal állást vitás elméleti és módszertani kérdésekben is. Mindenképpen kívánatos, hogy a szerző folytassa kutatásait, és a magyarországi feminizmus történetének későbbi korszakait is feldolgozza.

nemi szenvedély, ezért a történetírás terén is nélkülözi a „férfiasságot”, tehát a művészeti tevékenységhez hasonló alkotóképesség, amely a források racionális (és persze szükséges) kritikáján túl egy történeti elbeszélés megalkotásához szükséges. Az igazi férfítörténész a 19. századi diskurzus szerint tehát megfelelő arányban, egyensúlyban érvényesíti a „férfias-

nak” és „nőiesnek” tartott tulajdonságokat munkásságában.

⁵ „...azok között, akiknek életviszonyait a patriarchális módon alakított ’női életfeltételek’ határozzák meg, bizonyos kompetenciák és magatartásmódok olyannyira el vannak terjedve, hogy azokat e csoportra nézve jellegzetesnek tekinthetjük.” Docekal-Nagl, Herta: *Feminista filozófia*. Budapest, 2006. 138.

PALÓCZ MÁRK

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 210–212.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.210-212

www.aetas.hu

A Vas megyei francia–magyar kapcsolatokról*

Tóth Ferenc: Souvenir Français. Magyarok és franciák Szent Márton földjén. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Szombathely, 2022. 201 oldal

A könyv felelős szerkesztője, Gyurácz Ferenc úgy nyilatkozik, hogy egy régről hozott „közös terv” valósult meg e mű kiadásával, amelyben a Vas megyei francia–magyar kapcsolatok történetéről született tanulmányok olvashatók. E munkák nemzetközi és országos jelentőségük mellett ugyanis a regionális és a helyi történelem feltárásának új, sokunk számára ismeretlen fejezetét mutatják be.

A könyv hátsó borítóján részletes életrajzot olvashatunk a szerzőről. Tóth Ferenc 1967-ben Vas megyében, Szentgotthárdon született, a Szegedi Tudományegyetemen végzte tanulmányait, majd a párizsi Sorbonne egyetemen szerezte meg doktori fokozatát. Ezt követően hosszabb ideig a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola francia tanszékének vezetője volt, tehát életútja sok szálon kötődik Vas megyéhez. Fő kutatási területe a 17–18. század története, azon belül is a francia–magyar történelmi kapcsolatok. Munkássága nem csupán Magyarországon, de Franciaországban is ismert, a Francia Akadémiai Pálmarend lovagi fokozatával tüntették ki.

Amikor a könyvesbolt polcain keresgél az ember, sok tényező közrejátszhat abban, melyik kiadvány kelti fel az érdeklődését, de mindenekelőtt a könyvborító lehet az, ami már be is vezeti az olvasót a könyv atmoszférájába. Jelen esetben a domináns szín, a kopott vagy ködös kék sötétebb és világosabb

árnyalatai, melyek megidéznek a múlt halványodó színvilágát. A cím rendhagyó módon nem magyar, hanem francia nyelvű (*Souvenir Français*), mégis egy franciául nem tudó ember számára is könnyen értelmezhető: *Francia emlék*, vagy *Francia emlékezet*. Továbbá a címlapon látható egy francia sztélé, amelyen megjelennek az Anjou-ház liliosom szimbólumai, egy a francia trikolor színeit viselő kokárda, egy pálmalevél és végül az 1664-es évszám, amely jelzi, az író a 17. századig szeretné elkalauzolni az olvasóját.

A tanulmánykötet minden fejezete/tanulmánya első bekezdésének első betűje iniciaisé jellegű, ami a kódexek hangulatát idézi fel.

A tartalomjegyzéket követő előszó Tóth Ferenc egykori témavezetője és mentora, Jean Bérenger, a párizsi Sorbonne Egyetem emeritus professzorának munkája. Bérenger nosztalgiával tekint vissza megismerkedésükre és közös munkáikra. Kiemeli, hogy a kötet „*dióhéjban*” bemutatja Tóth Ferenc eddigi tudományos munkásságának főbb irányvonalait, a vasi tájhoz, ugyanakkor a francia történelemhez és kultúrához fűződő szoros kapcsolatát is.

Az előszót bevezető követi, melyben a szerző eligazítja az olvasót a könyv szerkezetében: a tanulmánykötet az elmúlt két évtized termése, a tanulmányok korábban már megjelentek a *Vasi Szemle* című folyóiratban, azokat most újragondolt, frissebb változatban, néhol kiegészítve kapja kézhez az olvasó. A kötet külön listában közli az írások eredeti megjelenésének helyét és idejét is. Tóth Ferenc úgy nyilatkozik, hogy bár írásait

önálló kutatásokra alapozva, tudományos igényességgel készítette, teret kívánt adni az emberi szellem fantáziájának és szabadságának, mivel érzelmileg nem tud elszakadni a szűkebb értelemben vett hazájától. Ebből kifolyólag a könyvben megtalálható írások nem kimondottan száraz, objektív hangvételűek, hanem érzelmeikkel telített munkák. Ennek tükrében ő maga esszének és nem tanulmánynak nevezi írásait; mint írja, igyekezett „képekben” bemutatni a Vas megyei magyar–francia kapcsolatok történetét. (12. old.)

A kötet tizenegy fejezetből áll. Némely fejezet több részfejezetből/esszéből tevődik össze (például a *Villard de Honnecourt és a jáki templom* címet viselő rész), míg vannak olyan részei a könyvnek, amelyek egybefüggő szöveggé válnak jelen (lásd: *...mutassuk meg, hogy méltóak vagyunk a francia névre...; Egy tarcsfűrdői emlék; Egy szombathelyi janzenista kiadvány keletkezésének történetéhez* című fejezetek).

A *Kőszeg francia szemmel 1664-ben* című fejezet bevezető része bemutatja a tanulmányának kiindulási pontját képező francia útleírást, melynek szerzője a Sorbonne doktora, Charles Le Maistre apát volt, aki Brissac herceg kíséretjeként járt Magyarországon 1664-ben. Az apát többszáz oldalas útleírása jelenleg Londonban pihen a British Libraryben, de a szöveg nyomtatásban is megjelent *Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie (1664–1665)* címmel. Kéziratának Kőszegről szóló része csupán egy kis töredék a teljes útleírásból, de egy távoli idegen ábrázolásában ismerheti meg a települést a kíváncsi kutató. Tóth Ferenc felhívja a figyelmet arra is, hogy a 16–17. században a legtöbb ember számára nem volt elérhető az utazás, csupán a társadalmi elit, az arisztokraták, a katonáskodó nemesség, a kereskedők és az értelmiségiek élhettek azzal.

A második részfejezet, amely *A francia segélyhadak Magyarországon* címet kapta, bemutatja az Oszmán Birodalom és Franciaország diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatainak rövid történetét, s ennek révén az

olvasó betekintést nyer XIV. Lajos keleti politikájába is. A munka a francia–magyar diplomáciai kapcsolatok egyik korai fejezetét tárgyalja, illetve annak részeként egy 1664-ben Magyarországra küldött francia katonai különítmény történetét.

A következő fejezet *A franciák Kőszegen* címet viseli. A szerző bemutatja, hogy a harcok után a francia kontingensnek nem csupán a fáradtsággal és az éhséggel kellett megküzdenie, de a vérhas is felütötte a fejét, ami megtizedelte sorait. Magyar nemes ifjakat kaptak maguk mellé segítőként, így érkeztek a vidékre. A Kőszegre érkező egyik kisebb francia csapat több kezdeti nehézséggel is ütközött: a város órei nem akarták őket beengedni a város falain belülre; a fogadó nem volt felkészülve ekkora embersereg elszállásolására és ellátására. Szerencsére Vitnyédy István – Sopron vármegye országgyalvisi követe, Zrínyi Miklós bizalmi embere – rögtönzött utcai fogadást szervezett a különítmény tagjai számára. A mulatozás után a franciák bejárták a várost, amely a leírások szerint igen kicsi volt akkortájt, de mire visszatértek a fogadóba, a helyi tolvajok már meg is fosztották őket a szállásukon tárolt vagyonuk egy részétől. A *Kőszegtől Bécsig* című írás is a titkos diplomáciai kapcsolatokon kívül folyó magántárgyalásokba enged betekintést Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc Kristóf és a francia királyi udvar terveinek, titkos levelezéseinek, illetve Zrínyi Miklós franciákra vonatkozó gondolatainak összegzése kapcsán.

A könyv ötödik fejezete a *Vasiak a francia királyi hadseregben* címet viseli. Sokat olvashatunk arról, hogy a 18. században az ország újranevesítése céljából Magyarország befogadóországgá válik, és sok külföldi lakost telepít be lakatlanná vált területeire. Viszont arról kevesebbet lehet hallani, hogy nagyon sok magyar is elvándorlásra kényszerült a Rákóczi-szabadságharc bukása után, például magyar katonák, akik hamarosan Franciaország hadseregében találták magukat. A francia hadvezetés magyar katonákból állított fel néhány huszárezredet,

melyek közül a Ráttky-huszárezredben néhány Vas megyei birtokos család leszármazottja is szolgált; legalább öt vasi származású huszárról tud Tóth Ferenc. Számítások szerint a 18. században a magyar huszárok megközelítőleg 4,4%-a Vas vármegyéből származott. E munkával kívánt a szerző emléket állítani a vasi katonáknak, akik Vas vármegye és Magyarország hírnevét öregbítették a francia hadsereg soraiban. Emellett ez a tanulmány nagy segítséget nyújthat azok számára, akik családtörténeti kutatásra adnák a fejüket, mivel több családnak a franciaországi huszárezredekben szolgáló tagjairól részletes információkat közöl a szerző.

Tóth Ferenc könyve temérdek további érdekességet rejt magában: olvashatunk itt

például a raguzai herceg (másnéven Marmont marsall) látogatásáról Szombathelyen, Cyprien Polydore périgueux-i abbé 1880-ban született szombathelyi útleírásáról, s megismerhetjük gróf Batthyány Tódor életrajzának mozaikdarabjait is. Sor kerül az 1664-es nyugat-magyarországi hadjárat bemutatására, amelyben franciák is részt vettek, A függelékben pedig Cyprien Polydore Szombathelyre vonatkozó útleírása olvasható.

A *Souvenir Français. Magyarok és franciák Szent Márton földjén* című kötet joggal érdemli ki a „hiánypótló munka” címkét. Az író stílusa a művet a történelem amatőr kedvelői számára is könnyen emészthetővé varázsolja.

Contents

Essays

- ANDOR LÁSZLÓ
The Example of István Bocskai in the Critical Periods of the 19th and 20th Centuries 5
- GYÖRGY BORUS
The Roles of George III and Lord Bute in the Breakup of the Pitt-Newcastle Coalition Government 39
- ISTVÁN SZIGETI
The Dual Leadership of the Two Kálmáns. Kálmán Tisza and Kálmán Ghyczy as Heads of the Left Centre Party Between 1866 and 1875 53

Workshop

- ÁDÁM DEÁK
Nobility and Military Officers of Csanád County Between 1820 and 1848 77
- DOROTTYA MIHÁLYI
Who Cared About North Africa? The Perception of The Maghreb in the Hungarian Travelogues of the Era of Dualism 93
- ENIKŐ GYARMATI
Additions to the Women's History of Hungarian Alpine Tourism in the 19th Century 108

Theory and Method

- GÁBOR BALÁZS
The „sans-culotte” As Will and Idea 121

Outlook

- GÁBOR BARABÁS
Faith, Proselytization, Expansion 179
(Paul Srodecki – Norbert Kersken (eds.): The Expansion of the Faith: Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the High Middle Ages. Brepols, Turnhout, 2022.)
- ÁRON EÖRY
Red Sunrise at Alpokalja - Awaiting Further Spectometry 184
(Forradalmak sodrában II. Visszaélések és atrocitások Sopronban és Sopron Vármegye területén a Tanácsköztársaság idején. Összeállította, bevezette, jegyzetelte: Suslik Ádám. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020.)
- NIKOLETTA EVELIN ZSIGA
Genocides in the 20th Century. An Example of Raising Awareness 188
(Bozzay Zoltán: Népiártások a XX. században. Scolar, Budapest, 2019.)

KATALIN BARÁTH	
The Revolution of Motion Picture	192
<i>(Füzi Izabella: A vurstlitól a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914). Apertúra Könyvek – Pompeji, Szeged, 2022.)</i>	
PÉTER GALAMBOSI – ANDRÁS RIBI	
Byzanthian Christianity and Early Church Organization in Transylvania Around the First Millenium	196
<i>(Christianization in Early Medieval Transylvania. The Oldest Church in Transylvania and Its Interpretation. Edited by Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Mureşan and Gabriel Tiberiu Rustoiu. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume: 83) Brill, Leiden – Boston, 2022.)</i>	
TAMÁS HAJNÁCZKY	
The Voices of Gypsy Musicians From The Great War	203
<i>(D. Szakács Anita: Ifj. Munczy Béla I. világháborús frontnaplói. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020.)</i>	
LÁSZLÓ DÁVID TÖRŐ	
The History of Feminist Movements From A Transnational Perspective	206
<i>(Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2021.)</i>	
MÁRK PALÓCZ	
About French–Hungarian Relations in Vas County	210
<i>(Tóth Ferenc: Magyarok és franciák Szent Márton földjén. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Szombathely, 2022.)</i>	

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2023. évi előfizetői felhívása**

2023-ra tervezett tematikus számaink a következők:

Birodalmak és birodalomépítés

Normaszegés és reprezentációi

19-20. századi európai és magyar történelem

Végek dicsérete – Katonák és kapitányok a török háborúk idején

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Walter Sauerrel** (Ausztria) és **Ian D. Armourral** (Kanada).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2023-as évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

4000 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél:

1250 Ft + postaköltség

Egy szám **könyvesbolti ára:**

1500 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

